

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ОТАМУРОД ҚЎШЖОНОВ,
НЕЪМАТЖОН ПОЛВОНОВ**

**Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар
(XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги)**

“ABU MATBUOT-KONSALT” МЧЖ

Тошкент - 2007

Мазкур монографияда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи чорагида Хоразм воҳасидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар кўрсатилган. Муаллифлар архив ҳужжатлари, қўлёзма асарлар, хотиралар ва бошқа манбалар асосида ушбу даврда Хива хонлиги ва Хоразм республикасида юз берган муҳим тарихий воқеаларни ёритишган. Туркистон тарихининг ажралмас қисми ҳисобланган Хоразм воҳаси тарихининг муайян даври яхлит манзараси ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлган. Асар кенг китобхонлар оmmasига, юрт тарихи билан қизиққан барча ўқувчиларга мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:

Қаҳрамон РАЖАБОВ, тарих фанлари доктори

Тақризчилар:

А. Р. Муҳаммаджонов, академик,

А. Сотликов, профессор,

А. Абдурасулов, тарих фанлари номзоди

Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих институти эксперт комиссиясининг 2003 йил 20 сентябрдаги, Хоразм Маъмур Академияси илмий кенгашининг 2004 йил 24 февралдаги ва Ўзбекистоннинг янги тарихи марказининг 2007 йил 15 ноябрдаги қарорлари асосида нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-336-05-6

© Отамурод Қўшжонов, Нёъматжон Полвонов. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. Тошкент, 2007.

© “ABU MATBUOT-KONSALT” МЧЖ, 2007.

Ноширлик ҳуқуқи Отамурод Қўшжонов ва Нёъматжон Полвоновлар билан келишилган ҳолда шартнома асосида олинган.

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган. Ушбу китобнинг ҳеч бир қисми муаллифлик ҳуқуқи эгаларининг ёзма розилигисиз ҳеч қандай шаклда нашр этилиши мумкин эмас.

Сўзбоши

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов 1998 йил 26 июнда тарихчи олимлар ва журналистлар билан қилган суҳбатида таъкидлаганидек, «... Биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан куруллантиришимиз зарур»¹. Президентимизнинг бу жумлани куйиниб такрорлашида чуқур маъно бор. Чунки шўролар замонида тарихий ҳақиқатни билишга интилиш рағбатлантирилмас эди, бунинг устига ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи борича йироқ сақланарди². Шунинг учун ҳам шўролар даврида Ўзбекистон тарихини ёзишда тадқиқотчилар ҳукмрон мафкура бўлган коммунистик ғояга хизмат қилишга мажбур бўлдилар. Эндиликда эса мустақиллик бизга юртимизнинг ҳаққоний тарихини тиклаш ва ёритишга имкон берди.

XX аср ўзбек халқи тарихида рўй берган энг муҳим воқеалик, шубҳасиз, давлат мустақиллигига эришиш бўлди. Истиклол шарофати билан халқнинг асрий орзуси ушалиб, мустақиллик тугайли ўз эътиқоди, урф-одатлари, кадриятлари ўз ўрнига қайтди. Республика тараккиётининг ўзбек халқига хос бўлган хусусият ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда ўз ривожланиш йўлини танлаши, бой маданияти ва маънавиятини эъзозлаш, халқ истикболига қаратилган миллий истиклол мафкурасини тарғиб этиш, Ватан тарихини ҳолисона ўрганиш ва тадқиқ этишни ҳаётий зарурият даражасига кўтарди. Ўз олдига ҳуқуқий-демократик давлат қуришни мақсад қилиб олган Ўзбекистоннинг XXI асрдаги истикбол сиёсати - бу жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Зеро мазкур жамиятни барпо этишда сиёсий институтлар фаолиятини эркинлаштириш, ижтимоий ҳаракатлар, сиёсий партиялар фаолиятини такомиллаштириш ва ривожлантириш лозим.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999. 149-бет.

² Ўша асар, 133-бет.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Кўппартиявийлик аввало жамиятимизда ўз манфаат ва қарашларига эга бўлган ҳар қайси ижтимоий қатлам ва гуруҳнинг мақсад ва интилишларини тўлиқ ақс эттириш учун керак”¹.

Шундай жамият барпо этилаётган бир даврда Ватан тарихида муҳим рол ўйнаган ва ўзига хос из қолдирган ижтимоий ҳаракатлар, сиёсий партиялар тарихини ўрганиш тарих фани олдида турган долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Уч минг йиллик давлатчилик анъаналарига эга бўлган ўзбек халқи тарихида Хоразм давлатчилиги алоҳида ўрин тутади. Хива хонлиги ва 1920 йил апрелда ташкил топган ХХСР Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг янги тарихи даври давлатчилигида минтақада сезиларли из қолдирган. Бугунги кунда Республикада олиб борилаётган тарихий тадқиқотлар йўналишида ХХ асрда содир бўлган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларнинг тарихини ўрганиш муҳим ўрин тутади. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси лойиҳасида ўзбек давлатчилиги тарихини ҳолисона, ҳаққоний яратиш мақсад қилиб қўйилган бўлиб, унда “Ўзбек халқининг чор Россияси мустамлакачилиги ва шўролар истибдоди давридаги иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий ахволига ҳолисона баҳо бериш”² алоҳида қайд қилинган. Шунингдек, Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар тарихига оид манбаларни бир тизимга солиш, ҳозирги замон талабидан келиб чиқиб, уларни янгича ёндашув асосида ўрганиш ва илмий муомалага киритиш ҳамда бу йўналишда илмий хулосалар бериш ҳам мавзунинг долзарблигини кўрсатади.

Ислом Каримов босқинчиларнинг қарам халқларга нисбатан тутган сиёсати тўғрисида куйидагича гапирган: “Ҳоҳ ўтмишда, ҳоҳ бугун бўлсин, бошқа миллат, давлатни ўзига қарам қилиш ниятида ҳаракат қилган, қилаётган қучлар доимо бир сиёсатни

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005. 12-бет.

² Ўзбекистон халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа. //Ўзбекистон тарихи. 1999. №1, 32-бет.

юритганлар, юритадилар: яъни қарам халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, ундан жудо этиш ниятида бўлади”¹. Босқинчилар ҳам хоразмликларга нисбатан худди шундай сиёсатни юргизган. Босқинчиларнинг Хива хони саройини очкўзларча талон-торож қилиб олганликларини, хонлик хазинасини Петроградга олиб кетганликларини ва шу билан халқимизни ўзининг маънавий, маданий, тарихий меросидан, ўтмиш тарихидан жудо этиш йўлидаги қилмишларини ёритишга ҳам асарда алоҳида параграф бағишланди.

Шўро даврида ўзбек халқи тарихи бузиб кўрсатилди, у чалкаштириб ёритилди, баъзи саҳифалари эса умуман кўрсатилмади².

“Хоразм тарихи”нинг биринчи жилдида (1996 йил) Хива хонлигининг чоризм томонидан босиб олинishi тарихига оид кўпгина янги далил ва маълумотлар келтирилган. Лекин, шу билан бирга китобда ватан ҳимоячиларининг Амударёнинг орқа томонида - Холота, Одамқирилган қудуғи, Учўчок, Сардоба кўли мавзеларида босқинчилар қаршисига чиқиб жанг қилиб, уларга зарба берганлари; Хўжаэли яқинида, Манғит қалъаси ва унинг атрофида, пойтахт остоналарида ва Хива қалъаси ичкарасида босқинчиларга кўрсатилган жиддий қаршиликлар, уларга берилган шиддатли зарбаларга оид маълумотлар келтирилмаган. Шунингдек, босқинчиларнинг Ҳазорасп яқинидаги қишлоқларда олиб борган талон-торожликлари, Манғит қалъаси ва унинг атрофидаги қишлоқ аҳолисига нисбатан қилинган шафқатсиз қирғинбаротларига оид маълумотлар ҳам эътибордан четда қолган. Буларнинг баён қилиниши, бир томондан, босқинчиларнинг шафқатсизлигини кўрсатса, иккинчи томондан, хоразмликларнинг ватанпарварлигидан гувоҳлик беради, баён қилмаслик эса душман мамлакатимизга шундоққина қаршиликсиз қириб келган, деган сохта тасаввур уйғотади.

Россия империясининг Хива хонлигини босиб олиш

¹ Қоршқов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999. 149-бет.

² Ўша жойда.

тарихини ёритишда, хонликни эгаллаш учун интилишлар Россия императори Пётр I давридан, ҳатто ундан ҳам илгари бошланганлигини четлаб ўтиб бўлмайди. Бу тўғрида маълумотга эга бўлиш эса, генерал Кауфманнинг Хива хонлиги устига юриш қилиниши сабаблари тўғрисидаги тўқималарини пучга чиқаради. Асаримизда бунга ҳам эътибор берилган.

Хоразмда қул бозорининг ва қул меҳнатидан фойдаланишнинг тугатилишини хонликда Россия ҳукмдорлигининг ўрнатилишига боғлаш ниятидан узоқмиз. Унинг сабабини мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий аҳволидан излаш зарур.

Мустақилликка эришганимиз туфайли тарихни ҳаққоний ёритиш имконига эга бўлдик. Шунинг учун ҳам, И.Каримов таъкидлаганидек, “Мустақилликка эришганимиздан кейин халқимизнинг ўз юрти, тили, маданияти, кадриялари тарихини билишга, ўзлигини англашга кизиқиши ортиб бормоқда”¹. Бу эса тарихчилардан тарихий воқеаларни ниҳоятда синчиклаб ўрганишни, манбаларга асосланган ҳолда уни ҳаққоний ёритиш масъулиятини оширди. Шу билан шўролар даврида бузиб кўрсатилган ёки ҳақиқатни ёзишга йўл берилмаган баъзи тарихий воқеалар тўғрисида очик фикр айтиш, мулоҳаза юритиш имкони тугилди. Шу жиҳатдан мазкур асаримизда Хива хонлиги Россия империяси мустамлакаси қўл остига ўтганидан кейин мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий аҳволи, халқлар турмуши янада ёмонлашиб, фуқароларга нисбатан ҳар хил йўллар билан зулмнинг кучайганлиги тўғрисида аниқ манбалар келтириб, уларни асослашга ҳаракат қилинади. Жумладан, Хива хони Россия амалдорлари қўлида “кўғирчоқ”қа айланиб, мамлакатда у ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмасдан қолгани; рус амалдорлари томонидан туркман, ўзбек, қозок фуқаролари ва хон ҳукумати билан туркман уруғлари ораларида иғво кучайтирилиб, натижада мамлакатда доимо нотинчлик ҳукм сургани; маҳаллий халққа тегишли қўллаб ер, сувнинг Россия концессионерлари томонидан ўзлаштирилаётгани; хонликда янги ерларни ўзлаштириш билан

¹ Ушш жойда

русларни хонликка кўчириш ҳаракати кучайиб бораётгани; мамлакат иқтисодийнинг бутунлай Россия савдо-саноат ва банк капитали эгаларига қарам бўлиб қолаётгани ва бошқа тарихий, далилий маълумотларни ўқувчиларга етказишга ҳаракат қилинди.

Асарда XIX аср охири ва XX аср бошларида Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий аҳволига тегишли кўпгина қимматли далилий маълумотлар тўпланган бўлиб, бунинг учун асосий манба 1910 йилда Хива хони маҳкамаси томонидан тайёрланган ва Ўзбекистон МДАнинг 125-фондида сақланаётган статистик маълумотлар ҳисобланади. Бу маълумотларнинг баъзилари илмий муомалага биринчи бор киритилмоқда.

Хива хонлиги Россия мустамлакачилиги даврида ташқи дунёдан, хусусан, ислом оламидан бутунлай ажралиб қолди. Бундай шароитда хонликда Россия мафқураси таъсирида иғвогарлик, гуруҳбозлик, фитначилик, мафқуравий бузуклик, беҳаёлик, шариатнинг оёқ ости қилиниши, порахўрлик кучайиб кетди. Хонликка келган Россия генераллари ва амалдорлари бош порахўрлар бўлдилар. Фуқаролардан йиғиладиган солиқ ва турли-туман йиғимлар кўлайиб кетди. Мамлакатнинг кўп жихатдан жаҳон таракқиётидан орқада қолиши кучайиб борди. Хонликнинг бош вазири Исломуҳжа ташаббуси билан мамлакат иқтисодий, ижтимоий, маданий, маориф соҳаларида бошланган ислохот барбод қилинди. Исломуҳжанинг ўзи қатл этилди. Бунда Россиянинг ҳам қўли бор эди. Булар ҳам ўқувчиларнинг эътиборига ҳавола қилинди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, шўролар даврида зиёлилар Россиянинг, “буюк” рус халқининг хоразмликларга прогрессив таъсири тўғрисида айрим маълумотларни ёзишга ва гапиришга мажбур эдилар. Бу ҳам ҳақиқатдир.

Кўплаб архив манбаларининг гувоҳлик беришича, 1916 йил Хива қўзғолони бошланишидан охирига қадар Россия мустамлакачиларига қарши қаратилган озодлик ҳаракати бўлиши билан у асосан хон ҳукумати зулмига ҳам қарши қаратилган

кўзғолон эди. Ўзбек кўзғолончиларининг бошликлари Россия харбий отряди томонидан (19 февраль) камокка олинганидан кейин (20 февраль) ўзбеклар бошлаган кўзғолон Жунаидхон бошлик туркманлар томонидан қувватланиб, давом эттирилди. Бу билан кўзғолоннинг моҳияти ўзгармади. Чунки туркманлар камокдаги ўзбек исёнчилари бошликларининг озод қилинишини талаб қилиш билан, улар ҳам мамлакатда хон ҳукумати зулмини тугатиш ва шарият қоидаларининг ўрнатилиши, миллатлараро бирдамликка путур етказувчи ҳаракатларга йўл қўйилмаслиги, мустамлакачиликнинг тугатилиши учун курашдилар. Улар ўз олдиларига бошқа мақсад қўймадилар.

XX аср биринчи чорагида Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партияларнинг шаклланиши, уларнинг фаолияти, таркиби ва дастурлари каби мавзуларни тадқиқ этиш ушбу кундаги сиёсий партияларнинг ўз олдиларига қўйган мақсадларини аниқлаштириш, дастурий ҳужжатларини тузишда ёрдам беради. Ёш хиваликлар партияси раҳбарларининг асосий мақсади, аксарият ҳолларда ўлкани мустақил тараққиёт йўлига олиб чиқишдан иборат бўлганлигини эътиборга олиб, ҳозирги кунда Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш, кўппартиявийлик тизимини шакллантириш ва ривожлантириш жараёни кетаётган шароитда бу борадаги тарихий тажрибаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва ҳулосалар чиқариш, таъбир жоиз бўлса, ундан зарур сабоқлар олиш учун ҳам ниҳоятда муҳимдир. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда асарда Хоразмда ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар фаолияти ҳамда тажрибаси тарихини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Шундай қилиб, мазкур асар шўролар даврида ҳаққоний тарихимизнинг бузиб кўрсатилган ёки беркитиб ўтилган баъзи соҳаларига бағишланган.

Мазкур китобни тайёрлашдан мақсадимиз манбалар, далилларга таянган ҳолда Россиянинг асрлар давомида Хива хонлигини ўзига қарам қилиш йўлидаги ҳаракатлари ва унинг 1873 йили хонликка босқинчилик юришида хоразмликларга нисбатан

киргину талон-торожликлари, хивалик ватанпарварларнинг боскинчиларга қарши шиддатли курашлари, мустамлакачилик даврида хонликдаги аҳвол, Ислохўжа бошчилигида тараккиёт томон бошланган ислоҳий ҳаракатлар, хонликдаги туркман қабилаларининг аҳволи, Хоразм халқининг хон ҳукумати ва мустамлака зулмига қарши 1916 йилги озодлик кўзғолони, Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар фаолияти каби ижтимоий-иқтисодий, сиёсий масалалар юзасидан Хоразм тарихини ёритишга бир оз бўлса ҳам ҳисса қўшишдир. Аслида халқимизнинг мустақиллик учун кураши тарихи ўша даврдан, ўша воқеалардан, боскинчиларга қарши шиддатли курашлардан бошланган эди.

Муаллифлар ушбу китобни нашрга тайёрлаш жараёнида ўзининг қимматли маслаҳатларини аямаган тарихчи олимлар: асарнинг масъул муҳаррири тарих фанлари доктори *Қахрамон Ражабов*, шунингдек, тақризчилар академик *Абдулаҳад Муҳаммаджонов*, профессор *Абдулла Сотлиқов*, тарих фанлари номзоди *А.Абдурасулов*, китобнинг ношири *Абдувоҳид Умиров*га ўз самимий миннатдорчилигини изҳор қилади.

Ї боб. Хива хонлиги тарихининг сўнги даври манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари

1. Мавзунинг ўрганилиш даражаси

Мазкур асарнинг мавзуси юзасидан шу вақтга қадар олиб борилган илмий тадқиқотларнинг мазмуни, мақсади, вазибалари, мавзу йўналишлари ва яратилган даври асосида қуйидаги тарзда даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ, деб топилди:

Биринчи давр адабиётларига XIX аср сўнги чорагидан мустақиллик йилларигача - 1991 йилга қадар олиб борилган тадқиқотлар, илмий изланишлар, чоп этилган адабиётлар қиради.

Иккинчи давр адабиётларини мустақиллик йилларида олиб борилган тадқиқотлар, илмий изланишлар, чоп этилган адабиёт ва рисоалар ташкил этади.

Биринчи даврнинг дастлабки йилларидаги тадқиқотлар асосан рус ҳарбий мутахассислари томонидан олиб борилган бўлиб, уларда Хива хонлигининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий аҳоли статистик маълумотлар орқали таҳлил этилади.¹ XX асрнинг 20-йилларидаги мавзу тарихшунослигида Хива хонлигининг ағдарилиши, ХХСРнинг ташкил топиши ва фаолияти, ХКП тарихи бевосита шу воқеалар ва жараёнларда иштирок этганлар томонидан ёритилгани билан ажралиб туради. чунончи, Г.Б.Скалов², А.Виноградова³, К.Хромых⁴ тадқиқотлари Хоразмдаги сиёсий қучларнинг 1919-1920 йиллардаги воқеаларда тутган ўрни, уларнинг ўзаро муносабатлари ва партиялар

¹ *Шкаловский О.* Амударьинские очерки. Кагарному вопросу на нижней Амударье. Землевладение в Шурханском участке Амударьинского отдела. Амударьинские кулаки перед судом шариата и казимея Т.: Типо-Литография В.М. Ильина, 1900; *Гурьфельд В., Галкин М.Н.* Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. 11. Т.: 1903; *Лобачевский В.* Хивинский район. Т., 1912.

² *Скалов Г.Б.* Хивинская революция 1920 года. //Новый Восток, 1923, №4. С. 250.

³ *Виноградова А.* Хорезмская Советская Народная Республика. //Жизнь национальностей, 1923, Кн.1. С. 183.

⁴ *Хромых К.* Создание фронта в Средней Азии. Хорезмская республика. //Военная мысль, 1920, №1. С. 7.

рахбарларининг сиёсий кифасини ўрганиш имконини беради. Совет тарихшунослигида мазкур муаммога оид тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, кўплаб монографиялар ва рисоалар нашр қилинганлигини таъкидлаш лозим¹.

Бу даврда амалга оширилган тадқиқотларда иккита йўналиш кўзга ташланади. Бир гуруҳ тадқиқотчилар Хива жадидлари хақида ҳеч қандай фикр билдирмаган ҳолда подшо Россияси ва совет тузумининг Хива хонлигидаги ижобий ролини кўрсатмоқчи бўлиб, ҳаракат қиладилар. Ёш хиваликлар партияси раҳбарларининг истиқлол ва таракқиёт йўлидаги фаолиятини қоралаб, уларни буржуа миллатчилигида айблайдилар². Шунингдек, муаллифлар жамоаси томонидан ёзилган монографияда ҳам Ёш хиваликлар меҳнаткашларни ижтимоий жиҳатдан тўлиқ озод этишга ҳаракат қилмаганликда, доимо мулкдорлар билан келишишга тайёр туришда қораландилар³. Иккинчи гуруҳ, жумладан, Г.Непесов⁴, М.Абдуллаев⁵ тадқиқотларида Ёш хиваликлар, туркман уруғ сардорлари Қўшмамедхон, Ғулом Алихон фаолиятига маълум даражада ҳаққоний баҳо берилган.

¹ *Алексеев Л.* Хивинское восстание 1916. Т., 1930; *Непесов Г.* Великий Октябрь и победа народных советских революций в Северном и Восточном Туркменистане. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1958; Он же, Из истории Хорезмской революции. Т.: Узбекистан, 1962; *Турсунов Х.* Коммунистическая партия Туркестана, Бухары и Хорезма в период национально-государственного размежевания в Средней Азии. Т.: Госиздат УзССР, 1957; *Саматова Х.* Победа народной революции в Хиве. // Ученые записки юридического факультета САГУ. Выпуск III. Т.: 1957; *Гордиенко А.* Создание народно-советского государства и права и их революционно-преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. Т.: САГУ, 1959; *Коммунистические партии Туркестана, Бухары и Хорезма в период национально-государственного размежевания в Средней Азии.* Т.: Госиздат УзССР, 1959; *Мухамедбердиев К.* Коммунистическая партия в борьбе за победу народной Советской власти в Хорезме. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1959; Он же, История Хорезмской революции. Т.: Фан, 1986; *Ҳамдамов Х.* Хива хонлигининг агариллини ва Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши. Т.: Уздавнашр, 1960; *История Коммунистических организаций Средней Азии.* Т.: Узбекистан, 1967; *История Узбекской ССР.* Т.3. Т.: Фан, 1967.

² *Тухтаматов Т.Г.* Россия и Хива в конце XIX - начале XX века. М.: Наука, 1969. С. 140.; *Садыхов А.С.* Россия и Хива в конце XIX - начале XX века. Т.: Фан, 1972. С. 208.; *Погорьельский И.В.* Очерки экономической и политической истории Хивинского ханства конца XIX - начале XX вв. (1873-1917 гг.). Л.: Изд. ЛГУ, 1984. С. 227.

³ *История Хорезма. С древнейших времен до наших дней.* Т.: Фан, 1976. С. 161.

⁴ *Непесов Г.* Победа Советского строя в Северном Туркменистане (1917-1936 гг.). Ашхабад, 1950.

⁵ *Абдуллаев М.* Победа народной советской революции в Хорезме. // Из истории Советского Узбекистана. Т.: Госиздат УзССР, 1956.

XX аср 80-йиллари охирлари - 90-йилларидаги таджикотларда совет тузуми даврида қарор топган қарашлардан қочишга, тарихий воқеликни бирламчи манбалар асосида ҳолис ўрганишга ҳаракат қилинган. Бу борада Ю.Папоров, В.Германовларнинг қатор мақолалари¹ диққатга сазовор бўлиб, уларда Хоразм республикасида юз берган муҳим сиёсий жараёнлар тўғрисида янги қарашлар сезилади. Лекин таджикотчи Р.Жуманиёзовнинг рисоласида ўрганилаётган давр тарихи эски андозалар асосида ёзилганлигини алоҳида таъкидлаш жоиздир².

Шўролар даврида халқимиз ўтмишини манбалар асосида, асл ҳолича ёритмоқчи бўлганлар “буржуазия миллатчиси”, “бой феодал” ва “диний қарашлар эгаси” каби ёрликлар тақилиб, қувғин қилинган эдилар.

Марказдан келган олимларнинг Тошкентда, Ўрта Осиё ва Қозоғистон олимларини йиғиб ўтказган конференцияларида туркистонликларнинг Россияга ўзлари қўшилганлари ва уларнинг Россия армиясига қаршилик кўрсатмаганлари тўғрисида тўқилган ва марказдан келтирилган мафкура тикиштирилди. Шу асосда қўплаб асарлар яратилди³.

Бу асарлар муаллифлари ўзларига мослаб териб олинган “далил”лар билан асарларини бойитдилар, жонли гувоҳлар топишга ҳаракат қилдилар. Шу билан Россия империясининг Туркистондаги босқинчилик, талончилик, мустамлакачилик сиёсати, маҳаллий халқни қирғин қилганлари оқланди. Ёки улар тўғрисида ҳеч нима дейилмасдан, босқинчиларнинг қилмишлари халқдан беркитилиб, тарихни ёритишдаги ҳаққонийлик бузилди. Бунга Россия империяси томонидан Хива хонлигининг босиб олиниши тарихини ўрганиш жараёнида яна бир бор амин бўлдик. У шундан иборатки, ҳатто Фанлар Академияси нашри

¹ Папоров Ю. Белое солнце пустыни. // Юность, 1990. №1. С. 80-85; Германов В. Новый документ по истории Советского Туркестана начала 20-годов. // Общественные науки в Узбекистане, 1991, №4; Он же, Меморандум для Ленина. // Диалог, 1991, №4.

² Джуманиёзов Р. Хоразм. Краткий очерк политической и социально-экономической истории. 1920-1990 гг. Ургенч: Фан, 1991.

³ Алмеджанов Г.А. Советская историография присоединения Средней Азии к России. Т.: Фан, 1989.

- “Ўзбекистон тарихи” китобларида ҳам босқинчиларнинг Хивани истило қилиши тарихи масаласида бузилишларга йўл қўйилди. Жумладан, “Ўзбекистон халқлари тарихи”нинг 1947 йил (рус тилидаги) нашрида: “Туркистон, Оренбург ва Кавказ отрядлари 1873 йил май ойининг иккинчи ярмида ҳеч қаерда жиддий қаршиликка учрамасдан Хивага келдилар... Хива шаҳри остонасида озгина тўқнашув бўлиб ўтди... Хивалиқлар қаршилик кўрсатишдан кўра девор устида тинчгина томошабин бўлиб ўтирдилар”¹, - деган сўзлар ёзилган. “Ўзбекистон ССР тарихи”нинг 1971 йил нашрида: “1873 йилда Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг умумий раҳбарлиги остида Хивага қарши юриш ташкил этилди. Бу юришда Туркистон, Оренбург ва Кавказ ҳарбий округларининг қўшинлари қатнашди. ...1873 йил 29 майда рус қўшинлари Хивани эгалладилар”², - дейилади.

Ҳатто “Ўзбекистон халқлари тарихи”нинг 1993 йил (рус тилидаги) нашрида ҳам юкоридаги нашрларда қайд қилинганлар деярли такрорланади.: “... *Туркестанский, Оренбургский и Кавказский отряды в мае 1873 г. подошли к Хиве. Хан Мухаммад Рахим во избежание кровопролития послал парламентёров к Кауфману с сообщением о сдаче. А в это время в Хиве произошёл переворот, хан был свергнут. Тогда Веревкин инсценировал захват Хивы, хотя хивинцы не сопротивлялись*”³.

Фуқаролар елкасига тушган зулмнинг барчаси 1916 йил бошида кўтарилган Хива кўзғолонини юзага келтирди. Бу кўзғолон тадқиқотчилар томонидан тўлалигича ўрганилмаган ва у тўғрида турлича қарашлар мавжуд. П. Алексеенковнинг “Хивинское восстание 1916 года”⁴ асари 29-бетида, “хоразмлик исёнчиларнинг Хива томон юриши асосан рус мустамлакачиларига ва шу билан уларнинг қўлида кўтирчоқка айланган хонга қарши қаратилган эди”, деб таъкидланган

¹ История народов Узбекистана. Т.2. Т.: Изд-во АН УССР, 1947. С. 241.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Т-2. Т.: Фан, 1971. 29-бет.

³ История народов Узбекистана. Т.2. Под.ред. ак. А.Аскарлпа. Т.: Фан, 1993. С. 102-103.

⁴ Алексеенков П. Хивинское восстание 1916 года, Т., 1930.

бўлса, асарнинг 53-бетида “Февраль-мартдаги Хива кўзғолони ... фақат Россия империализмига қарши қаратилди”, дейилади. Шу билан П.Алексеевнинг ўзининг юқорида кайд килинган, “кўзғолон мустамлакачилар кўлида кўғирчоққа айланган хонга қарши кўтарилган” деган фикридан кайтади ва у хивалик кўзғолончилар курашининг хон ҳукумати зулмининг турлитуман кўринишларига ҳам қарши кўтарилганлигини эътиборга олмайди. П.Алексеев асарининг якуний хулосасида “... феврал-мартдаги Хива кўзғолони ўзбек ва туркманларнинг умумий душманига - Россия империализмига қарши курашда ўз кучларини бирлаштирган миллий-озодлик ҳаракатидир”¹ дейиш билан хиваликлар кўзғолонининг озодлик ҳаракати эканлиги таъкидланади. Лекин кўзғолоннинг хон ҳукумати зулмидан тинкаси куриган фуқароларнинг хон зулмига ҳам қарши қаратилганлиги эсга олинмайди.

Академик Г.Непесов асарларида² 1916 йил Хива кўзғолони “прогрессив” ва “реакцион” дебатланган босқичларга ажратилади. Г.Непесов фикрича, Хўжаэли ҳокими Аваз-Хўжа бошчилигида ўзбек ва қорақалпоқ исёнчиларининг Хива томон юриш қилиб, йўлбошчиларининг Хивада Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовский буйруғига биноан рус солдатлари томонидан камокка олиниши билан кўзғолоннинг биринчи - “прогрессив” босқичи тугалланиб, февралдан, яъни, кўзғолоннинг асосий кучини Жунаидхон бошчилигидаги туркманлар ташкил қилиши билан эса унинг иккинчи - “реакцион” босқичи бошланади³. Шундай қилиб, бир ҳаракат икки хил ном билан баҳоланган.

1996 йилда нашр қилинган “Хоразм тарихи” китобида ҳам кўзғолоннинг февралгача бўлган даври халқ ҳаракати сифатида баҳоланиб, унда “халқ ҳаракатида феодал ва мустамлакачиликка қарши кураш мақсади устунлик қилса, Жунаидхон кўзғолонида

¹ Ўша асар, 54-бет.

² Г.Непесов. Из истории хорезмской революции (1920-1924), Т., 1962.; Октябрь и победа народной революции в Хорезме, Т., 1971.

Г.Непесов. Из истории хорезмской революции (1920-1924), С. 60-61.

бир гурух туркман феодалларининг тор синфий максади акс эттирилган эди”¹, - деб таъкидланиши билан Г.Непесовнинг Хива фукаролари кўзғолонини “прогрессив” ва “реакцион” боскичларга ажратиш тўғрисидаги фикри қувватланади.

Мазкур нашрларда Россия империясининг Хива хонлигини босиб олиши тўғрисида қисқа маълумот берилиб, боскинчиларнинг қилмишлари, хивалик ватанпарварларнинг уларга кўрсатган қаршиликлари тўғрисида ҳаққоний маълумотлар келтирилмаган.

Хива хони саройи тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёний асари², чор Россиясининг Хивага бостириб келган қўшини полковниклари қундаликлари³, Россия қўшинида Хива юришининг бошланишидан охиригача бўлган “Нью-Йорк-Геральд” газетаси мухбири америкалик Мак-Гахан қундалиги⁴ ва шарқшунос А.Л.Кун⁵ асарлари, боскинчилар қўшини сафида бўлган баъзи зобитлар томонидан ёзилган асарлар⁶, рус шарқшунос олими Н.Веселовскийнинг “Очерк историко-географических сведений в Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего” (1877 г.) асарида⁷ келтирилган даъилий маълумотлар китобимизда муҳим манба сифатида фойдаланилди.

Хива хонлигининг ижтимоий-иктисодий аҳволини ҳар томондан ўрганишга ҳаракат қилган Россиянинг ўша давр

¹ Хоразм тарихи, 1-жилд. Урганч: Хоразм, 1996. 315-бет.

² *Муҳаммад Юсуф Баёний*. Шаҳарайи хоразмшоҳий. Т.: Камалак, 1991.

³ *Колокольцев*. Экспедиция в Хиву в 1873 году от Джизака до Хивы. Походный дневник полковника. С.Пб., 1873; *Алиханов-Аварский М.* Поход в Хиву (Кавказских отрядов). 1873, Степь и Оазис. С.Пб., 1899.

⁴ *Мак-Гахан*. Военное действие на Оксусе и падение Хивы. М., 1875.

⁵ *Кун А.Л.* Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. Известия географического общества. Сборник 1873 г. Т. IX. // Туркестанские ведомости, 1873, №50; Ўша муаллиф. От Хивы до Газавата // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. 1876 г.

⁶ *Львовичев О.* Взятие Хивы и Хивинская экспедиция 1873 года. Материалы для истории похода. // Туркестанский сборник. Т. 70.; *Махшеев А.М.* Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. С.Пб., 1890.; *Ботт А.* Материалы для истории службы и деятельности туркестанских саперов за 25 лет (1886-1891), С.Пб., 1897.

⁷ *Веселовский Н.* Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. С.Пб., 1887.

муаллифлари О.Шкапский¹, Х.В.Гельман², В.Гиршфельд ва М. Галкин³, В.Лобачевский⁴, Б.Гржигоржевский⁵, С.К.Кондрашев⁶ асарларида бизни кизиктирган кўплаб маълумотлар келтирилган.

Я.Ф.Ғуломов⁷, М.Й.Йўлдошев⁸, Г.Непесов⁹, Ҳ.Зиёев¹⁰, А.Содиқов¹¹, Ю.Э. Брегель¹², П.Алексеев¹³, Р.Косбергеновлар¹⁴ нинг монографик асарларида кўплаб маълумотлар тўпланган бўлиб, маъқур китобни тайёрлашда улардан фойдаланилди.

Мустақиллик йилларида чоп этилган нашрларда Хоразмнинг XX аср биринчи чорағидаги тарихи, Ёш хиваликлар партияси фаолияти, қуроли каршилиқ кураши тарихига янги нукта назардан ёндашишга ҳаракат қилинган¹⁵.

¹ Шкапский О. Землеведение в Хиве и в Амударьинском отделе. Туркестанские ведомости. 1896, № 34; Он же. Амударьинские очерки, Т., 1900.

² Гельман Х.В. Обводнение старого русла реки Аму-Дарья. Т., 1900.

³ Гиршфельд В. и Галкин М.Н. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. I, II, Т., 1903.

⁴ Лобачевский В. Хивинский район. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Т., 1912.

⁵ Гржигоржевский В. Изыскания в бассейне реки Аму-Дарья в связи с ирригационным значением этой реки, 1912. Ежегодник отдела земельных улучшений, С.Пб., 1914.

⁶ Кондрашев С.К. Орошаемое хозяйство и водопользование Хивинского оазиса. Отчет о гидромодульных работах изысканий в бассейне реки Аму-Дарья за 1914 г. М., 1916.

⁷ Ғуломов Я.Ф. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача. Т., 1957.

⁸ Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. ЎзССР давлат нашриёти. Т., 1959.

⁹ Непесов Г. Великий октябрь и народные революции 1920 г. в Северном Туркменистане. Ашхабад, 1958. Он же. Из истории Хорезмской революции 1920-1924 гг. Т., 1962.

¹⁰ Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия таъовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX аср бошлари). Т.: Шарқ, 1998.

¹¹ Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX - начале XX вв. Т.: Наука, 1965.

¹² Брегель Ю.Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. М., 1961.

¹³ Алексеев П. Хивинское восстание 1916 года, Т., 1930.

¹⁴ Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX - начале XX вв. Труды Хивинской археолого-этнографической экспедиции. Т. III, М., 1955.

¹⁵ Тошқулова Ж. Ёш хиваликлар: сиёсий қарашларнинг тадрижий ривожланиши. //Халқ ва демократия, 1992, №3-4, 55-61-бетлар.; Ҳамидхўжаев А. Ўзбекистон сиёсий тарихини ўқитишда Ёш хиваликлар ҳақидаги материаллардан фойдаланиш методикаси. //Ўзбекистон сиёсий тарихини ўқитишнинг муҳим муаммолари. Конференция материаллари. Т., 1992, 18-20-бетлар.; Абдуллоев К. Ёш хиваликлар. //Хива, 1993, №2-3, 10-12-бетлар; Матқаримов М.М. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, ноқирлари ва иқтисоди. Урганч, 1993; Қошинов Б.А. Право на вторжение (Неизвестные страницы истории Каракалпакия и Хорезма в 1919-1920 гг.). Нукус, 1993; Қошинов Б.А., Джумаиев А.М. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана,

Хива шахрининг 2500 йиллик юбилейи муносабати билан Хоразм тарихига оид кўпгина илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (1864-1910 й.) даври, Хоразм маърифатпарварлик мактаби, Ёш хиваликларнинг Хоразмдаги ўзгаришларда тутган ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган асарлар ҳам анчагина. Шу билан бирга айрим адабиётшуносларнинг асарларида бир ёкламалик аниқ кўзга ташланади¹. Урганч Давлат университети қошидаги Хоразм тарихи ва маданиятини ўрганиш илмий-тадқиқот лабораторияси ходимлари томонидан М.Матниёзов масъул муҳаррирлигида нашрга тайёрланган «Хоразм тарихи» китобини Хоразм жадидчилиги, Ёш хиваликлар партияси, ХХСР ва ХКП тарихи ҳаққоний манбалар асосида ёритишга қаратилган дастлабки йирик тадқиқот, десак бўлади².

Кейинги йилларда нашр қилинган, юртимиз тарихига оид

Хорезма и Карақалпақстана в первой четверти XX века. Нукус: Карақалпақстан, 1997; *Кочанов Б.А., Сейтмазаров М.* Революция? Вторжение? События в Хивинском ханстве (1919-1920 гг.). Нукус: Билим, 1997; *Рахимов Ж.* Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив материалларидан фойдаланиш. Т.: Ўқитувчи, 1995.; *Рахимов Р.* История Хорезмской республики в свете новых исследований. //Общественные науки в Узбекистане, 1995, №9, С. 90-93; Он же. Хорезмский историк (Палланий Юсуфов и его мемуары). //Общественные науки в Узбекистане, 1996. №1-3, С. 8-90; *Ражабова Р.Я.* Сурояи замоналар. //Хива минг гулбаз шаҳри. Т., 1997, 44-55-бетлар; *Ражабова Р.Я.* Хорезмская республика в 1921-1924 гг. //Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Т.: Шарқ, 2000. С. 612-640; *Абдурашулов А.* Хива. Т.: Ўзбекистон, 1997; *Ёқубов И.* Хива жадидларининг маърифий қарашлари. //Хива - жаҳон маданияти дурдонаси. Конференция материаллари. Урганч: 1997; *Ражабов Қ.* Бухоро ва Хоразм республикаларидаги қуролли муқофат кураши (1920-1924 й.). //Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлақчилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. 249-270-бетлар; Шу муаллиф. Хоразмдаги истиқлол ҳаракати ва Жунайдхон. //Жамият ва бошқаруш, 2000. №1. 36-43-бетлар; Шу муаллиф. Ёш хиваликлар. //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси нашриёти, 2002. Т. 3. 498-500-бетлар; Шу муаллиф. Хоразм Халқ Совет Республикаси. //ЎзМЭ, Т. 9. Т.: ЎзМЭ, 2005. 483-485-бетлар.

¹ *Давлатёр Раҳим.* *Шайхзаар Матросул.* Феруз: шок ва шоир ҳисмати. Т.: Гафур Ғулом номидagi нашриёт, 1991.; *Нусратулло Жумахўжа.* Феруз маданият ва санъат хомийси. Т.: Фан, 1995; Инсониятнинг илмий ва маданий мероси - учинчи минг йилликда. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. 1997, 18-20 октябрь. Бухоро-Хива. Т.: Ўзбекистон, 1997.

² Хоразм тарихи. I-II жилдлар. Урганч: Хоразм, 1997.

монографиялар, қатор дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида¹ Хоразм жадидлари, Ёш хиваликлар партияси фаолияти алоҳида параграф ва бобларда берилганлигининг ўзи бу мавзуга ҳозирги кунда катта эътибор қаратилаётганидан дарак беради. Шунингдек, ўзбек ва рус тилларида чоп этилган «Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари»даги Д.Алимова², Қ.Ражабов³ мақолаларида ҳамда С.Хасанов⁴ тадқиқотларида воҳадаги жадидчилик ҳаракати ва Хоразм Халқ Совет Республикасининг ўзбек давлатчилиги тарихида тутган ўрнига алоҳида эътибор берилган. Хусусан, Қ.Ражабовнинг докторлик диссертациясида⁵ Хоразм воҳасидаги истиклолчилик ҳаракати ва Жунаидхон ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Бирок баъзи тадқиқотларда фактологик чалқашликлар ҳам учрайди. Бундай ҳолатни М.Қирғизбоевнинг рисоласида⁶ ва «Ватан тарихи»нинг 2-китобида⁷ ҳам кўриш мумкин.

Хорижлик тадқиқотчилар А.Парк⁸, Э.Шихи⁹, С.Беккер¹⁰, Боймирза Ҳайит¹¹ ва Заки Валидий Тўғоннинг¹² асарларида

¹ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я.Раджалова. Т.: Шарк, 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. Т.: Шарк, 2000; Рахимов Ж. Ўзбекистон тарихи (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошлари). 9-синф. Т.: Ўқитувчи, 2000; Бобобеков Х., Қаримов Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. Т.: Шарк, 2000; Алимова Д.А., Қаримов Р.Ҳ., Ражабов Қ. ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 й.) 10-синф ўқувчилари учун дарслик. Т.: Шарк, 2000; Шамсутдинов Р., Қаримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (учинчи китоб). Андижон, 2004.

² Алимова Д. Жадидчилик ҳаракати ва унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти. Жадидларнинг давлатчиликка оид қарашлари. //Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т.: Шарк, 2001. 149-172-бетлар.

³ Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм Халқ республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли. // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т.: Шарк, 2001. 185-202-бетлар.

⁴ Хасанов С. Жадид тарбияшунослиги асослари. Т.: Ўқитувчи, 1994. 123-бет.

⁵ Ражабов Қ.К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). Автореферат дисс... докт. ист. наук. Т., 2005. 64 с.

⁶ Қирғизбоев М. Фухаролик жамияти: сиёсий партиялар, маффуралар, миданиятлар. Т.: Шарк, 1998.

⁷ Шамсутдинов Р., Қаримов Ш. Ватан тарихи (2-китоб, II-қисм). Андижон: Мерос, 1998.

⁸ Park A. Bolshevizm in Turkestan, 1917-1927. N.Y., 1957.

⁹ Shehe E. Central Asian Review. - London, 1968, №3.

¹⁰ Becker S. Russians' Protectorats in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924. Cambridge Massachusetts., 1968. P. 286-289.

¹¹ Боймирза Ҳайит. Turkiston Rusiya ile Cin arasında. Istanbul, 1975.

¹² Адмод Закий Валидий Тўғон. Булиганини бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун хураши тарихидан хотиралар. Т.: Адолат, 1997.

ҳам мазкур муаммони тадқиқ қилишга ҳаракат қилинган¹.

Шундай қилиб, мавзунинг ўрганилиш даражаси таҳлили шуни кўрсатадики, Хива хонлигининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги тарихининг кўп жиҳатлари, Хоразм воҳасидаги жадидчилик, Ёш хивалиқлар партияси фаолияти, бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, Хоразм республикасидаги сиёсий жараёнлар масалалари совет даври тадқиқотларида ҳаққоний таҳлил қилинмаган. Совет тарихчилари XIX аср охирилари - XX аср бошларида Хива хонлигидаги ижтимоий-сиёсий вазият, Хива хонлигининг ағдарилиши ва ХХСРнинг тузилиши, Хоразм Компартиясининг ташкил топиши ҳамда Хоразм республикасидаги «босмачилик» ҳаракати муаммоларини тарихий ҳақиқатга зид, коммунистик мафкура талабларидан келиб чиққан ҳолда ёритганлар.

Мустақиллик даври тадқиқотларида эса воҳадаги жадидчилик ҳаракати ва Ёш хивалиқлар фаолияти, Хоразмга қизил армиянинг босқини, Жунаидхон бошчилигидаги советларга қарши ҳаракат, ўзбек давлатчилиги тарихида ХХСРнинг тутган ўрни масалалари бирламчи манбалар асосида ўзининг ҳолис талқинини топмоқда. Бироқ Хива хонлигидаги муҳим сиёсий жараёнлар, Хоразм воҳасидаги жадидчилик ҳаракати, Ёш хивалиқлар партиясининг фаолияти, уларнинг XX аср биринчи чорагида Хоразмдаги демократик ўзгаришларни амалга оширишдаги иштироки масалалари ҳали ўзининг тўлақонли талқинини топмаган. Муаллифлар ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб, XIX аср охири - XX аср биринчи чорагида Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи мавзусини танлаб, уни ёритиб беришга ҳаракат қилди.

¹ Муфассал қар.: Абдуллин Р.Б. Западная школа среднеазиатоведения: организационные основы, исследовательская база и историографические направления (1917-1991 гг.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. Алматы, 2005. С. 32.

2. Мавзунинг манбашунослиги

Давлат архивларида сақланаётган материаллар ҳамда XIX аср охири ва XX аср 20-йиллари сиёсий арбобларининг хотиралари тадқиқотнинг асосий манбаси бўлиб хизмат қилди. Архив ҳужжатларининг бир қисми илгари алоҳида тўпламлар шаклида эълон қилинганлигини мамнуният билан таъкидлаш лозим¹. Илмий ишда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг Хива хонлиги канцелярияси (Ф.И-125), Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси (Ф.И-1), ТАССРда ХХСРнинг иқтисодиёт ваколатхонаси (Ф.69), СССРда ХХСР Иқтисодий Кенгаши савдо ваколатхонаси (Ф.70), ХХСРнинг Бош бошқармаси (Ф.71), ХХСР Нозирлар Шўроси, (Ф.72), ХХСР Иқтисодий Кенгаши (Ф.73), ХХСРда ер ишлари халқ нозирлиги (Ф.74), ХХСР савдо ва саноат халқ нозирлиги (Ф.75), ХХСР ички ишлар халқ нозирлиги (Ф.76), ХХСР ишчи дехкон назорати халқ нозирлиги (Ф.79), ХХСР хорижий ишлар халқ нозирлиги (Ф.80), ХХСР ҳарбий нозирлиги (Ф.719), РСФСРда Хоразм Республикаси Доимий ваколатхонаси (Ф.734), шунингдек, 11, 17, 395, 2786, 2787-фондларидан, Хоразм вилояти давлат архивининг 199, 590-фондларидан, Хива Ичон қалъа музейи кўрикхонаси архивидаги 5, 7, 13, 62-папкаларда сақланаётган ҳужжатлардан фойдаланилди. Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази махсус фондида сақланаётган ХХСРнинг XX аср 20-йилларига оид Россия Федерацияси Давлат архиви (ГАРФ), Россия ижтимоий-сиёсий тарихи архиви (РГАСПИ) материаллари¹ ва Нукусдаги Қорақалпоғистон Тил ва адабиёт институти кутубхонаси архивида сақланаётган Б.Чепрунов тўплаган архив ҳужжатлари ҳам мавзунинг ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

¹ Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Т. 1. Май 1918 г. - сентябрь 1919 г. Алма-Ата: 1963.; Т. 2. Сентябрь 1919 г. - декабрь 1920 г. Алма-Ата, 1964.; История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. Т.: Фан, 1976; Каталог хивинских казнейских документов (XIX – начала XX вв.). Ташкент-Киото, 2001

Архив манбаларини ўрганишда асосий эътибор Хива хонлигидаги муҳим сиёсий ўзгаришлар, Хива кўзғолони, Ёш хиваликлар партияси фаолияти билан боғлиқ ҳужжатларга, партия раҳбарлари ва аъзоларининг сиёсий тавсифи билан боғлиқ ҳужжатларга ҳамда уларнинг дастурий ҳужжатлари ва баённомаларига қаратилди. Шу билан бирга ХХСР арбобларининг совет ҳукумати, истиклолчилик ҳаракати раҳбарлари ва бошқа сиёсий кучлар билан муносабатларига оид ҳужжатлар таҳлил қилинди ва хулосалар чиқарилди.

Тадқиқ қилинаётган мавзунинг манбаси сифатида ХХ аср биринчи чорагида юз берган Хоразмдаги сиёсий ўзгаришлар иштирокчилари ва Ёш хиваликлар партияси аъзоларининг хотираларини ҳам айтиб ўтиш керак. Хотиралар шартли равишда икки турга: совет ва миллий раҳбар ходимлар томонидан ёзилган хотираларга ажратилади. Биринчи турга мансуб Б.Чепрунов², О.Акчурин³ ва бошқа партия, совет, ҳарбий ходимларнинг нашр қилинган хотираларида Хоразмдаги ўша давр воқеалари кўрсатилган⁴. Иккинчи турга мансуб миллий раҳбар ходимлар (Полвонниёз хожи Юсупов⁵, Жуманиёз хожи Бобониёзов⁶, Ҳасан Мадаминов⁷, Абдулла Болтаев⁸, Бобожон Сафаров⁹, Матқарим

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва Жамият қурилиши академияси қошидаги "Ўзбекистон янги тарихи маркази" ходимларига материаллардан фойдаланишга руҳсат берганликлари учун миннатдорчилик билдираман - Муаллифлар.

² Чепрунов Б. Поход Жунаидхана на Турткуль. //Воспоминание участников Бухарской и Хорезмской революций. Т.: Узгосиздат, 1930.

³ Акчурин А. Воспоминание о двадцатом годе в Хиве и Бухаре. // Воспоминание участников Бухарской и Хорезмской революций. Т.: Узгосиздат, 1930.

⁴ Россия Федерацияси архивларида Совет ҳукумати томонидан Хоразмга жўнатилаган фавқулодда ва муҳтор вакиллар, ҳарбий ва маъмурий ходимларнинг эсдаликлари, ҳисобот ва хулосалари, турли кўрсатма ва дастурлар сақлангани ва бу маълумотлар яқин кунларгача илмий муомалага киритилмаганлигини қайд қилиб ўтиш лозим. Айниқса, ГАРФнинг 1318-фонди ва РГАСПИнинг 62- ва 68-фондларидаги ҳужжатларнинг ахамияти каттадир.

⁵ Полвонниёз хожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). Маъсул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи М.Матниёзов. Урганч: Хоразм, 2000.

⁶ Бобониёзов Ж. Хива инқилобий ҳаракати тарихига оид материаллар. //Ўзбекистон Республикаси (ЎзР) МДА, И-125-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 7-49-варақлар.

⁷ Мадаминов Х. Хива хонлиги тарихидан лавқалар (1910-1913 й.). //ЎзР МДА, И-125-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 52-97-варақлар.

⁸ Болтаев А. Хоразм тарихига оид материаллар. //Кўлёзма, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фонди, 9320-рақам.

⁹ Сафаров Б. Хоразм тарихи. //Кўлёзма, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фонди, 10231-рақам.

Отажонов⁴ ва б.)нинг қўлёзма асарлари (улар асосан XX аср 50-60 йилларида ёзилган) ханузгача нашр қилинмаган бўлиб (факат П.Юсупов хотиралари бундан мустасно), бу қўлёзмаларда ўша давр воқеаларининг бевосита иштирокчиси бўлган муаллифлар миллий партиялар ва ташкилотлар фаолияти, бу партиялар етакчиларининг ҳаёти, уларнинг сиёсий ва ижтимоий карашлари хусусида маълумот беришади. Мазкур қўлёзмалар нафақат хотира, балки ишончли манба сифатида ҳам эътиборга молик. Хотиралардаги маълумотларни архив ҳужжатлари билан таккослаб ўрганиш тадқиқ этилаётган мавзунини тўлақонли ва ҳаққоний ёритиш имконини беради.

⁴ *Отажонов М. Хоразмин ўрганиш учун материаллар // Қўлёзма, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фонди, 11666/1-рақам.*

II боб. Хива хонлигининг Россия империяси томонидан забт этилиши. Босқинчиларга қарши халқ кураши

1. Россиянинг Хива хонлигига юборган ҳарбий элчилик экспедициялари

Россия амалдорларининг Хива хонлигини ўзига қарам қилиш йўлидаги ёвуз ҳаракатлари 1873 йилдан анча илгари бошланган эди. Хоразмликларнинг Волга бўйи халқлари ва россияликлар билан VI-VII асрлардаёқ бошланган иқтисодий ва маданий алоқалари ривожланиб, XVI аср ўрталарига келганида у Россия билан Хива хонлиги ўртасидаги расмий алоқаларга айланди. Шу асосда мамлакатлар ўртасидаги дипломатик алоқалар ҳам кенгая борди. Улар бир-бирларига элчи юбориб, ўзаро муносабатларини ҳукумат вакиллари даражасида ҳал қилишга ҳаракат қилдилар. Иван Хохлов ва ака-ука Ползухинлар Россиядан Ўрта Осиёга биринчилар қаторида юборилган элчилар бўлиб, улар 1674 йилда Хива ва Бухорога элчи сифатида келган эдилар.

«Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида XVII асрда Бухоро ва Хива хонликларида Россиянинг 9 элчиси бўлганлиги қайд қилинади¹. Улар Бухоро, Хива ва Урганчда бўлиб, ўзбек хонликларининг иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий аҳволи билан яқиндан танишдилар.

Россияда Ўрта Осиёга кизикишнинг ортиши билан уни Россияга қўшиб олиш нияти ҳам юзага чиқа бошлаган эди. Асосан мўғул-татар зулми тугаганидан (1480) ва Қозон, Астрахан хонликлари Россияга қўшиб олинганидан (1552, 1556) кейинрок Масков (Москва) подшолари Шарқдаги бой мамлакатларга ҳам қўл чўзишнинг йўллари тўғрисида ўйлай бошладилар². Уларнинг

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб. Туркистон чор Россияен мустамлаказчилиги даврида. Т.: Шарқ. 2000, 28-бет.

² Туркестанский сборник, Т. 427, С. 91.

истилочилик ниятлари даставвал Хива ва Бухоро хонликларига қарши қаратилган бўлиб, Ўрта Осиёга Хива орқали кириб боришни ўйлаганлар. Бу Россия императори Пётр I нинг нияти эди. Қайд қилиш лозимки, россияликларнинг Хоразмга нисбатан тажовузкорлик, талончилик хуружлари Пётр I дан ҳам илгари, XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида бошланган бўлиб, ҳар гал ҳам улар хиваликлар зарбасига дуч келганлар. Машхур давлат арбоби ва тарихчи Абулғозий Баҳодирхон асарида қайд қилинишича, унинг отаси Араб Муҳаммад султоннинг хонлик (1603-1623) даврида минг нафардан иборат Ёйик казак отликлари Хоразмнинг Урганч (Кўхна Урганч) қалъасига қадар етиб келиб, уни талон-торож қилиб, кўпгина мол-мулкларини ёкиб юборганлар. Қўлга киритган бойликларини мингта аравага ортиб, мингтача киз-жувонларни ҳам асир олиб кетаётганларида улар хоразмликлар томонидан кириб ташланганлар¹. Ёйиклик рус казакларининг Хоразмга бундай талончилик тажовузлири кейин ҳам такрорланиб, уларнинг тақдири ҳам илгаригидек фожиали тугалланди, омон қолганлари эса қуллар сафига кўшилдилар. Боскинчиларнинг фожиаси шундан иборат бўлдики, улар хоразмликлар қуршовида қолиб, сувсизликка бардош бера олмасдан бир-бирларининг конини сўрганлар ва гўштини еганлар. Бу тўғрисида О.Ловысевичнинг асарида ҳам қайд қилинади². Кейинчалик Урганчга бостириб кирган атаман Нечаев казакларининг тақдири ҳам шундай аянчли бўлди.

Абулғозий асарида ўша даврда қалмикларнинг (Каспий денгизи шимоли-ғарбида, Волга дарёси қуйи оқимида жойлашган) ҳам Хоразмга тез-тез тажовуз қилиб, шаҳарларни талон-торож қилиб турганликлари баён қилинади³. Россияликлар ҳар гал ҳам хоразмликларнинг кучли зарбасига учраган бўлсалар-да, уларнинг Ўрта Осиё бойликлариغا интилиши кучая борди.

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. Т., 1992, 158-159, 167-бетлар.

² Ловысевич О. Взятие Хивы и Хивинская экспедиция 1873 года. // Туркестанский сборник. Т. 70. С. 274-275.; Туркестанский сборник. Т. 150. С. 109.

³ Абулғозий. Ўша асар. 159-160 бетлар.

XVIII аср биринчи ярмида Ўрта Осиё билан Россия орасидаги савдо ва дипломатик алоқалар янада жонланди. Бу эса Ўрта Осиё бойликларига Россия ички бозори талабларининг ортиб бориши натижаси эди.

Пётр I ни ўз даврида Хива ва Бухоро хонликларининг табиий ва бошқа бойликлари ўзига тортган эди. Бу бойликлар тўғрисида милоддан аввалги V асрда яшаган юнон тарихчиси Геродот ва милоддан аввалги 64/63 - милоднинг 23/24 йилларида яшаган Страбон асарларида Орол денгизидан токи Нурота тоғларига қадар кўчиб юрувчи массагетларда мис ва олтиннинг ниҳоятда мўллиги тўғрисида; милоднинг V-VI асрларидаги Хитой йилномаларида Кан (Самарқанд) хокимлигида ва унинг шарқий қисмида олтин конлари мавжудлиги тўғрисида ёзилган эди. Ўрта аср араб сайёхлари ҳам Хива ва Бухоро хонликларининг бойликлари хусусида жуда кўп маълумотларни ёзиб қолдирганлар¹. Ёзма манбалардан ташқари Россия амалдорлари Бухоро ва Хива хонликларидан борган элчи ва савдогарларнинг тортиқларидан, гап-сўзларидан, кийинишларидан ҳам бу мамлакатлар хазина-сининг мўл-кўллигини яхши англаб олдилар. Пётр I нинг саройида бўлган Хўжа Нафас Амударёнинг илгариги Каспийга қуйилган жойидан олтин сочмалари аралаш кум оққан, ўзбеклар (хиваликлар) русларнинг дарё билан хонликка осонгина кириб келишидан хавфсираб, уни Оролга буриб юборганлиги ва тўғонни бузиб, дарёни яна Каспийга окизиш мумкинлиги тўғрисида гапирди. Хива хонининг Петербургдаги элчиси Ашурбек бунга гувоҳлик беради². Ўша пайтда Петербургга келган Сибирь хокими князь Гагарин ҳам

¹ Раҳматуллаев Х. Пётр I нинг армони. // «Фан ва турмуш», 1992, 3-4-сонлар, 26-бет.

² Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. С.Пб., 1877, С. 166-167.; Хўжа Нафас - Мангишлоқлик туркман-савдогар. У 1713 йилда Аштархонга келганида князь Михаил Самонов билан учрашади. У билан Санкт-Петербургда бўлганида Бекювич-Черкасский билан танишади. Хўжа Нафас унга Амударё соҳили олтин кумларга бойлиги ҳақида гапирди. Бундан хабар топган Пётр I Хўжа Нафасни шахсан ўз хузурига чақирди. Хўжа Нафас у билан суҳбатида қадим замонларда Амударё Каспий денгизига қуйилганлигини, ammo кейинчалик маҳаллий аҳолининг дарёни тўғон билан тўсганини ва қуриган ўзая ҳам олтинга бойлигини айтди (Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб, 29-30-бетлар).

Бухоронинг тиллали куми тўғрисида хабар келтиради¹. Бу хабар Пётр I нинг Шаркка кизикишини орттирди. Уни Каспийдан Амударё оркали Ҳиндистонга қулай йўл очилиши мумкинлиги, Шарк мамлакатлари билан яхши алоқада бўлиш ва Ўрта Осиёда мустақамланиб олиш хаёллари батамом чулғаб, унга тинчлик бермайди. Бунинг учун эса биринчи навбатда Хивага борадиган қулай йўллارни ўрганиш ва қўлга киритиш, унинг хавфсизлигини таъминлаш зарур эди. Шу мақсадда подшо гвардияси Преображенский полки поручиги Александр Бекович-Черкасский² бошчилигида Хива хонлигига Каспий оркали экспедициялар ташкил қилинди. 1714 йилда ташкил қилинган экспедиция олдида Хива ва Бухоро хонликлари тўғрисида маълумотлар йиғиш, Амударёнинг эски ўзанини қидириб топиш ва Каспий денгизи шарқий қирғоқларини ўрганиш вазифаси юклатилди³. Бекович-Черкасский императордан Хива хонлигини Россия паноҳига ўтказиш каби муҳим топшириқни ҳам олган эди.

Бекович-Черкасский экспедицияси таркибида 1760 киши бўлиб, 8 та мис ва 3 та чўян тўп билан қуроқланган. Отряд инженерлик асбоб-ускуналари билан ҳам таъминланган эди. Отряд 1714 йил 28 октябрда 125 кемада Астрахандан денгиз оркали йўлга чиқди. Совуққа бардош бера олмасдан 3 декабрда Астраханга қайтиб келишга мажбур бўлди⁴. 1715 йилнинг 25 апрелида Бекович-Черкасский отряди кемалари қайта Каспий оркали яна йўлга чиқади. Отряд Тюк-Караган ярим оролига (Манғишлоқда) етиб боради. У ерда отряд Амударёнинг эски

¹ *Веселовский Н. И.* Ўша асар, 167-бет.

² *Бекович-Черкасский А.* Кавказ халқларининг Кабарда уруғидан, ўша пайтда Кабарда черкаслар худудига киргани сабабли Бековични Черкасский (черкаслик) деб атаганлар. Бекович эса, «бек» сўздан бўлиши мумкин (*Веселовский, Ўша асар, 1-бет*); Бековичнинг asli ватани Кабарда бўлган, унинг исми Искандарбекдир, князь Голициннинг кизи Марьяга уйлангач, наслоний динига ўтган. Чўқинтириш маросимида Александр Бекович-Черкасский номини олган, хорижга ўқинишга юборилган. Сўнг поручик унвонда Приображенский Лейб-гвардия полкига хизматга тайинланган (*Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб, 33-бет*).

³ *Галкин М. Н.* Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. С.Пб., 1869, С. 151.

⁴ *Галкин М. Н.* Ўша асар, С. 186-187.

ўзанини кидириш ишлари билан шуғулланди¹. Шу билан Бекович-Черкасскийнинг биринчи экспедицияси ниҳоясига етади. Бекович-Черкасский бошчилигида 1716 йил 20 сентябрда Астрахандан Каспий денгизи орқали йўлга чиққан иккинчи экспедиция² 6.665 кишидан иборат бўлиб, таркибида 3.727 пиёда ва 617 отлик аскарлари бўлган учта полк 6 та мис ва 9 та чўян тўплар билан қуролланган. Экспедиция жуда кўплаб қурилиш асбоб-ускуналарига эга бўлган қурувчи-инженерлар, Астрахан губерниясидан бир неча дворянлар, савдогарлар, йўл кўрсатувчилар, таржимонлар ва бошқалар билан йўлга чиқади. Отряд қуруқликда ҳам ҳаракат қилишга мўлжалланган бўлиб, унинг ихтиёрида отлар ва 200 та туя бўлган.

Бекович-Черкасский харбий экспедицияси Пётр I томонидан Амударёнинг илгари Каспийга қуйилган жойида минг кишилик истехком қуриш, дарёнинг эски ўзанини кидириб топиш ва уни ўрганиш, Амударё сувини Орол томон буриб юборган дамба олдида истехком қуриш, Хива ва Бухоро хонлиқларининг Россия паноҳи остига ўтишини таъминлайдиган тадбирлар қуриш каби 12 банддан иборат муҳим йўл-йўриқлар олган эди. Бу харбий экспедиция Тюк-Қараган, Бехтир Лиман кўрфазларида ва Қизилсув деган жойда харбий истехкомлар қуриб, 1717 йилнинг 20 февralида Астраханга қайтиб келди. Экспедицияга йўл кўрсатиб борган Хўжа Нафас, астраханлик дворянлар - Званский, Федоровлар билан Амударёнинг илгариги ўзанини ва унинг сувини Орол денгизига буриб юборган дамбани ахтариб топиб, улар тўғрисида кўпгина маълумотлар йиғдилар.

Бекович-Черкасский бошчилигидаги бу экспедициянинг Каспий денгизи шарқий қирғоқларини жиддий ўрганиши, у ерларда бир неча харбий истехкомларнинг қурилиши ва экспедициянинг хонликка қуруқликдан борадиган йўللارни ўрганиш мақсадида унинг Астраханга қайтиб келиши каби ҳаракатлари аслида Хива хонлигига кейинчалик қилинадиган

¹ Веселовский Н.И. Ўша асар, С. 166-167.

² Галкин М.Н. Ўша асар, С. 288-292. Шунингдек. Веселовский Н.И., Ўша асар, 169-170 бетлар.

катта ҳарбий экспедициянинг тайёргарлиги эди. Шундай қилиб, Каспийнинг шарқий қирғоғи ерларини эгаллаб, Хива хонлигининг гарбидан ўраб олиш кўзда тутилган эди. Каспий соҳилларида қурилган истеҳкомлар эса Россиянинг кейинчалик Хивага қилдиган ҳарбий юришида таянч базасини ўташи учун зарур эди. Бекович-Черкасский бошчилигидаги отряд Астраханга келиши биланок яна янги экспедицияга тайёргарлик кўра бошлаши бунинг далилидир. Бу ҳарбий элчилик экспедициясининг асосий мақсади Пётр I томонидан экспедиция олдига қўйилган вазифа-Хива хонлигини Россия итоткорлигига ўтказишга эришиш вазифасини бажариш эди.

Бекович-Черкасский бошчилигидаги бу галги экспедиция 1717 йил 20 июнда Гурьев шаҳарчасидан йўлга чиқди. Экспедиция отрядида 7 та тўп билан қуролланган 3 мингтача аскар бўлиб, отряд жами 4 минг нафар кишидан иборат эди. Отряд таркибида Бекович-Черкасскийнинг иккита иниси 20 та деҳқони билан, князь Заманов, астраханлик дворян Керейтов ва яна Астрахандан 20 нафар дворян, 13 нафар савдогар ва Волга бўйи татарларидан 70 нафари бўлган. Улар ихтиёридаги от-улов ва туялари 6 мингтачадан иборат эди. Хива хонлиги томон юриш бошлаган бу экспедициянинг шу даражада катта ҳарбий ва бошқа тайёргарлик билан юборилиши унинг зиммасига император томонидан хонликни Россия тобелигига ўтказиш каби жиддий вазифа юклатилганлигидан далолат эди.

Бекович-Черкасский хонлик томон бораётиб йўлда Хива хони Шерғозини ўзининг тинчлик ниятида бораётганлигига ишонтириш мақсадида Керейтовни 100 нафар казак билан олдиндан хонга элчи қилиб юборади. Хон ҳам ўз элчиси орқали совға билан жавоб қайтаради. Шундай бир пайтда хоннинг Бекович-Черкасский отрядига бўлган тинчлик кайфияти ўзгаради. Керейтов ва у билан келган казаклар камокка олинади. Бекович-Черкасский отрядига қарши кўп сонли кўшин йиғишга киришилади. Чунки қалмиқлар хони Аюкидан келган элчи, Бекович-Черкасский отрядининг босқинчилик ниятида

бораётганлиги тўғрисида хабар келтирган эди. Шундан кейин Қайрағоч деган жойда Бекович-Черкасский отряди билан хон навкарлари ораларида жанг бўлиб, хиваликлар мағлубиятга учрайди. Шерғозихон Бекович-Черкасскийга нисбатан ҳийла ишлатади. Бу ҳийла шундан иборат бўладики, Шерғозихон Бекович-Черкасскийга элчи юбориб, Хива навкарларининг унинг буйруғисиз экспедиция отрядига қарши ҳужум қилганликлари ва гуноҳкорларнинг жазоланишлари баён қилиниб, самимийлик ваъда қилинади.

Пўрси (Хиванинг 108 вёрст шимоли-ғарбида) қалъаси яқинида улар ораларида музокара бўлиб ўтади. Музокарада экспедиция отрядини бир жойда жойлаштириш ва уни озуқа билан таъминлаш мушкуллиги сабабидан уни Хива атрофидаги шаҳарларда, беш қисмга бўлиб жойлаштириш тўғрисидаги Шерғозихоннинг таклифи Бекович-Черкасский томонидан қабул қилинади. Шундан кейин Бекович-Черкасскийни қўриқлашга 200 нафар казак қолдирилиб, отряднинг бошқалари қисмларга ажратилиб, белгиланган жойларга юборилади. Ўша заҳотиёқ улар яккама-якка қирғин қилинадилар. Дастлаб Бекович-Черкасский қўриқчиларига ҳужум қилиниб, барчаси, шу жумладан Бекович-Черкасский ва у билан бирга бўлган князлар - Симонов, Эконовлар ҳам қиличдан ўтказилади. Қирғиндан отряднинг озгина қисми, шу жумладан, Бекович-Черкасскийнинг иккита иниси - Суёнч, Оқ-Мирзо омон қолдилар. Бекович-Черкасскийнинг инилари қайтариб юборилиб, бошқалар қуллар сафига қўшилдилар¹.

Шундай қилиб, Бекович-Черкасскийнинг Хива хонлигига қилган ҳарбий-элчилик экспедицияси барбод бўлди. Шу билан Пётр I нинг ҳам Хива ва Бухоро хонликларини Россияга тобе қилиш, Ўрта Осиёнинг тилла ва бошқа бойликларига эгалик қилиш, Амударё орқали Ҳиндистонга чиқиш тўғрисидаги

¹ Веселовский Н.И. Ўша асар, 170-208-бетлар; Шунингдек, Галкин М.Н. Ўша асар, 288-292-бетлар. Бекович-Черкасский Хивага яқинлашганида рафикаси Мария ва қизларининг (иккита) Волгада чўкиб кетгани ҳақида хабар олгач, дунёқарши ўзгарган. У Оллохнинг қаҳрига учраганини сезиб, яна ислом динини қабул қилган... (Ўзбекистоннинг янги тарихи, I-қитоб, 33-бет).

хаёллари ва барча ҳаракатлари барбод бўлиб, у армонда қолди.

Бу жойда шуни ҳам қайд қилишимиз ўринлики, қандай бўлмасин Хива хони ўз ватанини босқинчилардан ҳимоя қилиши зарур эди. Акс ҳолда у ватанига хиёнат қилган бўларди. Чунки, фикримизча, ҳар қандай элчи ҳам қўшни давлатга эзгулик ниятида борганида тўплар билан қуроқланган қатта қўшин йигиб бормаган бўларди. Шунингдек, Хива хонлигига дўстона ниятда элчилик миссиясини адо этиш учун Каспий денгизининг шарқий қирғоғи - Хива чегарасига минглаб қўшинга мўлжалланган ҳарбий истехкомлар қуриш зарурмиди? Хонликка сув ва қуруқликдан элтадиган барча йўللари бу даражада текширувдан ўтказиш ҳолис ниятли элчи учун шу қадар зарурмиди?

Бекович-Черкасский бошчилик қилган ҳарбий-элчилик экспедицияси барбод бўлган бўлса ҳам Россия ҳукмдорлари Хива хонлигини ва бутун Ўрта Осиёни ўзига қўшиб олиш ниятидан қайтмаган эдилар. Шу жиҳатдан Россия истилочилари учун Бекович-Черкасский экспедицияси томонидан Хивага қуруқликдан ҳам бориш мумкинлигининг аниқланиши, Каспий денгизи шарқий соҳили ва Амударё эски ўзани харитасининг янгида ишлаб чиқилиши ва Амударёнинг илгари Каспийга қуйилиб, ҳозир Орол денгизига қуйилаётганлигининг аниқланганлиги Россия учун қатта ҳарбий аҳамиятга эга эди. Бу эса Россиянинг Хива хонлигига кейинчалик ташкил қилган ҳарбий-элчилик экспедицияларида қўлланма бўлди.

Россия императори Пётр I томонидан юборилиб, 1721 йилда Бухорога келган, форс ва турк тилларини яхши билган, асли италиялик Ф.Беневени Бухорода 3 йилдан ортиқроқ туриб, Бухоро ҳамда Хива давлатларининг ички ва ташқи сиёсати, иқтисодиёти, табиий бойликлари ҳақида қимматли маълумотлар тўплади¹. Бу ҳам Пётр I нинг Хива ва Бухоро хонликларини эгаллаш йўлидаги ҳаракатининг давоми эди.

Бекович-Черкасский бошчилигидаги ҳарбий-элчилик

¹ Галкин М.Н. Ўша асар. 157-161-бетлар; Шунингдек, Веселовский Н.И. Ўша асар. 313-314-бетлар.

экспедицияси фожеали якунланганидан бир асрдан кўпрок вақт ўтганидан кейин Хива хонлигига Оренбург генерал-губернатори генерал-адъютант В.А.Перовский бошчилигидаги ҳарбий экспедиция ташкил қилинди. Бу ҳарбий экспедиция жуда катта тайёргарликлар билан 1839 йил 19 ноябрда Оренбургдан куруклик орқали йўлга чиқади. У 5.217 кишидан иборат бўлиб, таркибида 14 та штаб офицери ва 4 генерал бор эди. Экспедиция жангчилари 22 тўп ва 4 та ракета қурилмаси билан қуроолланганлар. Бундан ташқари, казаклардан 10 мингдан ортиқроқ туя ва кўплаб йўл кўрсатувчилар ёлланган.

Перовский экспедициясининг мақсади Хивани эгаллаш эди. В.Перовский Хива хонлигига қарши юришга отланаркан, Оренбург корпуси кўшинига берган буйруғида: «Қудратли ва олий ҳимматли буюк давлатимиз Хиванинг васвасасига кўпдан бардош бериб келмоқда эди. Охири у ўзининг маккорлиги билан ўзига хавфни орттирди. Оллоҳ амри ва подшоҳимиз фармони билан жангга бораётганларга шон-шарафлар бўлсин. ...Сизнинг жаҳду жадалингиз, тиришқоклигингиз ва жасоратингиз юришимизни ғалаба билан тугаллашга имкон беради. ...Россия кўрс ва маккор кўшимиз - Хивани биринчи марта жазолаш учун бормоқда. Икки ойдан кейин худо хоҳласа Хивада бўламиз. Хива пойтахтида биринчи марта бут ва рус инжили олдида руслар ўз подшоҳи ва ватани учун баланд овоз билан самимий ибодат қиладилар¹», - деб мактанади.

Перовскийнинг Хива хонлиги томон юришга отланган жангчиларига буйруғидан унинг Хивани босиб олиш учун бораётганлиги ҳеч қандай сир эмаслиги кўриниб турибди. Лекин Перовский буйруғи жангчиларни у башорат қилган ғалабага элта олмади. Россия жангчилари хон пойтахтида бут ва инжил олдида, Перовский ваъда қилганидек, баланд овоз билан ибодат қилишга ҳам муяссар бўла олмадилар. Чунки бундан хабар топган «Хива хони Оллоқулихон (1825-1843) ўзбек, козок ва туркманлардан

¹ Галкин М.Н. Ўша асар, 159-бет.

иборат бирлашган лашкар билан русларга қарши отланган»¹ эди. Бунинг устига Перовский қўшини йўлда совук, қор, бўронга бардош бера олмасдан қирилиб кетди. Эмба дарёсига қадар 1054 жангчисидан ва 5212 туясидан ажралган Перовский 1840 йил 1 февралда Окбулок истехкомидан орқага қайтишга буйруқ берди. Аравалар ёндирилди, озиқ-овқатлар ташлаб юборилди².

Перовскийнинг мағлубияти Россияга қарши кураш байроғини кўтарган қозоқларни ҳам руҳлантирди. Хива хони эса босқинчиларга қарши курашаётган қозоқларнинг мустикаллик ҳаракатини қувватламоқда эди. Шундай вазият вужудга келдики, эндиликда Хива бутун Осиёда Россиянинг жиддий рақиби сифатида танила бошланди³.

Шундай бир пайтда Россия ҳукуматининг Ўрта Осиёга Хива хонлиги орқали кириб бориш йўлида асрлар давомида қилган уринишлари, бир неча бор элчилар юбориш орқали олинган маълумотлари унга Оренбургдан Орол денгизи ғарбий соҳилларидаги сувсиз даштдан бориш катта қийинчиликлар мавжуд эканлигини кўрсатди. «Шунинг учун ҳам, - деб таъкидланади «С.Петербургские ведомости» газетасининг 1875 йил 334 сониди, - бизнинг Ўрта Осиё сиёсатимизда кескин бурилиш юз берди ва 1840 йилдан бошлаб бизнинг барча зўр беришларимиз марказий шарққа, ҳозирги Туркистон томон қўчирилди. Унинг жуғрофий ва табиий хусусиятлари ҳужумкорлик юришларимизни осонлаштирди»⁴.

Шу асосида Россия Туркистон йўналиши бўйлаб 1840 йиллардан Орол денгизи ва Сирдарё соҳиллари бўйлаб ҳарбий истехкомлар, фортлар барпо қила бошлади. Орол денгизидида қурилган Россия флотилияси (ҳарбий кемалар мажмуи), Сирдарё бўйлаб қурилган 3 та форт ва бошқа бир неча ҳарбий истехкомлар шулар жумласидандир⁵.

¹ Туркестанский сборник, Т. 150. С. 110.

² Туркестанский сборник, Т. 150. С. 110.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-қитоб, 43-бет.

⁴ Туркестанский сборник, Т. 150. С. 110.

⁵ Туркестанский сборник, Т. 150. С. 110.

Шу билан Россия Хива хонлигини ҳам ҳеч қачон эътиборидан четда қолдирмади. Россия ҳукумати элчилари ва Хивада асирликда бўлиб қайтган Россия фуқаролари орқали Хива хонлигининг социал-иқтисодий аҳволи, ҳарбий куч-қудратини, унга борадиган йўллари ўрганишни тинимсиз давом эттирдилар. Шундай элчиликлардан бири Никифоров бошчилигидаги элчилар бўлиб, у 1841 йил августидан ноябрь ўрталаригача Хивада бўлди. Никифоровга Хива хонлиги тўғрисида топографик ва ҳарбий маълумотлар йиғиш, Каспий денгизи шарқий қирғоғининг 15-20 вёрст ерлари билан биргаликда Гурган дарёси қуйиладиган жойга қадар Хива хонлигидан Россия тасарруфига ўтказилишига эришиш вазифаси юклатилган эди¹. Бундан ташқари, «Россия ҳукумати Ташқи ишлар вазирлигининг капитан Никифоров зиммасига юклаган вазифаси, Хива хонини рус қўшинлари томонидан Сирдарёнинг қуйи қисмини ишғол қилиш масаласида бетараф туришга, Сирдарёнинг шимолидаги ерларни ва Каспий денгизининг шарқий қирғоғини Россия ҳудуди деб эътироф этишга... қўндиришдан иборат эди»².

Никифоров Оллоқулихон билан музокарада ҳеч нимага эриша олмаган бўлса ҳам, россиялик истиклолчиларни Хива хонлиги ва унга борадиган йўллари тўғрисидаги маълумотлар билан бойитди. Никифоров топографлари Хивага борадиган йўналиш ва йўллари оид топографик журнални чизиб олишга эришдилар. Улар хонликда 3 минг вёрстлик масофани топографияга олдилар³. Буларнинг барчаси Хива хонлигини Россияга қўшиб олиш йўлида қилинган тадбирлар эди.

Шундай элчилардан яна бири Г.И. Данилевский бошчилигидаги элчилик миссиясидир. У 1842 йилнинг октябридан 31 декабрига қадар Хива хонлигида туриб, хонлик тўғрисида Россия ҳарбийлари учун аҳамиятга эга бўлган анча маълумотлар йиғди.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-қитоб, 56-бет.

² Галкин М.Н. Ўша асар, 157-161-бетлар; Шунингдек, Веселовский Н.И. Ўша асар, 313-314-бетлар.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-қитоб, 56-бет.

Улар Хива хонлиги бош (генерал) харитаси, Амударё гарбий кисми аҳолиси харитаси, Хива хонлиги аҳолиси, орогидрографик (ер юзи тузилиши рельефи) харитаси, элчининг хонлик бўйлаб ўтган йўли кўз билан чамалиб чизилган харитасининг тайёрланиши ва бошқалардан иборатдир. Булардан ташқари, Г.И.Данилевский хонликда бўлган пайтида хонликнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига тегишли кўпгина материал йиғиб, шу асосда икки китобдан иборат «Описание хивинского ханства» асарини яратди¹. Бу ҳам ҳарбий аҳамиятга эга бўлиб, Хива хонлигини ўрганишда россиялик истилочилар учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Аmmo Данилевский ташқи ишлар вазирлигидан зиммасига юклатилган вазифа - Россиянинг Хивага нисбатан бегараз дўстлигига хонни ишонтириш ва ўзбек хонликларида фаол иш кўраётган Англиянинг таъсирини синдириш² каби муҳим вазифаларнинг уддасидан чиқа олмади.

Россиянинг Хива ва Бухоро хонликларига навбатдаги элчилик миссияси 1858 йил 15 майда полковник Н.П.Игнатъев бошчилигида Оренбургдан Устьюрт оркали йўлга чиқади. Унинг таркибида Оренбург генерал-губернаторининг дипломатик чиновниги Галкин, Фанлар Академиясидан ориенталист (шарқшунос) Лерх, фотограф ва миссия учун бошқа зарур кишилар бор эди.

Элчилик миссияси ихтиёрига яна кўплаб казак отликларидан иборат ҳарбий отряд ва икки пароход берилган бўлиб, бундан кўзланган мақсад Амударё бўйлаб элчилар хавфсизлигини таъминлаш эди. Уларнинг 500 туяси ҳам бўлиб, Хивага курукликдан ҳам бориш имкониятига эга эдилар. Игнатъевнинг элчилик миссияси ҳам, таркибидан кўриниб турибдики, асосан ҳарбий мақсадни кўзлаган. Хивага курукликдан ҳам, Орол денгизи ва Амударё оркали ҳам бориш мумкинлигини янада яхшироқ

¹ Веселовский Н.И. Ушба асар, 320-324-бетлар.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб, 56-бет.

ўрганиш, зарур жойларини расмга тушириш режалаштирилган¹.

Игнатъев миссияси 28-29 июнларда Қўнғиротга ва ундан Амударёда 7 та катта кема билан Нукус, Хўжаэли, Қипчок, Гурлан, Урганч қалъаларидан ўтиб, Полвонёп билан 18-19 июлларда хонлик пойтахти Хивага етиб келдилар. Йўл-йўлакай қалъалар билан танишиб, стратегик ахамиятга эга жойларни расмга олдилар. Буларнинг ҳаммаси генерал Кауфманнинг 1873 йили Хивага юриши пайтида улар учун қўлланма бўлди.

Н.П.Игнатъев экспедициясининг Орол денгизидан Амударёга ўтиб Қўнғиротгача етиб келган пароходларида ҳарбий юк бўлганлиги сабабли уларнинг Хива ҳукмдорлари томонидан Амударёдан чиқариб юборилганлиги бу миссиянинг Хивага стратегик мақсадда келаётганлигининг яна бир далили эди. Игнатъев миссиясининг рус кемалари Амударёда эркин сузишига, Хивада Россия савдо агентининг бўлишига рухсат берилиши ва Россия савдогарларидан хонликда фақат бир марта мамлакатга товар олиб киритилишида 2,5 фоиздан ортиқ бож ундирмаслик тўғрисидаги каби талаблари хон томонидан рад қилинган бўлса ҳам, улар Амударёнинг Оролга қуйиладиган жойларини, Орол денгизининг жануби-шарқий қирғоқларини жиддий ўрганишга эришдилар. Шунингдек, Хивага Орол ва Амударё орқали бориш мумкинлигини билиб олдилар. Шундай қилиб, Веселовский асарида таъкидланганидек, «Россия Хивага юриш қилиши учун ўзига янги ва қулай йўл топиб олган»² эди. Буларнинг ҳаммаси Россиянинг Хива хонлигини босиб олиш йўлидаги тайёргарликлари бўлиб, улар элчилик никобида олиб борилди. Бу гуруҳнинг асл мақсади жосуслик қилиш эканлигига полковник Игнатъевнинг ўзи ҳам иқроп бўлган эди³.

Бу даврда «Россия дипломатияси Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини бир-бирига қарши гиж-гижлаб, ўзининг

¹ Галкин М.Н. Ўша асар, 164-189-бетлар; Шунингдек, Веселовский Н.И. Ўша асар, 346-348-бетлар.

² Веселовский Н.И. Ўша асар, 348-бет.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб, 57-бет.

иғвогарона сиёсатини изчиллик билан юритар эди. Россия бу йўлда собит туриб, Тўрғай вилоятини, 1846 йилнинг кузига келиб, Сирдарёнинг Орол денгизига куйиладиган еридаги Қазалини ишғол этди ва 1847 йилда Раим, 1848 йилда Қазалинск истехкомларини курди. Бу аҳвол Хивани ташвишга солди... Хива хони бу истехкомларни йўққилишга ҳаракат қилди, лекин Сирдарё ва Орол бўйидаги қозоклар рус истехкомларидаги кўшинларни йўқотиш хусусидаги Хива ҳукуматининг маслаҳатларига кулок солмадилар»¹. Энг муҳими, Ўрта Осиё хонликлари ғарбдан хавф солиб келаётган Россия босқинчиларига қарши бирлаша олмадилар.

Бу даврда Англия билан Туркия ҳамкорликда Ўрта Осиё давлатларининг ҳарбий иттифоқини вужудга келтиришга кўп уринган бўлса-да, Туркия ҳам, Англия ҳам Россия хуружига қарши ўзбек хонлари бирлигини вужудга келтиришни таъминлашнинг уддасидан чиқа олмади².

Россия ҳукумати элчилар билан бир қаторда 1850 йиллардан бошлаб Хива хонлиги чегараларига қатор махсус ҳарбий экспедициялар юбориб, улар орқали кўплаб ҳарбий мақсаддаги разведка ва текширув ишларини амалга ошира борди. 1869 йилдан эса Россиянинг Хива хонлигига юришига тўғридан-тўғри тайёргарликлар бошланган эди. Ўша йили полковник Столетов бошчилигидаги отряд Красноводск кўрфази соҳилидан Хива томон олиб борадиган йўлларни хавф-хатардан тозалашга киришган эди. У Красноводск, Таш-Арват-қалъа, Михайловск ва Мулла-қара фортларини барпо қилади. Полковник Скобелев бошчилигидаги экспедиция Хива хонлиги чегараларигача бўлган саҳро йўлларини стратегик жиҳатдан ўрганиш ишларини олиб борди. 1870-1871 йилларда Макрозов ва Столетов бошчиликларидаги ҳарбий экспедицияларнинг Сарикамишгача бўлган масофада олиб борган ҳарбий разведкалари материаллари ва 1872 йили полковник Ломакин отряди томонидан

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб, 55-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб, 54-бет.

Манғишлоқ ярим оролида катта кўламда ўтказилган харбий разведка ишлари уларнинг Хива юришида сахро операцияларини амалга оширишларида қўл келган¹.

Шундай қилиб, юкорида келтирилганлардан шак-шубҳасиз равшан бўлиб турибдики, Россиянинг Хива хонлигига уруш эълон қилиши учун сабаб (баҳона) излашга ҳожат ҳам қолмаган эди. Чунки унинг Хива хонлигига нисбатан узоқ даврлар мобайнида олиб борган барча сиёсати фақат уни истило қилишга қаратилганлиги эндиликда сир эмас эди. «С.Петербургские ведомости» газетасининг 1875 йил 334-сонида эълон қилинган мақолада, Хиванинг эгалланиши Россиянинг Ўрта Осиёга нисбатан бутун муносабати тарихи давоми бўлиб, у кўпдан бери россияликларнинг ижтимоий ва сиёсий заруратига айланганлиги таъкидланган эди². Шундай бўлгач, Россиянинг 1873 йилдаги Хива хонлигига босқинчилик юриши асрлар давомида тайёрланган бўлиб, қандайдир 20 тача россиялик асирнинг хиваликлар томонидан вақтида қайтарилмаганлиги бунга баҳона бўлган, ҳолос.

Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, Россиянинг Хива хонлигига босқинчилик юриши фақатгина Россия харбийларининг инжиқлиги ёки ташаббусигина бўлмасдан, Россия бозорларида Хива маҳсулотларига бўлган талабнинг ортиб бориши ҳам эди.

2. Хива хонлигининг забт этилиши. Босқинчиларга қарши халқ кураши

Россия ҳукмдорларини Пётр I замонасидан бери Хива хонлигини босиб олиш тўғрисидаги фикр тарқ қилмасдан келмоқда эди. Россия империяси 1865 йилда Тошкентни, 1868 йилда Бухоро амирлигини истило қилганидан кейин Хива устига юришга кизгин тайёргарлик кўра бошлади. Бунинг учун Россия ҳукумати Хива

¹ Туркестанский сборник, Т. 150 т. С. 110.

² Туркестанский сборник, Т. 150 т. С. 110.

хонлигига нисбатан турли-туман баҳоналар тўкишга, тухматлар уюштиришга киришди. Шу билан Хива хонлигини Россия давлати олдида гуноҳкор қилиб кўрсатишга уринди.

Туркистон генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округи бош кўмондони Фон Кауфманнинг 1870 йил 25 мартда Хива хонига Давлат Бушаев элчилиги орқали юборган мактубида «Уруш учун охириги вақтларда кўплаб баҳоналар йиғилиб қолган»¹, деб таъкидланади. Шу билан генералнинг мактубида Хива хонлиги устига босқинчилик юришини бошлаши учун кифоя қиладиган баҳоналар қайд қилинади. Бу баҳоналар Россия империясининг қозоқлардан ва Ўрта Осиё ерларидан истило қилинган янги ҳудудлари билан Хива хонлиги ерлари ораллигидаги чегараси ва қарвон йўллари юзасидан тушунмовчиликлари тўғрисидаги генерал-губернаторнинг, Хива хонини рус ҳукмдорлигига қарши курашга отланган қозоқларга ёрдам беришида ва уларни бу курашга чақиришда айблаши тўғрисидаги, Манғишлоқ бебошлари томонидан асир қилиниб, Хива хонлигига элтиб сотилган Россия фуқароларининг озод қилиниб қайтарилмаганлиги, Россиядан қочган ҳар хил исёнкор, қароқчиларнинг Хива хонлигида бекиниб, бошпана топиши гумон қилиниши тўғрисидаги, Россиядан Бухорога борадиган савдо йўлида хивалиқлар зақот ундириш баҳонаси билан уларни талон-торож қилаётганликлари тўғрисидаги даъволаридан иборатдир².

Хива хонлигида асирликдаги рус фуқаролари тўғрисида Муҳаммад Юсуф Баёний асарида, «Ҳижратнинг минг икки юз саксон бешланчисида (1868) Баҳри Ҳазар (Каспий) қонарида балиқчилик этиб юрган Россия фуқароларидан баъзиларини Манғишлоқ қозоқларидан бир жамоа асир этиб келтуруб, ... вақда сотмоқ бошладилар. Икки йил орадан ўтиб, асирлар ... ирма бирга етди»³, деб ёзилади.

Кауфман юқорида қайд қилинган мактубида асирларнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, 125-И-фонд, 2-рўйхат, 313-нш., 4-варак.

² Уша архив, 4-5-вараклар.

³ *Муҳаммад Юсуф Баёний*. Шажарайи хоразмишохий. Т.: Қамалак, 1991. 202-203-бетлар.

кайтарилиши тўғрисидаги талабида, «Менинг буюк давлатимнинг бакуват қўллари гуноҳкорларни кидириб топади ва гуноҳи учун уларни каттик жазолайди... Бу талаб ижросининг кечиктирилиши бизнинг тинч қўшничилик муносабатимизга узок муддатга путур етказди»², деб хонга таҳдид қилади. Бу Россия ҳукуматининг яқин келажақда Хива хонлигига босқинчилик юришидан дарак ва баҳона эди. Шундай ҳам бўлди.

Тухмату таҳдидларга тўлиб-тошган Кауфманнинг бу мактуби хон ҳазратлари ҳузурида йиғилган кенгашда барча уламою умароларга маълум қилинди. Кенгашда «Баъзилари, - деб ёзади Баёний, - асирларни бериб юборишни хушладилар. Баъзилари дедилар: «Агар асирларни бериб юборсак, бизларни хавфнок (қўрқок) бўлди, деб бизга далел (дадил) бўлулар. Бас, они бермаган авлодур (маъкул)». Хон ҳазратларига... соний (иккинчиси) маъкул тушуб асирларни бермай элчини... қайтариб юбордилар»³.

Россия ҳукмдорлари Хива хонига таҳдид солувчи мактублар йўллашлари билан бир вақтда, яъни 1860 йиллар охири - 1870 йиллар бошларида уларнинг ўзлари Каспийнинг шарқий томонларига хонлик худудининг турли жойларига хавф туғдирувчи ҳарбий экспедициялар ҳам уюштирди. Россия аскарлари Қандарли кудуғи, Шохқадам деган жойга⁴, Ҳакимота авлиёси атрофларига, Кўктўфа, Оқбулок деган жойларга ва хонликнинг бошқа шимоли-ғарбий сарҳадларига кириб келиб қорақалпоқ, козок фуқароларига, савдо карвонларига кўпгина жабр-ситамлар, ҳақоратлар кўрсатганликлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви фондларида мамлакат фуқароларидан хон ҳазратларига мадад сўраб битилган юзтача арзнома сақланмоқда⁴. Россия ҳукмдорлари томонидан Хива хонлигига таҳдид солувчи бундай ҳаракатлар тўғрисида тарихчи олим Ҳамид Зиёев асарида ҳам кўплаб далиллар келтирилган. Жумладан, Россия ҳукумати 1869 йили ҳозирги Туркманбоши

¹ Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд. 2-рўйхат, 313-нш, 4-5-варақлар.

² Баёний Ўша асар, 203-бет.

³ Баёний Ўша асар, 205-206-бетлар.

⁴ Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд. 2-рўйхат, 296-нш, 16, 25-варақлар.

шаҳрининг ўрнида полковник Столетов раҳбарлигида ҳарбий истехком барпо этди. Бу истехком туркманлар ва хонлик мустақиллигига хавф туғдирди. Столетов Хива хонлигини босиб олиш учун қизгин тайёргарлик кўра бошлади¹.

1870 йил 24 мартда Манғишлоқ манзилгоҳининг бошлиғи полковник Рукин ҳарбий қисми билан адайлар қабиласи ерларига бориб козоклар билан тўқнашади². 1871-1872 йилларда рус аскарлари хонликнинг Челак ва Сарикамиш деган ерларида пайдо бўлиб хонликка хавф туғдирди. Тошкент ва Окмасжид томондан рус қўшинлари хонлик чегарасидаги Мингбулок қудуғигача келганлар³. 1872 йил сентябрида Манғишлоқ ва Чекишлар деган жойдан чиққан полковник Маркозов (1700 кишилиқ аскар, 14 тўп билан) туркманларнинг Небиттоғ деб аталган тоғи томон келаётган йўлда Хивадан Атрек томон келаётган савдо қарвонини талаб, кўп туя ва қўйларини ўлжа олганлар. Бир рус ҳарбий қисми Хивага борадиган йўллар шароитини ўрганиш учун Жамол қудуғига келганда 600 кишилиқ Хива отликлари билан тўқнашади. Бу тўқнашувда руслар 150 туяни қўлга туширган⁴. Бундай далилларни кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг барчаси, аслида, истилочиларнинг хонликка босқинчилик юришини бошлашга баҳона ахтариш йўлидаги ҳаракатлари ва шу билан бу юриш учун олиб бораётган қизгин тайёргарликлари эди.

1872 йил бошларида Саид Мухаммад Раҳимхон II нинг (1865-1910) тинчлик сўраб Россияга юборган элчиси Россия ҳукумати вакиллари томонидан Петербургга боришга рухсат берилмасдан Оренбургдан орқага кайтариб юборилиши⁵ ҳам Россия ҳукмдорларининг Хивага босқинчилик юришини бошлашга қатъий бел боғлаганларидан далил эди.

Россия ҳукуматининг Хивага истилочилик хавфи кучайиб

¹ Зидев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XIX аср бошлари). Т.: Шарқ, 1998, 311-312-бетлар.

² Зидев Х. Ўша асар, 306-бетлар.

³ Зидев Х. Ўша асар, 309-бетлар.

⁴ Зидев Х. Ўша асар, 312-бет.

⁵ Зидев Х. Ўша асар, 309-310-бетлар.

бораётган оғир бир пайтда Мухаммад Рахимхон Ҳиндистон вице-кироли Лорд Норсбрук ҳузурига 1872 йили элчи юбориб, руслар таҳдидига қарши Англиядан мадад сўраган бўлса ҳам, ундан Англия ёрдамига умид қилмаслик тўғрисида жавоб олган эди¹. Англия томонидан бундай жавоб бўлиши муқаррар эди. Ҳақиқатан ҳам Англиянинг мустамлакачилик сиёсати Россиянинг босқинчилик сиёсати билан ҳамоханг эди². Бунинг ҳаққонийлиги Лорд Норсбрукнинг «Ҳиндистондаги ва Ўрта Осиёдаги маҳаллий ҳукмдорлар шуни яхши билишлари керакки, улар ҳеч қачон Англияни ҳам, Россияни ҳам алдаб, бир-бирларига қарши қўя олмайдилар» деган сўзидан кўриниб турибди³. Албатта, қарға қарганинг кўзини чўкимади.

Шундай қилиб, мустамлакачи босқинчилар қаршисида Хива яқка қолган эди. Шундай бир пайтда, 1872 йил декабрида Россия императори Александр II нинг 1873 йилнинг баҳорида Хива хонлиги устига ҳарбий юриш қилиш тўғрисидаги буйруғи чиқади. Бунга асосан генерал Кауфман қўмондонлигида Хива хонлигининг тўрт томонидан ҳарбий ҳаракатлар бошланиб кетди. Бунга Туркистон, Оренбург ва Кавказ ҳарбий округлари кўшинлари тубандаги таркибда иштирок қилдилар⁴:

Қайд қилиш ўринлики, Хивага истилочилик юришини бошлаган рус кўшини миқдори тўғрисида турлича рақамлар мавжуд бўлса ҳам улар ораларидаги фарқ катта эмас. Ҳ.Зиёев асарида мазкур жадвал келтирилиши билан бирга, ҳарбий юришда қатнашганларнинг сони 11 мингга яқинлиги ва яна бир манбанинг кўрсатишича, уларнинг жами 9 минг киши бўлганлиги⁵ қайд қилинади. Бошқа бир рус манбасида эса у 42 рота, 18 юзлик казаклардан ва 40 та тўндан иборат эканлиги⁶

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. I-қитоб. Туркистон чор Россияни мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. 139-бет.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар, 310-бет.

³ «Голос», 1873, № 18.

⁴ Макишев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. С.Пб., 1890, С. 314.

⁵ Зиёев Ҳ. Ўша асар, 314-бет.

⁶ Ботт А. Материалы для истории службы и деятельности Туркестанских сапер за 25 лет (1866-1891), С.Пб., 1897, С. 87.

№		Роталар	юз кмишилларни	ракета куримаси	тўплар	одамлар	отлар	туялар
1	Туркистон губернаторлиги ҳарбий округидан:							
	Жиззах колоннаси	12	5,5	4	14	3400	1300	7000
	Қазалин колоннаси	9	1,5	4	8	1900	350	3200
2	Оренбург ҳарбий округидан	9	9	6	12	3500	1800	5700
3	Кавказ ҳарбий округидан:							
	Манғишлоқ колоннаси	12	6	3	6	2100	650	1500
	Красноводск колоннаси	12	4	3	16	2200	500	2600
4	Ҷами	54	26	20	56	13100	4600	20000

келтирилади.

Хива томон Тошкент ва Хўжанд ҳарбий қисмлар бирлашмасидан иборат Туркистон қўшини генерал-майор Головачев қўмондонлигида 12 мартдан 13 мартга ўтар кечаси Жиззах яқинидаги Қили ариғидан ўтади¹. У ўз юришини бошлаб, Аристонбел тоғига етганида, унга 6-8 мартларда Қазали ва Перовскийдан йўлга чиққан полковник Голов бошчилигидаги отряди 12 апрелда келиб кўшилади². Жиззах ҳарбий қисмида императорнинг княз Романовский, Қазали ҳарбий қисмида эса княз Николай Константинович сингари яқин қариндошлари ҳам бор эди³.

Хива ҳолигининг ғарбий томонидан Урал области ҳарбий губернатори ва Оренбург ҳарбий округи экспедицияси бошлиғи генерал-лейтенант Верёвкин бошчилигидаги Оренбург отряди 26 мартда Эмба (Эмба дарёси бўйида жойлашган) истеҳкомидан

¹ Коскальцев. Экспедиция в Хиву в 1873 году от Джеззала до Хивы. Походный дневник полковника. С.Пб., 1873. С. 1.

² Махмеев А.И. Ўша асар, 314-бет.

³ Ўшба Х. Ўша асар, 314-бет.

йўлга чиқди. Бу отряд Оренбург, Уральск ва Орск харбий қисмларидан тузилган бўлиб, улар мартнинг 15 ларида Эмба истехкомида бирлашган эдилар¹. Шундай қилиб Эмбада генерал Верёвкин қўмондонлигида 1600 кишидан иборат 9 рота, 1200 кишидан иборат 9 казак юзлиги тўпланган бўлиб, улар ихтиёрида 12 та тўп (шундан 4 таси мудофаа деворларига қарши отишга мўлжалланган мортир деб аталувчи тўп) ва ашқолдашқолини (лаш-лушларини) ортишларига козоклардан 5 минг туя ёлланилган эди (хар биттаси ойига 15 сўмдан).

Верёвкин отряди Перовскийнинг 1840 йилда тушган аҳволига учрамастик учун барча чора-тадбирларни кўради. 2,5 ойга етадиган озик- овқат, ҳар 20 кишига биттадан кигиз ўтов олинди. 26 мартда Эмбадан йўлга чиққан генерал Верёвкин кўшини Орол денгизи ғарбий соҳили бўйлаб, Айбуғур қўлтиғи усти билан 2 майда хонликнинг Яны-Қалъа (Янгиқалъа) деган жойига келиб ўрнашади².

Полковник Ломакин бошчилигидаги Кавказ отряди 9-10 апрел кунлари Киндерли (Каспий денгизининг шимоли-шарқий қирғоғи) кўрфазидан йўлга чиқади. Унинг таркиби 1800 тоғликлардан, 10 та тўп ва ракета батареясида, 1300 туядан иборат эди. Бу отряд Беш-Ақты, Қизилағир, Айбуғур орқали ўтиб, 12 майда Қўнғиротда генерал Верёвкин отряди билан бирлашади³. Полковник Ломакин ёрдамчилари сафида полковник М.Алиханов-Аварский (Йўл хариталари асосида 1899 йилда нашр қилинган «Поход в Хиву» асари муаллифи), хиваликлар ва 1881 йилдаги Кўктепа жангида гуркманлар қонхўри полковник Скобелев ва бошқалар бор эди.

Верёвкин отрядига Қазалидан Орол флоти ҳам ёрдамга юборилган эди. Флот иккита - «Самарканд», «Перовский» пароходлари ва учта баржадан иборат бўлиб, таркибида 257 киши ва 12 та тўп бўлган. Орол флоти командири капитан

¹ Мак-Гахан. Военные действия на Оксусе и падение Хивы, 1875. С. 149.

² Мак-Гахан. Ўша асар. 150-бет.

³ Мак-Гахан. Ўша асар, 151, 154, 155-бетлар.

Ситников флоти билан Қазалидан Орол денгизи оркали Амударёнинг куйилиш жойига қадар боради. Унга дарё оқими бўйлаб иложи борича юқорирок кўтарилиш, вазият талаб қилса курукликдаги армия билан бирга ҳаракат қилиш топширилади. Флот Амударёнинг тармоқларидан Улқундарё (Улкан Дарё) бўйидаги анча мустаҳкам Оккалға фортига ҳужум қилиб, уни вайрон қилади. Жангда тўрт кишидан ажрайди ва уч-тўртгаси яраланади. Шундан кейин флот Амударё бўйлаб 60 вёрстгача юқори сузиб боради. Шундай пайтда капитан Ситников ҳузурига бир қозок келиб, генерал Верёвкин ҳарбий қисмини кўрганни ва у билан хабарлашишни истаса кузатиб бориши мумкинлигини билдиради. Қозокка ишониб, бир зобит ва ўн битта матросни унга қўшиб, хат билан генерал Верёвкинга юбордилар.

5 май эрталаб Оренбург отряди Қўнғиротдан 10 вёрстча узокликда кириб ташланган ҳолда ётган 12 та рус матроси жасадига дуч келди. Чамаси уларни кузатувчи қозок русларни тузукқа илинтириш учун хивалиқлар томонидан юборилган. Шу билан капитан Ситников кемаси курукликдаги армиясига ёрдам бериш учун Амударё бўйлаб юқори суза олмасдан орқага қайтишга мажбур бўлди¹.

Полковник Маркозов бошчилигидаги Красноводский отряди Атрек воҳасидаги Чакишлар деган жойдан йўлга чиқиб, Қорақумнинг табиий офатларига бера олмасдан, кўп талафотлар билан 22 апрелда Хивага 180 вёрст қолганида орқага қайтишга мажбур бўлди².

Шундай қилиб, Россия истилочиларининг Хива хонлигига унинг тўрт томонидан - ҳам курукликдан, ҳам сувдан ҳужуми бошланиб кетди. Истилочилар майнинг охирида хонлик пойтахти Хива остонасида бирлашишлари тўғрисида буйруқ олган эдилар. Ҳар қайси отряд шу муддатга улгуриши учун ўз босқинчилик ҳаракатларини шиддат билан бошлаб юбордилар.

¹ Мак-Гакан. Ўша асар, 157-158-бетлар; шунингдек. Зибеев Х., Ўша асар, 320-бет; шунингдек, Махшиев А.И. Ўша асар, 319-320-бетлар.

² Мак-Гакан. Ўша асар, 148-бет.

Отрядлар Америка ва Англия каби мамлакатлардан келтирилган ҳар хил системадаги янги нусха қуроллар билан қуролланган бўлиб, уларга хизмат кўрсатадиган муҳандислик парки, сапёрлар батальони ҳам бор эди.

Россия ҳукумати Хива хонлиги устига босқинчилик юришини режалаштирганида Хоразмнинг табиий, ашёвий ва бошқа барча бойликларини забт этиш ниятида иш кўрди. Шунинг учун хонликка армия билан бирга турли соҳа мутахассислари ҳам келтирилади. Улар сафида шарқшунос-археолог А.Л.Кун, профессор зоолог М.Н.Богданов, фармацевт И.Краузе, топограф майор Адеркас¹ ва бошқалар бор эди. Улар таркибидаги подпоручик Сырвацкий томонидан даштда астрономик кузатиш ишлари олиб бориш кўзда тутилади.

Россия армиясида уларнинг барча босқинчилик ҳаракатларига гувоҳ бўлган чет элликлар ҳам бор эди. Улардан «Нью-Йорк Геральд» газетаси муҳбири америкалик Мак Гахан Туркистон отрядида бўлиб, отряднинг хиваликлар билан бўлган бутун жангларида, Хива қалъасининг эгалланиши ва хон саройининг талон-торож қилиниши жараёнларида, туркман уруғларига қарши олиб борилган қирғинбарот жангларда муҳбир сифатида иштирок қилди. У гувоҳ бўлган воқеалар 1875 йилда Москвада нашр қилинган «Военные действия на Оксусе и падение Хивы» номли (304 бетлик) асарида батафсил баён қилинади. Оренбург қўшма отряди сафида бўлиб, унинг ҳаракатларини кузатиб ёзиб борган поручик (кичик зобит) Штумм ҳам чет эллик бўлган². Шунингдек, генерал Кауфманнинг (хонлик пойтахти истило қилинган пайтда) Гандимиёндаги қароргоҳида турган Бухоро амири ва Қўқон хони элчилари ҳам хиваликлар бошига тушган қора қўнларнинг гувоҳлари бўладилар³.

Шундай қилиб, замонавий ҳарбий қудратга ва жуда пухта

¹ Кун А.Л. Поездка по хивинскому ханству в 1873 г. Туркестанский сборник, Т. 83. С. 185; шунингдек, *Калочальцев*. Ҷўша асар, 24, 50, 53-бетлар.

² Мак-Гахан. Ҷўша асар, 149-бет.

³ *Алиханов-Аварский М.* Поход в Хиву (Кавказских отрядов). 1873, Стель и Оазис. С.116., 1899. С. 289-290.

тайёргарликка эга бўлган кўп сонли Россия армияси Хива томон бостириб кела бошлади. Хар кайси отряд хонликнинг харитаси ва ёлланилган йўл кўрсатувчиларга эга эдилар.

Эълон қилинмасдан бошланган бу мудҳиш воқеадан хабар топган Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимхон тезда урушнинг олдини олиш тадбирларини кўра бошлади. Хон тамомий умаро ва амалдорлари билан маслаҳатлашиб, Россия билан уришмаслик тўғрисида қарорга келди. Бу тўғрида Баёний: «Ҳамма дедилар: «Онинг била уруш этмагани яхшироқдур». Бу сўз хон ҳазратларига маъқул бўлиб буюрдиларким, тамоми Россия асирларини жами қилиб келтурдилар. Йиғирма бир киши эрди. Уларни Муртазобий хўжага (Хўжазли ҳокими - О.Қ.) топшуруб, амр этдилар: «Буларни элтиб губернатурга топшуруб қайттил».

Муртазобий таъзим қилиб асирларни олиб Қазали тарафига юрди. Нуротага борганида Кауфман губернаторга йўлиқиб, мулозамат этиб, асирларни топшириб узр айтди. Кауфман деди: «Аввалда элчи юборганда бу сўзни қабул этмадингизлар. Эмди императур аъзамнинг амрлари билан лашкар тортиб Хоразм устига юриш этдик. Узурингизнинг фойдаси йўқдур». Ва Муртазобийга ҳам қайтмоқ рухсатини бермай, ўзи била олиб равона бўлди»¹, - деб ёзади.

Кауфман ҳузурига юборилган тинчлик элчисидан хабар бўлмаганидан ва Россия қўшинининг хонликнинг шарқ ва ғарб томонидан бостириб келаётганлигидан огоҳ бўлган хон «Тамомий умаро ва аркони давлатни жамъ қилиб маслаҳат этиб», мамлакат ичкарасига кириб келаётган душманни тўхтатиш учун аҳолидан (ўзбеклардан, туркманларнинг ёвмут, имрали, човдур ва гўклан уруғларидан) навкар йиғиб, боскинчи қўшини қаршисига юборди. Муҳаммадмурод девонбеги чавдур, гўклан ва ўзбек навкарларига бош этиб, ёнига Маҳмуд ясовулбоши ва Якуббой калмоқни қўшиб Кауфман тарафга юборилди. Элтузар иннок ёвмут, имрали ва ўзбек лашкарларидан 6 минг киши билан ёнига Бобо меҳтарни қўшиб Қўнғирот тарафга юборилди. Амир

¹ Баёний. Ушв асар. 208-209-бетлар.

тўра билан Муҳаммадризо тўра 2 минг навкар билан Хазораспга юборилди. Инокбек эса, навкарлари билан Хўжазлига юборилди¹. Улар боскинчиларни ватанига йўлатмаслик учун курашдилар, душман билан жангу-жадаллар қилиб, жон бериб жон олдилар, ватанпарварлик намуналарини кўрсатдилар.

Туркистон отряди ўзининг йўли давомида Учма, Фориш, Синтаб, Темирқобук, Томди ва Манамжон ерларидан ўтиб, 21 апрелда Холота деган жойда бошқа отрядлар билан генерал Головачев бошчилигида ягона отрядга бирлашди. Холота булоқ ва кудук сувига мўл, қўшиннинг таянч пункти учун қулай жой бўлганидан, бу ерда кўрғон қуришга киришилди².

Холотадан Амударёгача 160 вёрст масофа эди. Хивалик химоячилар ватани учун курашга отланганликларини душманга сездириб, Холотада Туркистон отряди атрофида пайдо бўлиб, кутилмаганда ҳужумлар уюштира бошладилар. 23 апрель кечаси Туркистон отрядида бирданига ваҳима, қий-чув, тўполон бошланиб кетди. Ҳамма палаткаларидан ташқарига сакраб чиққан, баъзилар отларига миниб олган, қаёкка чопишини билмасдан бир-бирлари билан тўкнашиб кетмоқда. Бунинг устига шамол, кум, тўзон кўтарилган... Ўқ отилмоқда, кимга ва қаёкка ҳеч ким билмайди. Генерал Кауфман ҳам оёкка туриб, ўқ товуши эшитилган жойга етиб келган... Маълум бўлишича, отрядга 15 тача туркман ватанпарварлари ҳужум қилганлар, улар билан соқчи казаклар ораларида отишма бўлиб ўтган. Туркманлар кутилмаганда душман устига от чоптириб келиб, тўс-тўполон қилиб, кўздан гойиб бўлганлар³. Бу хивалик ватанпарварларнинг душманнинг Туркистондаги ҳарбий қўшинлари билан дастлабки тўкнашуви эди. Шу билан ватанпарварлар чакирилмаган меҳмонни қандай кутиб олмоқчи эканликларини уларга сездирмоқчи бўлдилар.

26 апрелда истехком қурилиши гутатилди, қўшин қўмон-

¹ Баёний. Ўша асар, 209-бет.

² Каттакальцев. Ўша асар, 8-10-бетлар.

³ Каттакальцев. Ўша асар, 11-12-бетлар.

доннинг буйруғи билан тепасига Россия байроғи илиниб, тўп отиб салют берилди. Бу эса боскинчиларнинг «бу ерлар энди бизники» деган белгиси эди.

Хивалик отликларнинг кутилмаганда Холотага қадар етиб келиб, хавф туғдириши душманни ваҳимага солиб қўйди. Бундай хавф-хатарнинг олдини олиш мақсадида 26 апрелда қўшиннинг олға юриши бошланиши олдидан генерал Богданов бошчилигида Одамкирилган қудук томон ўқчилардан, тўпчилардан, сапёрлардан ва казак жангчиларидан иборат махсус отряд юборилган эди. Қудук яқинида отрядга туркман ватанпарварлари ҳужум қилади. Улар Россия қўшинига катта талафот етказдилар. Натижада командирлардан иккита полковник, казаклардан ва йўл кўрсатувчилардан анчаси яраландилар, энг яхши йўл кўрсатувчи ҳалок бўлди¹. Рус қўшини Холотада катта бўлмаган гарнизон қолдириб, 30 апрелда Одамкирилган қудуғига келиб ўрнашади. Бу қудукда бир вақтлар Хива хони навкарлари билан бўлган жангда кўплаб бухороликлар қирилган экан. У ерда уларнинг мозори сақланмоқда, шу боисдан у Одамкирилган номи билан юритилган.

1 май эрталаб рус қўшинида яна ваҳима кўтарилди. Туркман ватанпарварлари қўшин атрофига келиб яна хавф туғдира бошладилар. Бу гал улар жангга кирмасдан, бакирик-чакириклар билан рус қўшини турган томонга от чоптириб, ўзларини ҳужум қилмоқчи бўлгандек кўрсатиб, бир тўпланишиб ва яна тарқалишиб, душман асабига тегадиган ҳар хил ҳаракатлар қилиб қайтиб кетдилар².

Хивалик ватанпарварларнинг душман қўшини устига шу йўсиндаги ҳужумлари кейин ҳам такрорланиб турди. Боскинчилар юришларини давом эттириб, Олтиқудукка келганларида сув танқислигига учраб, генерал Бардовский бошчилигида 600 солдатдан иборат 4 та рота, от ва туялар

¹ Колокольцев. Ўша асар, 17-бет.

² Колокольцев. Ўша асар, 22-бет.

билан Одамкирилганга қайтганида ундан хабар топган Содик¹ (козоқларнинг боскинчиларга қарши озодлик ҳаракатининг бошлиғи Кенесари Қосимовнинг ўғли) 500 та туркман отлиқлари билан 6 май эрта тонгда уларга хужум қилади. Туркманлар руслар устига ниҳоятда дадил ва жасурона ташландилар. Содик эса ажойиб оқ отида Хива байроғини кўтарган ҳолда руслар устига тезлик билан мардонавор от чоптириб бориб, уларга ҳавф солди. Бу ерда душман билан бўлиб ўтган шиддатли жанг 2,5 соат давом қилади. Ватанпарварлар душман сафига жасурлик билан ташланган бўлсалар-да, уларнинг хужуми қайтарилди. Туркманлар қилич билан қуролланган бўлиб, душмanning янги яратилган қуролларига, тўп ва ракеталардан отилган ўқлар зарбасига бардош бера олмадилар. Жангда икки томон ҳам анча жангчисидан ажраб, кўп талафот кўради. Бу хивалиқларнинг Россиянинг Туркистондаги қўшини билан биринчи жиддий жанги эди².

Шундай бир пайтда Матмурод девонбеги бошчилигидаги навкарларнинг 4,5 минг кишидан иборат асосий жангчилари Учўчоқ яқинида Туркистон отрядига қарши хужумга тайёрланмоқда эди. 10 май эрталаб Туркистон отрядининг Учўчоққа келиши билан хивалиқларнинг душманга қарши хужуми бошланиб, жанг кечаси билан ҳам давом қилади. Кейинги кунларда жанглар Учўчоқ яқинидаги Сардоба кўли бўйида давом этади. Жангда икки томондан ҳам тўплар ишга тушади³. Бу жанг тўғрисида Баёний: «Кауфман Жайхун наҳрининг бир милигача келганда, тамоми ўзбек ва туркман отлиқлари келиб Кауфманнинг

¹ Содик - кozoқларни Россиядан ажратиб олиш учун 1837-1847 йилларда олиб борилган миллий озодлик курашига йўлбошлик қилган Кенесари Қосимовнинг ўғли. У русларни кozoқларнинг ашаддий душмани, деб ҳисоблайди (*Қолоқалъев. Ўша асар, 35-бет*). Бошқа бир манбада ёзиллишча, Холотада Матмурод девонбегига кozoқ ватанпарварлари Содик Кенесари ўғли бошчилигида келиб қўшилган. Аммо у душман кучларининг устунлигини англаб, жангга киришмай, Хивага қайтган. Бу ерда у шаҳар мудофасига қаратилган ишларга бошчилик қилган (*Санкт-Петербургские ведомости, 1874, № 115*).

² *Баёний. Ўша асар, 209-210-бетлар; шунингдек, Мах-Гахан. Ўша асар, 125-126-бетлар; шунингдек. Қолоқалъев. Ўша асар, 31-34-бетлар.*

³ *Қолоқалъев. Ўша асар, 38-44-бетлар.*

тўрт тарафидан от қувиб уруш бошладилар. Россиядан кўп оту тева ва одам ҳалок бўлди»¹, деб ёзади. Лекин хиваликлар душманнинг қудратли қуроллари ва босқинчиликда чиниққан кўп сонли қўшинига бардош бера олмасдан чекинишга мажбур бўладилар. Баёний асарда қайд қилинишича, шундан кейин «... Россия аскарлари... Жайхун кенорига чиқдилар... Девонбеги оларни кўриб тамоми лашкари билан оҳиста-оҳиста Жайхунни ёкалаб кайтаберди. Кауфман ҳам изларидин нарм-нарм (секин-аста) келаберди. Девонбеги Тошсоқо тушига келганида Жайхуннинг жануб тарафига ўтуб буюрди: тўпчилар Россия аскарларининг тарафларига кўп тўп отдилар»². Кауфман қўшини полковник Колокольцев қундалигида баён қилинишига кўра, хиваликлар Туркистон отрядини дарёдан ўтказиш учун тайёрланган (15 та кема ва 3 та понтондан иборат) Зубов бошчилигидаги эшкакчилар отрядини 2 та тўпдан ўққа тутиб, 23 та ядро (тўп ўқи) отганлар. Хивалик тўпчилар дарёнинг ўнг кенорига жойлашган рус аскарларини ҳам ўққа тутиб, унга хавф солади. Бу ҳақда полковник Колокольцев: «...Бизни ниҳоятда хайратга солган нарса шу бўлдики, бу жойда Амударёнинг кенглиги 800 саженча, бундан ташқари душман тўпи дарё қирғоғидан бир оз нарироқда ўрнатилган бўлишига қарамасдан, тўпдан отилган ядролар дарёнинг ўнг қирғоғидан ҳам анча нарироққа бориб тушмоқда. Биз дарё бўйига борганимизда душман тўпининг бир неча ядроси, бизга анча яқин жойдан визиллаб учиб ўтиб турди... лагерь томон йўл олганимизда эса, тўп ўқлари бошимиз устидан учиб ўтиб, шу жойда сайр қилиб юрган отликлар яқинига тушмоқда эди. Тўпдан отилган битта ядро менинг ва мен билан бирга кетаётган топограф зобит ва майор Деркасларнинг ўн қадамча яқинига шалоп этиб тушди... Душман тўпидан учиб келаётган ядролар бизнинг тўпчиларимизга ҳам хавф сола бошлади... Хивалик тўпчилар қўшин қўмондони ва отряд бошлиғи, уларнинг мулозимлари ва кўрикчилари турган

¹ Баёний. Ўша асар, 210-бет.

² Баёний. Ўша асар, 210-бет.

манзилни ҳам ўққа тутди. Уларга отилган 30 та ядродан биттаси князь Евгений Максимиллианович якинига бирданига дўп этиб тушиб, унинг ҳамма ерини балчиқ ва кум қилиб ташлади. Князь якинида отда турган доктор Морев тўп ўқи зарбидан оти билан икки айланиб ерга ағанаб тушди»¹, - деб ёзади.

Шундай қилиб, хивалик ватанпарварлар тўплардан ўқ узиб, дарёнинг ўнг томонидаги босқинчиларга анча хавф солдилар.

18 майда Россия аскарларининг Оккамиш деган жойда дарёдан чап томонга ўтиши бошланди. Лекин, ҳайратланарли жойи шундаки, улар хиваликлар томонидан ҳеч қандай шикаст етказилмасдан осудалик билан дарёдан ўтдилар. Душман ҳали дарёнинг ўнг қирғоғида эканлигида уларга қарши ишлатилган тўплар хиваликлар томонидан босқинчилар дарёдан кечаётган пайтда ишга солинганда эди, босқинчиларга анча кучли, ҳатто ҳал қилувчи зарба берилган бўларди.

Генерал Кауфман дарёдан ўтиши билан варақа тарқатиб, хонлик аҳолисини уйларида тинчгина ўтиришга чақирди. Шундай қилганларида уларнинг мол-мулки ва оиласининг дахлсизлиги сақланиши, руслар лагерига сотишга келтирган ем-хашак ва бошқа барча озиқ-овқатлари учун русларнинг пул тўлашлари қайд қилинади. Шу билан бош қўмондон хонлик аҳолисини огохлантирадики, рус аскарлари ем-хашак учун ўзлари борган тақдирда, улар ўзларига зарурат бўлган барча нарсани пулсиз оладилар, эгалари ташлаб кетган уйларга ўт қўядилар², деб кўрқитади. Душманнинг дўқ-пўписасидан ваҳимага тушган хиваликлар «наилож бўлиб арабаларга нону арпа ва алафу (ем-хашак), қўй ва товуку юурта (тухум) ва тутдек нарсаларни юклаб келтуруа бердилар»³.

Шундан кейин ҳам бош қўмондон буйруғи билан хиваликлардан ем-хашак ва озиқ-овқат талон-торож қилишга полковник Чайковский бошчилигида 300 аскардан иборат 2 та

¹ Каложкольцев. Ўша асар, 51-53-бет.

² Мак-Гахан. Ўша асар, 133-134-бет.

³ Бадний. Ўша асар, 210-бет.

рота ва 250 та казак юборилди. Улар 2 та тўп билан курулланган эди. Рус аскарларининг йўлга чиқиши биланок милтик товушлари эшитила бошланди. Хиваликлар уларга қаршилиқ кўрсатганлар. Натижада рус аскарларидан битта рота командири ўлган ва битта аскар яраланган. Бундан хабар топган Кауфман буйруғи билан уларга ёрдамга тезлик билан яна 2 та рота жўнатилди¹.

Матмурод девонбеги дарёдан ўтаётган душманга қарши курашмасдан тамоми лашкари билан Ҳазораспга, ундан Хонка усти билан Хивага хон ҳузурига келиб, уни барча воқеалардан хабардор қилади. Ундан кейин Ҳазораспни мудофаа қилишга келган Амир тўра ва Мухаммад Ризолар ҳам Ҳазораспни ўз холига ташлаб, Хивага қайтиб кетадилар.

Шундан кейин, 22 майда Кауфман босқинчилари ҳеч қаршилиқсиз Ҳазорасп қалъасига кириб, қалъадан кўп миқдорда милтик дориси (порох), кўрғошин, 7 та тўп, кўплаб миқдорда гуруч, арпа, жўхори захираси ва асбоб-ускуналарни кўлга киритдилар. Хива томон юриш учун ҳазораспликлардан от-улови ва ҳайдовчиси билан 300 та арава ҳам йиғиб олинади². Ҳазорасп қалъасида шунча миқдорда мудофаа анжомларининг ва озик-овкат захираларининг йиғилиши, қалъа агрофидаги хандакнинг сувга тўлдирилиб қўйилиши душманни сергаклантирди.

Душман Ҳазораспни эгаллаганидан кейин Хива томон юриш бошлади. Улар ўз юришида мол-мулклари олиб кетилиб, ҳувиллаб қолган хиваликларнинг қишлоқларига дуч келдилар. Йўли давомида фуқароларнинг кўрғон ва боғ-роғларини, далада пишиб турган бугдойларини ва бошқа дехқончиликларини пайҳон қилдилар. Уйларидаги ипак куртларини расво қилиб ташладилар.

Юқорида қайд қилганимиздек, мамлакатнинг ғарбидан юриш қилиб келаётган генерал Верёвкин ва полковник Ломакин отрядлари май ойининг ўрталарида, Қўнғирот қалъасида генерал Верёвкин кўмондонлигида бирлашган эдилар. Шундан кейин

¹ Колокольцев. Ўша асар, 60-бет; шунингдек, Мак-Гахан, Ўша асар, 135, 140-бетлар.

² Колокольцев. Ўша асар, 62-64-бетлар.

генерал Верёвкин қўмондонлигидаги қўшма отряд таркиби 16 рота, 8 казак юзликларидан ва 14 та тўпдан иборат бўлди¹.

Генерал Верёвкин Хива хонлиги томон истилочилик юриши давомидaxonликхалқларига мактублар йўллаб, уларни русармиясига қаршилик қилмасликка чакиради ва дўж-пўписалар қилади. Жумладан, Верёвкиннинг Хива хонлигидаги туркман, қорақалпоқ, қозоқларга ўз айғокчилари орқали юборган варақаларида: «Россия армиясини қўлида қурол билан қутиб олмоқчи бўлган ёки унинг муваффақиятига қандайдир йўл билан қаршилик кўрсатмоқчи бўлган барча Хива фуқаролари жазога учрайдилар»², - дейилади. Генерал Верёвкиннинг «Хива хонлигидаги туркман уруғларининг ёвмут, чақдур қатхудоларига ва барча туркманларга», деб аталган мактубида эса уларни Хива ҳукуматини қувватламасликка, русларга ёрдам беришга чакиради.

Шундай қилганларингизда тилак ва мақсадларингизга эришасизлар³, - дейилади ўша мактубда. Генералнинг 14 майда хўжаэлиликларга юборган мактуби орқали бий ва оқсоқолларни ўз ҳузурига юборишлари буюрилади. Шундай қилганларида уларнинг бошлари ва мол-мулклари омон қолиши, қайсарлик қилиб, генерал ҳузурига келмаганларида улар бошларидан, мол-мулкидан ажраши, шаҳри хароб ва вайрон қилиниши айтилади⁴.

Шундай қилиб, генерал Верёвкиннинг хиваликлар устига юриши қатта ҳарбий қудрат ва ҳийла-найранглар, дўж-пўписалар билан давом этди. Генерал Россиянинг ҳарбий қудратини ҳар қанча намоён қилмасин, ивгогарликни ишга солмасин, хиваликлар ўз эл-юртига хиёнат қилмадилар, душманнинг қудратига, ивғосига ён бермадилар ва улар олдига пешвоз чиқмадилар. Улар босқинчига, қарши қурашга отландилар, бироқ хиваликлардаги укувсизлик ва соддадилликдан душман фойдаланган эди. Бу қўнғиротлик қатхудоларнинг ҳаракатидан

¹ *Макшеев А.И.* Ўша асар, 320-321-бетлар.

² *Ловышев О.* Взятие Хивы и Хивинская экспедиция 1873 года. Материалы для истории похода. Туркестанский сборник, Т. 70, С. 315.

³ Ўзбекистон МДА, 125-И-ф., 2-рўйхат, 318-нш, 1-варақ.

⁴ Ўша архив, 2-варақ.

хам кўриниб турибди. Баёний уларнинг соддадиллигини шундай тасвирлайди: «Кўнғирот бийлари Хабниёзбий ва Саидбий ва Тожимуродбий ва Кажиргали Мансурбий ... жам бўлиб маслаҳат этиб Россия аскарларининг келгани хабарин бир киши билан Хевакга юбордилар. Яна бир кишини Веруфкиннинг ёнига юбориб, бу тариқада илтимос этдиларким: «Алҳол, (ҳозир) сизлар бизнинг шаҳримиз атрофига келманг ва қалъамизга тўп ҳам отманг. Нечунким, бизлар сизларнинг келганингизни янги кўруб Хевакга хонимиз ҳазратларига хабар юбордик. Бизларда сизлар билан урушгудек яроғ ва дори кўрғошин йўқдур. Хонимиз эшитсалар, бизларга уруш саранжомин тутиб юборурлар. Ондин сўнг чикиб сизлар билан урушурмиз»¹. Бундан хабар топган генерал хурсанд бўлиб, шаҳарга тўп отишни буюради. Шунинг учун ҳам Верёвкин аскари Кўнғиротга кириб келганида 6 минг аҳолиси бўлган шаҳар бўм-бўш эди. Кўнғиротликлар мол-мулкларини олиб шаҳарни ташлаб чикиб кетган эдилар².

Кўнғиротликларнинг кадрдон она шаҳрини ноилож ташлаб кетишлари уларнинг душманга хайрихоҳликлари эмас, босқинчиларга нисбатан чексиз нафрати, қаҳр-ғазаби намунаси эди.

Генерал Верёвкин бошчилигидаги қўшма отряднинг Хўжаэли томон истилочилик юриши 14 май эрталаб бошланди. Шундай бир пайтда Элтузар инок хоннинг буйруғи билан 6 минг навқарга бош бўлиб душманнинг йўлини тўсишга чиққан эди. Хўжаэли томон келаётган душман олдига Абдулла махрамни имраликларга бош килиб юборган отликлари рус отликларига дуч келиб, улар билан жангда руслардан «Ўн уч кишини ўлдириб, каллаларини олиб, бир неча кишини захмдор этиб, ўн уч от ва бир микдор яроғ ва ўлжа билан қайтиб келдилар»³. Хивалик ватанпарварлар Хўжаэли йўлида душманнинг йўлини тўсиб, уларга қарши бир неча бор ҳужумлар уюштирадилар. Туркман отликлари эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб босқинчиларнинг гох

¹ Баёний. Ўша асар, 211-бет.

² Ловысевич О. Ўша асар. Туркестанский сборник, т. 70, с. 318.

³ Баёний. Ўша асар, 212-бет.

у, гоҳ бу томонидан тўсатдан ҳужумлар килиб уларга талафот бердилар. Лекин хиваликлар душманнинг кудратига бардош бера олмадилар, ўзлари ҳам талафот кўрдилар. Хўжаэлини қолдириб, Манғит томон чекинишга мажбур бўлдилар.

Верёвкин аскарларининг Хўжаэлидан Манғит қалъаси томон юришида ёвмут ва чавдур отликлари уларга жиддий қаршилик кўрсатадилар. «Қаттик хаё-хуй билан от солиб бир ҳамлада келиб Россия аскарларига аралашиб қатл қила бердилар»¹, - деб ёзади Баёний ўз асарига туркман ватанпарварларининг шижоати тўғрисида. Лекин биргина шижоат билан душманни енгиб бўлмасди. Туркманлар асосан эронликларнинг эгри қиличи ва қалта пичоқлар билан қуролланган бўлиб, уларнинг жуда оз қисмида Туланинг икки хирлиқ (икки стволлик), пилталик милтиқларини ва баъзиларида тўппончани учратиш мумкин эди².

Хиваликларнинг генерал Верёвкин бошлиқ босқинчиларга қарши шиддатли жанглари Манғит қалъаси остонасида, қалъада ва унинг яқинидаги кишлоқларда бўлиб ўтди. Хивалик ватанпарварлар душман кудрати олдида ўзларининг заифлигини сезган бўлишига қарамадан ўз юртини душманга оёқ ости қилмаслик учун ҳаёт-мамот жангига отландилар. Хон навкарлари Манғитга яқин келиб қолган душманни қалъага киритмасдан бир ёқлик қилиш ниятида шиддат билан жангга кириб, уларга кўп талафотлар бердилар. Россия аскарлари томонидан ирғитилган гранаталар, замбараклардан ва янги нусхадаги қирғин қуролларидан ёмғирдек ёғилаётган ўқлар уларни кўрқита олмас эди. Бу жанг манзараси Верёвкин армияси полковниги Алиханов-Аварский кундалигида шундай тасвирланади: «Жуда кўп миқдордаги хивалик отликлар худди ерни ёриб чиккани сингари гир атрофимизда пайдо бўлиб, тобора орта бордилар ва тезда улар ҳамма томонимиздан ҳужум қила бошладилар. Хон оломони яланғочланган қиличларини ҳавода намойишқорона ўйнатиб осмону фалакни

¹ Баёний. Ўша асар, 213-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 201-бет.

газабли қийкирик-чақириклар билан ларзага келтириб, Россия армиясини ўраб-сикиб кела бошладилар... Анчагина отликлар тўдаси бирданига олдинга ташланиб, отрядимиз сафига ёриб кирдилар...»¹. Хон отликларининг бундай шиддатли хуружлари россияликларнинг кудратли куруллари зарбасига дуч келишига қарамасдан токи Манғит қалъасига кириб борганларига қадар бир неча бор такрорланган.

Алиханов-Аварский хивалик ватанпарварларнинг Россия армияси даҳшатли курулларини писанд қилмасдан, русларни койил қолдирган ботирликларини ўз кўзи билан кўрган бир воқеа мисолида шундай ёзади «... Душманнинг хужуми қайтарилиб, уларнинг орқага ташланишига барчанинг эътибори жалб қилиниб турган бир пайтда қаршимиздан, ўт-ўланлар панасидан бирданига бир туркман отлиғи чиқиб, отряднинг арава ва юк ортилган туялар олдида турган Оренбург пехотаси капитани яқинига бостириб келиб, унга пистолетини такаб, отиб ташлади. Кейин бизнинг арава ва туяларимизни оралаб ўтиб, бутун бир пехота взводи олдидан аргумоғини намойишкорона чоптириб яланғочланган қиличини хавода силкитиб, ўзиникилар орқасидан «учиб» кетди. Бу довурак кетидан ўнлаб ўқлар отдик, бироқ у соғ-омон, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз отини елдирганича кетаверди»².

Верёвкин қўшма отряди Манғитни эгалаб, босқинчилик юришини хонлик пойтахти томон давом қилдирганида ҳам хивалик ватанпарварлар уларга қарши курашларини бўшаштирмадилар. 21-24 майда Яқуббой бошчилигидаги 3 минг отлик ёвмут навкарларининг Манғит қалъаси шарқида - Хитой мавзесида хон амалдорларидан Инок Абдурахмон, Мехтар ва Қўшбегилар бошчилигидаги ўзбеклардан ва туркманларнинг ёвмут, гўжолан уруғлариданиборат 5 минг отлик навкарларининг Янгиёп қишлоғида ва Қилич Ниёзбой канали яқинида душман билан жанглар қилиб, уларга талафот берганликлари³ бунинг далилидир.

¹ Алиханов-Аварский М. Ўша жойда, 206-207-бетлар; шунингдек, Мак-Гахан. Ўша асар, 160-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 207-208-бетлар.

³ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 214-233-бетлар.

Хоразмликларнинг ўз ватани мустакиллигини сақлаб қолиш учун боскинчиларга қарши курашлари, уларга берган зарбалари тўғрисида яна кўплаб далиллар келтириш мумкин. Юқорида келтирилганлардан ҳам шу нарса равшан бўладики, хоразмликлар Россия армиясини кучок очиб кутиб олмасдан, балки улар билан ҳаёт-мамот жангларига кириб, жон олиб, жон берганлар.

Яна шу нарсани қайд қилиш жоизки, хивалик ватан-парварлар Россия армиясига қарши курашда ҳар қанча жасорат кўрсатсалар-да улар душманнинг ҳарбий қудратига бардош бера олмадилар. Токи пойтахтга қадар чекиндилар, чекинганларида ҳам шиддатли курашлар билан, жанглар билан чекиндилар, кўллаб қурбонлар бердилар.

Ихтиёримиздаги маълумотлар шунга гувоҳлик қилмоқдаки, қаерда хон навкарлари боскинчиларга жиддий қаршилик кўрсатган бўлса, ўша жойда боскинчилар фуқароларни аёвсиз қирғин ва талон-торож қилганлар. Жумладан, Баёний асаридан Манғит яқинидаги қишлоқда аскарларнинг генерал Верёвкин буйруғи билан қишлоқ аҳолисининг эркагу хотин ва ёшу қарига қарамай қатл этиб, қишлоқни ёндириб ер билан яқсон қилганлиги; ондин сўнг Манғит қалъасига ҳужум қилиб ундаги эркагу хотин, қарию йигит ва бешиқдаги ўғлончаларгача қирганликлари, иту эшак ва ҳар турли жондор бўлса ҳам отиб ташлаганликлари; Янгиёп қишлоғида Ғанибойнинг ҳовлисида душмандан бекиниб ўтирган 60 тача кишининг қатл қилиниши ва мазкур қишлоқда бўлиб ўтган жангда хоразмликлардан кўп киши шаҳид бўлиб, кўп уйлар тўпнинг ўқидан ўт олганлиги¹ ёзилади. «Манғит қалъаси томонидан милтиқ товушини эшитиб шаҳар томон йўл бўйи от чоптириб бораётганимда - деб баён қилинади полковник Алиханов-Аварский қундалигида, - у тарафдан кимдир рангдор гулли кигиз, гилам, кимдир ёстик, кимдир одеял ва мис идишлар, қувачада ёғ, жўжа, отнинг анжомлари ва шунга ўхшашларни келтираётган солдат ва казакларга дуч келдим (бу қандай пасткашлик, очкўзликки, фуқаролардан шу каби

¹ Баёний. Ўша асар, 214-бет.

арзимаган нарсаларни ҳам тортиб олсалар - Мух.), баъзилари туземликларнинг (ерликлар - Мух.) отларини миниб олган ёки уларнинг отларига ҳар хил майда-чуйда юкларни ортиб етаклаб бормоқда. Ҳар биттаси манғитликлардан қўлга киритган бойликларини тезроқ пуллаш учун учраган ҳар кимсага таклиф қилмоқда эдилар. ... Ҳали ҳам милтик товушлари эшитилиб турмоқда ва шаҳар устидан ҳар жой-ҳар жойда ялинг аралаш қопқора тутин пағалари буралиб осмонга кўтарилмоқда. Келаётган казакларнинг биридан шаҳардаги отишмаларнинг сабабини сўраганимда, бизникилар турухменларни (туркман - Мух.) ўққа тутмоқдалар, жаноблари, деб отини чоптириб кетди... Туземликларнинг зотли отларидан биттасини миниб олиб, яна иккитасини етаклаб, бошқа казакка учаласига икки монет беракол деб савдолашиб кетаётган ёш казак олдимдан чиқди... Мана мен Манғитдаман. Кўчаларда ва ховлиларда сочиб ташланган мол-мулклар орасида ўликлар думалаб ётибди. Умидсиз, чорасиз ҳолатга тушган ўзбекнинг кўчадан чопиб ўтаётганига кўзим тушди. Уни казак нишонга олапти... бечора ерга йиқилди. ... Дарвоқе, Манғитда шундай воқеа ҳам юз берди: ... Тор кўчадан ниҳоятда гандираклаб чопиб ўтаётган баланд бўйли чол яқин орадаги ховлига ўзини урди. Унинг қилич билан икки жойидан чопилган яланғоч бошидан қон отилиб юзига ва кенг соқолига оқиб тушмоқда. Унинг орқасидан қўлида қонга бўялган қиличи билан оқ фуражка кийган маст ҳолатдаги казак қувиб келмоқда... Манғитни айланиб юриб тўсатдан паҳардан оқиб ўтган ариққа тўғри келиб қолдим-у, ариқ ичида нажот истаб, бўйинларигача сувда ботиб турган, кўркувдан юзлари ўзгариб кетган бир неча хотинларни кўриб юрагим шув этиб орқамга тортиб кетди. Улардан узок бўлмаган ариқ бўйидаги дарахтлар тагида ва девор оралиғидаги торгина бир жойда анча ёшга кириб қолган бир неча ўнлаб эркаклар ва хотинлар бекиниб турмоқда эдилар, эҳтимол, улар ҳам ўз ўлимлари дақиқаларини кутмоқда эдилар... Мени кўрган заҳотиёқ тиз чўқдилар ва кўп йиғлашдилар...”¹.

¹ Алиханов-Аварский М. Ўша асар. 209-213-бетлар.

Полковник М. Аварскийнинг бу кўрганлари ўзи хизмат килаётган армияси қисмининг Манғит қалъаси фуқароларига қилган вахшийликлари бўлиб, уларнинг бу қилмишлари тахминан минг аҳолиси бўлган қалъанинг фақат Алиханов-Аварский нигоҳи тушиб улгурган воқеалари, холос. Бу қалъада унинг нигоҳи тушиб улгурмаган қандай даҳшатли воқеалар бўлиб ўтганлиги ҳеч қимга маълум эмас. Чунки, Мак-Гахан асарида ҳам Манғит қалъаси яқинидаги қишлоқ ва қалъанинг ўзи босқинчилар томонидан ёндирилиб, кул қилинганлиги баён қилинади¹. Бу мудҳиш воқеадан хабар топган ҳар бир киши мўғуллар истилосидан кейин хоразмликлар бундай қаро кунларни бошидан кечирдимикан, деган ҳаёлга борса керак.

Манғит қалъаси атрофида ва қалъа учун бўлган жангларда ватанпарварлар босқинчиларга ҳам кўп талафот бердилар. «Бу воқеаларда, - дейилади Баёний асарида, - Россия аскарларидан битта мингбоши ва тўртта саркарда ва бир неча зобит ва бир миқдор киши қатл бўлиб, ўн беш кишига захм етди»². Хиваликлар Верёвкин қўшма отрядининг пойтахт томон юришида ҳам уларга бир неча бор ҳужумлар уюштириб, жиддий талафот етказдилар.

Верёвкин бошчилигидаги қўшма отряд пойтахт томон юришида Қилич Ниёзбой, Ярмиш, Шохобод, Ғознобод каналларини кечиб, Қиёт-Қўнғирот истехкомлари ва Қўшқўпир мавзеси устидан ўтиб, 26 май эрталаб хоннинг шаҳар ташқарисидаги «Чанашиқ» боғ-саройига келиб ўрнашади. Таъқидлаш жоизки, босқинчилар юриши давомида тинч фуқаролар уйларига бостириб кириб мол-мулкларини талон-торож қилиб, уйларига ўт қўйиб, ўзларини қиргин қилганлар. Россия армиясининг яқинлашиб келишидан кўркиб, уйларига бекиниб олганларни эса рус солдатлари уйлари билан бирга тириклайин ёндириб юборган³. Верёвкин армиясининг бош штаби полковниги Скобелев ўзининг отлик ва ракета қурилмаси командаси билан ҳарбий қисмдан анча

¹ Мак-Гахан. Ўша асар, 160-бет.

² Баёний. Ўша асар, 214-бет.

³ Мак-Гахан. Ўша асар, 161-162-бетлар; шунингдек, Алиханов-Аварский. Ўша асар, 228-233, 240-бетлар.

узоқда жойлашган кўплаб ёвмут овулларига бостириб бориб, рус армиясига қарши шиддатли жанглари учун уларни жазолаб, талон-торож ва киргин қилади¹.

Генерал Кауфман бошчилигидаги Туркистон отряди ва генерал Верёвкин бошчилигидаги Оренбург қўшма отрядлари, илгари келишилганидек, май ойининг охирида хонлик пойтахти остонасида учрашиб, бирлашган кучлар ҳужуми билан Хива қалъасини эгаллашлари режалаштирилган эди. Шунинг учун ҳам хонликнинг ғарб ва шарқ томонларидан бостириб келаётган Россия кўшини пойтахтга шошилмоқда эди.

Туркистон отряди ҳали Хива қалъасига етиб келмаган, Оренбург қўшма отряди эса, илгари қайд қилганимиздек, пойтахт яқинида жойлашган хон боғидаги қароргоҳда турган уч кун давомида улар билан хон навкарлари ораларида бир неча марталаб тўқнашувлар ва жиддий жанглар бўлиб ўтади. Туркманлар душман туяларидан 400 тасини қўлга туширадилар². Душман армияси авангардига хивалик ватанпарварларнинг шиддатли ҳужумларидан бирида юз берган манзара полковник Алиханов-Аварский кундалигида: «... Биз лагердан чиқиб, пойтахт томон бир оз юрганимиздан кейин, бизни бир зумнинг ўзида бир талай хиваликлар қуршаб олдилар. Келган йўлимизни, орқамизда қолган кишлоқни эгалладилар, чекинадиган йўлимиз тўсилган... Юзлаб пиедалар биз томон кела бошладилар ва ўт очдилар... Ўнг томонимиздаги боғ девори орқасидан бирданига тўп товуши эшитилди, осмону фалак ларзага келиб, фалконет ядроси устимиздан визиллаб учиб ўтиб, қаршимизга шалоқлаб тушди... жанг бошланиб кетди. Оломон! Оломон!, - деган ғазабли кийқириклар борган сари яқинлаша борди. Ҳамма ёғимиздан ўқлар визиллаб ўта бошлади. Яна 2-3 та ядро учиб ўтди... Шундай пайтда жанг майдонига қиличлари бошлари узра яланғочланган хиваликлар лагеримиз томондан кириб кела бошладилар. Душман кечаси яна ҳужум қилиб келди, отишмалар

¹ Московские ведомости, 1873. № 145; Туркестанский сборник, Т. 46. С. 24.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 242-бет.

бўлди, бир талай хиваликлар қиличларини қинидан суғуриб олиб, тантанавор чақириклар билан яна бизга ташландилар, талафот кўрдик...»¹- деб тасвирланади. Бу жойда Хива қалъасига яқинлашиб келаётган душмanning бир отрядига қарши хивалик ватанпарварлар томонидан қилинган ҳужумлар манзараси қайд қилинган, холос. Бундан кўриниб турибдики, хиваликлар пойтахт томон душман юришини тўхтатиш учун курашга шиддат билан отланганлар. Шундай қилиб, Россия босқинчилари ватанпарварларнинг қаттиқ қаршилигига учрайди. Бу жангларда икки томон ҳам катта талафот кўради.

Хиваликларнинг босқинчиларга қарши кураши кескинлашиб бораётган бир пайтда Оренбург бирлашган колоннаси бошлиғи генерал Верёвкин ваҳимага туша бошлайди. Бунга қисман асос ҳам бор эди, албатта. Чунки Хива қалъаси остонасига Россия армияси бош қўмондони генерал Кауфман ҳалигача етиб келмаган эди. Бу эса пойтахт томон юришини давом эттиришда унга арава етишмаганидан у яна дарё тарафга чекинмоқчи эмиш, деган миш-миш хабарлар тарқалашига сабаб бўлди. Иккинчи томондан, хон қалъа девори остонасида душманга қарши ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрмоқда, деган хабар ҳам Верёвкинга етиб келган эди. Бунинг устига, хиваликларнинг қаршилиги борган сари кучайиб, уларнинг тинимсиз ва тўсатдан қилинадиган хуружлари, тўкнашувлари генерал Верёвкин армиясини толиктириб, тинқасини қуритмоқда эди. «Хиваликларнинг журъати, жасорати кундан-кунга ортиб бормоқда. Улар шундай безор қилиб юбордики, бизларга на кундузи ва на кечаси тинчлик бермасдан қўйдилар»², - деб ёзади полковник Алиханов-Аварский.

Шунинг учун ҳам генерал Верёвкин хонлик пойтахтига қарши режалаштирилган ҳал қилувчи ҳужумни кечиктирмасдан, яъни армия бош қўмондони генерал Кауфманнинг пойтахтга етиб келишини кутмасдан амалга оширишга қарор қилади.

¹ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 240-246-бетлар

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 248-бетлар.

Кечиктириладиган бўлса, Россия армиясининг барча ҳаракатлари зое кетадигандек бўлиб туюлади унга. Генерал Верёвкин бундай вазиятни эътиборга олиб 27 май куни кечкурун берган буйруғида 28 майда шаҳарни рекогносцировка қилиш, яъни Хива шаҳри хақида, ундаги химоячилар куч-қудрати, шаҳарга кириш йўллари хақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш тўғрисида кўрсатма берди¹.

Босқинчилар Хивага яқинлашгани сари мамлакат ичкарасида, айниқса пойтахтда вазият мураккаблаша борди. Чунки хон лашкарларининг пойтахт томон чекинишидан, Россия солдатларининг хоразмликларга нисбатан талон-торож ва қирғинларидан ваҳимага тушган аҳоли бошпана излаб, ўз турар жойларини ташлаб, жон саклаш умидида Хивага оқиб кела бошлади. Бу манзара хон тарихчиси Мухаммад Юсуф Баёнийнинг асарида шундай тасвирланади: «Бешариғ ва Найман, Қулон, Қорабоғ ва Чоткўпригу Кўшкўпир ва Уйгуру Хонобод ва Зай тамоми Хивак агрофидаги эл Хивакга келиб қамалиб эрдилар. Булардан бошқа Россияга бўйсундирилган қалъалардан: Фатангу (Питнак) Ҳазорасп ва Урганчу Хўжаэли ва Кўнғиротдан ҳам Россия итоатидан бўйин товлаб, кўчиб аҳли аёллари билан Хивакга келганлар бағоят кўп эдилар. Хон ҳазратлари буйруғи билан қалъа дарвозалари маҳкам этиб, эл камал қилинди. Дарвозаларнинг... орқаларини тупрок билан кўмиб, истехком бердилар. Хон ҳазратлари Урганч дарвозасида Мухаммад Ризо тўрани кўйдилар, Кумяска дарвозасида Султон Ғозин тўрани кўйдилар, Ҳазорасп дарвозасида Инокбекни кўйдилар, Тошоёқ дарвозасида Абдукодиртўрани кўйдилар, Боғишамол дарвозасида Раҳимбердибек ибн Оллаберди тўра Мағфурни кўйдилар, Шайх дарвозасида Оллаберганбек ибн Худайберганбек ибн Оллаберди тўра Мағфурни кўйдилар²». Мамлакат аҳолисининг душмандан сакланиш умидида пойтахт қалъасидан бошпана нстаб, унда жон саклаши қадим-қадимдан келаётган удум бўлиб, бу гал ҳам босқинчилардан сакланиш учун шундай бўлди.

¹ Мак-Гахан Ўша асар, 163-бет.

² Боёний Ўша асар, 214-215-бетлар.

Шундай бир пайтда, пойтахтга якинлашиб келаётган генерал Кауфман ва Хива остонасида турган генерал Верёвкин ҳузурларига тинчлик сўраб кетма-кетига юборилган элчилар рад жавоблари билан қайтиб келаверганларидан кейин хон бор кучини сафарбар қилиб, душманни пойтахт остонасида тўхтатиш ҳаракатини қила бошлади. Хон шундай ниятда иш кўриб Худоёр кўшбеги, Раҳматулла ясовулбоши ва Абдулла Маҳрамларни ёвмут, имрали навкарларига бош қилиб Ғозиобод йўли томон; Маҳмуд ясавулбошини чавдур, гўклан, қарадашли, ота ва алиэли навкарларига бош қилиб Гавик томон; Якуббой бошчилигида бир неча тўп ва тўпчилар ҳам мадад тариқасида улар орқасидан генерал Верёвкин армияси қаршисига юборилди. Хива шаҳар аҳолисидан ҳам кўп киши қўлларига таёқ кўтариб тўпчилар билан бирга душманга қарши йўлга чиқдилар¹.

Шундай қилиб, қуролли ва қуролсиз хиваликлар ватан ҳимояси йўлида душманга қарши курашга отландилар. Минг-минглаб ҳимоячиларнинг 28 май эрталабдан Россия армиясига қарши бошланган ҳужумлари тинимсиз такрорланиб турди ва душман лагерига хавф сола бошлади. Шундай вазиятда ўша уни эрталаб соат 12 ларда генерал Верёвкин бошчилигидаги бутун колоннанинг хон лашкарларига қарши шаҳар томон юриши бошланди². Душман Хивага якинлашиб боргани сари ватанпарварларнинг қаршилиги кучая бориб, улар ҳаёт-мамот жангига кирдилар. Пойтахт яқинида ва унинг девори остоналарида босқинчиларга қарши шиддатли жанглار, отишмалар олиб бордилар, ватанпарварларга хос жасорат кўрсатдилар, оғир тўплардан тортиб токи оддий таёқларгача бисотида бор қурол-аслаҳаларини душманга қарши ишга солдилар. Баёний ватанпарварларнинг айрим жанговарликларини «Рамик халифа Ғозиобод отлиси билан от солиб бир тарафдан бориб, Россия аскарларидан бир қалла олиб, ўттиз тевасин ўлжа

¹ Баёний. Ўша асар, 215-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 248-249-бетлар.

килиб суруб кетди. Ондин сўнг ёвмут лашкари от солдилар... Хон хазратлари уларнинг изларидан Якуббойни бир неча тўп билан юборар эрди»¹, - деб тасвирлайди. Лекин, хиваликларнинг эски нусхадаги курулларидан отилган ўқлар душман аскарларига етиб бормасди. Шу сабабли улар Россия аскарлари янги нусхадаги курулларидан ёмғирдек ёғдирилган ўқларига бардош бера олмадилар. Верёвкин Киёт ичидан ўтиб, Ғовик йўли билан Тўра Муроджон тўранинг боғига келиб етади².

Бу ердаги жанг майдонига хон хазратлари ҳам лашкарга бош бўлиб, душманга қарши отланган эди. Душманнинг замбарак ўқи хон минган от бўйнини узиб ташлаган бўлишига қарамасдан, тезда келтирилган бошқа отга миниб, жанг майдонини тарк этмаган³. Бу эса унинг ватан мустақиллиги йўлига жонини ҳам фидо қилишга тайёр эканлигидан гувоҳ эди.

Хивалик ватанпарварларнинг тенгсиз ва шиддатли хужумлари туфайли душман пойтахт остонасида жиддий қаршиликка учради. У тўғрида Алиханов-Аварский йўл дафтарида: «Бир оз олдинга силжидик. Яна олдимизда отилаётган курулларнинг касир-қусурлари эшитилди, замбарак товушлари гумбурлади ва бошимиз устидан замбаракдан отилган ядро визиллаб учиб ўта бошлади... Айниқса Полвон ота кўприги атрофида жанглар зўрайиб кетди. Арикни кесиб ўтган йўл тўғри қалъа деворига бориб тақалади, кўприкдан қалъа ҳақрасига қадар тахминан 400 кадамча бўлиб, ҳақра шинакларидан (мерган тешик - Мух.) ва данданалари (тишлари - Мух.) орасидан отилаётган милтик ва замбарак ўқлари арикни кесиб ўтган йўлга келиб қадалмоқда...»⁴, - деб таърифланади. Қалъа ҳимоячилари қалъа ичкарасида ва қалъанинг душман ҳужуми кутилган девори ташқарисида тўсиқлар қурганлар. Шундай бир вазиятда генерал Верёвкин қалъани штурм билан эгаллашга қарор қилиб, бир неча рогани хужумга тайёрлади ва унинг буйруғи билан майор Буровцев

¹ Баёний. Уша асар, 215-бет.

² Баёний. Уша асар, 215-бет.

³ Алиханов-Аварский М. Уша асар, 250-бет.

⁴ Алиханов-Аварский М. Уша асар, 250-бет.

бошчилигидаги иккита Апшерон роталарининг қалъага ҳужуми бошланди¹. Туркистон отряди ҳам Хивани штурм билан эгаллаш ниятида пойтахт томон шошилмоқда эди.

Апшеронлик босқинчилар қалъа девори остонасида шиддат билан, бир зарбадаёқ хиваликларни тор-мор қилиб, қалъага бостириб кириш ниятида борган бўлсалар-да, уларнинг ниятлари пучга чиқиб, қалъа химоячиларининг каттик зарбасига учрадилар, омон қолганлари эгаллаган позицияларини ташлаб, шармандаларча қочишга мажбур бўлдилар.

Бу манзарани шундайлигича кўрсатиш мақсадида қалъага ҳужум қилувчилар сафида бўлган полковник М.Алиханов-Аварскийнинг йўл дафтарига яна мурожаат қилиб, ундан тўлиқроқ кўчирма келтирамиз. «Мен Полвон ота ариғига келганимда Апшеронлик жангчилар ҳужум қилиб, қалъа девори яқинига бориб қолган эдилар. У ерда ариқ бўйида Оренбург отряди штаб бошлиғи полковник Саранчев хиваликлар отаётган ўқлардан бекиниб ўтирибди, ариқнинг нариги томонида, қалъа девори остонасида эса апшеронликлар... Қалъа деворига замбараклардан ўт очиб апшеронлик роталарни қувватлаш учун тезда Полвон ота ариғи кўприги олдига отлик батареяси дивизиони келтириб ўрнатилди ва ўша жойдан замбараклардан қалъа ўққа тутила бошланди. Генерал ҳам кўприкка етиб келди. Биз ариқнинг бу томонида, йўл бўйида жойлашган катта дарахт тагида эндигина тўхтаган эдикки, яна душман замбарагидан отилган ядро бошимиз устидан визиллаб ўта бошлади... шаҳар дарвозаси олдида бизга қарши душман замбарағи ўрнатилган. Шундай бир пайтда Ширвон ротаси билан биргаликда «Ура» деб олдинга, қалъа томон чопдик. Бизда Хиванинг теварак-атрофлари билан бирга майда-чуйдасига қадар ишланган режаси бор бўлиб, уни Кавказда эканлигимиздаёқ қўлга киритган эдик. Қалъага қилинаётган ҳужум шу режа асосида амалга оширилмоқда эди. ... Биз чолиб Бекниёз мадрасаси олдига бориб қолдик. Мадрасага бир оз етмасдан чап томонимизда бир-бирларига ётқизилган бир

¹ *Мак-Гахан. Ўша асар, 164-бет; шунингдек, Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 251-бет.*

неча юз аравадан иборат катта тўсикка дуч келдик... Девор устидан - мерган тешиклардан бизга ўқлар ёмғирдек ёғилиб турмоқда, солдатлар эса бардош бера олмасдан бирининг кетидан бири ерга куламоқда эдилар. Тинимсиз ёғилиб турган ўқлар зарбидан пана излаб мадрасанинг ўнг томонидаги йўлакдан чопишни давом эттириб, мозор яқинидан чикиб қолдик, кўрдикки, мозордаги ҳар бир ёдгорликда апшеронлик ротанинг бир гуруҳ жангчилари бекиниб ётибдилар. Бизлар ҳам бориб уларга қўшилдик.

Биз шундай вазиятга тушиб қолдикки, 20 қадамча нарида, қаршимизда устки қисми тишли шаҳар кўрғони қад кўтариб турибди. Кўрғон деворининг икки томонида ярим айлана шаклидаги миноралардан ўқ отилиб турибди. ... Бизнинг учта ротамиз мозористонда хиваликларнинг ўқлари остида ҳеч қайқа жилолмасдан гўпланиб турибди... Мен энди келиб тўхтаган эдимки, кўрғон мерган тешикларидан оқ тутун аралаш аланга чикиб тинимсиз ўқ отила бошланди. ... Мадрасага кираверишда оёғимдан яраландим... Чап оёқда мутлако тура олмадим. ... Солдатлар ҳали ҳам мозорда, хиваликларнинг отаётган ўқларидан бош кўтара олмасдан кўрқиб ётибдилар...

Мерган тешиклардан ўқ отишлар бир оз тинчиган пайтда бизникиларнинг ҳаммаси бирданига тапир-тупур туриб, тўпланиб, тартибсиз ҳолда йўл билан орқага - Полвон ота ариғи томон ёпирилдилар. Ўша заҳотиёқ қалъа девори ва иккала минора тутунга буркалиб, мерган тешикларнинг ҳаммаси худди залп командаси берилганидек бирданига гумбурлаб кетди ва ўқлар йўл бўйлаб ёмғирдек ёғилди. Чопаётган солдатлардан бир нечаси ўқ тегиб йиқилди, бошқалари эса тинимсиз ёғилаётган ўқлар зарбидан ўзларини йўқотиб, гаранг бўлиб тўхтаб қолдилар. «Ой, бабушки!», ... «О, ой!» деган турлича овозлар эшитилди. Ҳаммадан ҳам олдинда кетаётган майор Буровцов айниқса қаттиқ бақирди. У бирданига чап қўли ва елкасидан яраланган. ... Шу пайтнинг ўзидаёқ отилган залп анча бақувват майор Аварскийни, князь Аргутинскийни йикитди. Ширван офицери Федоров бўйнидан яраланди. Хиваликлар бизни аёвсиз ўққа

тутишни давом эттирмакдалар, атрофимиздагилар эса тинимсиз ёғилиб турган ўк остидан тезроқ чиқишга ҳаракат қилардилар, бироқ менда мадор қолмаган эди. ... Мени кўтариб Поляон ота арнигидан ўтказиб, катта дарахт панасига келтириб қўйдилар. ... Қалъа девори томон ҳужум қилиб чоғиб кетганимизда ҳозир мен ётган дарахт панасида генерал Верёвкин туриб қолган эди. У бу ерда яраланиб орқага қайтган. Хиваликларнинг ўки келиб чолнинг тўғри пешонасига (чап кўзи устига) теккан, бахтига ўк бош суягини тешиб ўтмасдан тери остида қолган. Қўшинга бошчилик қилиш полковник Саранчевга топширилди. Бу дарахт тагида унинг иниси ҳам яраланди. Мен ҳали бир дақиқа ҳам ётиб улгурмаган эдимки, бу хосиятсиз дарахт тагидан яна визиллаб ўк учиб ўта бошлади...

Шундай пайтда қаёқдандир ёнимга подполковник Гродиковнинг юборган кишиси келиб қолди... Мен унга бу ердан кетгин, деганимча, ҳали гапим тугамаган ҳам эдики, у «Ай!» деб бақирди. Чап кўли бармоғига ўк тегибди. ... Икки кўли билан ўнг бикинини тутиб яна «Ай!» деб юборди. Ўша ондаёқ Имеретиннинг ранги бўздек оқариб ёнбошига буралди ва гуп этиб йиқилди. Иккинчи ўк шўрликнинг нақ қовурғаси тагига тегибди. ...Яраларни боғлайдиган жойдаман. Бу ерга келтирилаётган ярадорлар сони борган сари ортиб бормоқда.»¹.

Юкорида баён қилганимиз Хива қалъасини штурм билан эгалламокчи бўлиб, қалъага ҳужум қилган учта кавказлик ротасининг зобити кечинмалари, холос. Унинг бу кечинмаларидан ҳеч қандай шарҳсиз ҳам хивалик ватанпарварларнинг Россия босқинчиларини она ватани рамзи мужассамланган пойтахтга йўлатмаслик учун олиб борган қаҳрамонлик курашлари равшан кўриниб турибди.

Душман жангчилари пойтахт девори остонасида зарбага учраб чекинганларидан кейин улар қалъани ва қалъа камалидагиларни замбараклардан ўққа туттишни кучайтирдилар, гўёки кўрган талафотлари учун хиваликлардан қасос олмақда эдилар. Полковник Скобелев бошчилигида

¹ *Алиханов-Аварский М. Ўша асар. 251-269-бет.*

кальанинг шу йўсинда бомбардимон килиниши 28 май кун бўйи ва кечкурунгача давом килиб турди¹.

Россия кўшини калъани аёвсиз вайрон қилмоқда эди. Снарядлар зарбаси ва замбарак гумбур-гумбурларидан ваҳимага тушган калъа камалидаги минг-минглаб хоразмликларнинг кий-чувлари кўқларга кўтарилмоқда, киёмат худди ўша ерда содир бўлгандек эди.

Шундай бир оғир пайтда Хива хонидан генерал Верёвкин хузурига яна элчи бориб хонликнинг Россия ҳукуматига таслим бўлишини билдириб, шаҳарга тинимсиз отилиб турган замбаракларни тўхтатишни сўраган эди. Лекин замбараклардан ўқ отишлар бир неча соатга тўхтаб, душманнинг бомбардимон килиши яна бошланиб кетди². Чунки пойтахтни химоя қилаётган туркманлар хон ҳазратларининг отишмани тўхтатиш тўғрисидаги буйруғини эътиборга олмасдан, Россия аскарларига қарши яна ўқ отмоқда эдилар. Улар душманга таслим бўлишни истамадилар.

Шундай бир вазиятда, хон ҳазратлари Муҳаммад Латиф козини элчи килиб мактуб билан шаҳардан 15-16 вёрстча масофадаги Янгиарикка келиб қўнган генерал Кауфман хузурига юбордилар. Мазмуни бу эрдиким: «Кауфман генерал-губернаторнинг маълумлари бўлсинким, бизлар бурундан сиз жамоа билан дўст эрдик, ... Бу бўлган бир миқдор урушлар ҳам бизнинг-хохишимиз била бўлган эрмасдир. Туркман жамоаси бир гаюр халқдир. Уларга дахл этманг, десак ҳам қабул қилмай, мундоғ ҳодисаларни барпо қилдилар. ... мундоғ ишларни эътибор этмай бурунги дўстликни душманликга мубаддал этмагайлар, токим, уларнинг шонларига лойик зиёфат... қилгаймиз ...вассалом»³.

Кауфман хоннинг мактубини эътиборга олмади ва пойтахтни бомбардимон қилишдан тўхтамади. У эса пойтахтнинг яқинроғига келиб ўрнашди. Шундай бир пайтда пойтахтдаги манзара Баёний асарида шундай тасвирланади: «Вактеким, Головачев шаҳарга

¹ *Мак-Гахан. Ўша асар, 165-бет.*

² *Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 263-бет; шуниингдек, Мак-Гахан. Ўша асар, 165-бет.*

³ *Баёний. Ўша асар, 216-бет.*

тўп отмок бошлади, шаҳар аҳли ҳам кальанинг ҳақрасида туриб Россия аскарига тўп ва милтик отар эдилар. Россия тўпининг кунфоралари кальанинг устида ёрилиб, баъзи жойлари ўт олаберди. Мухаммадмурод девонбегининг Кутлимуродбой отлиғ ўгли ҳам ўк тегиб шаҳид бўлди. Хон ҳазратлари саросима бўлиб, Амир тўра ва Инокбек ва Мухаммадмурод девонбеги ва Якуббойни ... чакириб маслаҳат этиб, юртни Россияга таслим этиб, сулҳ килмокга қарор бердилар. Ондин сўнг бу мазмунда нома ёзиб, Элтузар инокни элчи қилиб Кауфман тарафига юбордилар»¹. Шу пайтда кальта ташқарисида бирлашган Оренбург отряди кальта остонасидан бир оз орқага - кўрғон яқинидаги иккита бокка чекинган бўлса ҳам, Скобелев бошчилигидаги бир қисми пиёда ва тўпчилар гуруҳи Полвон ота ариғи бўйида қолиб 28 май кечаси ва 29 май эрталабгача замбаракларни гумбурлатиб кальтага бомбалар ёғдириб турдилар². Ўша кечаси Скобелев гуруҳи хон саройини ҳам бомбардимон қилди.

Натижада Россия каби катта бир давлат қудратли армиясининг хонлик пойтахтига ғарб ва шарқ томонларидан бостириб келиб, кальта остонасида туриб ўзининг ҳарбий қудратини намойиш қилиши, бу ҳам етмагандай кечаси билан тун қоронғусида замбаракларнинг гумбурлаб отилиб, кальта устида замбарак ўқлари ва гранаталарнинг тенгсиз ёрилиб туришлари кальта химоячиларини ва кальта камалидаги хиваликларни каттик ваҳимага солди. Бундай вазият хиваликлар ва хон ҳукумати амалдору уламоларида турлича ўй-фикрларни келтириб чиқармасдан иложи йўқ эди, албатта. Шундай бўлди ҳам.

Мамлакатнинг тақдирини ҳал бўлаётган бир пайтда хон ҳукмдорлигига путур етди. 29 май эрталаб тонгда Мухаммад Раҳимхоннинг Хивадан чиқиб кетганлиги маълум бўлди. Уни Оқ Салоҳ сардорнинг ўғли Сари сардор ўз ёвмут эли - Замахшарга олиб кетди. Тамомни замахшар қабилалари ул ҳазратга эъзозу-

¹ *Бойний* Ўша асар, 216-бет.

² *Колокольцев*. Ўша асар, 66-бет; шунингдек, *Мин-Гачан*. Ушга асар, 165-166-бет, шунингдек, *Алиханов-Аварский* М. Ўша асар, 265-267-бетлар.

икромлар этиб, ҳар ким ўзининг қудрати етганича пешкашлар олиб бориб, ул ҳазратни кўрдилар.

Кечагина генерал Кауфман ва генерал Верёвкинларга элчилар оркали тинчлик изҳор қилиб, уларнинг барча шарт-ларига рози эканлигини билдирган хон нега бугун тахтни тарк этиб кетди? Бунга жавобни ўша фурсатда хон саройида юз бераётган вазиятдан ахтариш зарур. Чунки, айнан хоннинг пойтахтни тарк этиши арафасидаги бир-икки кун ичида саройда жуда ҳам мураккаб вазият юзага келиб қолган эди. Уни шундан ҳам билиш мумкинки, 29 май эрталаб «...Хоннинг қалъани душманга топшириши тўғрисидаги ниятидан шаҳарликлар хабар топганларида каттик ғазабга миндилар...»², - деган хабар одамлар орасида тарқалди. Ўша пайтда Хивада бўлиб, ҳамма нарсадан хабардор бўлиб юрган америкалик мухбир Мак-Гахан асарида: «Туркманлар пойтахтни охиригача ҳимоя қилишга қарор қилганлар. Улар хоннинг Верёвкин армиясига қарши ўк отишни тўхтатиш тўғрисидаги буйруғини инобатга олмасдан уни давом эттирдилар. Бунга жавобан Россия аскарлари ҳам отишмани қайта бошлаб юбордилар. Шаҳар бомбардимон қилина бошланди. Бомбардимон қилиш бутун тун бўйи давом этди, хон саройига ҳам бир неча гранаталар тушди. ... Бомбардимон қилишнинг бундай узок давом этиши хонни ваҳимага солди...»², - дейилади. «... Хон ҳазратлари кўрдилар, тўпларнинг ўқлари қалъани хароб этиб борадур». Шундай аҳволда у иложи борица баъзи бир мудофаа тадбирларини кўриш мақсадида ёнларида Мухаммадмурод девонбеги, Юсуф Маҳрам, Абдулла Саттор, Абдулла бангилар ва булардан бошқа ҳам бир микдор навқар отликлари билан Урганч дарвозасидан чиқиб қалъа кенаридан ғарб тарафига юриб Тошоёқ дарвозасига келиб, яна шаҳарга кирмоқчи бўлдилар. Лекин уларни Абдуқодиёр тўра киритмади. «Хон ҳазратлари билдиларким, ҳол недур» ва пойтахтни ташлаб кетди³, - дейилади Баёний асарида.

¹ Мак-Гахан. Ўша асар, 165-166-бетлар.

² Мак-Гахан. Ўша асар, 166-бет.

³ Баёний. Ўша асар, 216-217-бетлар.

Юкорида келтирилганлар хоннинг пойтахтдан чикиб кетиши фурсатида мамлакатда вазиятнинг накадар мураккаб эканлигидан далолат бериб турибди. Бунинг устига, бирлашган Оренбург отряди навбатдаги хал килувчи жангга тайёргарлик кўраётган бир пайтда хонликнинг шаркидан бостириб келаётган Туркистон отряди ҳам қалъа остонасига якин келиб қолди. Пойтахтни Головачев ҳам тўпдан ўққа тута бошлаган эди. Шу билан пойтахтга душман хавфи янада кучайди. Хиваликлар учун бундай ниҳоятда оғир дамда хон ҳазратларининг қаттиқ ваҳимага тушган бўлиши шубҳасиздир. У бунга бардош бера олмади.

Юкорида келтирилганлардан яна шу нарса аён бўлдики, Россияга таслим бўлиб, у билан тинчлик шартномасини тузиш масаласида ҳам, душманга қарши охиригача курашиш масаласида ҳам хонлик амалдорларида бирдамлик бўлмаганлиги хонни оғир аҳволга солиб қўйди.

Шундай қилиб, Мухаммад Раҳимхон ночор аҳволда қолди. Буни шундай изохлаш мумкин:

Биринчидан, босқинчилар хавфи орта бормоқда, бомбалар зарбидан асрлардан бери кўз қорачиғидек асраб келинаётган қалъадаги ноёб меъморий ёдгорликлар вайрон қилинмоқда, ёнғинлар чиқмоқда ва қамалдаги аҳолининг дод-фарёдлари кучайиб юракни эзмоқда, бундан хон қаттиқ изтироб тортмоқда эди.

Иккинчидан, ҳукумат амалдорлари орасида бирдамлик бузилиб, хонга қарши гуруҳ пайдо бўлаётгандек эди. Чунки ҳукмдорнинг пойтахт мудофааси зарурати билан шаҳар ташқарисига чиққанида унинг яна шаҳарга қайтиб киришига йўл берилмаганлигини қандай тушуниш мумкин? Мухаммад Раҳимхон пойтахтдан кетгани захотиёқ хибсда сақланаётган хон иниси Отажон тўра саройга келтирилиб, саройдаги баъзилар унинг теварагида йиғила бошладилар, хатто уни хон деб эълон қилгандек бўлдилар.

Учинчидан, хон қўшинининг асосий қисмини ташкил қилган туркман навқарлари душман билан тенгсиз бўлган

(хоразмликларни кирғинга маҳкум этадиган) бу урушни охиригача давом эттиришни талаб қилдилар. Улар Россия билан муросага даъват қилишга ундаган ҳар кимсани душман билиб, уни йўқ қилишга тайёр эдилар. Муҳаммад Раҳимхон ҳазратлари ҳам бундай хавфдан истисно эмас эди. Хонга нисбатан бундай хавфнинг мавжудлиги Баёнийнинг асарида, хон ҳазратлари пойтахтни тарк этиб, Маҳмуд ота алайх ур-рахмоннинг жавори шарифларига зиёратга борганларида «ул ерда ёвмутлардин бир жамоа харомзодалар жамъ бўлиб маслаҳат била ул ҳазратнинг амволларини торожи қасдида бўлдилар»¹ деб ёзилишидан кўриниб турибди. Бундай аянчли аҳволда қолган хон учун пойтахтни ташлаб кетишдан бўлак илож ҳам қолмаган эди.

Шундай қилиб, мамлакатнинг тақдири ҳал бўлиши арафасида тахт хонсиз қолди. Хонлик тақдирини ҳал қилишни эса етмиш ёшларидаги Амир тўра ва йигирма ёшларидаги Отажон тўралар ўз ихтиёрларига олишга ҳаракат қилдилар. Ҳатто Амир тўра амалдорларнинг маслаҳатисиз, ўзича хон тахтига ўтириб олди. «Вактиким, хон ҳазратлари шаҳардин чиқиб кетдилар, Амир тўра, филхол, Аркка келиб хон бўлди ва эғнига гулдор чакман ва бошига жиғали телфак кийиб тахтда ўлтирди»², - деб ёзади Баёний. Унинг тахтга ўзича Муҳаммад Раҳимхон ўрнига ўтириб олишини амалдорлар маъқул кўрмадилар. Ўша куни Аркка келган Раҳматулла ясовулбошига Амир тўра: «Хон қочиб юртдан чиқиб кетди. Ондин сўнг улут-кичик жамъ бўлиб бизни шундоғ этдилар» деганида Раҳматулла ясовулбоши бошини ирғитиб, амирнинг юзига қараб: «Аввал душманни дафъин этинг, ондин сўнг не бўлурман, десангиз муносиб бўлур», - деб чиқиб кетди³. Аслида Амир тўрани «Уч-тўрт дарвозабону табақачи ва бир неча баққолу қассоб кириб, хонлик муборак бўлғай, деб фотиҳа бердилар»⁴. «Иноқбек (Кауфман ҳузуридан) шаҳарга кириб Аркка

¹ Баёний. Ўша асар, 216-217-бетлар.

² Баёний. Ўша асар, 217-бет.

³ Баёний. Ўша асар, 217-бет.

⁴ Баёний. Ўша асар, 217-бет.

келиб кўрди. Фалаки шуъбадабознинг (найрангбоз) носозлигини хумой бу ашёндин парвоз уруб ўрнида бир чуғз чуғзи хакикий била хамовоз бўлуб ўлтурубди. Инокбекнинг хуши бошидан учиб, ноилож кириб амирга салом берди»¹, - деб тасвирланади шу пайтда саройда юз берган манзара Баёний асарида. Амир тўра Муҳаммад Раҳимхонни тахтдан бутунлай маҳрум қилиш ниятида иш кўрди. «Эмди биродарингни келтирганимиз яхши эрмас. Икковимиз бориб Кауфманни кўриб ... улар била сулҳ қилиб, икковимиз биргаликда вилоятни забт этсак яхши эрди»², - дейди Амир тўра саройга чақириб келтирилган Отажонга юзланиб. Шундан кейин икковлари генерал Кауфман хузурига бориб, Муҳаммад Раҳимхон шаънига иғволар қилиб юртни ўзларига топширишни илтимос қиладилар. Кауфман улардан Муҳаммад Раҳимхонни чақиртириб келтиришларини, келмаган тақдирда Отажон тўрани хон тахтига ўтказиб, у билан сулҳ тузажagini билдиради³.

29 май куни эрталаб соат 10 ларда шаҳарга 2 вёрстгача масофада жойлашган Полвон ота ариғининг Сари кўприги яқинида Оренбург кўшма отряди ва Туркистон отрядлари бирлашдилар⁴. Шу билан душман хиваликлар учун янада даҳшатлироқ кучга айланди.

Кауфман ўша пайтда хон амалдорларидан ва хузурига келган элчилардан шаҳарни ва ундаги одамларни, уларнинг молу мулкларини сақлаб қолишни истасалар тезда Ҳазорасп дарвозасининг очиб берилишини талаб қилди. У Хивага шу дарвозадан кирмоқчи эканлигини билдириб, хиваликларнинг қулли қурол-аслаҳалари ўша ерга келтирилиши ва хон саройига борадиган йўлни ҳар қандай тўсиқ ва хавф-хатарлардан тозалашлари, буни икки соат муддатда ражаришлари тўғрисида буйруқ берди⁵. Шундай қилиб, Россия армияси пойтахтни эгалламасданок

¹ Баёний. Ўша асар, 218-бет.

² Баёний. Ўша асар, 218-бет.

³ Мак-Гохон. Ўша асар, 167-бет; Баёний. Ўша асар, 218-219-бетлар.

⁴ Мак-Гохон. Ўша асар, 167-168-бет; Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 270-бет.

⁵ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 272-бет.

унинг бош кўмондони хиваликларга буйрук бера бошлади.

Шуни ҳам қайд қилиш жоизки, бир томонда Амир тўра ва Отажон тўра одамлари бош кўмондон буйруғини бажаришга дарҳол киришган бўлсалар, иккинчи томонда, қалъа химоячилари ҳали ҳам душманга қарши курашни бўшаштирмаган эдилар. Генерал Кауфманнинг буйруғидан хабар топганларидан кейин эса химоячилар курашни янада кучайтирдилар. Бу курашда айниқса туркман навкарлари жасорат кўрсатмоқда эдилар. Мак-Гахан туркман навкарларининг пойтахтни химоя қилишдаги довиюраклигига қойил қолиб: «... Агар бошқа хиваликлар ҳам туркманлардек жасорат, сабот-матонат кўрсатганларида эди, компания (уруш) якуни бутунлай бошқача бўларди, руслар шаҳарни албатта эгаллар, лекин улар шундай зарар кўрардики, бу мамлакатда уларнинг ахволи ниҳоятда ишончсиз вазиятда бўларди»¹, - деб ёзади.

Пойтахтга осонликча кириб бўлмаслигини пайкаган босқинчилар уни ҳужум билан ишғол қилиш тадбирларини кўра бошладилар.

Туркистон отряди қалъага шарқдан - Ҳазорасп дарвозасига яқинлашаётган бир пайтда, Оренбург қўшма отряди қалъага ғарбдан- Ғозиобод дарвозасидан кириб бориш учун ҳужум олди тўп отиш тайёргарлигини амалга ошириб, армияни ҳал қилувчи ҳужумга тайёрлади.

Ғозиобод дарвозасига тинимсиз отилиб турган тўплар ва гранаталар зарбидан қалъа девори дарз кетиб ўпирилди. Ўша ердан соат 11 ларда (29 май) полковник Скобелев билан граф Шуваловлар бошчилигидаги 1000 та солдат шаҳар химоячиларининг девор устидан ёмғирдек ёғдириб турган ўқлари остида ҳужум билан қалъага кирдилар².

Скобелев ва Шувалов қонхўрлари «дуч келган хиваликларни отиб, чопиб кела бердилар»³. Ватанпарварлар том тепасида

¹ Мак-Гахан. Ўша асар, 169-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 272-бет; шунингдек, Мак-Гахан. Ўша асар, 169-бет.

³ Баённий. Ўша асар, 220-бет.

туриб ёмғирдек ўк ёғдирар эдилар. Боскинчилар ракеталар⁴, билан ўзларига йўл очиб, токи хон саройига борганларига қадар жанг билан бордилар. Улар кўп талафот кўрдилар, албатта. Командирлардан Шувалов шундай қаттиқ контузия бўлдики, Хивадан жўнаб кетганида ҳам ҳали батамом ўзи га кела олмади¹. Шундай пайтда генерал Головачёв ҳам тўрт бўлак пиёда, тўрт тўп ва икки юз казак отлик билан шаҳарга кирган эди².

Шундай қилиб, полковник Саранчев Оренбург кўшма отряди аскарлари ва Головачев бошлиқ Туркистон отряди аскарлари бир вақтнинг ўзида пойтахтнинг турли томонидан ҳужум қилиб кириб келдилар.

Кавказ ва Оренбург отрядлари армияси хонлик пойтахтини штурм билан эгаллаганларидан кейин Ҳазорасп дарвозасидан Россия армиясининг бош қўмондони кўп сонли мулозимлари билан қалъага кириб келди. Кауфман мулозимлари орасида буюк князь Николай Константинович, Ҳерцог Евгений Максимилианович Лейхтенбергский, генераллардан: Головачев, Троцкий, Пистолькорс ва Бордовскийлар; Япония саройи қошидаги элчи Струве, америкалик мухбир Мак-Гахан, «Қизил ярим ой» жамияти вакили ва кўплаб адъютантлар, чиновниклар (амалдорлар), армия қисмининг барча турдаги зобитлари, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги вакиллари ўз мулозимлари билан, Отажон тўра бошчилигидаги хонлик амалдорлари, таржимонлар, жиғитлар (отрядлардаги йўл кўрсатувчилар) ва кўплаб бошқалар бор эди³.

Бош қўмондон колоннаси олдида шаҳар бўйлаб 4 та дала замбараги ҳамроҳлигида 2 та пиёда аскарлар ротаси, улар кетидан яна 2 та рота ва 200 та казаклар хон саройи томон йўл олдилар. Улар бораётиб ўзларини хиваликларга дахшатли, шафқатсиз ва енгилмас қилиб кўрсатишга ҳаракат қилдилар⁴.

⁴ Мак-Гахан. Ўша асар, 169-бет.

³ Бағний. Ўша асар, 220-бет.

¹ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 272-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 273-бет.

Бош кўмондон мулозимлари шаҳар ичкарасида минглаб аравалардан қилинган тўсиқларга дуч келганларида хиваликларнинг ўз пойтахтини душмандан кўриклашда ҳар бир кўча ва уй учун курашишга тайёр турганликларини ич-ичидан ҳис қилган эдилар.

Хивалик ватанпарварлар босқинчиларнинг пойтахтга кириб келишини қурол билан қарши олган бўлсалар, оддий фуқаролар эса, уларга нисбатан ўзларининг ҳис-туйғуларини жирканчли боқишлари билан ифода қилган эдилар. Хиваликларнинг бундай ҳис-туйғуларини душман қисми сафида шаҳар кўчаси бўйлаб бораётган Мак-Гахан ҳам сезган эди. «... Боратуриб одамларга кўзимиз тушганида улар орқамиздан бизларга қандай кўрқинч ва ҳатто хурофот ваҳимаси туйғуси билан боқаётганларининг гувоҳи бўлдик»¹, - деб ёзади у.

Бош кўмондон хон саройига етиб келганида сарой олдидаги майдонда туриб, «ғолиб» армиясига юзланиб: «...Максадга эришилди... Биз Хива қалъасидамиз... ғалаба қозондик»², - деб уларни табриклаганларидан кейин саройга кириб, икки соат давомида ундаги бойликларнинг барчасини кўздан кечирди ва хон тахтига ўтириб, ўша жойда тўпланган хиваликларга қарата: эндиликда сизларнинг дўстингиз ва ҳимоячингизмиз, лекин менинг буйруғимни бажармаганлар эса омонлик қутмасин³, - деб хоразмликларни сўзсиз итоат қилишга чақиради. Шундан кейин тайинланган маҳсус гуруҳ хон саройини талон-торож қилишга киришди. Талон-торож пайтида хон саройи ва унинг олдидаги майдонга 4 та от замбараги билан 3 та рота, шаҳар дарвозаси олдига эса 4 та илғор рота, 2 та 9 фунтлик ва 4 та тоғ замбараклари келтириб⁴ қўйилди. Улар қалъадаги ватанпарварларнинг қаршичилигини замбарак ва милтиқ ўқлари қарбаси билан қайтариб турдилар.

¹ Мак-Гахан. Ўша асар, 170-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 274-бет.

³ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 274-бет.

⁴ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 274-бет.

Шундай қилиб, Россия боскинчи армияси Хива хонлиги пойтахтини штурм билан эгаллади. Қалъа химоячилари курулсизлантирилиб, улар ихтиёридаги 21 та тўп мусодара қилинди¹.

Юқорида келтирилганлардан кейин ҳам Россия армиясига «Хивалиқлар қаршилиқ кўрсатмадилар» дейилиши хоразмликларга нисбатан ҳақорат бўлмасмикин? Виждонимиз бунга бардош бераолармикин?, - дегимиз келади.

Таъкидлаш зарурки, боскинчиларнинг ҳарбий қудрати ҳар қанча зўр бўлмасин, улар хивалиқлар томонидан қучли қаршилиққа учрадилар, кўп талафот кўрдилар.

Бош кўмондон генерал Кауфман Хива қалъасини забт этиши биланок ўз хурсандчилигини тезда Россия император олийлари Александр II га етказиш учун Хивадан Петербургга йўллаган телеграммасида: Оренбург, Кавказ ва Туркистон отрядлари мақсадимиз йўлида, Хива шаҳрини эгаллашда душмanning барча қаршилиқларини мардонавор қайтариб, ҳамма жойда ўзбек ва туркман тўдаларини тор-мор қилиб, 29 майда хон пойтахтига кириб бордик², дейилади.

Бу телеграмма мазмунидан ҳам кўриниб турибдики, боскинчилар хонликда ҳамма жойда хивалиқларнинг қучли қаршилиқига ва зарбасига учраганлигини, пойтахт дарвозасининг уларга «шундок очиб» берилмаганлигини тан оладилар.

Хонлик пойтахтининг забт этилиши Россия ҳукмдорларининг кўпдан бери ўй-фикрларини чулғаб келаётган орзуси эди. Чунки улар Хива хонлигини ўзига тобе қилиш учун Пётр I замонасидан буён ҳаракат қилиб, уни урдалай олмасдан келмоқда эдилар. Бу тўғрида Мак-Гахан «...Икки юз йил давомида унга (Хивага - Мух.) қарши юборилган бир қатор бахтсиз экспедициялар заволи бўлган Марказий Осиёда исломнинг таянчи машхур Хива қулади»³, - деб ҳаяжон билан таъкидлашида чуқур маъно бор эди.

¹ Мак-Гахан. Ўша асар, 260-бет.

² Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 275-бет.

³ Мак-Гахан. Ўша асар, 173-бет.

Шундай қилиб, генерал Кауфман бош кўмондонлигидаги Россия армияси император Александр II нинг Хива хонлигига босқинчилик юришини амалга ошириш тўғрисидаги фармонини адо этиб, оқ подшоҳнинг куч-қудратини намоён қилди ва хиваликларга кўплаб қирғинлар, талон-торожликлар келтириб, Кауфманнинг сўзи билан айтганда, хиваликларнинг «таъзирини бериб қўйди». Русларнинг таниқли тарихчиси ва шарқшунос олими Н.И.Веселовский (1848-1918) бу воқеадан мамнунлигини ўз асарига қуйидагича изоҳ қилади: «1717 йилда Бекович-Черкасский ва 1839 йилда Перовскийлар муяссар бўла олмаганига Константин Петрович фон Кауфман 1873 йилда муваффақ бўлди... узлуксиз чўзилиб кетган Хива масаласи ниҳоят амалга ошди»¹. Шу билан император Пётр I армони адо этилди. 30 май император Пётр I нинг туғилган куни муносабати билан Россия кўшинида (Хива қалъасида) император олийларининг саломатлиги ва Пётр I армонини адо этиш ниятида Хивани эгаллаш учун бўлган жангларда жонбозлик кўрсатиб, халок бўлганлар арвоқларига ибодат қилинди².

Хива хонлигининг пойтахти бутунлай ишғол қилиниб, уни талон-торож қилиш ишлари ҳам ниҳоясига етказилганидан кейин Кауфман эртасига бир неча юз аскарни пойтахтга қорувликка қолдириб, ўз штаби ва Туркистон отряди билан хон хазратларининг Гандимиёндаги боғига бориб, уни ўзларига манзилгоҳ қилади.

Оренбург отряди қалъага икки вёретгача масофада, Кавказ отряди эса қалъа яқинида - Шохобод дарвозаси қаршида жойлаштирилди.

Шундан кейин Кауфман Мухаммад Рахимхонни Инокбек

Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. С.Пб., 1877, С. 363.

² *Алиханов-Аварский М.* Уша асар, 275-бет.

орқали мактуб йўллаб, Замахшар қалъасидан чакиртирди. Хон Хива яқинига келиб қолганида уни «Отажон тўра ва Амир тўра бошлиқ ҳамма истикболларига чиқиб, эъзозу икром билан шаҳарга олиб кирдилар». Ундан кейин хон Гандямиёнга - Кауфман хузурига йўл олади. «Кауфман хон истикболларига чиқиб, кўл олишиб кўришиб... эъзозу икром, тамому-эхтиром... била»¹ кутиб олади, 2 июнда хон генерал Кауфман хузурда бўлганида улар ораларида суҳбат ва гинакудуратлар ҳам бўлиб ўтади.

Кауфман хонга «Мен бундан уч йил бурун аскар била сизнинг тарафингизга борурман, деган ваъдамга вафо қилмоқ учун келдим»², деб босқинчилик юришини оқламоқчи бўлади. Кауфманнинг «Энди не фикрдадурсиз?» - деган саволига хоннинг «Биз император аъзам ҳазратларининг тахти фармонидадурмиз»³, - деган жавобидан унинг кайфияти чоғ бўлди. Чунки босқинчиларнинг барча ҳаракатлари, талон-торождиклари мана шунга эришиш учун қилинган эди. Шундан кейин Кауфман бир неча рус асирларининг вақтида озод қилинмаганлигини таъна қилиб, шу сабабдан император ҳазратлари Россиянинг «не тариғада зўру қувватлари боридин сизни огоҳ қилиб, яна афв этиб... бурунгидек тахтингизни барқарор этгайлар». Эндиликда «Император аъзамнинг не микдор зўру-қувватлари боридин огоҳ бўлгандирсиз?»⁴, - деб Россия кудратини пеш қилади. Бу билан биздек кудратли давлатнинг амалдори талабини бажармасдан ва унга қарши ҳаракат қилиб нимага эришинглар, бу доимо эсларингизда бўлсин, демоқчи бўлади.

Муҳаммад Раҳимхоннинг генерал хузурда унга ва Россия императори номига қилган мулозаматлари босқинчиларнинг

¹ Баёний. Уша асар, 222-бет.

² Баёний. Уша асар, 222-бет.

³ Баёний. Уша асар, 222-бет.

⁴ Баёний Уша асар, 222-223-бет; Шунингдек, *Мок-Гахан* Уша асар, 203-бет.

харбий кудрати олдида иложсизликдан қилинаётган ҳаракатлар бўлиб, унинг юрагида душманга нисбатан ғазаб ўти ёнмоқда эди. Бу қисман унинг Алиханов-Аварский билан Кауфман қароргоҳида бўлиб ўтган суҳбатидан ҳам сезилиб турибди. Хон Аварскийдан унинг Уст-Юрт орқали Каспий денгизи томондан келганлигини билиб олгандан кейин унга, сизнинг армиянгиз бизга Уст-Юрт орқали ўта олмаслигига ишонган эдим. Бундай бўлмади. Қўнғирот яқинида сизларнинг отрядингиз Оренбург отряди билан бирлашиши мени 12 минг кишидан иборат яхши қуролланган ва ботир Кайсак қозоқ отликларидан маҳрум қилиб қўйди. Улар менга руслар билан жанг қилишга сўз берган эдилар. ... Акс ҳолда сизларни бу ерга келтирмаган бўлардим. ... Албатта, шундай тузилган ва шундай қуроллар билан қуролланган кўшин билан курашиш ҳам оғир эди. Сизнинг армиянгиз бамисоли тош, меники шишадир...¹ деб, хон юрагида жўш уриб турган ғазабини душман юзига айтишдан ўзини тўхтата олмади.

Россия армиясининг мамлакатдан қайтиб кетганига қадар хонликни идора қилишда хон қошида етти кишидан иборат девон (давлатни бошқариш кенгаши) таъсис қилиниб, унинг тўрттаси генерал-губернатор белгилаган кишилардан, учтаси эса хон амалдорларидан тайинланди². Шундай бир пайтда босқинчиларга қарши фаоллик қилган хон амалдорларидан Матмурод девонбеги билан Раҳматулло ясовулбошиларни Кауфман Қозонлига сургун қилади. Унинг бундай ҳаракатлари эса хонлик бошқарилишининг мустамлакачилар ихтиёрига ўтиб кетганлигидан дарак эди.

² *Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 292-бет.*

¹ *В. Бартольд. Соч. т.II, Часть I. Москва, 1963. С. 413.*

3. Боскинчиларнинг туркман элатлари устига юриши. Чандирдаги жанг

Россия империяси мустамлакачилари Хива хонлиги пойтахтини эгаллаганларидан кейин Россия армияси бош кўмондони генерал Кауфман ва Мухаммад Рахимхон сулҳ шартларини ишлаб чиқиш ва уни тайёрлаш тараддудига киришдилар. Лекин сулҳ шартномасини имзолашга ҳали фурсат бор эди. Чунки боскинчиларнинг ҳали қадами етмаган қалъалар, ҳудудлар мавжуд эди. Мустамлакачилар у ерларда ҳам Россия қудратини намойиш қилмасдан тинч қайтиб кета олмас эдилар. Бундан ташқари, хонликдаги туркман уруғлари душманга қарши кураш қуролларини ҳали ташламадилар. Улар Россия ҳукуматига 300 минг рубл миқдорда товон тўлашдан ҳам бош торгдилар. Бундай вазиятдан бош кўмондон генерал Кауфман хавфсирамоқда эди.

Унинг ташвиш тортиши ўринли эди. Хонликда туркман уруғлари азалдан катта куч ҳисобланарди. Хон навқарлари ҳам асосан улардан тузиларди. Туркман уруғлари сон жиҳатидан ҳам, эгаллаган ҳудуди ва мавқеи жиҳатидан ҳам хонликда муҳим ўринда эдилар.

Эндиликда бош кўмондон олдида пойтахт забт қилинганидан кейин ҳам ўз элатларига кетиб, Россиянинг қуролига қаттиқ туриб қаршилиқ кўрсатаётган ва ҳеч қандай итоатқорлик истагини билдирмаган туркман уруғлари, асосан ёвмулларнинг таъзирини бериш, уларни жазолаш муаммоси турмоқда эди. Таъкидлаш жоизки, боскинчиларда туркман уруғларини жазолаш нияти жўш ураётган бўлса, айни пайтда улардан ҳайиқиш туйғуси ҳам сезилаётган эди. Чунки туркман уруғларининг аксарияти бутун умри давомида отининг эгарига жанговар қуролини осиб юрган, ўз-ўзини химоя қилишга доим тайёр, қарамликни ёқтирмайдиган жанговар халқдир. Жанговарлик улар учун касб аталиб, авлоддан-авлодга ўтиб келарди ва улар хон ҳукуматида навқарлик хизматини ўтардилар.

Туркман уруғларининг жанговарлигига мустамлакачиларнинг ўзлари ҳам гувоҳ бўлган эдилар. Чунки Россия аскарларининг хонликка қилган бутун юриши давомида туркман навкарлари томонидан доимо жиддий қаршиликка учраганларидан ва хонлик пойтахти генерал Верёвкин отрядлари томонидан бомбардимон қилинган пайтда унинг зарбасидан дахшатга тушган хон душманга қарши курашишни давом эттиришнинг бефойда эканлигини англаб, унга таслим бўлишга қарор қилганида ҳам туркман навкарлари жангни тўхтовсиз давом эттирганларидан босқинчилар хабардор эдилар. Шунинг учун ҳам кўмондон хонлик тахтини эгаллаши биланок туркман уруғларини, асосан ёвмутларни моддий ва маънавий жиҳатдан заифлаштириш, уларнинг таъзирини бериб қўйиш чора-тадбирларини кўришга киришди. Акс холда барча ҳаракатлари барбод бўлиши мумкин, деган хулосага келди у.

Туркман уруғларининг икки ҳафта ичида Россия ҳукуматига 300 минг рубл миқдорига товон йиғиб бериши тўғрисидаги Кауфманнинг буйруғи бажарилмаганлиги баҳонасида 7 июлда (1873 й.) Россия армиясининг туркман уруғлари устига қирғинли юриши бошланди¹. Бу қонли юришга генерал Головачёв бошчилик қилди.

Головачёвнинг юриши бошланишидан олдин туркман уруғлари тўғрисида тўлароқ маълумотга эга бўлиш ва уларни Россиянинг куч-қудратидан хабардор қилиш мақсадида 19 июнда Оренбург отряди Кўхна Урганч томон юборилди². Туркманларнинг таъзирини бериш, улардан тайинланган миқдордаги товонни ундириш генерал Головачёв зиммасига юклатилиб, унинг отряди 8 та пиёда ўқчилар ротаси, 8 та казак юзликлари ва 10 та замбарак (шундан икkitаси картёжница - батарея ракетаси) лардан иборат эди³.

¹ Мак-Гахан. Ўша асар, 260-бет.

² Макишеев А. И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. С.Пб., 1890, 324-бет.

³ Мак-Гахан. Ўша асар, 260-бет.

Головачёв отряди ёвмутлар билан жанг қилиш мақсадида Хиванинг 12 вёрст ғарбида жойлашган Ғозиобод мавзесида икки кун турганидан кейин ўз элатлари ичкарисига чекнииб кетган туркманлар орқасидан Замахшар усти билан Илонли қалъаси томон юриш бошлади. Бу отряд туркманлар устига юриши олдидан 5 июлда бош қўмондон генерал Кауфмандан «Кўчманчи ёвмутларни ва уларнинг оила аъзоларини батамом кириб ташлаб, уларни хонавайрон қилиш»¹ тўғрисида буйруқ олган эди. Россия аскарлари туркман элатлари устига бостириб кириб борганлариданок Кауфман буйруғига мувофиқ, ҳатто унда кўрсатилганидан ҳам ортиқроқ даражада иш кўра бошладилар. Боскинчиларнинг келиши биланок бирданига туркманларнинг бутун уйлари, элатлари, далада пишиб турган бугдой бошоқлари, хирмонлари ёндирила бошланди. Ён атрофни ёнғин, тутун қоплаб олди. «Қазаклар худди иблиснинг ўзгинаси экан... улар ёниб турган олиштирикларни чаққонлик билан сомон босилган томлар, бугдой хирмонларига олиштириб кетавердилар, беш дакика ўтар-ўтмас бутун элат ёнаётган оловга айланди. ... Бунингдек урушни мен шу пайтга қадар кўрмаган эдим. ... Бизнинг давримизда бундайларни жуда ҳам кам учратиш мумкин. Бу урушнинг жуда ҳам қайғули манзараси ва унинг ҳалокатли иши эди»², - деб ёзади бу мудҳиш воқеалар гувоҳи бўлган Мак-Ғахан.

Боскинчилар ўтган бутун йўли давомида ана шундай даҳшатли ва хунук бир манзара қолмоқда эди. Туркман отлиқлари эса бостириб келаётган душманга қарши вақти-вақти билан қисқа жангларга кириб Замахшар ва ундан Илонли томон чекина бордилар.

Бирок чекинаётган, асосий қисмидан ажралиб, мол-ҳолларини ҳайдаш ва кўч-кўронлари билан ўралашиб орқада қолиб кетаётган қари-қаргани, хотин-халаж ва бола-чақаларга казак отлиқлари кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган даражада

¹ *Бартольд В. Ўша асар, 414-бет.*

² *Мак-Ғахан. Ўша асар, 263-бет.*

зулмлар килдилар. Бу тўғрида Баёний: Казак отликлари уларнинг орқасидан етиб бориб, кўзга кўринганини отиб, қари ва аёлу атфолларни тиг билан чошиб, сут эматурган ўғлонларни найза билан санчиб ўтга отар эдилар ва нарсаларини торож этар эдилар¹, - деб ёзади.

Мак-Гахан ва рус армияси зобити В.Тихменовнинг бу воқеаларни ўз кўзлари билан кўриб ёзиб қолдирган асарларида қайд қилинишига кўра ва Баёний асарида тасвирланишича, генерал Головачёв отряди солдатлари туркман жангчиларидан кўра кўпроқ тинч фуқароларни шафқатсиз хўрлаганлар. Босқинчиларнинг туркман уруғлари элатлари ичкарасига кириб боргани сари қурол-аслаҳасиз ночор аҳолига ўтказган зулми орта боради, уларга нисбатан ҳайвонга ҳам раво кўрмайдиган ваҳшийликларни қўлладилар. Бунга юқорида келтирганлардан ташқари тубандаги далиллар ҳам гувоҳлик беради. «Йўлда кетаётганимда, - деб баён қилинади Мак-Гахан асарида, - ...бир тўда аравалар, гиламлар ва кўрпа-тўшаклар, дон тўлдирилган қоплар билан аралаш-қуралаш бўлиб сочилиб ётганлигини кўрдик... Ботқоқликда 2-3 кишининг жасадига ва қамишлар орасидан паноҳ излаётган, бўйинларигача сувга кириб олган 20-30 нафардан ортиқроқ аёллар ва болаларга кўзимиз тушди. Улар раҳм-шафқат сўраб ялиниб-ёлвормоқда ва кишининг жуда ҳам раҳми келадиган даражада мунгли оҳангда бакириб йиғлашмоқда эдилар. Шундай бир пайтда... бир солдат милтигини кўтариб йиғлаётганларни нишонга олди. Бориб уни тўхтатишимча у тепкини босишга улгурди. ... Биз олдимизда дуч келган ва ёниши мумкин бўлган ҳамма нарсани ёқиб, жондор бўлса кириб, йўлимизни давом қилдирдик, орқамизда (ўтган йўлимизда) 3 милча кенгликдаги яланғоч бурксиб турган кул уюмлари қоларди, холос... Умуман шу қунга (12 июлга, 5 кун ичида - Мух.) қадар ёвмутларнинг 150 кв верст келадиган бутун юртини вайрон қилдик...»².

¹ Баёний. Ўша асар, 226-бет.

² Мак-Гахан. Ўша асар, 265-271-бетлар; шунингдек, Баёний Ўша асар, 227-бет.

Боскинчиларнинг туркман ёвмуллари бошига бундан ҳам дахшатлироқ қора кунларни солганлиги тўғрисида хон тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёний асарида келтирилганларга эътиборни қаратмоқчимиз. «Қазак... отликлари бир жамоат ёвмулларининг изларидан етдиларким, баъзилари аёлу атфолларига ҳамроҳлик этиб ўғлонларин орқаларига кўтармоқ била хориб секин, зўрға... борур эрдилар. Қазак отлилар аларни кўрган ҳамоно от солиб бориб, ҳаммаларин катл етдилар. Ондин ўғиб яна бир жамоа ёвмулларининг изларидин етдиларким, олар ҳам аёлу атфоллари била чувалашиб ва бир миқдор кўю-эчкиларни суриб аҳволи хароб... борур эрдилар. Қазак отликлари ҳаё-хуй... билан кичкиришиб от солиб келиб... катл қилабердилар. Ёвмулларининг кўп атфоллари отларнинг оёқлари остида қолиб, нечалари ўлиб, нечалари нимжон била ота-оналарига кичкирур эрдилар. Ул ҳолда ёвмулларининг кўзларига дунё жаҳон қоронғу бўлиб, Россия аскарларига ҳамла қилдилар. Баъзи хотунларнинг ҳам чап кўлида боласи, ўнг кўлида тиг билан Россия отлиларига ҳамла қилур эрдилар»¹ - деб ёзилади Баёний асарида.

Боскинчиларнинг хивалик туркман уруғларига нисбатан инсонийлик доирасидан чиқиб қилган бунчалик ситаму зўравонликларини баён этувчи яна кўплаб далиллар келтириш мумкин. Лекин бу тўғрида юқорида қайд қилинганларнинг ўзи ҳам бир зум кўз олдига келтирилса, қиёмат туркманлар элидан бошландимикан, деган мулоҳазага боради киши.

Шу билан Россия солдатлари ўзларига берилган буйруқни бекаму кўст бажаришга ҳаракат қилмоқда эдилар.

Кейинчалик бош кўмондоннинг бу буйруғи ва унинг Россия аскарлари томонидан бешафкат ижро қилиниши ниҳоятда жиддий хато сифатида машҳур шарқшунос олим В.В.Бартольд томонидан қаттиқ қораланади². Ўйлаймизки, бош кўмондон ва унинг аскарлари инсонийлик қиёфасини йўқотиб, мутлақо оқлаб бўлмайдиган даражада иш кўрдилар. Россия империяси

¹ Баёний. Ўша асар, 227-бет.

² Бартольд В. В. Ўша асар, 414-бет.

армиясининг бу килмишлари мўғул боскинчиларининг хоразмликларга берган ситамларини эслатар эди. «Улар (Мўғуллар - Мух.) ҳеч кимсани аямас эдилар, - деб ёзади бу воқеаларни ўз кузи билан кўрган араб тарихчиси Ибн ал-Асир, - аёлларни, қарияларни, болаларни қатл этдилар... орқада бирон шаҳарни қолдирмай ер билан текислаб ўтар эдилар»¹.

Туркман отликларининг душман аскарлари билан қаттиқ жанглари 13, 15 ва 16 июл кунлари Илонли яқинида бўлиб ўтди. Бу жанг кўп минг сонлик туркман отликларининг 13 июлда боскинчиларнинг лагерига бирданига уч томонидан шиддатли қилинган ҳужуми билан бошланди². Бу ерда туркман отликлари ҳарбий хийла ишлатиш йўли билан душман армиясига зарба бермоқчи бўлдилар. Уларнинг хийласи шундан иборат бўлдики, кўплаб туркман отликлари саҳро томондан ўзларини Россия лагерига ҳужум қилаётгандек қилиб кўрсатиб, отларини намоёншкорона чоптириб, ҳамманинг эътиборини ўзига жалб қилиб, бир вёрстгача яқин келиб қолди. Душман армиясининг чап ва ўнг қанотлари ва отлик аскарлари саф тортиб уларга қарши ҳужумга тайёрланаётган бир пайтда, туркман отликларининг бир қисми боскинчилар лагери орқасидан - Илонли томонидан дарахтлар ва девор панасидан бирданига шиддат билан ҳужум қилиб келмоқда эдилар.

Лагерга 200 метрча яқин келиб қолганида уларни душман кўриб қолди. Агар уларга бирор дақиқа душманнынги кўзи тушмаганида эди, Россия армияси гафлатда қолиб, оддийгина ҳарбий хийла йўли билан қўлга тушган бўлар эди³.

Туркман отликларининг боскинчиларнинг лагерига навбатдаги шиддатли ҳужуми 15 июль кечкурундан бошланиб, туни билан 16 июль эрталабгача давом этиб, Илонли яқинида қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Бу жангларда туркманлар жуда ҳам довюраклик ва дадиллик билан олишдилар. Бу жанг Россиянинг

¹ Қарағ: *Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати*. Тошкент, 1993, 6-бет.

² *Ботт А. Ўша асар*, 87-бет.

³ *Мак-Гахан. Ўша асар*, 272-273-бетлар.

Осиё учун қилган юришлари ичида энг ашаддийларидан бири бўлди¹, деб таъкидланади душман армиясининг кичик командири сапёр А.Ботт асарида.

Ўша пайтда жанг майдонида бўлган америкалик мухбир Мак-Гахан «Бу (туркманлар томонидан - Мух.) дадил, мардонавор ва ажойиб хужум бўлиб, агар Россия аскарлари журъатлилик кўрсатмаганларида эди, жангнинг оқибати биз учун аянчли тугалланган бўларди. Саросималик бошланганида эди, бизнинг бирортамизомонколмаган бўлардик. Бунинг устига Хивада, кейин Хонқада бошланган кўтарилиш Тошкентга - бутун Туркистонга тарқаларди. Ўша онда Ўрта Осиёда Россия қарамлигидаги барча ерлар тарози палласида «тебраниб тургандек эди»², - деб баҳолайди ўз асарида бу жангдаги туркман ватанпарварлари жасоратини.

Мак-Гахан асарида келтирилган жумлалардан туркманларнинг жасорати, мардонаворлиги баён қилиниши билан бирга, унинг бутун Туркистонда мустамлакадаги халқларнинг босқинчиларга қарши озодлик курашига отланиши мумкинлиги хавфи ҳам сезилиб турибди.

Туркман ватанпарварларининг босқинчиларга қарши бу галги кураши, улар билан олиб борган жангу жадаллари, ғалаба насиб қилса қилар, бўлмаса тақдир шу экан-да. қабилда олиб борилган жанглар эмас эди. Балки ниҳоятда хўрланган, тахқирланган, босқинчиларга нисбатан чексиз нафратини, қаҳр-ғазабини юрагига сиғдира олмаган бир халқнинг қарамлик ҳолатига тушмаслик учун олиб борган жангу жадаллари эди.

Бу жангу жадалларнинг тафсилоти Баёний, Мак-Гахан, Алиханов-Аварский ва А.Ботт асарларида батафсил баён қилинган. Улардаги маълумотларга кўра, кўлига қурол тутабилган ҳар бир туркман босқинчиларга қарши курашга отланганлар. Буни шундан билиб олиш мумкинки, босқинчилар колоннаси қаршисидан ғазабли қийқириклар билан минг-минглаб туркман

¹ Ботт А. Ўша асар, 115-бет.

² Мак-Гахан. Ўша асар, 284-бет.

отликлари 15 июль кечкурун отларнинг дупур-дупурлари билан ерни ларзага солиб ҳужум қилиб келаётган бир пайтда Россия аскарлари колоннасининг орқа томонидан, яъни уларнинг лагери томондан, отларига 6 минггача пиёдаларни мингаштириб олган 10 минггача туркман отликлари бостириб келадилар¹. Уларнинг бир қисми узун таёкка ўроқ боғлаб олиб уни қурол қилиб урушга кирган эди². Шундай қилиб, ғазаб ўти билан тўлиб-тошган туркман ватанпарварлари жангга шайланиб турган боскинчилар отрядини ва унинг лагерини ҳар тарафдан ўраб олдилар. Ҳатто Россия солдатлари туркманларга асосий зарбани қай томондан беришларини ҳам билмай, шошиб ўзларини йўқотиб қўядилар. Душманнинг янги нусхадаги Америка милтиқларидан залп билан отилаётган ўқлари, замбаракларнинг гумбурлашлари, гранаталарнинг портлашлари ҳам аламзада бўлган туркман ватанпарварларини кўрkitмади. Улар боскинчи аскарларни бир неча жойдан ёриб ўтиб, найзабозлик, қиличбозлик олишувларида кирдилар. Туркманлар билан боскинчилар ораларида бўлиб ўтган бу олишув икки томон учун ҳам ниҳоятда оғир бўлди.

Тун қоронғуси ва отларнинг дупур-дупуридан кўтарилган чанг-тўзонда жангчиларнинг баъзилари «дўст ким, душман кимлигини ҳам ажрата олмасдан жанг майдонида қатишиб (аралашиб) шундай олишдиларки, улар ҳатто кимга қилич ураётганликларини, кимга найза санчаётганликларини ва кимни ўлдираётганликларини ҳам аниқроқ пайқашлари амри маҳол бўлган. Шунинг учун ҳам бу жангда бўлган Россия солдатлари кейинчалик «... Бу олишувда ўтган қиска муддат ҳақиқатан ҳам дўзах азоби бўлди»³, - деб таърифлаганлар. Отряд командири генерал Головачёв ва штаб бошлиғи Фриде ҳам шу жангда ярланди. Головачёв қўлидан, Фриде эса бошидан қилич еган эди⁴. Бундай манзара токи тонг ёришгунча давом этди.

¹ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 285-бет.

² Мак-Гихан Ўша асар, 282-бет.

³ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 286-бет.

⁴ Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 286-бет.

Туркман ватанпарварларининг боскинчиларга карши бу галги хужуми ва уларнинг жангда кўрсатган жасоратлари душман армиясида жиддий хавф туғдирди. Шунинг учун бўлса керак, отряд командири Головачёв кўлида яраси боғланган, ок кители қонга беланган ҳолда жанг майдонини тарк эта олмади. Ҳатто шундай пайтда жанг майдонидаги аҳвол Хивага, бош кўмондон генерал Кауфмангача бориб етган. Хивада қолган рус аскарлари орасида ва шаҳар аҳолисида «Головачёв отрядини ёвмутларнинг 30 минг армияси қуршаб олганмиш», деган гап-сўзлар кўпайиб кетди. Бундан Хивадаги россияликлар хавфга тушиб ўзларини қоровуллаб турган соқчиларни кучайтирдилар. Кауфман шошилишч кенгаш чакириб, Хива остонасидаги қароргоҳда ярадорлар ва касаллар ихтиёрида 2 замбарак, 200 солдат қолдириб, 15 июль эрталаб Казалин ва Туркистон отрядлари билан Илонли томон йўлга чиқди.¹

Ўрта аср қуроллари бўлмиш пиялаши милтик, қилич ва чалғи; ўроқлар билан қуроқланган туркман ватанпарварлари боскинчиларга карши ҳар қанча мардонавор жанг қилмасинлар, Россия аскарларининг қудратли қуроқларига бардош бера олмасдан Илонлини ташлаб, шимоли-ғарб томон чекинишига мажбур бўлдилар.

Илонли остонасидаги жангларда томонлар катта талафот кўрдилар. Жанг тўхтаб, тонг ёришганда «Қуёш чиқиши аянчли бир манзарани ёритди. Жанг майдони расво қилинган мурдалар билан тўлиб кетган эди»², - деб таърифланади уруш тўхтаганидан кейинги жанг майдонидаги манзара А.Ботт асарида.

Мак-Гахан асарида бу жангда туркман жангчилари 500 кишидан³, А.И.Макшеев асарида эса, 800 дан ортиқроқ кишидан ажраганлиги⁴ ёзилади. Бу тўғрида Баёний асарида «...Ўлганларни санадилар. Россия аскарларидан 240 киши ва

¹ *Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 286-288-бетлар.*

² *Ботт А. Ўша асар, 115-бет.*

³ *Мак-Гахан. Ўша асар, 282-бет.*

⁴ *А.И.Макшеев. Ўша асар, 325-бет.*

ёвмутлардан уч юз киши қатлга етган эрдилар»¹, - дейилади. Босқинчилар чекинаётган туркман отлиқларини Аннамурад ариғи ва ундан Кўк-чук мавзесигача таъқиб қилиб бордилар. Кўк-чукдан ўтгандан кейин туркман ватанпарвар отлиқлари ўзларига эргаша олмайдиган хотин-халаж, бола-чақа, қари-қартанг ва молу мулкларини, араваларини ноилж қолдириб, кум томон кетдилар. А.И.Макшеев асарида баён қилинишича, Кўк-чук яқинида ҳам туркман отлиқлари билан жанг бўлиб, унда туркман ватанпарварлари 500 кишисини йўқотган ва босқинчилар уларнинг 3 минг аравасини, 5 мингдан ортиқрок чорвасини қўлга киритганлар².

Шундан кейин Головачёв туркманлар жазосини олди, деб ҳисоблаб, уларни таъқиб қилишни тўхтатиб, орқага қайтиш ва уларнинг қандай қимматбаҳо нарсалари бўлса барчасини олиб, қолганларини эса ёндириб юбориш тўғрисида буйруқ берди³. Қазаклар бу буйруқни ҳам ортиғи билан бажардилар. Босқинчилар Кўк-чукда туркман уруғларининг гиламларию, ипак матоларини, ҳар хил қумуш, тилла безакларини сочиб, синдириб, оёқ ости қилиб ташладилар⁴. «Ҳар хил уй-рўзгор майда-чуйдалари ортилган бир неча минг аравалари ёндириб юборилди»⁵.

Босқинчилар Илонлига қайтиб келганларига қадар ҳам бош кўмондон Кауфман буйруғига содиқ қолиб, йўл бўйи тўғри келган ночор халқни таладилар, ёниши мумкин бўлган нарсаларни ёндирдилар. «Қайтишда бутун йўлимиз қирғин қилиш ва ёндириш билан ўтди»⁶, - дейилади Мак-Гахан асарида.

Туркман ватанпарварлари Илонли остонасида босқинчиларга қарши олиб борган жанглирида зарбага учраб, чекинишга мажбур бўлган бўлсалар-да, улар душманни хайратда қолдирадиган

¹ Баёний. Ўша асар, 229-бет.

² А.И.Макшеев. Ўша асар, 325-бет.

³ Ботт А. Ўша асар, 116-бет.

⁴ Мак-Гахан. Ўша асар, 283-284-бетлар.

⁵ Ботт А. Ўша асар, 116-бет.

⁶ Мак-Гахан. Ўша асар, 284-285-бетлар.

даражада ўзларининг довжорак эканликларини, жасоратини кўрсатдилар. Жумладан, ажойиб қора отга минган бир туркман жангчиси Россия аскарлари томон аргумоғини чоптириб 20 саженча якин келиб тўхтаб, киличини бош узра ўйнатиб, солдатларга карата ҳар хил намоёншкоруна ҳаракатлар қилиб, ҳеч қандай ҳайқишни билмасдан, отини улар сафи бўйлаб елдириб ўтди. Унга карата ўқ отган казаклар унинг соғ-саломат ўзлари томон отини ўйнатиб келаётганлигини кўриб, мардликда тенги йўқ бу халқда интизом ҳам бўлганида эди, улардан бундан ҳам даҳшатлироқ жангчи чиқишига имонлари қомил бўлиб, унинг ботирлигига қойил қолдилар¹.

Головачёвга ёрдамга шошилган бош қўмондон Ғозиобод, Замахшар усти билан 19 июлда Илонлига етиб келди ва улар қўшилдилар. Кауфман дарҳол барча туркман уруғларига варақа юбориб, унда урушнинг тўхтатилганлиги, улар икки ҳафта муддатда Россияга 418 минг 500 рубл миқдоридан товуни тўлаши зарурлиги баён қилинади. Варақадан буни истамаганларнинг бошига худди ёвмутларнинг қуни тушажаги ҳам оғох-лантирилади². Маъқур товуни туркман уруғлари: имраликлар учун 67 минг 500 рубл, чавдурлар учун 94 минг 500 рубл, қарайилгиндилар учун 54 минг рубл, алиғдилар ва гўкланлар учун 4 минг 500 рубл, қарадашлилар учун 54 минг рубл ва ёвмутлар учун 108 минг рубл миқдоридан белгиланади³.

Аслида туркман уруғларининг босқинчилар томонидан бешафқат таланишлари натижасида кўрсатилган товуни ўз вақтида тўлаш учун уларда маблағ ҳам қолмаган эди. Айниқса ёвмутларнинг қуч-қудрати яқсон қилинди, мол-мулкларининг душман назари тушган қисми тортиб олинди, жамғарилган дон-дунлари ва уйлари ёндириб юборилди. Шунинг учун туркман уруғларининг Кауфманга товуни йиғиб беришлари жуда оғир кечди. Россия аскарлари бу ишга қатъий киришди. Илгари Кўҳна

¹ Мак-Галах. Ўша асар. 276-бет.

² Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-руйхат, 67-иш, 3-4-варақ.

³ Ўша архив. Ўша варақ.

Урганч томонга юборилган Оренбург отряди Илонлидан 23 вёрст бўлган Қизилтақирда, Туркистон отряди Илонлида туриб зўравонлик билан товон йиғишга киришдилар¹.

Белгиланган миқдордаги товонни кўрсатилган муддатда йиғиб беришлари учун туркман уруғларида тайёр пул бўлмаганидан улар туяларини, отларини, гиламларини Россия зобитларига арзон-гаровга беришга мажбур бўлдилар (Уларнинг отларига 120 рублдан 300 рублгача берсалар, узунлиги 20, эни 6 фунтлик гиламларига 25-30 рублдан ортик бермадилар). Товоннинг аскарияти хотин-қизларнинг тилладан, кумушдан қилинган хилма-хил безаклари бадалига тўланади².

Босқинчиларнинг товон йиғиши белгиланган муддатда тугалланмаганлиги сабабли Кауфман унинг муддатини яна бир йилга чўзишга қарор қилди ва колганини йиғиб беришни Хива хони зиммасига юклади. Шу билан bosқинчилар армияси 6 августда Хивага қайтиб келди.

1873 йил охирига қадар туркман уруғларидан йиғиб олинган товон миқдори 368. 573 рубл 42 тийинни ташкил қилди³. Шуни қайд қилиш жоизки, туркман уруғлари учун юқорида кўрсатилган товонга кўшимча яна 15 минг рубл миқдоридан товон белгиланади. Ундан 7 минг рубли Туркистон генерал-губернаторлиги Амударё ҳарбий округининг 1873-1874 йиллар кишида, 8 минг рубли эса 1874-1875 йиллар кишида туркман уруғлари устига қилган янги ҳарбий экспедициялари харажатларини қоплаш учун эди⁴.

Бу тадбирларнинг барчаси Россия ҳукуматининг Хива хонлигидаги туркман уруғлари тизгинини доимо ўз қўлида тутиб туриш мақсадида қилинди. Россия қарамлигида бўлишни истамаган туркман уруғларининг бир қисми така уруғи туркманлари юртига, Атрек дарёси бўйларига, Эронга ва Афғонистонга кўчиб кетдилар⁵.

¹ *Алиханов-Аварский М. Ҷша асар, 295-бет.*

² *Мак-Гахан. Ҷша асар, 287-бет; шунингдек, Алиханов-Аварский М. Ҷша асар, 296-бет.*

³ *Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 67-иш, 3-4-варақ.*

⁴ *Ҷша архив, 1-варақ*

⁵ *Ҷша архив, 8-9-варақлар; шунингдек, Мак-Гахан. Ҷша асар, 286-бет.*

Шундай қилиб, Россия ҳукмронлигини тан олишни истамаган туркман уруғлари мустамлакачиларнинг кудратли қуроли кучи билан бостирилдилар ва шафқатсиз жазоландилар. Ўз эркинлиги учун курашган инсонлар эса молу мулкидан ажрадилар, қиргин қилиндилар.

Шундай қилиб, Хива хонлигининг барча ҳудудлари Россия босқинчилари ихтиёрига ўтди. Улар аҳолини шафқатсизларча қиргин ва талон-торож қилдилар. Хон саройида сақланаётган осори-атика ёдгорликлари, қўлёмалардан тортиб газнадаги бутун тилла бойликларигача бари талаб олиб кетилди.

Хивалик ватанпарварлар ҳамма жойда босқинчиларга қарши шиддатли жанглар олиб бордилар, жасорат кўрсатдилар, уларга кўплаб талафотлар бердилар. Бироқ, улар душманга қарши курашда ҳар қанча жасорат кўрсатмасинлар, асосан пилта милтиқлар, эски нусхадаги қурооллар ва таёққа боғланган ўроқлар билан қуроолланган бўлиб, душманнинг янги нусхадаги милтиқ ва замбаракларига бардош бера олмадилар.

Босқинчилар Ўрта Осиё хонликларининг умумий душманга қарши бирлаша олмаганларидан фойдаланиб, уларни бирин-кетин босиб олдилар. Қўшни хонлик бошига қулфат тушганида одатда улар душманга хайрихоҳ бўлдилар. Россия қўшини Хива хонлиги пойтахтини эгаллаганидан кўп ўтмасданок Бухоро ва Қўқон хонликлари элчилари Кауфман қароргоҳига келиб уни ғалаба билан табриклашга¹ шошилдилар. Улар бирлашганларида бирортасининг бошига бундай қора қунлар тушмаган бўларди. Баёнийнинг «Агар тамоми Хоразм аҳолилари яқдилу якжihat бўлиб, иттифок билан Россия аскарига муқобил бўлуб, уруш этсалар эрди, эҳтимоли йўқ эрдиким, Россия аскарлари оларга зафар топа олгайдилар, мундин бурун беш навбат келиб асло зафар топа олган эрмасдурлар...»², - дейиши ҳам эътиборга лойиқдир.

Мамлакат мудофааси ишлари хон ҳукумати томонидан эътиборсиз қолдирилган эди. Хонликда мунтазам қўшинга эга

¹ *Алиханов-Аварский М. Ўша асар, 289-290-бетлар.*

² *Баёний Ўша асар, 219-бет.*

бўлиш тартиби бўлмаган, навкар ҳисобидагилар ўз хўжалик ишлари билан машғул бўлиб, улар фақат уруш пайтида чакирилганлар. Навкарларнинг жанг куроллари ярамаслигидан ташқари, улар билан душманга қарши жанг қилиш қоида ва тактикалари тўғрисида машқлар ўтказиш тартиби ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам улар душман билан жанг олиб боришнинг ҳар қандай тактик усулларидан беҳабар эдилар. Қаршисида эса босқинчилик жангларида тажриба орттирган, командирлари ҳарбий академиялар таълимини олган қудратли бир давлатнинг кўшини бостириб келмоқда эди.

Бундан ташқари, Туркистон отрядининг Амударёдан ҳеч қандай қаршиликсиз ўтиб келишига йўл берилиши; Ҳазорасп қалъаси ичидаги уруш анжомлари, озиқ-овқат захиралари билан душман ихтиёрига қолдирилиши; мамлакат ғарбида Оренбург ва Кавказ отрядларига Кўнгирот қалъасининг муҳофаазасиз қолдирилиши; Хўжаэли қалъасининг катхудолари томонидан душманга топширилиши; Россия армиясининг Қилич-Ниёзбой, Ярмиш, Шохобод, Ғознобод каби катта каналлардан ҳеч қандай тўсиксиз ўтиб пойтахтгача етиб келишлари ҳам, хон ҳукумати ва унинг кўшини укувсизлиги, душманга қарши жанг қилиш тактикаларидан беҳабарлиги енгилиш сабабларидандир.

Хон ва унинг амалдорлари ўз вақтида мамлакатни ташқи душмандан химоя қилишнинг барча тadbир-чораларини кўрганларида эди, бундай ахволга тушмаган бўлардилар. Ҳақиқатдан ҳам, хоразмликлар ташқи душманга қарши билимдон ва тadbиркор давлат арбоби ва лашкарбошилар томонидан бошқарилмаган¹.

Босқинчиларга қарши курашда хон амалдорларида бирдамликнинг етишмаганлиги ҳам босқинчилар учун қўл келди. Ўйлаймизки, юқорида қайд қилинган нуқсонларга йўл кўйилмаганида эди, мустамлакачилар Хивада шундай зарбага учраган бўлардиларки, уни бир умр эслаб юрган бўлардилар.

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар, 328-329-бетлар.

4. Хон саройининг талон-торож қилиниши

Қадим-қадимдан ўзининг ширин-шарбат меваларию, озик-овқатларининг мўл-кўллиги, одамларининг зукко-зийраклиги, билимдонлиги, санъатга ишкибозлиги ва шариятга садоқатлиги билан дунёга довруғ таратган Хоразм мамлакати доимо ажнабийлар эътиборини ўзига тортиб келган.

Бу воҳанинг форслар, араблар, мўғуллар ва бошқа истилочилар томонидан вайрон қилиниб, ундаги билимдон ва ноёб ҳунар эгаларининг ҳайдаб кетилиши, бойликларининг аёвсиз талон-торож қилинганлиги бизга тарихдан маълум.

Хоразмга чет элликларнинг охирги босқинчилик юриши 1873 йили Россия аскарлари томонидан амалга оширилгани, уларнинг хоразмликлар бошига кўпгина қулфатлар солгани ва мамлакатни очкўзларча талон-торож қилиб, хон хазинасида асрлар давомида тўпланган барча маънавий ва ашъвий бойликларни олиб кетганликлари тўғрисида бизга тарихий манбалар гувоҳлик беради.

Россия армияси хонлик пойтахти Хивани ишғол қилганидан кейин бош кўмондон кўриқчилари химоясида қалъага кириб, хон саройидаги барча бойликларни кўздан кечиради. Шундан кейин танланган махсус отряд хон саройини талон-торож қилишга киришади. Талон-торож пайтида уларни тўплар билан қуролланган аскарлари ўраб туради. Чунки хивалик ватанпарварларнинг қалъада ва унинг ташқарисида ҳам босқинчиларга қаршилиги хануз давом этмоқда эди. Хон саройида ва бошқа жойларда сақланаётган хоразмликларнинг кўпгина ашъвий бойликларини, бебаҳо маданий ва маънавий ёдгорликларини талон-торож қилиш дастури Россия амалдорлари томонидан Хива хонлигига босқинчилик юриши бошланишидан илгарийек жуда пухта режалаштирилган бўлиб, бу ишга Петербургдаги Россия жуғрофия жамияти бош-қош бўлди.

Туркистонда бир неча марта бўлиб, унинг шароитини яхши ўрганган йирик шарқшунос П.И.Лерхнинг қандай ёдгорликларга эътибор бериш ва уларни эгаллаш хақида ишлаб чиққан режаси

Туркистонга юборилиб, босмахона йўли билан нашр қилинади ва қўлланма сифатида зобитларга тарқатилади¹. Қўлга киритилган қўлёзма ва антика буюмларни йиғиштириб олиш ва уларни Петербургга жўнатиш эса Туркистон генерал-губернаторининг фахрий маслаҳатчиси, шарқшунос А.Л.Кун зиммасига маъмурий йўл билан юклатилади².

Шундай қилиб, Россия амалдорлари ва армия зобитлари томонидан хонлик мулкани талон-торож қилиш жараёни генерал Головачёв ва у билан бирга бўлган Кауфманнинг саройдаги барча қимматбаҳо буюмлар ва маънавий бойликларни бирма-бир кўздан кечирishi билан бошланди. Талончилар хон саройидаги хоналарнинг барчасига кириб, улардан йиғиштириб олинishi зарур бўлган бойликларни аниқладилар. Ҳатто хон ҳарами ва ундаги хотин-халажларнинг қувончи бўлмиш турли-туман зеб-зийнат безакларию, кийим-кечаклар, ҳарам ошхонаси кўрки ҳисобланган нодир буюмлар ҳам Россия империяси генерали ва унинг атрофидагилар назаридан четда қолмади³.

Хон тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажарайи хоразмшоҳий» асарида таъриф қилинишича, хазинадан мусодара қилиб олинган бойликлар таркибида зийнатланган сандаллар ҳам бўлиб, уларнинг бири Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон (1806-1825) давридан илгариги замонларга мансуб экан, яна бири эса, генерал Головачёв тахминига кўра, Россия императоридан хонга ҳадя тариқасида бу ерга келиб қолган. Хазинадан йиғиб олинган буюмлар таркибида тангага тўлдирилган темир сандиқ, олтин ва зумрад билан зийнатланган зинпўш. Хуросон ва бошқа хорижий мамлакатлардан келтирилган қимматбаҳо тошлар билан безатилган шамшир ва ханжарлар, милтиқлар, тўппончалар, янги нусхадаги бир неча инглиз олти отарлари, Ост-Индия компанияси раҳбарлигидан лорд Норсбрук хонга совға қилган янги нусхадаги қўшотар ов милтиғи, дала дурбини, ўн иккита тўфанг, совутлар,

¹ Содиқова Н. Талон-торож қилинган мулк. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991 й. 19 июль.

² Ўша жойда.

³ Мак-Гакан. Военные действия на Оксусе и падение Хивы. М., 1875. С. 180-181.

дубулгалар, ўк-ёйлар бўлиб, буларнинг «ҳаммаси... баҳодор нимарсалар эди, Петербургга юборилди»¹, - деб ёзди Баёний.

Петербургга юборилган буюмлар таркибида бир темир сандик ҳам бўлиб, унинг ичи тилла, зумрад, ёқут ва феруза каби кимматбаҳо зийнатлар билан безатилган отнинг эгар-жабдуқлари билан тўлатилган эди.

Талончилар Матмурод девонбеги ҳовлисида топилган икки сандикда хон хазинасига қаршли, тилладан ясалган заргарлик буюмларини, кимматбаҳо тошларни ҳам йиғиштириб олдилар².

А.Л.Куннинг «Известия Императорского русского географического общества» журналининг 1874 йил 1-сонида чоп этилган «1873 йили Хива хонлигига юриш» деб аталган мақоласида хон саройидан мусодара қилиниб, Петербургга олиб кетилган буюмлар мажмуасига: хонларнинг танга зарб қиладиган 200 та (оғирлиги тўрт пуд келадиган) қолип; Хива хонларининг 25 та муҳри (улардан бештаси кумушдан, бошқалари эса тилладан ясалган); теурийларга мансуб 172 та танга; Хивада Қўнғирот сулоласи даврида ҳукмронлик қилган Оллоқулихон (1825-1843), Раҳимқулихон (1843-1846), Муҳаммад Аминхон (1846-1855) ва Сайид Муҳаммадхон (1856- 1865) зарб қилдирган кўплаб тангалар ва бир неча этнографик буюмларни киритган³.

Кауфман Муҳаммад Раҳимхон II ни хон қилиб қайта тиклаган бўлса ҳам, уни тахтсиз қолдирди: 1815 йилдан бери саройни безаб турган Хива хонларининг олтин тахти ҳам саройдаги бошка буюмлар билан биргаликда Петербургга юборилди⁴. Бу мустамлакачилик сиёсатининг тақозосими ё мустақилликнинг қайта тикланмаслиги учун қилинган иримми ёки истилочиларни тахтнинг тилладан эканлиги, кимматбаҳо зийнатлари қизиқтирдими, билмадик, хуллас, хон ўз тахтидан ажралди. Бу талончиликнинг учига чиққан намоёнлиши эмасми?!

¹ Баёний Шажарайи хоратмшоҳий. Т., 1991. 220-221-бетлар; шунингдек, Мак-Гахан, Уша асар, 181-182-бетлар.

² Тихменев В. Хива хонлигининг забот этилиши. 1873 й. //Фан ва турмуш, 1992 й., №2, 14-бет.

³ Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. //Туркестанский сборник, Т. 83. С. 187.

⁴ Мак-Гахан. Уша асар, 181-бет.

Ахир, ҳукмдорларнинг барча расмий қабул ва бошқа тантанали маросимларда, мамлакатни бошқаришда, барча фармонларни жорий қилиш, уларнинг ижросини сўрашда тахт хоннинг яккаюягона қароргоҳи, мамлакат ҳукмдори эканлигининг бирдан-бир рамзи, белгиси, унинг зийнати эди.

Хон тахти юксак дид билан ясалган нодир буюм сифатида рус олими В.В.Стасовнинг ҳам эътиборини тортган. У тахтни «Бу тахт Хива хунарманд усталари маҳоратининг чўккиси, яъни металлга гул солиш хунарининг бетакрор намунаси»¹, - деб таърифлайди. Мак-Гахан асарида эса: «Хон тахти - пастқам суянчикли, кенг, юмшок, чарм курси бўлиб... суянчиғининг юкори қисмида «1231 йил (ҳижрий - Мух.) хоразмшоҳ Муҳаммад Раҳим даври» сўзи битилган ясси кумуш пластинкадан иборатдир»², - деб таърифланади.

Босқинчилар хон саройидаги ашёвий бойликларни очқўзларча талон-торож қилиш билан чекланиб қолмасдан, хоразмликларнинг бебаҳо маънавий бойликларини, нодир маданий ёдгорликларини ҳам супуриб-сидириб олиб кетдилар. Бу билан ўзининг узок ва ажойиб ўтмиши ила жаҳон тарихида муносиб из қолдирган бутун бир халқни ўтмиш ёдгорликларидан маҳрум қилдилар.

Бу соҳада жонбозлик кўрсатган А.Л.Кун: «Хон саройини мусодара қилишда 300 жилддан иборат Шарқ қўлёзма намуналарини йиғиштириб олганман. Уларнинг каттагина қисмини тарихий асарлар ташкил қилади. Кўпчилиги ҳозирги хон (Кўнғиротлар) сулоласи даврида форс тилидан Хива туркий лаҳжасига таржима қилинган. Бу асарлар форс тилидаги асл нусхаси билан бирга сақланмоқда экан, демак, бу уларнинг кадр-қимматини янада оширади»³, - деб ёзади.

Бу қўлёзма асарлар мажмуасида Мирхонднинг «Дунё тарихи», Мунис Хоразмий қаламига мансуб «Фирдавс ул-икбол» асари, Огаҳийнинг Оллоқулихон давридан то Кауфманнинг

¹ Содиқова Н. Ўша мақола.

² Мак-Гахан. Ўша асар, 181-бет.

³ Кун А.Л. Туркестанские ведомости. 1873, №50.

Хивага юришига қадар Хоразм хонлиги тарихига бағишланган қатор кўлёмалари бор эди¹.

Мунис Хоразмийнинг «Фирдавс ул-икбол» асари Хива хонлиги тарихи ҳақида бўлиб, унда кўпроқ тарихий воқеаларнинг бадий тасвири, тарихий шахслар қиёфа-тасвирлари берилган.

А.Л.Куннинг ёзишича, бу тарихий асарларни кўлга киришидан олдин Россия олимларида Хива хонлиги тўғрисида тўларок маълумот берадиган манба бўлмаган².

Тарихий асарлар билан бир қаторда хоразмлик муаллифларнинг Хива лаҳжасида битилган бир неча бадий-насрий битиклари асл нусхалари ҳам олиб кетилди³.

Хон кутубхонасининг фаҳри бўлган бу асарлар орасида миниатюралар билан безатилган, зарҳал ҳарфлар билан битилган ҳаттоглик санъати дурдоналари ҳам кўп эди. Уларнинг бари чарм мукова билан муковаланган.

Хон саройидан мусодара қилинган кўлёмалар билан бирга давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим ҳужжатлар ва хонларнинг ҳар хил ёзишмалари ҳам йиғиштириб олинади. Бу ҳужжатлар орасида хонликнинг ҳар хил манбалардан келадиган даромадлари ва сарф-харажатлари битилган дафтарлар; шунингдек, хоннинг сарф-харажатлари тўғрисида Матмурод девонбеги тузган ҳисобот; аҳолидан олинадиган турли-туман солиқлар ва закотлар битилган дафтарлар ва хонликдаги фуқароларнинг рўйхати ҳам бор бўлиб, унга кўра хонликдаги ўтроқ аҳоли 300 минг кишини ташкил қилган. Булардан ташқари, қирғиз (козок - Мух.) ва қорақалпоқлар 160 минг кишини ташкил қилади. Бу рўйхатда туркман уруғлари тўғрисида маълумотлар берилмаган. Мак-Гаханнинг китобида ўша даврда хонликдаги туркман уруғлари аҳолисининг сони 110 минг кишини ташкил қилганлиги ёзилади⁴.

¹ Кун А.Л. Ўша мақола. Барталд В. (Кауфманский сборник. Москва, 1910)нинг мақолаларидаги маълумотлар.

² Кун А.Л. Ўша жойда.

³ Кун А.Л. Известия географического общества, 1873. Т. IX, №10.

⁴ Мак-Гахан. Ўша асар, 257-6.

Хатлар, шикоятлар туркумидаги ҳужжатлар орасида аҳолидан ер, сув ва бошка ҳар хил масалалар тўғрисида хонга йўлланган турли мазмундаги хатлар ва хон томонидан кўрилган тадбирлар, тижорат иши юзасидан Бухоро, Қазали, Истанбул ва бошка жойларда яшаётган хиваликлардан олинган хатлар бор. Хонларнинг дипломатия муносабатларига тегишли ҳужжатлар туркумида эса Ост-Индия генерал-губернатори Норсбрукнинг хонга йўллаган хати; Туркия султонининг хат ва фармонлари; Россия элчиси, подполковник Даниловский билан Хива хони Оллоқулихон ораларида 1842 йилда имзоланган шартнома; Туркистон генерал-губернаторининг хонга йўллаган хатлари; Англиядан олинган бир мактуб ва хонликнинг чет эллар билан дипломатик муносабатларига доир бошка ҳар хил ҳужжатлар бор эди¹.

Хоразм тарихини ёритишда бирдан-бир но дирман баҳисобланган бу тарихий асарлар (қўлёзмалар) ва муҳим давлат ҳужжатлари ҳам ҳозирги кунда ўз Ватанидан йироқда – Санкт-Петербургдаги Салтыков-Шchedрин номидаги Россия давлат кутубхонасида чанг босиб ётибди. Ватанимиз тарихини ёритишдаги манбаларнинг асл нусхаларидан биз шу тариха маҳрум бўлиб қолдик.

Кауфманни галаба билан табриклашга келган Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги элчилари ҳам боскинчиларнинг хон саройидаги талончиликларига гувоҳ бўлганлар². Талон-торожнинг барча жараёнида иштирок қилиб, уни кузатган Американинг «Нью-Йорк геральд» газетаси муҳбири Мак-Гахан 1875 йили Москвада босилган «Оқсуздаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг қулаши» асарида хон саройи хазинаси ва унинг талон-торож қилинишини тасвирлаб, бу ерда кўрган нарсалари бутун дунёдан келтирилган ноёб санъат дурдоналари эканлигини, беҳисоб Хитой чинни идишлари, эрон ва туркман ипак гиламлари, Кашмир рўмоллари, ажойиб чопон ва қурол-аслаҳаларни таърифлайди.

¹ Кун А.Л. Ўша мақола.

² Алиханов-Аварский М. Поход в Хиву в 1873 г. С.Пб., 1899. С. 289-290.

«Факатгина XVII-XIX асрларга оид Хитой чиннисидан ясалган нодир буюмлар 1000 дан ортик бўлиб, уларнинг кўпчилиги ок ва кўк рангда, баъзилари яркираган қизил, жигар ва яшил рангда эди. Бу нодир буюмлар рус офицерларига ўлжа бўлди», - дейди у¹.

Россия офицерлари, амалдорлари ва Хива юришида иштирок қилган улуғ князь Николай Константинович Романов томонидан ўлжа қилинган бу нодир буюмларнинг бир қисми «Ким ошди» савдосида қўйилиб, хорижий мамлакатлар фуқароларига сотиб юборилди.

Шундай қилиб, хоразмликларнинг асрлар давомида йиғилиб, кўз қорачиғидек асраб келинган нодир моддий, маънавий ва маданий ёдгорликлари талонга учраб, сарой ҳувиллаб қолди.

Шу ўринда яна шунни ҳам таъкидлаш лозимки, хон саройидан ташқарида, жангу жадаллар олиб борилган қалъа ва кишлокларда, туркман қавмлари устига қилинган қиргинли юришларда очкўзлик билан амалга оширилган сон-саноксиз талончиликлар бу ерда ҳисобга олинмаган, улар мусодара қилинган бойликлар мажмуасига киритилмаган. Илонли қалъаси яқинидаги ёвмутларга бўлган ҳужумларда қимматбаҳо нарсалар бўлса барчасини тортиб олиш, қолганларини эса ёқиб юбориш тўғрисида берилган буйрукни казаклар аъло даражада бажарганлар.

Манбаларни ўрганиш натижасида бизга яна шу нарса аён бўлдики, хонликда босқинчилар амалга оширган талончиликлар, аввало, навбат билан, ҳукумат амалдорлари томонидан ишлаб чиқилган дастур асосида, режали равишда кўшин бошлиқлари, нуфузли кишилар ва ҳукумат томонидан тайинланган соҳа мутахассислари орқали ижро қилинган. Улардан кейин саройни талаш навбати оддий жангчиларга берилган. Солдатлар ниҳоятда очкўзлик ва бераҳмлик билан фуқароларни талаганлар, хоразмликларнинг мерос бўлиб келаётган дурдона бойликларини, хотин-халажларнинг қумуш

¹ Мак-Гахан. Ўттиз асар, 180-181, 198-199-бетлар.

ва тилла тақинчоқларини шафқатсизларча тортиб олганлар.

Хон саройи уч кун мобайнида талон-торож қилинган. «Мунинг сўнгги куни, - деб тасвирлайди Баёний, - Россия аскарларидан бир жамоа Аркка кириб, қолган аҳмолу асколни торож этдилар»¹. Аскарлар саройдаги буюмларни йиғиштириб олишдан кўра кўпроқ уларни титкилаб, синдириб ташладилар.

Шундай қилиб, оқ подшо (Россия императори) ҳукумати Хоразмни зўравонларча забт қилиш билан тинчликда ҳаёт кечираётган ва бори-йўғи 700 минг нафар аҳолиси бўлган кичик бир мамлакатга нисбатан ўзининг ҳарбий қудратини ва, шунингдек, талончилик маҳоратини ана шундай намойиш қилди.

5. Хива хонлигида қулликни тугатган фармон

Хива хони Сайид Муҳаммад Раҳимхоннинг мамлакатдаги барча қулларни озод қилиш тўғрисида 1873 йилнинг 12 июнида эълон қилган фармони билан хонликда қуллик батамом тугатилди¹. Хоннинг бу фармонини жарчилар Хива кўчаларида ва хонликнинг бошқа қалъаларида, бозорларида ўқиб, дарҳол халққа етказдилар².

Шундан кейин хонликдаги қулларнинг асосий қисми ватанларига кетиб, хонликда қолганлари эса уйли, ерли, мулкли бўлиб, мамлакатнинг ерли фуқаролари бўлиб қолдилар.

Жаҳон жамияти таракқиётида катта ўзгаришлар юз бериб, барча соҳаларда юксалиш бораётган бир вақтда Хива хонлигида инсонни сотиш, сотиб олиш ва ундан қул сифатида фойдаланиш ҳоллари давом этмоқда эди.

Ўша даврда Хива хонлигида қуллик азобини тортганларнинг сони тўғрисида ягона бир аниқ маълумотга эга эмасмиз. Бу тўғрида манбаларда турлича маълумотлар келтирилган. Масалан, Мак-Гахан асарида Хива хонлигида 30 минггача эронлик бўлиб, уларнинг 27 минги қуллардир³, деб кўрсатилади.

¹ *Бартальд В.В.* Сочинение. Т. 2. Москва, 1963. С. 413.

² *Мак-Гахан.* Военные действия на Оксусе и падение Хивы. М., 1875, С. 228.

³ *Мак-Гахан.* Ўша жойда, 228-бет

Полковник Алиханов-Аварскийнинг йўл дафтариди эронликларга мансуб куллар 20 ёки 25 мингдан кам бўлмаганлиги таъкидланади. Яна ўша ерда эронлик тутқин Аббос билан қилган суҳбатиди у охириги 30 йил мобайнида хонликка сотилган эронликлар 40 мингдан ошиб кетганлиги тўғрисида айтганлигини ёзади¹.

Баёний асарида хоннинг 1873 йил 12 июндаги фармони билан озод бўлган эронлик асирларнинг «Ҳаммалари... йигирма етти мингга етган эрканлар»², - деб кўрсатилади.

Шундай экан, Хоразмда XIX аср ўрталарида ҳам кул меҳнатидан фойдаланилган. Балки бунга сабаб қисман мамлакат деҳқончилиги билан боғлиқ бўлган меҳнатнинг ниҳоятда кўп талаб қилиниши ва унинг оғирлиги бўлгандир. Чунки Хоразм азалдан деҳқончилик билан шуғулланган мамлакат бўлиб, хоразмлик деҳқонлар жуда ҳам машаққатли меҳнат эвазига ҳосил кўтарганлар. Буни шундай изохлаш мумкинки, Хоразмда деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлганлиги сабабли деҳқончиликнинг, деҳқонларнинг ва деярли барча хоразмликларнинг тақдирини сунъий суғоришнинг аҳволига юз фоиз боғлиқ эди. Мамлакатда сунъий суғориш тизимини яроқли даражада тутиб туриш эса кўп ва машаққатли меҳнат талаб қиларди.

1830 йилларда Хива хонлиги асирлигида бўлган Россия фуқаросининг Шохобод, Полвон ариқларини тозалашнинг ҳар бирида 40 мингтадан қазувчи иштирок қилганлигининг гувоҳи бўлиши³ ва фақат Полвон, Ғозиобод, Шохобод ариқларини яроқли ҳолатда сақлаб туриш учунгина йилига 2 миллион иш куни сарф⁴ қилинганлигининг ўзи бунга далилдир. Катта ер эгалари, амалдорлар бу ишларнинг ҳаммасида ўз қарамоғидаги кулларни ишлатганликлари шубҳасиздир.

1717 йили Бекович-Черкасскийнинг Хивага қилган ҳарбий

¹ Алиханов-Аварский М. Поход в Хиву. 1873. С. Пб., 1899. С. 217-218, 280.

² Баёний. Шаҳарайи хоразмшоҳий. Т., 1991. 224-бет.

³ Иванни М.И. Хива и река Амударья. //Туркестанский сборник, Т. 50, С. 311.

⁴ Хоразм вилояти давлат архиви, 1-фонд, 52-иш, 99-варак.

экспедицияси иштирокчиларидан асирликда бўлган ёйиклик казак Андрей Бородиннинг Хива хонлигида хар йили бахорда кулларнинг ариқларни тозалаш ишларига ҳайдалганлиги тўғрисидаги баёни¹, М.И.Иваниннинг «Хива и река Амударья» асарида қайд қилинганидек, 1830 йилларда хиваликлар қўлида куллик азобини тортган казак Пётр Масловнинг Шохобод қазувида бўлиб, қазув қазганлиги² ва хар йили кўкламда икки ҳафта давомида Хива хонлигидаги ариқларни тозалаш ишларига жалб қилинган 100 минг қазувчининг сафида эронлик ва россиялик асирларнинг ҳам бўлганликлари тўғрисида «Русский инвалид» газетасида³ ёзилиши фикримиз далилидир.

Хон амалдорларининг ва катта ер эгаларининг деҳқончилик ишларида куллардан фойдаланмасдан иложлари йўқ эди. Чунки Хоразм воҳаси шароитида деҳқончиликнинг ниҳоятда оғир ва мапақкатли бўлиши сабабли деҳқоннинг битта ўзи бир қўш хўкиси ва оти билан икки ярим, қўли билан 5 таноб ердан ортиғига деҳқончилик қилишга кучи етмасди⁴. Шунинг учун ҳам О.Шкапскийнинг «Аму-Дарьинские очерки» асарида хонликда ер эгалари 1873 йилга қадар катта-катта ер майдонларида кулларнинг кучи билан деҳқончилик қилганлар⁵, - деб ёзишида асос бор эди. Хоннинг ўнг қўли ва катта ер майдонлари эгаси ҳисобланган Муҳаммадмурод девонбеги қарамлигида 400 кул⁶ туткинликда бўлиб, деҳқончилик ишларида меҳнат қилганликлари маълум. 1870-1873 йилларда Хива хонлигида кулликда бўлган ураллик аскар Илья Иличковнинг ўз бошидан кечирганлари тўғрисида қилган ҳикоясида кирғизлар (козоклар - Мух.) томонидан уларнинг бир нечтаси Каспий денгизининг Шарташ кўрфазидан асир олиниб, хон амалдорларига сотилганлиги, казак унтер-офицери Сухорцев ва казак Черновлар билан хоннинг

¹ Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. С.Пб., 1877. С. 208.

² Иванин М.И. Ўша асар, 311-бет.

³ Очерки хивинского ханства. //Туркестанский сборник. Т. 72. С. 4.

⁴ Иванин М.И. Ўша асар, 311-бет.

⁵ Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. Т., 1900. С. 194.

⁶ Мак-Гатам. Ўша асар, 228-бет.

Гандимиён боғида қишин-ёзин эрталабдан кечкурунғача ер казиш ва аравада ерга гўнг чиқариш ишларида ишлаганликлари баён қилинади¹.

Шундай қилиб, Хоразм азалдан дехқончилик билан шуғулланган мамлакат бўлганлигидан хон амалдорлари ва йирик-йирик ер эгалари қарамлигидаги қуллардан асосан дехқончилик билан боғлиқ бўлган юмушларда фойдаланилди.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш жоизки, Хоразм воҳасида амалдорлар ва мулкдор бойлар худди қалъадек баланд-баланд мудофаа вазифасини ҳам ўтовчи ва юзлаб чорва моллари сакланиши мумкин бўлган кўрғонлар, катта-катта иморатлар қурганлар. Бундан ташқари, мамлакатни душман тажовузидан ҳимоя қилиш мақсадида ҳам қалъалар, истехкомлар қурилган. Бу иншоотларни қуришда қуллар асосий ишчи кучи бўлганлиги шубҳасиздир.

Хива хонлигига Россия ҳукумати томонидан кетма-кетига ҳарбий ва бошқа мақсаддаги экспедициялар ташкил қилиниб, борган сари улар томонидан хавф кучаяётган бир даврда, яъни XIX асрнинг 30-йилларида мудофаа мақсадида Тошҳовуз қалъаси қурилган.

Россия томонидан Каспийнинг шарқий қирғоғи қисмида мустаҳкамрок ўрнашиб олиш учун 1834 йилда денгизнинг «Мертв-қўлғиқ» деб аталган кўрфазида қурилган Ново-Александровский истехкомига жавобан Хива хони Оллоқулихон Тошҳовузнинг ҳозирги жойлашган ўрнида 1835 йилда истехком қуради. Хивалиқлар уни муҳим ҳарбий пункт деб ҳисоблаганлар², - деб ёзади Н.Веселовский. Бу истехком қурилишида бўлган россиялик асирларнинг баён қилишларича, Тошҳовуз (улар Ташгауз, деб талаффуз қилганлар) девори лойдан кўтарилган калин паҳса девор бўлиб, қалъанинг катталиги жиҳатидан Хива шахри билан баробар бўлган³.

¹ Рассказы пленных из Хивы. //Туркестанский сборник. Т. 46, С. 265.

² Веселовский Н. Ўша асар, 311-б. Иванов М.И. Ўша асар, 36-бет.

³ Иванов М.И. Ўша асар, 297-бет.

Кальани ўраб олган деворнинг баландлиги 4 саржин, пойдеворнинг калинлиги 3 саржин бўлган (1 саржин - 2,134 м га тенг)¹. Демак, куллар қалъа ва истехком қурилишларида ҳам ишлатилганлар.

Хонликда кулларнинг сафи турлича йўллар билан кенгаярди. Бу асосан кўшни давлатлар билан бўлган урушларда асир олинганлар ҳисобига, туркман отлиқларининг Эроннинг чегара яқинидаги фуқароларига ҳужум қилиб, зўравонлик билан уларни асирликка оляб Хивага келтириб сотишлари ҳисобига; мамлакат ғарбида - Орол бўйлари ва Каспий денгизи яқинларидаги қир ва адирлардаги кўчманчи туркман кароқчи отлиқларнинг ва козок (адай уруғи) кароқчиларининг Каспийнинг шарқий қирғоқларига балиқчилик ва бошқа юмушлар билан келиб қолган Россия фуқароларига ҳужум қилиб, қўлга тушганларини асир олиб Хивага келтириб сотишлари ҳисобига амалга ошарди.

Бунга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, Абулғозихоннинг ҳукмронлик даври Бухоро амирлигининг Тажан, Чоржўй ва бошқа кўшни халқлар ҳудудларига қилган юришларида кўплаб асирлар билан Хивага қайтганликлари² тўғрисида ёзилади. Бекович-Черкасский бошчилигида 1717 йилда Хива хонлигига ташкил қилинган ҳарбий экспедициянинг Шерғозихон томонидан қирилганидан қолганларининг ҳаммаси куллар сафига қўшилди³. Натижада 1717-1720 йилларда хонликда Россия фуқароларининг сони 1500 кишига етди⁴. Ўша вақтда асирликда бўлган Андрей Бородиннинг гувоҳлик қилишича, Хива шахрининг ўзидаги рус ва бошқа ажнабий асирлар сони тахминан 3 минг кишини ташкил қилган⁵. Н.Веселовский асарида қайд қилинишича, Хива хонлигида россиялик асирлар сони 2-3 мингтагача бориб етган вақтлари кўп бўлганлиги⁶ ёзилади.

Каспий бўйларида Россиянинг балиқчилик қилиб юрувчи

¹ Газета «Русский инвалид», №76-77.

² Абулғозий. Шаҳарайи турк. Т., Чўлпон, 1992. 181-187-бетлар.

³ Веселовский Н. Ўша асар, 173- бет.

⁴ Веселовский Н. Ўша асар, 208- бет.

⁵ Веселовский Н. Ўша асар, 208- бет.

⁶ Веселовский Н. Ўша асар, 208- бет.

фуқаролари асир олиниб, хонликка келтириб сотилиши ҳоллари Шерғозихон (1715-1728) даврида айниқса кучайган эди¹.

Бу даврда туркман ва қозок қароқчи отлиқларининг Россия чегараларига ҳужум қилиб, минглаб россиялик фуқароларни Хивага келтириб қулга айлантирганлиги тўғрисида «С.Петербургские ведомости» газетасининг 1875 йилги сониди² ҳам ёзилган.

Россия ҳукуматининг хонликда тутқинлик азобини тортаётган фуқароларини озод қилиш тўғрисидаги талаби хивалиқлар томонидан инобатга олинмаганидан кейин, ўз фуқароларини сотиб олиш йўли билан уларни озод қилиш мақсадида Россия ҳукумати йилига 3 минг сўм миқдориди маблағ ажратган бўлса-да, бу тадбир Россия учун яхши натижа бермасдан³, қайтага хивалиқларнинг даромад манбаига айланди. Шундан кейин Россия ҳукумати 1836 йили императорнинг амри билан Россиядаги хивалиқ фуқароларни қамокқа олиб, уларнинг мол-мулкларини, шунингдек, савдогарларнинг молларини хатга олди. Россия ҳукмдори томонидан Хива хонига хат орқали барча Россия фуқароларининг тезда қайтарилиши, хонликдаги россияликларга ҳам худди Россиядаги хивалиқларга берилаётган ҳуқуқнинг берилиши ва бу талабларнинг бажарилишига қадар Хива хонлигидан бирорта элчи қабул қилинмаслиги, ҳар қандай музокараларга ўрин йўқлиги баён қилинди⁴.

Лекин Россия ҳукуматининг талабларини бажаришга хон шошилмади. Россиялик асирларнинг 1837 йилда 25 таси, 1839 йилда 80 таси, 1840 йилда 423 таси озод қилинди, холос.

Хивалиқ савдогарларнинг Оренбургда қамокқа олиниши қасофатидан икки давлат ўртасидаги савдога катта путур етказилиб, бундан улар зарар кўрдилар, Россия фабрикаларига Хивадан келадиган пахта тўхтаб қолди. Бунинг устига 1839 йил ноябрида Россиянинг хонликка қарши ташкил қилган Перовский

¹ Веселовский Н. Ўша асар, 311-бет.

² Туркестанский сборник, Т 150, С. 109.

³ Веселовский Н. Ўша асар, 311-бет.

⁴ Веселовский Н. Ўша асар, 312-бет.

бошчилигидаги харбий экспедицияси барбод бўлди. Шундан кейин Россия ҳукмдори Хива элчиларининг яна Петербургга келишларига рухсат берилиши ва хивалик савдогарларнинг озод қилиниб, мол-мулкларининг ўзларига қайтарилиши тўғрисида буйруқ берган бўлса ҳам, у Хива хонлигига қарши янги-янги экспедициялар юбориш¹ билан хиваликларга тинчлик бермади.

Шундай қилиб, Россия ҳукмдорлари асирликдаги фуқаролар баҳонасида Хивани босиб олиш йўлидаги ҳаракатларини бўшаштирмадилар.

Юқорида хонликдаги тутқинларнинг асосий қисмини эронлик фуқаролар ташкил қилганлиги қайд қилинган эди. Улар ҳам турли даврларда содир бўлган урушлар натижасида асирликка тушган эронликлардан таркиб топганлар. Жумладан, Эрон шахзодаси Султонмуроднинг 1861 йилда Марига қилган юришида у мағлубиятга учраб така туркманлари томондан асир олинган 20 минггача жангчисининг аксарияти хиваликларга сотилди².

Бизга ўтмиш тарихимиздан маълумки, Хива хонлиги билан Бухоро амирлиги ораларида ҳам тўқнашувлар, урушлар, бир-бирларининг ҳудудларига бостириб кириб, босқинчилик қилишлар бўлиб турган. Хонликда тутқинда бўлган россияликларнинг берган хабарларига кўра, Хива хони Оллоқулихон 1840 йили Амударёдан ўтиб (Амирнинг Қўқон устига юриш қилиб кетганидан фойдаланиб) Бухоронинг бир неча шаҳар ва қишлоқларига бостириб кириб, уларни вайрон қилиб, кўпгина бухороликларни асир олиб қайтган. Асирлар асосан Кўҳна Урганч атрофларига жойлаштирилган. Бухоролик асирларнинг кўпчилик қисми кексалардан, хотин-халажлардан ва болалардан иборат бўлган³. Хонликка келтирилган асирларни асосан хон амалдорлари, бойлар сотиб олганлар. Уларнинг нархлари мамлакатда кул меҳнатига бўлган зарурат, уларнинг

¹ Веселовский Н. Ўша асар, 312-316-бетлар.

² Алханов-Аварский М. Ўша асар, 281-бет.

³ Веселовский Н. Ўша асар, 320-322-бетлар.

ёши, куч-қуввати, эпчиллиги ва хунари эътиборга олинган ҳолда белгиланган. Масалан: хонликда асирликда бўлганларнинг қолдирган маълумотларига кўра, 1838 йилда мамлакатда россиялик фукароларга 30 тилладан 90 тиллагача, эронликларга эса 15 тилладан 30 тиллагача тўлаганлар¹. Айни бир вақтда хонлик бозорларида туя 4 тилладан 12 тиллагача, буғдойнинг ботмони 60 тийиндан 1 сўмгача, жўхорининг бир ботмони эса 40 тийиндан 80 тийингача сотилган². Кауфманнинг Хивага юриши арафасида хонлик бозорларида Россия асирлари 100 тилладан 200 тиллагача, Эрондан келтирилганлар эса 70 тилладан, эронликларнинг хотинлари ва 14 ёшгача бўлган болалари 60 тилладан 300 тиллагача баҳоланганлар³.

Кўриниб турибдики, келтирилган иккала ҳолатда ҳам россиялик асирларга юқорирок тўланган. Ҳайлаймизки, бу жойда асирларнинг қай даражада ишбилармонлиги ва бирор хунарга қобилияти эътиборга олинган бўлса керак. Чунки баъзи бир россиялик асирларга фахрлироқ ишлар ҳам буюрилганки, ҳатто улардан баъзиларига айрим ҳолларда хон армияси қисмларига бошчилик қилиш, навкарларга замбараклардан ўт очишни ўргатиш каби вазифалар ишонилган⁴. 1838 йилда хоннинг тўпчилар бошлиғи бўлиб хизмат қилган Василий Лаврентьев Каспий бўйидан асир олиниб, Хивага сотилган Россия фукароси эди⁵. Оллоқулихоннинг 1842 йилги Бухорога юришида ҳам хон навкарларининг тўпчиларига Сергей исмли россиялик асир бошчилик қилган⁶.

Хива хонлигида кулларнинг аҳволи қадимий кулдорлик замонасидаги кулларникидан фарқ қилган. Манбаларда кўрсатилишича, уларни занжирбанд қилиб тутқинликда сақлаш ва назоратчилар томонидан қалтақлаб ишлатиш ҳоллари мутлақо

¹ *Иванов М.Н. Ўша асар, 305-бет.*

² *Иванов М.Н. Ўша асар, 305-бет.*

³ *Мак-Гахан. Ўша асар, 226-бет.*

⁴ *Мак-Гахан. 226-бет.*

⁵ *Иванов М.Н. Ўша асар, 315-бет.*

⁶ *Веселовский Н. Ўша асар, 321-бет.*

бўлмаган. Ҳатто баъзи бойларникида қуллар анча эркин бўлганлар, ейишда, кийинишда бой оиласидагилардан уларнинг фарқи ҳам катта бўлмаган. Баъзи қуллар ўзларини сотиб олиб, озод бўлиш учун маблағ йиғиш имкониятига ҳам эга бўлганлар¹. Озод бўлиб хонликда қолиб кетганлари эса 2-3 йил муддатга барча солиқ ва мажбуриятлардан озод қилинганлар². Улардан оилали бўлиб ўз ватанларига кетмасдан қолиб кетганлари хонлик кишлок ва шаҳарларида анча бўлиб, ораларидан ишбилармон, бой, мулкдор табақалари, хунарманд, ижодкор, илм-фан арбоблари, давлат хизматчилари ҳам чиккан. Асирликка олиб келтирилган қизларни сотиб олиб, оила қурган хиваликлар ҳам оз бўлмаган. Ҳатто Муҳаммад Раҳимхоннинг хотинларидан бири эронлик бўлган³.

Лекин барибир хон ҳукумати томонидан қатъий назоратсиз бир неча ўн минглаб кишиларни тутқинликда сақлаб туриш осон эмас эди, албатта. Хонликда тутқинликда бўлиб қайтган россияликлар хиваликларнинг асирларга нисбатан яхши муносабатда бўлганликларини қайд қилиш билан бирга, тутқинликдан қочганларга нисбатан аёвсиз бўлганликлари, яъни дарҳол жарчи чақиртирилиб, уларнинг белгилари бозорларда бутун мамлакатга маълум қилиниб, қочганларни тутиб олиб келишлари учун чегараларга махсус изловчиларнинг итлар билан юборилишлари тўғрисида гапирганлар⁴. Қўлга тушганларнинг қулоғини, бурнини кесганлар, баъзан ўлимга ҳукм қилганлар⁵.

Юқорида қайд қилганимиздек, хоннинг 1873 йил 12 июндаги фармони билан Хива хонлигида узок ўтмишдан саркит бўлиб келаётган инсонни тутқинликда сақлаш каби шармандали бир асоратга чек қўйилди. Ўша кунданок хонликдаги барча қуллар ватанларига қайтишнинг тараддудини кўра бошладилар ва кўп ўтмасданок минг-минглаб эронлик тутқинлар ўз она юрти

¹ *Мак-Гахан Ўша асар, 226-бет.*

² *Иванин Н. Уша асар, 313-бет.*

³ *Рассказы пленных из Хивы. //Туркестанский сборник. Т. 46, С. 266.*

⁴ *Иванин И. Ўша асар, 318-бет.*

⁵ *Рассказы пленных из Хивы. //Туркестанский сборник. Т.46, С. 266.*

томон йўлга тушдилар. Улар йўли учун озик-овкат билан таъминланганлар. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам кўпдан интизорлик билан кутаётган она ватанига етиб боришга муяссар бўла олмадилар. Асирларнинг қатта бир гуруҳи Қорақумнинг сувсиз саҳроларида қароқчи товламачиларга дуч келиб, қирилиб кетди. Бу тўғрида Баёнийнинг «Шажарайи хоразмшоҳий» асарида, М.Алиханов-Аварскийнинг йўл дафтарыда далиллар келтирилган.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ҳудудида қулдорлик жамияти IV-V асрлардаёқ тугалланиб кетган бўлса ҳам, Хива хонлигида қул кучидан фойдаланиш XIX асрнинг иккинчи ярмигача давом этиб келди. Бу, албатта, хонликнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида узок ўтмишдан сақланиб қолган сарқит эди, холос.

Шуни ҳам қайд қилиш жоизки, хонликда қул кучидан фойдаланишнинг хон фармони билан тугатилишида Хиванинг Россия томонидан бўйсундирилишининг маълум даражада таъсири бўлишига қарамасдан, XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда, бутун Ўрта Осиёда бўлганидек, хонликда ҳам юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида қул кучидан фойдаланишнинг зарурати тутаган эди. Бу даврга келиб ишлатиладиган қатта-қатта майдонларни эгаллаган давлат ерлари дехқонларнинг ёрликли мулк, отлик ерлари деб аталган ер мулкларига ва бошқа кўринишдаги ер мулкларига айлантирилган эди. Бу мулкларнинг эгалари эндиликда қул меҳнатисиз ўз кучи билан дехқончилик қиладилар. Қатта ер эгалари учун ҳам эндиликда ўз ерларида қулларни ишлатишдан кўра уларни ерсиз ва кам ерли дехқонларга ижарага бериш афзалроқ бўлиб қолди. Шу билан ер эгаси қулни овқатлантириш, кийинтириш, уни уйли қилиш ташвишидан, ер, сув учун йиғиладиган хилма-хил солиқлардан, ер майдонларини суғориш учун бўладиган қазув-кочув мажбуриятларидан қисман озод бўлади.

Шундай қилиб, хонликда қул меҳнатидан фойдаланишни тугатишга ташқаридан бўлган таъсирдан кўра мамлакат ичкарисидаги вазият ҳал қилувчи ўрин эгаллади.

6. Гандимиён шартномаси. Хива хонлигининг мустамлакачилик асоратига тушиши

1873 йилнинг 12 августида Гандимиён боғида Хива хони Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон ва Россиянинг хонликка бостириб кирган қўшин кўмондони, Туркистон генерал-губернатори генерал-адъютант фон Кауфман томонидан сулҳ битими имзоланди. Сулҳ шартлари Кауфман томонидан тайёрланган бўлиб, унга кўра хонликнинг барча эрк-ихтиёри деярли тўлиғича Россия мустамлакачилари измига ўтади. Унинг биринчи бандида: «Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон ўзини бутун Россия Императорлигининг итоаткор хизматкори, деб билади. У қўшни ҳокимиятлар ва хонликлар билан ҳар қандай дўстлик муносабатлари қилишдан, улар билан савдо ва бошқа ҳар қандай шартномалар тузишдан воз кечади ҳамда Россиянинг Ўрта Осиёдаги Олий даражадаги ҳокимияти ижозатсиз уларга қарши ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатлар қилмайди»¹, - дейилишининг ўзи бунинг далилидир.

Шартномага асосан Амударё Хива хонлиги билан Россия оралиғидаги чегара қилиб олинди. Чегара Кукертлидан дарё бўйлаб унинг ғарбий ирмоғи ажралиши жойига қадар ва ўша жойдан ирмоқ бўйлаб унинг Орол денгизига қуйилиши жойига қадар; ундан денгиз бўйлаб Урга бурнига ва ундан эса Уст-юрт этаги ва Амударё эски ўзани билан жанубга - Каспий томон чўзилиб кетади². Натижада Хива хонлигининг Амударё ўнг томонидаги бутун ерлари аҳолиси ва хонлик фуқароларининг у ерлардаги барча мулклари билан истилочилар ихтиёрига ўтиб кетди. Шу билан Хива хонлиги амалда Амударёдан эркин фойдаланиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлди.

Чунки шартномада Россия пароходларига Амударёда чекланмаган эркин сузиш ҳуқуқи берилиши, Хива ва Бухоро

¹ Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Петроград, 1915 г. Приложение III. С. 180.

² Жуковский С.В. Ўша асар, 180-бет.

хонликлари кемалари эса бундай ҳуқуқдан фақат Россиянинг Ўрта Осиёдаги Олий даражадаги ҳуқумати ижозати билангина фойдаланишлари мумкинлиги кўрсатилади¹. Бунинг устига, шартномада дарёнинг чап қирғоғи - Хива хонлиги ерида руслар ўзларига маъқул кўрган жойида пароход ва кемаларига пристанлар барпо қилиш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда, уларнинг хавфсизлиги учун ҳам Хива ҳуқумати жавобгар бўлиши зарурлиги² қайд қилинади. Натижада шартнома асосида мустамлакачи савдогарлар Амударёнинг чап қирғоқларида қўллаб-пристанлар, омборлар қурдилар. Улар хонликнинг барча шаҳарларида, ҳатто унинг Илонли, Октепа каби туркман овулларидаги чекка жойларида ҳам савдо нукталарини, омборларини барпо қилиб, ўзларининг савдо агентларини қўйдилар.

Битим шартномасида Россия савдогарларига хонликда чекланмаган даражада ҳуқуқ ва имтиёзлар берилган: Амударёнинг чап томонида рус савдогарларига омборлар, савдо конторалари, магазинлар, хўжалик фирмалари ва уларнинг хизматчиларига бинолар қуришлари учун эҳтиёжлари даражасида ерлар ажратилиши ва уларнинг хавфсизлиги ҳам тўлиғича хон ҳуқумати зиммасига юклатилди³. Хонликнинг барча шаҳар ва қишлоқлари Россия савдоси учун очиб қўйилди. Россиянинг савдогарлари ва қарвонлари бутун хонликда юриб, эркин савдо қилишларини ва уларнинг хавфсизликларини ҳам Хива ҳуқумати ўз жавобгарлигига олди.

Хонликда савдо қилувчи Россия савдогарлари закот ва бошқа ҳар қандай тўловлардан озод қилиниб, Хива ва хонликнинг бошқа шаҳарларида ўз агентликларига эга бўлиш ва хонлик орқали кўшни давлатларга товарларини божсиз ўтказиш ҳуқуқига ҳам эга эдилар.

Сулҳ битимида Россия фуқароларига хонликда кўчмас мулкка эга бўлиш ҳуқуқининг берилиши ва уларнинг солиққа тортилиши

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Жуковский С.В. Ўша асар, 181-бет.

эса Ўрта Осиёдаги Россия ҳукумати руҳсати билангина амалга оширилиши¹ мумкинлиги ҳам рус мустамлакачиларининг хонлик бойликларини эгаллашларига, уларни Россияга олиб чикиб кетишларига чексиз имкониятлар берди. Гандимиён сулҳ битими берган бундай имкониятлар асосида мустамлакачиларнинг Хива хонлигидаги талончилик ҳаракатлари, уларнинг кўчмас мулк яратиш ва унга эгалик қилиш йўлидаги тадбирлари нихоятда очкўзлик билан ва тезда бошланиб кетди.

Мазкур сулҳ битими шартлари россияликларнинг хивалик фуқаролар устидан ҳукукий устунлигини ҳам таъминлади. Жумладан, битимда россиялик фуқароларнинг хиваликларга нисбатан бўлган даъво ва шикоятлари хон ҳокимияти томонидан зудлик билан тергов қилиниб, уларнинг талаблари кондирилиши; россияликлар билан хивалик фуқароларнинг бир-бирларига қарзларини қайтариш муносабати билан юзага чиққан эътирозлар кўрилган пайтда хиваликларга нисбатан россияликларга енгиллик берилиши; хиваликларнинг россиялик фуқароларга нисбатан даъво ва шикоятлари бўлган тақдирда (хонлик ҳудуди ичкарасида юз берган тақдирда ҳам) тергов рус амалдорларига топширилиши шартлиги қайд қилинганлиги² бунинг гувоҳидир. Шунга асосан хивалик фуқароларнинг россияликлар билан боғлиқ бўлган даъво ва шикоятлари мустамлакачиларнинг хонлик ҳудудида ташкил қилган мировой судлари томонидан кўриб чиқилиши тартиби жорий қилинди. Хиваликлар ҳукукининг ўз ватанида поймол қилиниши ҳатто шу даражага бориб етдики, 1916 йил январида Асфандиёрхон ҳузурига ўз дарди-холи тўғрисида шикоят қилишга пойтахтга борган хиваликлар рус ҳарбийлари томонидан сўрок қилиниб, камокка ҳукм этилдилар.

Сулҳ битимида Саид Муҳаммад Раҳим Баходур хон томонидан 1873 йил 12 июнда эълон қилинган, хонликдаги барча асирларни озод қилиш, қулликни ва кишилар билан

¹ Ўша жойда.

² Жуковский С.В. Ўша асар, 181-182-бетлар.

савдо қилишни абадий тугатиш тўғрисидаги фармон ҳам қайд қилинади¹. Мазкур фармон хон амалдорлари томонидан дарҳол ижро қилиниб, куллар озод қилинган эдилар.

Гандимиён сулҳ битимининг охириги, 18-бандида «Мазкур урушни хон ҳукумати ва Хива халқлари ўзлари келтириб чиқарганликларидан Россия хазинасининг урушдаги сарф-харажатларини қоплаш учун Хива хонлигига 2 миллион 200 минг рубль миқдорида товон солинади»², - дейилади. Бу товон хиваликлар елкасига мустамлакачилик занжирининг ниҳоятда оғир ҳалқаси бўлиб тушган эди. Хиваликлар 20 йил давомида босқинчиларга товон тўладилар. Бу товон, шусиз ҳам турлитуман йиғимлардан қаддини кўтара олмаётган фуқаролар гарданига янада оғир юк бўлиб тушди. Хиваликларни урушга сабабчи қилиб кўрсатиб, уларни катта миқдорда товон тўлашга мажбур қилиши Россия очкўзларининг ўз босқинчилигини оқлаши йўлидаги товламачилиги эди. Россия мустамлакачилари Марказий Осиёнинг бошқа халқларига нисбатан ҳам худди шундай босқинчилик, талон-торож, оммавий қирғинларни амалга оширган эдилар.

Россия Давлат гуманитар университети ректори Юрий Афанасьев «Аргументы и факты» газетасининг 1997 йил 46-сонида «Россия ҳукумати хусусида (князлар, подшолар ва императорлар даври)» номли мақоласида Россиянинг тажовузкорлиги, босқинчилиги Москванинг юксалиши давридан бошланган, Россия доимо ўзига янги ерларни босиб олиш, кўшиб олиш билан кун кўрди; Россия тарихида қандайдир нисбатан бирор давомли давр бўлган эмаски, у уруш қилмаган ёки босиб олмаган бўлсин³, - деганида ҳақ эди.

Гандимиён сулҳ битими Россия ҳукумати томонидан Хива хонлигига нисбатан мустамлакачилик битими бўлиб, унинг барча

¹ Жуковский С.В. Ўша асар, 182-бет.

² Ўша жойда.

³ Пора перестать верить историческим мифам (О характере власти в России размышляет известный общественный деятель, ректор Русского Государственного гуманитарного университета Юрий Афанасьев). //Аргументы и факты. № 46. 1997. С. 14.

шартлари босқинчилар томонидан зудлик билан очкўзларча амалга оширилишга киришилди.

Мустамлакачилар ҳатто Пётр I даврида Амударёни эски ўзанига буриш, дарё сувини яна Сарикамиш кўлига куйдириб, улар бўйлаб кема қатновини йўлга солиш ва кўплаб янги ерларни ишга солиб, у ерларда рус поселениеларини барпо қилишни режалаштирган эдилар. Шу мақсадда эски дарё ўзани бўйлаб рус ирригатор-инженерлари тезда кидирув-текширув ишларини бошлаб юбордилар.

Бу ишлар, аввало, Хива хонлиги истилосининг кейинги (1874) йилидаёқ бошланган бўлиб, «Россия Императорлик жугрофия жамияти» томонидан Амударё илмий экспедицияси ташкил қилинган эди. Унинг полковник Тилло бошчилигидаги бўлими Орол ва Каспий денгизлари ораликларидаги паст-баландликларни ўлчаш билан; генерал Столетов бошчилигидаги бўлими эса Амударё қуйи қисми ва Қизилкум саҳроларида сув, об-хаво ва табиий-тарихий шароитни кузатиш билан шуғулланди. Шундай бир пайтда «Табиат ходисаларини текшириш Санкт-Петербург жамияти» томонидан Каспий, Орол ва Уст-Юртнинг табиий-тарихий хусусиятларини ўрганишга бағишланган экспедиция ҳам иш олиб бормокда эди. Хива хонлигига генерал Кауфманнинг босқинчилик юриши жараёнида эса хонликда улар қадами етган ерларда топографик жиҳатдан суратга олиш ва астрономияга оид ишлар амалга оширилди. Хонлик эгалланиши биланок Урун дарёсидан Сарикамишга ача ва Амударёнинг қуйи қисмини ўрганиш учун Урундарё экспедицияси ташкил қилиниб, унинг таркибида Кауфман армияси бош штаби полковниклари Глуховский, Жилинский ва барон Каульбарс, сапёр капитани Резвый, зоолог Богданов, ботаник Крауз ва археолог Кунлар бор эди¹.

Бу қисқа муддатли экспедициялар натижасида хонлик ҳудудидаги бойликлар тўғрисида қаноат ҳосил қилган мустамлакачилар уларга эгалик қилишга астойдил киришдилар. Бунинг учун Амударёнинг эски ўзанига кетма-кетига махсус жиҳозланган

¹ *Макшеев А. И.* Ўша асар, 326-328-бетлар.

экспедициялар ташкил қилдилар. Шундай экспедициялар қаторига 1876-1881 йилларда Россия императорининг буйруғи билан ташкил қилинган инженер Х.В.Гельман бошчилигида ўтказилган текширув-қидирув ишларини¹, Н.Петрович бошчилигида 1879 йилда Амударёнинг эски ўзанини ва Амударё билан Сарикамиш оралиғидаги сув йўли ва суғоришга қулай ерларни ўрганиш юзасидан олиб борилган қидирув ишларини², Буюк князь Николай Константиновичнинг 1879 йилда «Самара илмий экспедицияси» аъзоси инженер Ляпунов билан Ўзбой бўйлаб олиб борган қидирув ишларини³, 1890 йилларда инженер Х.В.Гельманнинг⁴, 1899-1900 йилларда инженер К.Г.Гиршфельднинг⁵ ва 1890 йил ёзида Николай Константиновичнинг Амударёнинг эски ўзанини ўзлаштириш масаласи юзасидан Хивага қилган сафарини⁶, Г.Гржегоржевский бошчилигидаги экспедиция (партия)нинг 1912 йилда Дарёлик, Сарикамиш бўйлаб⁷, инженер Мастицкий бошчилигида 1913 йилда бутун Хива хонлиги бўйлаб олиб борилган текширув-қидирув ишларини⁸ ва бошқаларни келтириш мумкин.

Россия ҳукумати хонликда эски дарё ўзанига сув чиқариб, янги ерларни ўзлаштириш ишига ниҳоятда катта эътибор қаратиб, у ерларда олиб борилаётган қидирув ва янги ариқлар барпо қилиш ишлари юзасидан маъмурият томонидан кучли назорат ўрнатди.

Россиялик ирригатор-инженер мутахассислар ўзларининг қидирув ишлари юзасидан қилган ҳулосаларида Амударёнинг эски ўзанига сув чиқариш билан хонликда юз минг десятина миқдорида янги ерларни суғориш имконияти пайдо бўлиши,

¹ Гельман Х. Обводнение старого русла реки Аму-Дарья, Т. 1900, С. 1.

² Туркестанские ведомости. 1879. 15-сон.

³ Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 27-рўйхат, 1564-иш, 2-варак.

⁴ Ўша жойда, 7-И-фонд, 1-рўйхат, 2203-иш, 37-варак.

⁵ Н.М.Хивинский оазис. //Известия императорского русского географического общества. Т. XVII. 1891. С.Пб. 1891. С. 189.

⁶ Ўзбекистон МДА. 7-И-ф, 1-рўйхат, 1564-иш, 2-18-вараклар.

⁷ Ўша жойда, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 347-иш, 46-варак.

⁸ Ўша жойда, 46-варак.

шунингдек, Амударё сувининг эски ўзанига юборилиши натижасида дарё дельталарида куриган ботқоқликлар ўрнида дехкончилик учун минг десятина ер майдони юзага келиши мумкинлиги тўғрисида баён қилганлар¹.

Россия ирригатор-инженер мутахассислари дарёликка сув чиқариш билан подшо ҳукумати хазинасига йилига 20 минг рубль ёки бир миллион танга соф даромад келтириши мумкинлигини режалаштирган эдилар². Бу билан Россия ишбилармонлари Хива хонлигида янги суғориладиган ҳосилдор ерларга русларни кўчиришни ва шу йўл билан хонликдаги ҳосилдор ерларни кўчмас мулкка айлантиришни ўйлаган эдилар. Бу билан босқинчилар хонликда мустаҳкамрок ўрнашиб, мустамлакачилик занжири тугунини янада маҳкамрок туғишни кўзлаган эдилар. Улар ўзларининг бундай мақсадларини ошқора баён қилдилар.

Буюк князь Николай Константиновичнинг 1890 йил ёзида Ўзбойга қилган сафари хисоботида Тошбўғат ва Сарикамиш оралигидаги саҳрода, катталиги жихатидан Хива хонлигига тенг келадиган ҳудудда янги рус воҳасини барпо қилиш мумкинлиги баён қилинади. Хива хонлигида рус кишлоқларини барпо қилиш тўғрисидаги унинг бу фикри Амударё сувини эски ўзанига йўналтириш бўйича иш олиб борган генерал-лейтенант Иванов бошчилигидаги гуруҳнинг 1900 йилги хисоботида ҳам қайд қилинади. Унда Кўҳна дарё хавзасининг руслар томонидан ўзлаштирилиши Россия хазинасига катта бойлик келтириши ва янги суғориладиган ерларга русларнинг кўчириб келтирилиши мумкинлиги³ баён қилинади.

Шундай қилиб, мустамлакачиларнинг Амударёнинг эски ўзанини ўзлаштириш юзасидан кўраётган барча чора-тадбирлари хонликни руслаштириш, ҳосилдор ерлардан унадиган пахта ва бошқа қимматли хом ашё ва бойликларни олиб кетиш мақсадида амалга оширилган эди.

¹ Петров Н. Культурная площадь Туркестанского края и возможное развитие ее в будущем. // Туркестанские ведомости. №53, 1894. Гельман Х. Ўша асар, 12-б.

² Гельман Х. Ўша асар. 40-бет.

³ Ўзбекистон МДА. I-И-фонд, 12-рўйхат, 2102-нуш, 21-варак.

Россия ҳукумати Хива хонига 1888 йил январидида қилган мурожаатида пахта экиш ва пахта тозалаш заводлари, бошқа хилдаги корхоналарни қуришлари учун хонлик еридан ер майдони ажратиб беришини сўраган¹ эди.

Россиянинг баъзи бир тадбиркор, амалдор ва бойлари ҳар хил йўллар билан хонликда минглаб, юз минглаб таноб ер майдонларини эгаллашга, сув чиқарадиган насослар, пахта, ёғ, тери, совун заводлари, савдо ва бошқа кўплаб ҳар хил корхоналар қуришга, банклар барпо қилишга эришиб, Хивада россиялик мулкдорлар мулкни барпо қилдилар. Янги Урганчдаги почта-телеграф маҳкамаси², Катта Ярослав савдо-саноат ширкатлик мануфактураси бошқармасининг Янги Урганч шаҳридаги пахта тозалаш ва ёғ заводлари, Тошҳовуздаги пахта тозалаш заводи³, П.А.Мануиловнинг Хонка ва Гурландаги пахта тозалаш заводлари, унинг Хонқадаги тери заводи⁴, К.А.Мануиловнинг Янги Урганчдаги пахта тозалаш, совун қайнатиш, Манғитдаги пахта тозалаш заводлари⁵, ака-ука Черниковларнинг Тошҳовуздаги пахта тозалаш заводи⁶, А.И.Пиликиннинг Хонқадаги пахта тозалаш ва тери заводлари⁷, А.С.Сафарянцнинг Хўжаэли яқинида эгалик қилган катта ер майдони, сув чиқарадиган насоси ва пахта тозалаш заводи⁸, Князь Андронниковнинг Лаудон бўйидан 20 минг десятина ва Кўҳна Урганч ҳудудида 300 минг таноб, Хива темир йўл қурилишини лойиҳалаштирувчи корхона ходимларининг Кўҳна Урганч билан Октепа оралиғидан хондан сотиб олган 500 минг таноб ерлари⁹ ва бошқалар шулар жумласидандир. Буларнинг барчаси мустамлакачиларнинг кўчмас мулкларига айланиб, улар бунга Гандимиён битими асосида эришдилар.

¹ Ўша жойда, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 32-иш, 142-варақ.

² Ўша жойда, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 2015-иш, 8-в.

³ Каспийско-Аральская железная дорога. Под. ред. Рума Л.Л. С.Пб. 1914. С. 96.

⁴ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 1-варақ.

⁵ Каспийско-Аральская железная дорога... С. 96.

⁶ Ўша жойда.

⁷ Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 1-варақ.

⁸ Ўша жойда, 907-И-фонд, 1-рўйхат, 565-иш, 51-52-варақлар.

⁹ Ўша жойда, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 352-иш, 45-варақ.

Шундай қилиб, мустамлакачилар хонлик фуқароларини аёвсиз таладилар. Бу жараён ўз навбатида хонликка русларнинг кўчиб келиши оқими кучайишига ҳам олиб келган эди. 1910 йилга келиб хонликдаги россияликлар тахминан 1507 нафарга етди¹. Хонликда россияликларнинг алоҳида манзилгоҳлари юзага кела бошлади. Улардан Янги Урганчдаги ва Амударёнинг Оролга куйилиши жойидаги Тўкмоқ ота ороли яқинида жойлашган поселениеларни² келтириш мумкин. Русларнинг бу поселениелари Буюк князь Николай Константинович ва бошқа рус амалдорларининг хонликда руслар воҳасини барпо қилиш нияти йўлидаги режаларининг дастлабки қадами эди. Россиянинг Биринчи жаҳон урушига тортилиши ва ундаги тўнтаришлар мустамлакачиларнинг режалари ўша пайтда амалга ошиши учун имкониятларни қирқиб қўйган эди.

Бирок оқ подшо хонликда амалга ошира олмаган ишлар кейинчалик коммунистлар ҳукмронлиги даврида шўролар Россияси томонидан амалга оширилди. Шўролар даврида ўлкамиз руслашди. Мусулмон динига, ахлоқига, кадриятларимизга, тилимизга тажовуз қилинди. Бундан ҳам баттарроқ хатарлардан бизни мустақиллигимиз асраб қолди.

¹ Ўша жойда, 1-И-фонд, 25-рўйхат, 183-миш, 4-варақ

² Ўша жойда, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 527-миш, 10-49-варақлар.

III боб. Хива хонлиги истибод даврида

1. Хива хонлигидаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол

Гандимён битимининг имзоланиши билан Хива хонлиги Россия империясининг Марказий Осиёдаги мустамлакалари сафидан жой олди. Мустамлака ҳолатидаги Хива хонлиги Амударёнинг қуйи оқими бўйлаб унинг Дарғонотадан Орол денгизига қуйилиш жойига қадар тахминан 360 км. га чўзилиб кетган минтакадан иборат бўлиб, уни шарқда Бухоро хонлигидан Қизилқум дашти, ғарб ва жанубда Закаспий вилоятидан Қорақум ажратиб турарди.

Хон маҳкамаси томонидан 1910 йил декабрида тайёрланган маълумотга кўра, хонлик аҳолиси 106 минг уйлик (хонадон) дан иборат бўлиб, ҳар уйда ўртача 7 жон ҳисобидан 742 минг нафарни¹ ташкил қилади. Шундан 30 минг уйлиги, яъни 210 минг нафари туркман уруғларига мансубдир². Улар хонлик аҳолисининг 28 фоиздан ортиқроғини ташкил қилиб, сон жиҳатидан ўзбеклардан кейин иккинчи ўринни эгаллайдилар. Туркман уруғлари хонликнинг Тахта, Октепа, Пўрси, Илонли, Кўҳна Урганч ҳудудларида истикомат қиладилар³.

Хонликдаги қорақалпоқлар 19 минг 995 нафар бўлиб⁴, Шуманай, Кўнғирот ва Хўжаэли ҳудудларида ихчам ҳолатда яшаган бўлсалар, қозоқлар 17 минг 610 нафарни ташкил қилиб⁵, хонликнинг шимоли-ғарбий қисмида, яъни Кўнғирот, Хўжаэли, Манғит, Қипчоқ, Гурлан, Кўҳна Урганч, Тошқовуз каби ҳудудларида уруғ бўлиб яшаб, асосан чорва билан шуғулланганлар⁶. Уларни хонликнинг бошқа ҳудудларида алоҳида гуруҳлардан иборат ҳолда ҳам учратиш мумкин.

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 527-иш, 69-варак.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 527-иш, 95-варак.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 527-иш. 10-107-вараклар.

⁴ *Гиршфельд и Галкин М.Н.* Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть I-П. Т., 1903. Гл. III, Таб., 1.2. С. 107.

⁵ *Гиршфельд и Галкин М.Н.* Уша асар. 107-бет.

⁶ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 527-иш, 10-170-вараклар.

Бу даврда хонликдаги қорақалпоқ ва козоқларнинг турмушида дехқончилик етакчи ўринни эгаллаган бўлса-да, уларнинг каттагина қисми ҳали кўчманчилик билан ҳаёт кечирмоқда эдилар. Қорақалпоқларнинг 3999 уйлигидан (хонадонидан) 1460 таси кўчманчи бўлиб, бу хонликда яшайдиган қорақалпоқларнинг 1/3 қисмини ташкил қилади. Козоқларнинг эса 3522 уйликдан 1578 таси кўчманчи¹ бўлиб, бу хонликдаги козоқларнинг деярли ярмини ташкил қилади.

Россия империяси Хива хонлигини ўзининг мустамлакасига айлантирганидан кейин хонликка рус савдогарлари ва ишбилармонларининг кизиқиши янада ортиб, улар хонликка келиб дарҳол иш юрита бошладилар. Руслар асосан йирикрок шаҳарларда, савдога ва Амударёга қулайроқ жойларда ўрнашиб олдилар. Масалан, улардан Хива қалъасида 80 нафар, Хонқада 90, Манғитда 200, Кўхна Урганчда 100, Қўнғиротда 150, Садбарда 300, жами бўлиб хонликда 1 минг 507 нафар (1910 йил статистикасига кўра) Россия фуқароси истикомат қилмоқда эди².

Хонликда немис миллатига мансуб 137 нафар фуқаро ҳам яшаган. Улар асли Германиянинг Марианбургдан бўлиб, 1884 йили Қипчок яқинидаги Илон-Тоғ деган жойга келиб ўрнашганлар, кейинчалик уларни Саид Мухаммад Раҳимхон Хивага яқинроқ, нисбатан тинч Оқмасжид кишлоғига кўчириб келтиради. Улар дурадгорлик билан шугулланадилар³. Советлар даврида колхозга киришни хоҳламасдан кўчиб кетадилар.

Хонликдаги ўзбеклар шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ ҳаёт кечириб, дехқончилик, хунармандчилик ва савдо билан шугулланадилар. Ўзбеклар шаҳарларда аҳолининг асосий қисмини ташкил қилиб, савдо ва хунармандчиликда етакчилик қиладилар. Хоразм усталари мохирликда қадим-қадимдан бутун Осиёда «Урганжи» номи билан донг таратганлар.

Туркман уруғлари хонликда магистрал каналларнинг қуйи

¹ Гурцифелд и Галкин М.Н. Ўша асар. Таб.1. С. 195.

² Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 527-иш, 10-49-варақлар; 125-И-фонд, 424-иш, 4-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 47-варақ.

қисмида жойлашган бўлиб, улар қисман деҳқончилик ва қисман чорвачилик билан шугулланадилар (уларнинг ҳаёти ва машғулооти тўғрисида кейинги мавзуларда батафсил баён қилинади).

Хива хонлиги маъмурий жихатдан 23 ҳокимликдан иборат бўлиб, улар Дарғонота, Садвар, Питнак, Ҳазорасп, Хива қалъаси, Хива қалъаси атрофи, Хонқа, Янги Урганч, Гурлан, Бешарик, Ғозиобод, Кат, Манак, Қиличбой, Манғит, Қипчоқ, Тошҳовуз, Илонли, Хўжаэли, Кўҳна Урганч, Қўнғирот, Шуманайлардир. Ҳокимликларни хон томонидан тайинланган ҳокимлар бошқарардилар. Ҳокимликлар масжид кавмликларидан иборат бўлиб, уларнинг бошида ҳокимлар томонидан тайинланган оқсоқоллар туради. Бундай қоида хонликнинг ўзбек фуқаролари истиқомат қиладиган қисмида юритилиб, туркман кавмларида уруғларни муҳрдор бошқариб, улар хон томонидан уруғларнинг обрўли ва бойроқ уруғ бошлиқлари (сардорлар) орасидан тайинланадилар. Ҳар бир уруққа уруғ бошлиқлари (сардорлар) бошчилик қилиб, уларга катхудо дейилади. Уруғ ичидаги кичик гуруҳлар бошида эса оқсоқоллар туради. Катхудолар ва оқсоқоллар муҳрдорларга, муҳрдорлар эса хон ҳукуматига бўйсунганлар¹.

Туркман кавмлари сон жихатидан хонлик аҳолисининг деярли 1/3 қисмини ташкил қилсалар-да, маъмурий жихатдан улар ҳокимликлар таркибига киритилмасдан ёки алоҳида ҳокимликка бирлаштирилмасдан, хон тайинлаган махсус амалдор томонидан бошқарилган.

Хонликдаги қозоқлар ҳокимга, ўз қабиласи ва уруғи ичида эса ўзларининг беклар бегисига ва бийларга иттиқат қилганлар.

Хива хонлигида қишлоқ оқсоқоли, уруғ катхудоси, беклар бегиси, бийларидан токи унинг амалдорларига қадар барча лавозимдагилар ўзларини халқ олдида, ҳатто шариат олдида жавобгар билмасдан, ўз манфаати йўлида фуқароларни аёвсиз хўрладилар. Бу соҳага хон ва унинг амалдорлари Россия мустамлакачиларининг қудратига, унинг Хивадаги армиясига таянганлар. Шунинг учун ҳам улар мамлакатни бошқаришда фуқаролар манфаатини кўзлашдан,

¹ *Ненесов Г.* Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. Т., 1962. С. 22.

шариат йўли билан иш кўришдан кўра Россия империясига хизмат қилишни афзал кўрганлар.

Хонликнинг иктисодий асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил қилиб, мамлакатнинг асосий бойлиги ҳам шулардан олинади. 1910 йилда хон маҳкамаси томонидан тайёрланган статистик маълумотга кўра, мамлакатда деҳқончилик қилинадиган жами ер майдони 571 минг танобни (бир таноб - 0,4 га), экилмасдан ётган ер майдони эса 1 миллион 18 минг танобни ташкил қилган¹. Деҳқончилик қилинадиган ер майдонининг 197 минг 700 танобига бугдой, 68 минг танобига пахта, 62 минг 100 танобига беда, 59 минг 600 танобига жўхори, 49 минг 850 танобига шоли, 25 минг 550 танобига қовун, 11 минг 750 танобига тарик, 9 минг 560 танобига арпа, 8 минг 310 танобига қунжут, 8 минг 180 танобига мош, 4 минг 500 танобига зиғир ва бошқа полиз экинлари экилган. Хонликнинг ўзбеклар яшайдиган қисмида эса, пийёз, картошка, тамаки, кизил мурч каби сабзавот экинлари экилади². Булардан ташқари, моллар ем-хашаги экиладиган ерлар ҳам анча майдонни ташкил қилади. Хиваликлар турмушида боғдорчилик ҳам муҳим ўринни эгаллаган бўлиб, у асосан хонликнинг ўзбеклар яшайдиган қисмида ривожланган.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, хонликда пахта экиладиган ер майдони унинг миқдори жиҳатидан 1910 йилда бугдойдан кейин иккинчи ўринни эгаллаб, деҳқончилик қилинадиган жами ер майдонининг 12 фоиздан ортиқроғини ташкил қилади, 32 фоиздан ортиқроқ ерга эса бугдой экилган. Хонликнинг баъзи ҳудудларида ғўза ва америка пахтаси деҳқончилик қилинадиган ер майдонининг 20-25 фоизини эгаллаган. Масалан, Хонқа, Манғит, Қипчок ҳудудларида экиладиган ҳар юз таноб ер майдонининг 25 танобига, Урганч, Тошҳовуз, Илонли, Қиличбой, Гурлан ҳудудларида ҳар юз таноб ер майдонининг 20 танобига ғўза ва америка пахтаси экилган³.

¹ Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 527-иш, 93-варақ.

² Ўзбекистон МДА. Уша жойда.

³ Ўзбекистон МДА. Уша жойда, 10-56-варақлар.

У даврда экинларнинг унумдорлиги жиҳатидан хонликда тубандаги жараёни кузатиш мумкин: ҳар бир таноб ер майдонидан жўхоридан ўртача 40 ботмондан, (1 ботмон - 20 кг), бугдой ва шолидан 30 ботмондан, гўзадан 20 ботмондан, америка пахтасидан 15 ботмондан, кунжутдан 10 ботмондан ва беда уруғидан 15 ботмондан йиғиб олинган¹.

Хонлик бозорларида 1909 йилда асосий деҳқончилик маҳсулотларининг нарх-наволари тахминан тубандагича бўлган: бугдойнинг ҳар бир пуди (16 кг) Янги Урганч бозорларида 1 манат 10 тийиндан; Даргонота, Ҳазорасп, Питнак, Хива, Шоҳобод, Тошҳовуз, Илонли, Кўҳна Урганч, Хўжаэли, Манғит бозорларида 1 манатдан, Қўнғирот бозорида 80 тийиндан;

Жўхорининг ҳар пуди Хива, Хонка, Янги Урганч бозорларида 90 тийиндан, Ҳазорасп, Питнак, Шоҳобод бозорларида 80 тийиндан, Тошҳовуз, Кўҳна Урганч, Илонли, Хўжаэли, Манғит бозорларида 70 тийиндан, Қўнғирот бозорида 50 тийинда;

Гуручининг ҳар пуди Шоҳобод, Тошҳовуз, Илонли, Манғит, Кўҳна Урганч, Хўжаэли бозорларида 3 манатдан, Хива, Хонка бозорларида 3 манат 60 тийиндан, Янги Урганч бозорида 3 манат 40 тийиндан, Даргонота, Питнак, Ҳазорасп бозорларида 2 манат 20 тийиндан;

Кунжутнинг ҳар пуди Гурлан, Манғит, Хўжаэли, Илонли бозорларида 3 манат 40 тийиндан, Кўҳна Урганч, Қўнғирот бозорларида 3 манатдан сотилган².

Лекин деҳқончиликда ишлатиладиган иш қуруллари техник жиҳатдан ниҳоятда паст даражада эди. Улар асосан омов, мола, чигир (чигир - сув кўтаргич иншоот), бел, кетмон, ўроқ кабилардан иборат бўлиб, деҳқонлар ҳар қанча гайрат билан меҳнат қилсалар-да, уларнинг меҳнати кам унумли бўлган.

Хонликда деҳқончилик билан бир қаторда унинг ҳайвонот дунёси ҳам асосий бойликларидан ҳисобланади. Хонлик чорвасининг 106 минг 100 тасини от, 171 минг 450 тасини

¹ Ўзбекистон МДА. Ўша жойда. 51-варақ.

² Ўзбекистон МДА. Ўша жойда. 10-56-варақлар.

қорамоллар, 69 минг 440 тасини туя, 268 минг 300 тасини қўй ва эчкилар ташкил қилади¹. Шундан отларнинг деярли 40 фоизи (40 минг 500 таси), қорамолларнинг 30 фоизи (50 минг 500 таси), туянинг 68,4 фоизи² (47 минг 500 таси), қўй ва эчкиларнинг 95 фоизи туркман уруғларига тегишли бўлиши уларнинг турмушида қорва муҳим ўринни эгаллашини кўрсатади.

Хива хонлиги иқтисодиётида ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Хонликдаги деярли ҳар бир миллат ўзига хос ҳунарни касб қилиб олган ва шунга ихтисослашган. Хивалик ўзбеклар асосан ҳунармандчиликнинг ёғочсозлик (арава, чигир, синч уйлар қуриш ва бошқалар), металлга ишлов бериш (болта, бел, кетмон, ўроқ, пичоқ каби уй-рўзгор буюмларини яшаш, заргарлик ва бошқалар), этикчилик, кўнчилик, тикувчилик, кулолчилик, гиштчилик, иморат қуриш каби касблар билан шуғулланадилар. Туркман уруғлари эса гилам тўқиш, гулдор кигизлар, туя юнгидан чакмон тайёрлашда моҳир бўлганлар.

Хонлик иқтисодиётида савдо ҳам катта ўринни эгаллайди. 1873-1917 йиллар давомида савдо анча ривож топиб, у мамлакат халқ хўжалиги бошқа соҳаларининг ҳам жонланишига катта таъсир кўрсатади. Бу даврда Хива хонлиги бутун Ўрта Осиёдагидек Россия саноати маҳсулотлари сотиладиган даромадли бозорга айланди. Россия савдогарлари ва саноатчилари Хива бозорларига газлама, чой, қанд, шакар, конфет, пахта ипи, кийим тикадиган машина, гугурт, шам, қорамурч, занжир, аччиқ тош, бўлгор чарми, тахта, миҳ, керосин, нефть, қалай ва ҳар хил металл маҳсулотлари келтирганлар. Хивадан эса пахта, ипакдан қилинган чопон; мол, қўй, тулки ва қоракўл терилари; қўй ва туя юнги; гилам, кигиз маҳсулотлари, рўён ва бошқалар олиб кетилган³.

¹ Ўзбекистон МДА. Ўша жойда, 69-парақ.

² Ўзбекистон МДА. Ўша жойда, 68-парақ.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 56-иш, 211-212-парақлар.

Чоржўй темир йўл узелининг барпо қилиниши ва 1887-1888 йилларда Амударёда пароход катновининг очилиши билан хиваликларнинг Бухоро ва Россия билан иктисодий алоқалари янада кучайди. Шу муносабат билан Хоразм воҳасида савдо-саноат маркази ҳисобланган ва Амударёга яқин жойлашган Янги Урганч шаҳрининг мавқеи ортди. Урганчда почта-телеграф бўлими, Россия-Осиё банки бўлими, «Катта Ярослав мануфактураси» компанияси пахта заводлари жойлашган. Россиялик амалдорлар Хива хонлигининг бошқа шаҳарларига нисбатан ўзларининг мустамлакачилик сиёсатини айнан Янги Урганч орқали ўтказар эдилар. Хўжаэли, Кўнғирот ва Манғит шаҳарлари ўзбек, туркман, қорақалпоқ, қозоқ ва руслар орасида айирбошлаш савдоси марказига айланди.

Лекин Хоразм воҳасида алоқа йўлларининг талабга жавоб бермаслиги савдонинг ривожланиши ва хиваликларнинг иктисодий, маданий ҳаёти юксалишига тўсқинлик қилмоқда эди. Мамлакат ичкарисида бирдан-бир юк ташийдиган воситалардан ҳисобланган аравадан ёнғингарчилик пайтида фойдаланиш жуда оғир кечарди. Қумлоқ ерларда ва қуруқ пайтларда туялар билан юк ташиш самарали бўлган.

Шундай қилиб, алоқа йўлларининг ёмонлиги ва Хоразмнинг Закаспий темир йўли билан боғланмаганлиги мамлакат халқ хўжалиги тараққиётига оғир таъсир қилмоқда эди. Хоразмнинг Россия билан темир йўл орқали боғланишидан мустамлакачилар хиваликлардан ҳам кўпроқ манфаатдор эдилар. Чунки темир йўл йўқлиги сабаб Россия ишбилармонлари саноат моллари бозори ҳисобланмиш ва ҳам ашё манбаи бўлмиш Хоразмдек бой ўлкани хали тўлиқ ўзлаштирмаган эдилар. Хоразмга темир йўлнинг келтирилиши унинг ҳам ашёсини ташиб кетиш билан бирга мустамлакачилар учун уни руслаштирилган ўлкага айлантириш учун ҳам зарур эди. Бу тўғрида Амударё бўлими бошлиғи Колосовский «Темир йўл билан Хивага ҳақиқий рус кишилари келади, улар Хивадан хонликда асрлар давомида йиғилиб қолган табиий бойликларни олиб кетадилар, Россия таъсирини бутунлай

мустахкамлайдилар»¹, - деб ёзади. Чор ҳукумати 1899 йилдаёқ Хоразм орқали Чоржўй-Александров-Гай темир йўлини куриш масаласини кўриб чиқиб, бу тўғрида 1916 йилда бир қарорга келган бўлса ҳам, ҳар хил сабабларга кўра у бу даврда амалга ошмасдан қолди.

Орол денгизи, Амударё орқали пароход ҳаракатининг очилиши билан Россия товарларининг келтирилиши йилдан-йилга орта борди. Масалан, 1897 йилда Россиядан Хивага умумий қиймати 7,5 млн. рубллик 230 минг пуд товар келтирилган бўлса, 1911-1912 йилларда умумий қиймати 18,6 млн. рубллик 2,2 млн. пуд миқдорида товар келтирилган. Шу йилларда Хивадан Россияга олиб кетилган товарлар миқдори ҳам орта борди, яъни 1897 йилда Хивадан 3,9 млн. рубллик 482 минг пуд товар олиб кетилган бўлса, 1911-1912 йилларда 14,8 млн. рубллик 1,5 млн. пуд миқдоридаги товар олиб кетилган². Олиб кетилган товарларнинг асосини пахта ва беда уруғи эгаллайди. Масалан, хонликдан Россияга 1899 йилда 150 минг пуд, 1900 йилда 320 минг пуд, 1905 йилда 450 минг пуд, 1910 йилда 600 минг пуд, 1911 йилда 680 минг пуд, 1912 йилда 700 минг пуд пахта юборилган.

Фақат 1915-1916 йиллар мавсумида Хивадан Россияга 2 млн. пуд пахта олиб кетилган. Пахта билан бир қаторда хонликда етиштириладиган беда уруғи ҳам жаҳонга машҳур бўлиб, 1912-1913 йилларда Россия, Германия, Америка Қўшма Штатларига 250-300 минг пуд, 1914 йилда 400 минг пуд чиқарилган³. 1915 йилда Хивадан фақат Гамбургга юборилган беда уруғи 400 минг пудни ташкил қилади⁴. Амударё воҳасида ундирилган беда уруғининг афзаллиги унинг яхши униб чиқишида эди. Шундай қилиб, Хива хонлиги аста-секин халқаро товар муомаласи гирдобига тортила борди.

Россиянинг савдо-саноат, транспорт фирмалари Янги

¹ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-руйхат, 1899*-иш, 103-варак.

² Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. Ташкент, 1962, С. 29.

³ Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX - начале XX вв. Т.: Наука, 1965. С. 165.

⁴ Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. Ташкент, 1962, С. 29.

Урганч, Хива, Хонқа, Қўнғирот каби шаҳарларида ўзларининг улгуржи савдо омборлари ва контораларини барпо қилиб, улар орқали савдо ишларини олиб бордилар. 1912 йилда хонликда Россиянинг 33 та йирик ва 156 та ўрта ҳолдаги савдо фирмалари вакиллари иш олиб бордилар. Улар Янги Урганч, Гурлан, Хонқа, Тошховуз ва хонликнинг бошқа шаҳарларида дехқонлардан пахта сотиб оладиган пунктларни ҳам ташкил қилдилар¹. Шу билан Россия савдо-саноат капитали Хиванинг қишлоқларига қадар кириб бориб, қишлоқ меҳнатқашларини ҳам ўзларининг мустамлакачилик доирасига камраб олди.

Мустамлакачи савдогарларнинг хонликдан қўпроқ фойда олишларида ХХ аср бошидан Хивада фаолият кўрсатаётган бир неча Россия банкларининг агентлари, 1909 йилда Янги Урганчда иш бошлаган Россия-Хитой банкининг бўлими, 1915 йилдан хонликда иш юритаётган Сибирь ва Москва савдо, шунингдек, савдогарлар банклари агентлари, ўша йилларда Янги Урганчда ўрнашиб олган Россия-Осиё банки бўлими уларга кредитлар бериб мададкор бўлдилар. Россия банклари хизматларидан маҳаллий бойлар, савдогарлар, саноатчилар, ҳатто хон ва унинг амалдорлари фойдаланганлар. Россия-Осиё банкининг Янги Урганчдаги бўлими маҳаллий бойлардан 120 тасига қарз берган. Улар орасида Хиванинг энг катта ер эгалари бўлмиш Муҳаммад Мурод девонбеги ўғиллари - Хусайнбек, Шихназарбой, Омонгалди, оға-ини Бакколовлар, оға-ини Мадяровлар, шунингдек, катта савдогар ва саноатчи оға-ини Оллоқуловлар, Худайбергановлар ва бошқалар бор эди². Шу билан хонликдаги катта ер эгалари, саноатчилар ва бошқа амалдорларнинг ҳам мустамлакачилар капиталига қарамлиги янада кучайди.

XIX аср охири - XX аср бошларида Хива хонлигида нефть, керосин билан ишлайдиган 6-15 ва 20-30 от кучи қувватига эга завод ва корхоналарнинг юзага келиши мамлакат иктисодий,

¹ Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX - начале XX вв. Т.: Наука, 1965, С. 144-145.

² Садыков А.С. Ўша асар, 150-159-бетлар.

ижтимоний хаётида муҳим ўрин эгаллади. 1916 йилда Хива хонлигида кичик корхоналарни ҳисобга олмаганда 36 та пахта тозалаш, 4 та ёғ ва совун ишлаб чиқариш, 4 та беда уругини тозалаш, 4 та тери ва 11 та гишт заводлари, шунингдек, 50 та гўза янчиш ва 2 та ичак ювиш корхоналари мавжуд эди¹. Албатта, уларнинг кўпчилиги Россиянинг «Катта Ярослав Мануфактураси» каби машҳур компаниялари томонидан қурилган эди. Махаллий тижоратчилардан оға-ини Бакқоловлар, Салимжонов, Авазбой Курбонниёзов, Самандаров, Аминов, Тошниёзов, Аллаберганов, Оллоқулов ва бошқалар ҳам хонликда ўз корхоналарига эга эдилар². Улар ҳам бошқа хивалик ишбилармонлар каби Россиянинг хонликдаги банк бўлимларидан олган катта кредитлари эвазига иш юритдилар. Шу билан улар Хива хонлиги меҳнаткаш фуқароларини мустамлакачилик асоратида саклашда ва уларни турли-туман йўллар билан хўрлашда мустамлакачилар билан бирга бўлдилар. Шунинг ҳам қайд қилиш ўринлики, мамлакатда савдо ва саноат корхоналарининг юксалиб бориши ва банк капиталининг хонликка кириб келиши билан савдо-саноат соҳасидаги хивалик ишбилармонлар, яъни махаллий буржуазия ҳам юзага кела бошлади. Бироқ Хива хонлиги иқтисодий жиҳатдан ҳам Россияга қараб бўлиб, пахта, қорақўл ва бошқа товарлар билан савдо-сотик қилинадиган барча йирик савдо муомалалари, шунингдек, завод-фабрикаларда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари билан савдо-сотик қилиш ишларини Россия савдогарлари ўз қўлларига олганлари туфайли хивалик савдогарлар кам даромадли товарлар билан савдо қилишга мажбур эди. Хонликдан ташқари бозорларга чиқарилган пахта, беда, тери, гилам ва шунга ўхшаш маҳсулотлар олибсотарлар қўлида тўпланиб, катта улгуржи оморларга йиғиларди. Уларнинг кўпчилиги Россия фирмалари эди. Худди шундай аҳвол хонликда эндигина юзага келаётган саноат соҳасида ҳам кузатилмоқда эди. Уларнинг ҳам кўпчилиги

¹ Садыков А.С. Ўша асар, 135-бет.

² Садыков А.С. Ўша асар, 135-бет.

ва йириклари Россия ишбилармонлари кўлида тўпланган эди¹. Хонликнинг маҳаллий ишбилармонлари ўз мамлакатидан унадиган даромаддан ўзлари кўпроқ фойда олишга ҳаракат қила бошладилар. Шу асосда XX аср бошидаёқ маҳаллий савдо-саноат ишбилармонлари билан Россиянинг хонликдаги савдо-саноат ва молия капитали вакиллари ораларида зиддият юзага чиқа бошлади. Бунинг негизида мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракати турарди, албатта.

Яна шуни қайд қилиш жоизки, Хива хонлиги ижтимоий-иқтисодий турмушида юз бераётган ўзгаришлар меҳнаткашлар оммасининг азалдан оғир аҳволини енгиллаштиришга хизмат қилмасдан, уларнинг аҳволини янада ёмонлаштирди. Бу ўзгаришлар фақат катта ер эгаларига, савдогарларга, банк ва саноатчиларга фойда келтирди.

Бу даврда Хива хонлигида савдо-саноат энди юзага чиқаётган бўлиб, жамиятнинг асосини ерга йирик заминдорлар томонидан эгаллик ташкил қилади. Мамлакатнинг асосий бойлиги бўлмиш экиладиган ерларнинг кўпчилик қисми, суғориш каналлари, ёллар катта ер эгалари ва амалдорлар ихтиёрида бўлиб, меҳнаткаш фуқаролар доимо мухтожликда кун кечирардилар.

Хива хонлигида экиладиган ер майдонлари ўз эгаллиги жиҳатидан давлат ёки подшолик ери, вакф ва мулк ерларидан иборат бўлиб, давлат тасарруфидаги ерлар кўпчиликти ташкил қилади. Чунки Ўрта Осиё хонликларида, шу жумладан, Хива хонлигида деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, суғориш иншоотлари катта меҳнат ва сарф-ҳаражатни талаб қилиши сабаб бу иш фақат давлат томонидан амалга оширилиши ёки ташкил қилиниши мумкин эди.

Хонлар давлат ери захирасидан ўзларига мулк қилиб олишга ва, шунингдек, кўп сонли қариндош-уруғларига, амалдорларга, катта ер эгаларига инъом қилишга ҳаракат қилганлар ва шу йўл билан улар мамлакат ичкарасида ўзларига таянч барпо қилар

¹ Лобачевский В. Хивинский район. Военно-статическое описание Туркестанского военного округа Ташкент, 1912. С. 89-90.

эдилар. Хонликда фукараларга давлат еридан узоқ муддатли ва мерос килиб қолдириш ҳуқуқи билан ижарага бериш тартиби кенг тарқалган. Давлат еридан катта майдондаги ер майдонларини ижарага олганлар, ўз навбатида у ерларни камбағал деҳқонларга ижарага бериб, катта фойда олганлар. Давлат еридан кичик майдонларни ижарага олиш тартиби асосан камбағал деҳқонлар ва «беватанлар» орасида кенг тарқалган («беватан» атамаси ўз хусусий ер мулкига эга бўлмаган давлат ва бошқа эғалик шаклидаги ерларни ижарага олувчи деҳқонларга нисбатан ишлатилади).

Ерга эғалиги жиҳатидан Хива туркманлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларда ерга эғалик шакллари асосан «отлик ери» ҳисобланади. Хива хонлари томонидан навкарликда хизмат қилган туркман отлиқларига давлат еридан берилган ерлар «отлик» деб аталиб, солиқ ва ирригация мажбуриятларидан озод бўлганлар. «Отлик» деб аталувчи ерлар (ер майдони) ўзининг хусусиятига кўра Ўрта Осиё хонлиқларида XVI асрда юзага келган «танҳо» деб юритилувчи ер эғалигига ўхшайди. Чунки Бухоро хонлигида хонлар томонидан ҳарбий хизматдаги ва бошқа шахсларга инъом қилинган ерлар «танҳо» дейилган¹.

Хоразм туркманлари эғаллаган ерлар (у ер эғалигининг «отлик» ёки «дахяк» тоифасига оидлигидан катъи назар) бирор уруғнинг мулки ҳисобланади², - деб таъкидланади Ю.Э.Брегель асариди. Кўплаб архив манбаларида ҳам Хоразм туркманларига хонлик томонидан тарқатилган барча ерлар рўйхати фақат уруғлар номи билан юритилган³. Улар учун тайинланадиган солиқ ва унинг йиғилиши ҳам уруғ бошлиқларининг номи билан юритилган⁴. Яъни хон ҳукумати томонидан туркманларга тарқатилган ер майдони унда деҳқончилик қиладиган алоҳида деҳқонга эмас, уруғ ихтиёрига берилган. Сув тақсимооти ҳам худди

¹ Абдурашмов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI - первой половине XIX века. Автореферат дисс. на соискание ученой степени док. ист. наук. Т. 1963. С. 54.

² Брегель Ю.Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. Москва. 1961. С. 98-100.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 463-иш, 3-7-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд. 1-рўйхат, 314-иш, 26-29-варақлар.

шу тартибда бўлиб, ҳар бир уруғ ўзига канал, ёп, солма ўтказган ва улар ўша уруғ номи билан юритилган¹. Хоразмлик туркманлар илгаридан яшаётган ҳудудларнинг кўпчилигида ариқларнинг ўша даврдаги номлари ҳозирда ҳам сақланиб қолган.

Хива хонлигидаги қорақалпоқ ва қозоқларнинг ердан фойдаланиши ва унга эгаллик қилиши хонликдаги бошқа халқларга нисбатан бироз фарқ қилади. Бу халқларга ер асосан Амударёнинг қуйи оқимидан ажратилган бўлиб, дарёнинг ўзани ўзгартириб туриши натижасида улар деҳқончилик қиладиган ҳудудларини тез-тез ўзгартириб туришларига ва бошқа ерларга кўчишларига тўғри келарди. Бундай вазият қорақалпоқ ва қозоқларда деҳқончилик хўжалиги ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Натижада бу халқларда деҳқончилик хўжалиги ривожива кўчманчи чорвачиликдан деҳқончиликка ўтиш жараёни секинлик билан юксалди. Бунинг устига, уларда уруғларга бўлиниш тартибининг сақланиб қолиши ҳам алоҳида деҳқон хўжалигининг ерга хусусий мулкчилиги ўрнатилишига тўсқинлик қилади. Архив манбаларида хонликда яшайдиган қорақалпоқ ва қозоқларга ҳам давлат томонидан берилган майдонларнинг уруғлар ихтиёрида бўлиши қайд қилинади. Масалан, 1895 йилда Хива ҳукуматининг кўнғиротлик қорақалпоқларга тарқатган 146 минг 220 таноб ер майдони деҳқон хўжалиқларига эмас, оталиқлар (уруғ бошлиқлари) номига берилган².

Яна архив манбаларида Кўҳна Урганч ҳудудида яшовчи 13 та қозоқ уруғи бошлиқлари ва улар ихтиёридаги ер майдонлари рўйхати келтирилган бўлиб, булар ҳам ўша уруғлар номига берилган ер майдонлари эди³. Шундай қилиб, Хива хонлигидаги қорақалпоқ ва қозоқларнинг ерга эгаллик қилиши эволюцияси уларга ижтимоий-иқтисодий ва иқлим омилларининг салбий таъсир кўрсатиши оқибатида секин ривожланди.

¹ Брегелъ Ю. Э. Ўша асар, 98-99-бетлар.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 565-иш, 13, 64, 70, 71-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 380-иш, 190-варақ.

Хива хонлигида давлат ва мулк эгалигидан ташқари вақф ер эгалиги ҳам мавжуд эди. Бундай ер майдонлари мадраса, масжид ва муқаддас авлиёларга тегишли бўлиб, давлат еридан тортиқ килинган, кишилар томонидан хайр-эҳсон килинган ва диний муассасалар томонидан сотиб олинган ерлардан таркиб топганди. Вақфга тегишли ер майдони ҳажми тўғрисида манбаларда турлича ракамлар келтирилади. Хива хони архивида сақланаётган вақф дафтарига асосан хонликда 59 та мадраса бўлиб, уларнинг эгалигида 282 минг 152 таноб ер майдони бўлган¹. Хива музейида сақланаётган А.Болтаевга мансуб қўлёзмада хонликда 64 та мадраса бўлиб, улар ихтиёрида 284 минг 326 таноб ер бўлганлиги қайд қилинади². Вақф ерлари деҳқонларга ижарага берилиб, ижара ҳақи миқдори белгиланишида ернинг ҳосилдорлиги ва унинг сув билан қай даражада таъминланиши эътиборга олинган. Шунингдек, ижара ҳақи миқдори белгиланиши ижарачининг мутавалли билан шахсий келишишига ҳам боғлиқ бўлади. Мутавалли ижарачини ижара ҳақидан озод қилиши ҳам мумкин бўлган.

Шундай қилиб, вақф ерларининг ижара ҳақи белгиланишида ягона тариф бўлмагани мутавалли томонидан ижарачи деҳқонларга нисбатан сунистеъмом қилиш имконини беради. Вақф ерини ижарага беришда ягона тариф бўлмаганидан баъзи амалдорлар ва бойлар фойдаланиб, вақф еридан юзлаб, минглаб таноб ер майдонларини ижарага олиб, уни кам ерли ва ерсиз деҳқонларга суб-ижара тартибида тарқатиб, вақф ерини ўзларининг катта даромад манбаига айлантирдилар. Шу билан улар вақф еридан камбағал деҳқонларни эзишда фойдаландилар. Масалан, Муҳаммад Раҳимхон мадрасасига тегишли Манғит ҳудудидаги ердан Карим Сариф 2500 таноб ерини³, Эшниёзбой 4 минг таноб ерини⁴, шу мадрасанинг Манак ҳудудидаги ерларидан Муҳаммад Али девон 100 таноб, Муҳаммад Юсуф ясовулбоши

¹ 125-И-фонд, 1-рўйхат, 483-иш, 189-1-варақ; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 484-иш, 366-1-варақ.

² Болтаев А. Хива тарих музейи. 39-дафтар, 45-бет.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 483-иш, 93-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 483-иш, 92-варақ.

100 таноб, Нуржон Баходур 138 таноб ер майдонларини ижарага олиб, қайта ижарага тарқатганлар¹. Жумладан, Нуржон Баходур мадрасадан ижарага олган 138 таноб ерини камбағал дехқонларга қайта ижарага бериши бадалига ундай йилга 1395 тилла соф даромад олади². Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин³.

Хива хонлиги ер эгалигида мулк шакли, яъни мулк ерлари унинг асосини ташкил қилади. Бу даврда Хива хонлигидаги мулк ер эгалиги Бухоро амирлигида ерга бўлган мулк эгалигидан фарқ қилади. Хива хонлигида, Бухоро амирлигида бўлганидек, мулки хурри-халис (солиқдан озод) ер эгалиги шакли бўлмаган. Бундан ташқари, мулк ер эгаларидан олинадиган солиқ миқдори жихатидан ҳам фарқ қилади.

Хива хонлигида мулк ер эгалиги отаи мулк ва ёрликли мулкларга бўлинган. Отаи мулк ҳуқуқий жихатдан ёрликли мулкдан жуда кам фарқ қилади.

Ёрликли мулкдорлардан уларнинг эгаллаган ер майдони миқдорига, яъни ҳар 10 таноб ер майдонидан 4 тилла хисобидан солиқ йиғилгани ҳолда, отаи мулкдорлар хон ғазнасига хўжалик хисобидан солиқ тўлаганлар. Хўжалик солиғининг миқдори эса мазкур хўжаликнинг мулки аҳволи (эгаллаган ер майдони) жихатидан отаи мулкдорларнинг қай бир гуруҳига тегишли бўлиши билан белгиланади. Бошқа фарқи шундаки, отаи мулк ерлари авлоддан-авлодга мерос қолдирилган ер бўлиб, ёрликли мулк ери эса ҳар хил даврда бирор шахсга унинг давлат олдидаги хизмати ёки бошқа сабабларга кўра хон ёрлиғи билан унга давлат

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 483-иш, 90-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 484-иш, 294-варақ.

³ Матнда қайд қилинганлардан ташқари (ёки қушимча): Муҳаммад Аминжон мадрасасининг Қиёт-Қунғирот ҳудудидаги еридан Шихназар ясовулбоши 100 таноб, Оқмурод полвон 300 таноб, Ёқубхўжа 630 таноб, Иброҳим мутавалли 200 таноб, қози қалон Ўшон 100 таноб, Қобул махрам ва Муҳаммад Латиф мақсум 300 таноб, шу мадрасанинг Туялўйиндаги еридан Саъдулла хўжа 600 таноб, Ширшали худуддаги еридан Ибодулла тура 1000 таноб, Саидахмад мадрасасининг Уйғур худудидаги еридан Отажонбек ва Сафарбеклар 1000 таноб ва бошқаларнинг вақф еридан кўплаб ер майдонларини ижарага олганликларини кўрсатиш мумкин (Қаранг: Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 483-иш, 90, 92, 97, 98-101-варақлар).

еридан доимий эгалик қилиш ва мерос қолдириш ҳуқуқи билан берилган ер майдони ҳисобланади. Шу жиҳатдан ёрликли мулк хусусий мулкка жуда яқин туради. Лекин барибир уни тўлиғича хусусий мулк, деб бўлмасди, чунки бундай ерлар у ёки бу шахсга давлат эгаллиги шаклидаги ер майдонидан меросий фойдаланиш учун берилган эди.

Хива хонлиги шароитида (деҳқончилик сунъий суғоришга қарам бўлгани учун) ерга эгалик шаклининг ривожланиш эволюциясисекин ўтади. Чунки хонликда ерга хусусий эгаликнинг қучайиши ва мустақамланиши давлат ҳокимиятининг жиддий таъсири остида эканлиги сабабли бу жараён маълум жиҳатдан хон ҳукуматига боғлиқ бўлиб қолган эди. Шундай қилиб, ёрликли мулк давлат ерининг хусусий мулкка тўлиқ (тамомила) ўтиши шаклидаги бир кўринишдир.

Хонликда ёрликли мулк баъзан деҳқонларнинг давлатнинг партоверидан очган ерларидан ҳам юзага келади. Бундай тақдирда у ерни экиладиган қолатга келтирган деҳқон хон ҳукуматидан ёрлик олиб, уни ўз мулкига ўтказишга ҳаракат қилади ва ёрлик олиши билан у ёрликли мулк, мулкдор эса, ёрликли мулкдор деб аталади. Ёрликка эга бўлиш маълум миқдорда сарф-харажат билан боғлиқ бўлгани сабабли давлат еридан ер олиб эккан кўплаб деҳқонлар хон ёрлигини ололмасдан, у ерни солиқ рўйхатида киритадилар. Бундай ҳолда улар ҳам мулкдор деб аталарди ва у ер эса «оддий мулк» ҳисобига киритиларди. Шундай қилиб, хонликда «оддий мулк» юзага келади. Бундай мулкка эга бўлганлардан ҳам худди ёрликли мулкдорлар билан баробар миқдорда солиқ йиғилади.

Ёрликли мулк туркумига қирувчи ерлар хонликнинг асосан шимоли-ғарбий ҳудудида: Анбар-Манақ, Тошховуз, Илонли, Қилич-Ниёзбой, Манғит, Қипчок ва Кўҳна Урганч ерларида жойлашган¹.

Отаи мулк туркумига қирувчи ерлар асосан анча ҳосилдор ва эскидан суғориладиган Питнақ, Ҳазорасп, Бешарик, Хонка,

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш. 117-парақ.

Янги Урганч, Хива, Шовот, Ғозовот, Қиёт, Гурлан ва Хўжазли удудларида жойлашган¹. Отаи мулк эгалари эгаллаган ер майдони миқдори жихатидан «аъло», «авсат» ва «адно» гуруҳларига бўлинганлар. Отаи мулкдорлардан ўн ва ундан ортиқ таноб ерга эгалик қилганлар «аъло» гуруҳига, беш танобдан ўн танобгача ер эгалари «авсат»га, беш танобгача бўлган ерга эгалик қилганлар эса, «адно» гуруҳига киритилганлар.

Бу даврда Россия саноат ва савдо-молия капиталининг кириб келиши, Ўрта Осиёга Закаспий темир йўли ўтказилиши, Орол ва Амударё флотилияларининг юзага келиши, Хива бозорининг умумроссия бозорига тортилиши билан Хива пахтасига талаб кучая борди. Шу асосда ҳосилдор ерларнинг товар аҳамияти ортиб, уларнинг амалдор ва бойлар қўлида тўпланиши жараёни авж олди. Масалан, 1901 йилда Якуб Ибрагимов 800 таноб, Бобожон Мақсум Сафаев 1800 таноб²; 1912 йилда Юсуф ясовулбоши, Юнус ясовулбоши, Ибрагимберди ноибларнинг ҳар бири 1000 танобдан; Ибодулла Хўжа вориси 360 таноб ерга эгалик қилганлар³. Исҳоқ Хўжанинг Қўнғиротда 25000 таноб ери бўлган⁴, Матниезбой 3420 таноб ерга эгалик қилган⁵. 1900-1913 йилларда хон амалдорлари Омонгелди 2000 танобдан ортиқроқ, Ислон Хўжа 2,5 минг танобдан ортиқроқ, Матмурод девонбеги ва Шихназарбой ясовулбошиларнинг ҳар бири 2-2,5 минг танобдан, Муҳаммад Ниёз девонбеги 3 минг таноб ерга эгалик қилган⁶. Уларнинг қўлида тўпланган ерларнинг асосий қисми дехқонларни ерсизлантиришлари эвазига ҳам амалга оширилди. Дехқонларнинг қўлидаги ерларнинг катта ер эгалари, турли даражадаги амалдорлар томонидан зўрлаб тортиб олинислари тўғрисида хон маҳкамасига нажот истаб 1911-1917 йилларда битилган юзлаб ерсизланган дехқонларнинг арзномаларини

¹ Ўша архив, 116-варақ.

² Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 106-иш, 6-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 32-варақ.

⁴ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 475-иш, 8-варақ.

⁵ Барталъев В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, С. 194.

⁶ Ненесов Г. Ўша асар, 34-бет.

келтириш мумкин¹. Арзномалярнинг кўпчилиги Хива шаҳри атрофи, Ҳазорасп, Шовот, Манак, Бешарик, Қарамон, Қиёт, Ҳайватбўйи каби қадимдан ҳосилдор ҳудудлар деҳқонлари томонидан битилган бўлиб, бу ерларда пахта билан деҳқончилик қилиш катта даромад келтирган.

Натижада мамлакатда экин экиладиган ер майдонининг асосий қисми хонлик аҳолисининг 5 фоизини ташкил қилган катта ер эгалари, амалдорлар қўлида тўплангани ҳолда ярим танобдан уч танобгача ери бўлган деҳқон хўжаликлари хонлик аҳолисининг 30 фоизини ва мутлақо ерсизлари эса 11 фоизини ташкил қиладилар².

Шундай қилиб, мамлакатда ўрта ҳол деҳқонлар борган сари камбағаллашиб, кам ерли ва ерсиз қашшоқ деҳқонлар сафи орта борди. Хонликда қашшоқлашган деҳқонларнинг кўпчилиги катта ер эгалари асоратига тушишга, яъни улардан ижарага ер олишга ёки уларга ёлланиб эшигида хизмат қилишга мажбур эдилар.

Қорандага ер олишлар «яримчи», «шерик», «қесим», «экин шериги» шаклида амалга оширилади. Қорандачилик деҳқон учун ҳар қанча оғир бўлмасин, хонликда бошқа даромад манбаи бўлмаганидан камбағалнинг бойга қорандачи бўлмасдан иложи йўқ эди. Ерли бўлиш билангина бой зулмидан чиқиш мумкин бўларди. Бунга ҳатто ўрта ҳол деҳқонларнинг ҳам имконияти етмасди. Чунки хонликда ирригация тармоғига яқин экиладиган ернинг бир таноби 50 тилладан 100 тиллагача сотилган, шундай пайтда бир жуфт хўкизнинг нархи 10-12 тилладан ошмаган³.

Камбағал деҳқон бойга ёлланишининг яна бир кўриниши шуки, у бойнинг хўжалигида унинг хизматини қилади. Бундай

¹ Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 318-нш, 228, 230, 244, 236-варақлар; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 409-нш, 244-варақ; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 499-нш, 3, 5, 17, 70, 95, 121, 148, 261, 298, 329, 418-варақлар; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 501-нш, 201, 217, 217, 222, 255, 258, 258, 268-варақлар; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 502-нш, 15-варақ; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 504-нш, 178, 179, 212, 217-варақ; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 505-нш, 16, 126, 143, 354, 372, 374, 403, 408, 428, 454-варақлар; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 506-нш, 20, 178, 201, 217, 222, 229, 327, 344, 383-варақлар; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 593-нш, 41, 89, 109-варақ

² Ненесов Г. Ўша асар, 34-бет.

³ Ненесов Г. Ўша асар, 35-бет.

ёлланма камбағалларга «дийқон» дейилади. «Дийқон»нинг шерикдан фарқи шуки, «экин шерик» бойнигида фақат дехқончиликка тегишли ишларни қилгани ҳолда «дийқон» бойнинг дехқончилик ва хўжалигидаги барча хизматини бажаради¹.

Бойга «дийқон» бўлиб ёлланган камбағалнинг аҳволи ҳақиқатан ҳам ниҳоятда оғир эди. Хива хонлигида улар энг хўрланган ва ҳуқуқсизлардан бўлганлар. Уларга бутун йил давомида қилган хизматлари эвазига бойлар берадиган ҳақлари 5-20 тилладан ошмасди. Бу «дийқон»нинг бой билан келишувига боғлиқ эди. Бой «дийқон»нинг меҳнатидан тўлиқ фойдаланиш мақсадида уни уйда сакларди ва кийимидан йилга бир жуфт этик, бир чопон, чўғирма, кўйлак, иштон беради. Шу билан бой уни кишин-ёзин қуёш чиқишидан ботишига қадар, дехқончилик мавсуми пайтларида кечалари ҳам ишлашга мажбур қилади.

Хива хонлиги қорақалпоқларида ҳам камбағал дехқонлар бойлар томонидан эзилишининг энг тарқалган шакли «дийқон» бўлиб ёлланиш бўлган².

Хива хонлиги ҳудудидан катта ер майдонларини сотиб олган рус концессионерлари Сафарянц, Андронников ва бошқалар ҳам хивалик камбағал дехқонларни корандачилик йўли билан эксплуатация қилганлар. Уларнинг дехқонларни эксплуатация қилиш услуби бироз фарқ қилиб, ишчи моллари, меҳнат қуроллари корандачидан, сув билан таъминлаш ер эгасидан бўлиб, корандачига ҳосилнинг 1/2 қисми тегади³. Шу билан ер эгаси корандачига ўз дўконидан кредитга озиқ-овқат, саноат моллари берган. Шунингдек, ер эгаси корандачиларга ишчи моли, иш қуроллари сотиб олишлари учун қарзга пул ва фойдаланиш учун бир парча ер ҳам берганлар. Рус концессионерларининг бу мурувваглари камбағаллар учун бир қарашда қизиқарли бўлиб, аслида уларни ўзларига жалб қилиш, улар меҳнатидан

¹ Шканский О. Уша асар, 131-бет.

² Қосбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX - начале XX вв. Труды Хивинской археолого-этнографической экспедиции, Т. III. М., 1955. С. 250.

³ Кондрашев С.К. Орошаемое хозяйство и водопользование Хивинского оазиса. Отчет о гидро-модульных работах изысканий в бассейне р. Аму-Дарья за 1914 г., М. 1916, С. 6.

унумли ва тўлик фойдаланиш мақсадида қилинаётган оврупоча эксплуатация услубининг бир шакли эди, холос. Берган бир парча ерлари эса корандачилар бошка бойга кетиб қолишларининг олдини олиш мақсадида уларни ўзларига қарам қилиш учун хийла-найранг эди, холос. Аслида корандачилар улар дўқондан олган озик-овқатлари ва ишчи моллари, иш қуроллари сотиб олиш учун ер эгалари берган кредитлар эвазига қарздор бўлиб қолмоқда эдилар.

Шундай қилиб, мустамлака даврида истибдод зулми янада кучайиб, маҳаллий бойлар, рус концессионерлари камбағал деҳқонларни аёвсиз эзиб катта фойда олганлар. Хива хонлиги шароитида камбағал деҳқонларнинг бойлар зулмига чидашдан бўлак иложлари йўқ эди. Камбағаллашиб, иложсиз қолган кўплаб деҳқонларнинг бир қисми Амударёда бурлакчилик (солдовчилик) қилдилар, бошка бир қисми эса иш ахтариб Туркистон вилоятларидаги ишчилар сафига қўшилдилар. Туркистон генерал-губернаторлигига иш ахтариб борганларнинг ҳам иш топишлари осон кечмаган. Улар бир бурда нон учун кун бўйи меҳнат қилишга мажбур бўлганлар. Подшо Россияси амалдорларидан бирининг тасвирлашича, баҳор мавсумида иш қуроли ва озик-овқати ўзидан бўлган ер қовловчи бир кечакундуз қилган меҳнат ҳақи учун 25-30 тийин олган, холос. Хоразмда, бутун Шарқда бўлгани каби, деҳқончиликнинг тақдири сунъий суғоришга боғлиқ эканлиги ва ирригация тизимининг кўп меҳнат ва маблағ талаб қилиши хонликда деҳқончиликнинг интенсив ривожланишига, деҳқончиликка яроқли ерлардан тўлик фойдаланилишига тўсқинлик қилади. Хоразм аҳолисининг бу соҳадаги меҳнати фарғоналикларникига нисбатан 8,1 баробар, мирзачўликларникига нисбатан 9,4 баробар ортиқ эди¹. Бу ўз навбатида камбағал деҳқонларнинг аҳволини янада оғирлаштирарди.

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Хорезм. Кн. 2, часть 2, Ташкент, 1926, С. 16 (Хонлик каналларининг 1912 йил баҳоридagi қазуви аҳолига 500 минг рублга тушган. Қаранг: *Гржегоржевский*. Известия в бассейне реки Аму-Дарья в связи с ирригационным значением этой реки. 1912 г. Ежегодник отдела земельных улучшений. С.Пб. 1913).

Хонликда ирригация тизимини ярқли ахволда тутиш учун зарур бўлган қазув ва бошқа барча ишлар, қазув пайтида амалдорлар томонидан йиғиб олинадиган сон-саноксиз йиғимларнинг юки ҳам асосан камбағаллар зиммасига тушади. Дехқонлар меҳнати билан келтирилган сувни бойлар биринчи навбатда ўзларига олиб, қазувнинг оғирлигини тортган дехқон охирида улардан ортган сувни олишга мажбур эди. Амалдорлар қазувчилардан йиғилган турли-туман йиғимлар ва пул эвазига қазувдан озод қилиш йўли билан ҳам бойлик орттирганлар.

Хива хонлигида жами суғориладиган ер майдонининг 30 фоиздан ортиқроғи чигир ёрдамида суғорилиши¹ ҳам дехқончилик ривожини секинлаштирар ва дехқонлар ахволини янада оғирлаштирарди. Бу даврда хон ҳукумати ва бойлар томонидан ерга эғалик муносабати юзасидан ҳам, суғориш муносабати юзасидан ҳам, шунингдек, солиқ тизими муносабати юзасидан ҳам дехқонларга нисбатан зулм, ижтимоий тенгсизлик ортиб борди. 1916-1917 йилларда Хива хонлигида расмий равишда 24 та солиқ тури мавжуд бўлган бўлса, амалда улар 70 тани ташкил қилган². Зулм ҳукм сурган бундай мамлакатда камбағал дехқонларнинг кун кечириши жуда оғир эди. Унда солиқ тизими шундай ташкил қилинганки, солиқнинг оғирлиги меҳнатқаш дехқон елкасига юклатилган бир пайтда бойлар, катта ер эгалари ундан бутунлай озод қилинган ёки эгаллаган ер майдони миқдорига нисбатан улардан жуда кам миқдорда солиқ йиғилган. Ярим таноб ери бўлган камбағал дехқондан 2 тилла солиқ олингани ҳолда унинг юзлаб ва минглаб таноб ерга эғалик қилган бой қўшниси 6 тиллагина солиқ тўлаган, холос. Камбағал дехқонларга зулм ўтказишда хон ҳукуматининг шериги бўлмиш мустамлақачи мансабдорлардан биттаси, хон ҳукумати солиқ

¹ *Грозгодовский*. Известия в бассейне реки Аму-Дарья в связи с ирригационным значением этой реки. 1912 г. Ежегодник отдела земельных улучшений, С.Пб. 1913. (Хива хонлигида 1911 йилда жами экиладиган ер майдонининг деярли ярмидан ортиқроғи, яъни 571 минг танобнинг 200 минг таноби чигир ёрдамида суғорилган. Қарағ: Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-руйхат, 527-ш, 36-варак).

² Территория и население Бухары и Хорезма. Сборник Среднеазиатского экономического совета. Кн. II. Ташкент, 1926, С. 77.

тизимининг деҳқонлар учун оғирлиги тўғрисида 1910 йилда «Хиваликлар уларни бошқараётган амалдорлар йиғинлари сабабли камбағалдирлар, улар солиқни ўзбошимчалик билан қандай хоҳласалар шундай йиғмоқдалар»¹, - деб ёзган эди. Хива хонлигидаги туркман уруғларидан ва қорақалпоқлардан солиқ йиғиш тартиби ўзбек фуқароларига нисбатан ўзига хос хусусият касб этган. Туркманларда отлик ерига эга бўлганлар ҳар бир отлик ери учун 12 тилладан, отлик ери бўлмаганлар деҳқончилик қилаётган еридан «дахяк», «жесма» солигини тўлаганлар. Қорақалпоқлар эса «чангарак солиғи», «чўп пули» тўлаганлар.

Буларнинг барчасида ҳам хон ҳукумати ва амалдорлар томонидан меҳнаткаш деҳқонларга нисбатан зулм қилинган. Қорақалпоқлардан деҳқончилик қиладиган ер майдони миқдори эътиборга олинмаган ҳолда ҳар бир хўжалик ҳисобидан 1890 йилдан бошлаб 21 тангадан «чангарак» солиғи йиғилган². Уларнинг моллари давлат ерида боқилиши ёки боқилмаслигидан қатъи назар ва ҳатто бутунлай молсиз хўжаликлар ҳам «чўп пули» солигини тўлашга мажбур эдилар³. Хонликдаги қозоқлар ҳам ҳар бир хўжалик ҳисобидан «чангарак» солигини тўлаганлар⁴.

Бу даврда мустамлакачилик ва ижтимоий зулмнинг бошқа кўринишлари замирида Хива хонлигидаги барча фуқароларнинг ҳукмдорларга қарши норозилик ҳаракатлари тинимсиз такрорланиб турмоқда эди. Бу ҳаракатлар айниқса ХХ аср бошида кучайиб, у хон ҳукуматининг таянчи ва мадақори бўлган мустамлакачиларга ҳам қарши қаратилган эди.

Шундай бир пайтда Асфандиёрхоннинг 1910 йил сентябрдаги фармони билан мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ислохот ўтказиш бўйича маълум ишлар қилинди. Лекин ислохотнинг зарбасидан кўркиб қолган бой ва катта ер эгалари, амалдорлар бунга жон-жаҳди билан тўсқинлик қилдилар.

Биринчи жаҳон уруши арафаси, яъни 1913 йил Хива хонлиги

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 191-иш, 91-варак.

² *Гиршфельд и Галкин. Ўтга асар*, 41-бет.

³ *Косбергенов Р. Материалы и исследования по этнографии каракалпаков*. М. 1958, Т. III, С. 239.

⁴ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 380-иш, 187-варак.

аҳолиси учун ниҳоятда оғир йил бўлиб, халқ очарчиликни бошидан ўтказди. У шундай юз бердики, 1912 йил декабр ойн бошида (1331 йил ҳижрий Зулҳижжа ойининг иккинчисида, жума кун) бирданига кучли, совук шамол, чанг, бўрон кўтарилиб, қаттик совук бошланиб кетдики, бир куннинг ўзидаёқ Амударё суви Чоржўйдан Орол денгизига қадар музлаб қолди. Хоразмликлар бундай қаттик совук бўлганлигини эслай олмаганлар. Бу аҳоли учун қутилмаган бир ҳол бўлиб, уларнинг бошига ниҳоятда оғир кун тушди. Фуқароларнинг камбағал қисми, совуққа тайёргарликсиз ғафлатда қолганлар орасида ўлим кўп бўлди, кўплаб чорва моллари қирилиб кетди.

Қаттик совук уч ойлаб давом этиб, бугдой майсалари, мевали дарахтлар музлаб қуриб қолди. Бозорда нарх-наволар кўтарилиб кетди. Айниқса фуқароларнинг кўпчилиги бугдой, гуруч қабиларни харид қилишлари мумкин бўлмай қолди. Бундай вазиятдан хоразмлик савдогарлар фойдаланиб, Тажан ва Маридан бугдой келтириб сотиб, бойлик орттирдилар. Очликдан қийналган аҳолининг бир қисми Тажанга кўчиб кетишга мажбур бўлган. Очлик йили кўп йилларгача хоразмликлар хотирасида «Тажан йили» номи билан сақланиб қолди. Хонликда баъзилар бу аҳволни Асфандиёрнинг тахтга ўтириши билан боғлаб, унинг оёғи ёкмаганига йўймоқчи бўлдилар. Ҳатто шу пайтда «Асфандиёр хон бўлди, бағримиз қора қон бўлди»¹ деб айтиладиган ашула тўқилди. Устига устак, Биринчи жаҳон уруши таъсирида Хива хонлигининг Россия билан савдо алоқалари, Закаспий темир йўли ва Амударё орқали юк ташиш ишлари ёмонлашди. Россиядан келтириладиган бугдой ва саноат моллари, хонликдан Россияга пахта олиб кетиш қисқариб кетди.

Асфандиёрхон даврида сарой амалдорлари орасида ўзаро қурашлар, порахўрлик, ифвогарлик, фитначилик авжига чиқди, шарият оёқ ости қилинди. Муҳаммад Раҳимхон вафотидан кўп вақт ўтмай саройда Ислом хўжа ва Матмурод девонбеги ўғиллари тарафдорлари ораларида ҳокимият учун ва хонга яқин

¹ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 73-парақ.

бўлиш, унинг эътиборини қозониш учун кураш кучайиб кетди.

Сарой амалдорлари ораларидаги иғвогарлик ва фитналар Ислом хўжа қатл эилганидан кейин ҳам тугамади. Ислом хўжа қатлидан кейин бош вазир лавозимини эгаллаган Матвафо Бакқолов, Шихназар ясовулбоши, Ашур маҳрамлар хон билан туркман уруғлари ораларига иғво солиб, гоҳ хонни туркманларга, гоҳ туркманларни хонга қарши кўзгадилар. Архив манбаларида ҳам 1915 йилларда туркманлар ўртасидаги тартибсизликлар, ғалаёнлар Матвафо иғвоситуфайли юз берганлиги қайд қилинади¹. Хонкаҳоқими Ҳожибой Аминбоев 1916 йил октябрида Туркистон губернатори оҳранкасига берган кўрсатмасида: «Матвафо Бакқолов гоҳо туркманларни химоя қилса, гоҳо уларга қарши иш қилади. Масалан, 1915 йили, у хали бош вазир лавозимида эканлигида, Россия уруш билан банд, унинг қўли эндиликда Хивага етмайди, шундай пайтда туркманлар хон ҳукуматига қарши ҳар нима қилса ҳам бўлавериши мумкинлигидан уларни огоҳлантирди»², - деб баён қилади.

Сарой амалдорлари орасида бундай иғвогарликнинг кучайиб, бирдамликнинг бузилиши мамлакатнинг хон ҳукумати томонидан бошқарилишига путур етказди ҳамда адолат меъёри ва шариятнинг бузилишига, порахўрликнинг авж олишига, Россия амалдорларининг мамлакатнинг майда-чуйда ишларига ҳам аралашувига, хон ихтиёрининг мустамлакачилар измига ўтиб кетишига шароит яратди. Бу эса Россия амалдорларининг асосий максоди эди. Буларнинг барчаси меҳнаткашларнинг ахволи янада оғирлашишига, яъни ариқларнинг вақтида тозаланмасдан дехқончиликнинг пасайиб кетишига, солиқлар ошиб, ҳар хил йиғимлар ўйлаб топилишига, хонлик халқларида бирдамликнинг бузилишига олиб келди. Бундай вазиятдан Амударё бўлими бошлиғи ва Хивага келган Россия амалдорлари

¹ Ўша архив. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899^а-иш, 164-варақ (Баъзи архив манбаларида Матвафо ўз лавозимидан четлаштирилганлиги учун Асфандиёрдан ўч олиш максадига 1915 йил охирида ҳам туркманларни хонга қарши яна иғво қилганини қайд қилинади. Қаранг: Ўша архив, ўша жойда, 185-варақ).

² Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899^а-иш, 255-260-варақ.

фойдаланиб, хонликдаги халқлар орасида иғвогарликни кучайтиришга ҳаракат қилдилар. Улар саройдаги гуруҳлараро курашларда гоҳ бир томонни, гоҳо иккинчи тарафни қувватлаб, хон саройида ва мамлакат халқлари орасида тинчликнинг тез-тез бузилиб туришига эришдилар. Бундай пайтда мамлакатда тинчлик ўрнатиш учун Россия амалдорлари хонликни бошқариш ишларига тўғридан-тўғри аралашиб учун баҳона топдилар ва хондан катта миқдорда пора ундирдилар.

Мустамлакачилар хонликда ўзлари бузган тинчликни ўрнатиш баҳонасида хонликка ҳарбий отрядлар билан кириб келиб, мамлакатни бошқаришда ўз сиёсатини ўтказишди. Жумладан, Сирдарё ҳарбий губернатори ёрдамчиси генерал Гелленер 1915 йил июнидан августига қадар 2 рота аскар (4 та пулемёт, 4 та тўп билан қуролланган) ва казак юзлиги билан Хива шаҳрида бўлиб, хон ҳокимияти фаолияти устидан назорат қилиб туради ва хондан Россия ҳукумати манфаатини кўзлаб иш олиб боришни, унга тўсқинлик қилмоқчи бўлган ҳар қандай амалдорни ҳукуматдан четлаштиришни талаб қилади¹. Генерал талаби билан амалдорлардан Шихназарбой ва Ашур маҳрамлар хонликдан сургун қилинадилар². 1916 йил февралдан июннинг бошларига қадар генерал Галкин ҳарбий жазо отряди билан Хива хонлигида бўлиб, фуқаролар орасида кўплаб қирғин ва талон-торожликларни амалга оширади³.

Россия амалдорлари хонликда ўзларининг бузғунчилик, иғвогарлик ишларини махсус айғоқчилари ёрдамида ҳам амалга оширганлар. Амударё бўлими бошлиғи бўлиб хизмат қилган Глушановский туркман уруғларини хон ҳукуматига қарши кўзғатишда Шахзода исмли туркмандан фойдаланади⁴. Полковник Ликошиннинг Амударё бўлими бошлиғи лавозимидаги хизмати даврида Кўхна Урганч туркманларини хон ҳукуматига

¹ Ўша архив, ўша жойда, 68-варақ.

² Ўша архив, 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104-иш, 151-варақ (1915 йил августда Шихназарбой хонликдан Черняев (Чинкент) га, Ашур Маҳрам Аалиё ота (Жамбул)га бадарга қилиндилар. Қараг: Ўзбекистон МДА, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 346-иш, 153-154-варақ).

³ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 68-варақ.

⁴ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 38-варақ.

қарши иғво қилишга Петро-Александровскдан учта ишчининг Кўхна Урганчга келганлиги¹ тўғрисида маълумотга эгамиз.

Хива хонлигида хизмат қилган Россия амалдорларидан Андреевскийнинг ахборотида «туркманлар орасида Колосовскийнинг ҳам айғокчилари бўлганлиги»² тўғрисида баён қилинади. Туркистон генерал-губернатори амалдорларининг ахборотида қайд қилинишича, полковник Колосовский ўзининг шахсий манфаатига эришиш йўлида гоҳ туркманларни Хива хонига қарши, гоҳ хоннинг яқин маслаҳатчи ва амалдорларини туркманларга қарши қўзғатиб турган³.

Туркистон губернаторлиги суд палатаси ва Амударё мировой судининг Туркистон оҳранкасига 1916 йил октябрида йўллаган ахборотларида, шунингдек, Туркистон оҳранкаси бошлиғи Волковнинг генерал-губернаторга докладиди ҳам 1915 йил ёзида хонликда туркманларнинг хон ҳукуматига қарши бўлиб ўтган ғалаёнлари ва улардан ўч олиш мақсадида хоннинг туркманларга қарши қуролли юришларида Колосовскийнинг иғвогарлик хизмати бўлганлиги кўрсатилади ва у доимо туркманларни хон ҳукуматига қарши қўзғатиб турганлиги қайд қилинади⁴.

Хива хонлигида Россия амалдорлари, хусусан, Амударё бўлими бошлиқлари иғвогарлик борасида фаол иш олиб бордилар. Улар ҳатто хон саройидаги турли гуруҳларнинг ўзаро қурашларида зиддиятни кескинлаштириб, бу қурашни усталик билан бошқариб турдилар. Буни Амударё бўлими бошлиғи Колосовскийнинг Туркистон генерал-губернатори дипломатик чиновнигига 1914 йил 31 декабрида йўллаган ахборотидан билиш мумкин. У ахборотида: «Бизнинг хонлик саройидаги фитналарга аралашганлигимиз ўзининг тарихига эгадир... Ҳеч қандай шубҳасиз очик-ойдин бўлмоқдаки, хон саройида девонбегилар деб аталган гуруҳнинг биз томонимиздан тикланиши вазири

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-нш, 39-парақ.

² Ўша архив, 411-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-нш, 172-парақ.

³ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-нш, 143-парақ.

⁴ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-нш, 74-75, 143, 157-парақ.

акбар - Ислом хўжанинг ўлдирилиши сабабларидан бўлиб хисобланади»¹, - деб баён қилади.

Россия амалдорларининг хонликдаги бундай қилмишларидан Россиянинг Олий даражадаги ҳукумати ҳам хабардор эди. Бу шундан маълумки, Россия ҳукумати маъмурияти Петрограддан 1916 йил июнида йўллаган телеграммасида: «Хивадаги тартибсизликлар кўп жihatдан бизнинг Хива ишларига бевосита аралашаётганимиз натижасидир»², - дейилади. Уларнинг хонликдаги бундай сиёсати мустамлака халқлари устидан ўз ҳукмронлигини юргизишнинг бирдан-бир усули эди.

1916 йилнинг бошида мамлакат халқларининг хон ҳукумати ва Россия мустамлакачилари зулмига қарши бўлиб ўтган Хива кўзғолонидан ваҳимага тушган Россия ҳукуматининг Туркистондаги маъмурияти Хива хонлигини тугатиш ва уни шов-шувсиз, осойишталик билан қўшиб олиш тадбирларини кўра бошладилар. Шу мақсадда Россия ҳукумати 1916 йилнинг 8 июлида Хива хонлигига бағишланган махсус кенгаш ўтказди³. Бу юқори даражадаги кенгаш бўлиб, унга катта эътибор қаратилди. Ушбу кенгаш ҳарбий министрнинг ёрдамчиси генерал Фролов бошқарувида ўтказилиб, унда Россия ҳарбий министрлигидан 5 та генерал, шу жумладан, Туркистон генерал-губернатори генерал Мартсон, ташқи ишлар министрлигидан 3 та ходим, шу жумладан, Туркистон генерал-губернаторлиги дипломатик чиновниги Чиркин иштирок қилдилар. Кенгашда ҳозирча хонликни қўшиб олишга тўғридан-тўғри киришмасдан, мамлакатнинг хон томондан бошқарилиши устидан Россия ҳукумати раҳбарлигини таъминлаш ва назоратни кучайтириш, шу билан яқин келажақда Хивада хон ҳукуматини тугатиб, уни Туркистон ўлкасига қўшиб олишга замин тайёрлайдиган тадбирлар маъқулланади⁴. Жумладан, Хивада бўлиб турган барча ишлардан хабардор бўлиб туриш, уларда Россия раҳбарлигини ва назоратини амалга

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 352-иш, 65-варақ.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 298-варақ.

³ Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 2-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 2-варақ.

оширишда бир неча ёрдамчиси бўлган махсус ҳарбий комиссар лавозимини барпо қилиш зарурлиги тўғрисида қарор қилинади¹. Бу қарорда Хива хони хузурида, худди Бухородаги каби, хонликда ирригация ишларини бошқариб турувчи махсус бўлимга эга бўлган инженер-гидротехник бўлиши; хонликнинг молиявий ва ер, солиқ борасидаги ишларини тартибга солиб туришда Европа таълимига эга бўлган хонга маслаҳатчи, мутахассисларнинг бўлиши, уларнинг хон хузурида қилаётган ишлари тўғрисида ҳарбий комиссарни доимо хабардор қилиб туриш ва фақат унинг кўрсатмасига мувофиқ иш юритишлари зарурлиги қайд қилинади². Бундан ташқари, кенгашда «Хивада барпо қилинадиган Россия ҳарбий комиссарига, штат бўйича ҳарбий, маъмурий, молиявий, инженерлик, тиббиётга ва полицияга оид ёрдамчилар берилиши»³ келишиб олинган. Хонликда ташкил қилинадиган комиссар лавозими ўз мавқеи ва аҳамияти жиҳатидан ҳарбий губернатор лавозимига тенглаштирилиши, комиссариатнинг барча пул харажатлари хонлик ғазнасидан сарф қилиниши ҳам кенгаш қарорига киритилган⁴. Бу тадбирлар император Олийлари томонидан маъқулланган бўлиб, аслида унинг Хива хонлигини Россияга қўшиб олиш йўлидаги сиёсати эди.

Россия ҳукумати маъмурияти кенгаш қабул қилган тадбирларни амалга оширишга кириша бошлади. Комиссарликнинг низомига кўра, унинг турар жойи Хива шаҳрида бўлиши белгиланиб, штат ходимлари 47 нафардан иборат қилиб тасдиқланди. Унинг таркибидаги полиция отряди Хива, Янги Урганч шаҳарларида ва Тўкмок-Ота оролида (Россия фуқароларининг кўпроқ жойлашган жойлари) жойлашишлари кўрсатилди. Комиссарликнинг йиллик харажати 156 минг рубл миқдорида белгиланган бўлиб, унинг хонликдаги фаолияти 1917 йил май ойида бошланиши таъкидланган эди⁵.

¹ Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 1, 3-варақлар

² Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 3-5-варақлар.

³ Ўша архив, 1-И-фонд, 27-рўйхат, 100-иш, 12-варақ (Полчилачилар 32 нафардан иборат бўлиб, 12 таси пикета, 20 таси отлик, барчаси қуролланган бўлишлари зарур. Улар россияликларнинг мантлақларида жойлаш гирилди. Қаранг: Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рақам, 1950-ж.ил, 99-варақ).

⁴ Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 1-варақ.

⁵ Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 12, 90, 92-варақлар.

Бу тadbирлар амалга оширилган тақдирда Хивада хон ҳукумати сакланиб қолганида ҳам, хон тахти номигагина мавжуд бўлиб, мамлакатни бошқариш тўлиғича Россия ихтиёрига ўтган бўларди.

Юкорида қайд қилинганлардан кўриниб турибдики, Хива хонлигида ҳарбий комиссарликнинг барпо қилиниши унинг хонлик мавкеига келтирадиган сиёсий қулфатларидан ташқари иктисодий жиҳатдан ҳам мамлакатга жуда қимматга тушар, хонликни талон-торож қилган бўлар эди. Бунинг устига Хива шаҳрида 1873 йилдан ўрнашиб қолган иккита рота ва икки казак юзликларидан иборат босқинчилар отряди учун хон хазинасидан оинга 43 минг рубл сарф қилинмоқда эди¹.

Бундан ташқари, хиваликларнинг мустамлакачиларга турли йўллар ва баҳоналар билан сарфланадиган маблағлари йилдан-йилга орта борди. Масалан, Россия амалдорлари ва фуқароларига хизмат кўрсатаётган Урганч почта-телеграф контораси хизматчилари ва бошқа харажатлар учун хон хазинасидан Амударё бўлимига йилига 4 минг 740 рубл миқдоридан пул тўлаб турилади². 1911 йилда Асфандиёрхон 40 нафар кишидан иборат амалдорлари билан Петроградга борганида қўплаб олтин, кумушдан қилинган ашёлар, туркман гиламлари ва зотли отлар олиб кетиб, уларни импреатор Николай II га совға қилган. Бундан ташқари, Асфандиёр хонлик фуқароларидан йиғиб олинган пуллардан Николайга 100 минг рубл ва ўғлига 200 минг рубл тақдим қилади³. Асфандиёрхоннинг 1910 йил августидан 1916 йил октябрга қадар Тошкентдаги благотворительный

¹ Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-нш, 66-варақ.

² Ўша архив, 1-И-фонд, 2-рўйхат, 1380-нш, 4-варақ.

³ Ўша архив, 125-И-ф., 1-рўйхат, 609-нш, 78-79, 83-варақлар (Асфандиёрхон Петроград сафарига 3 ой тайёргарлик кўрди. Хоразм усталари Тозабогда бўлиб, сафар учун совғалар тайёрладилар. Улар кумушдан ишлаяиб, тилладан жило бериб безатилган қум, қумгон, самовар, кўзалар; 18 дон тилладан жило бериб безатилган қилич; 18 дон тилладан жило бериб безатилган пичок, дастаги қиммибмоқ тошлар билан безатилган 9 дон тож; 18 та ёмрут зотли отлари; 18 та кумушдан жило берилган ёки кумушдан қилинган отнинг эгар-жабдуқлари; 40 та қатта ҳажмдаги ёмрут гиламлари; булардан ташқари Император министрларига, Туркистон генерал-губернаторига ва Николайнинг ўғлига алоҳида махсус совғалар тақдим қилинди (Қаранг: Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-нш, 78-79-варақлар).

(мухтожларга ёрдам берувчи) жамияти, Туркистон телеграф жамияти, Тошкент кадет корпуси каби ҳар хил жамиятларга ва Туркистон генерал-губернатори, ҳарбий министри номларига телеграф орқали юборган пуллари 220 минг 450 рублни ташкил қилади¹. Шунингдек, Асфандиёрхон Россия-Осиё банкининг Янги Урганчдаги бўлимига вазири Ислом Хўжа орқали 1911 йил декабрида Петроградга - генерал Цейло номига 2 минг рубл, 1914 йил апрелида ўз номидан Петроградга - ҳарбий министр Сухомлиновнинг хотини (Сухомлинова)га 40 минг рубл, шу йил ноябрида Колосовский орқали генерал Галкинга 3 минг 200 рубл ўтказган². Асфандиёрнинг 1911-1916 йилларда Россия генерал-губернаторига берган пуллари 257 минг рублдан ортиқроқ эди³. Бир вақтнинг ўзида уларга хон томонидан ҳадя қилинган кўплаб кумуш, тилла ва кимматбаҳо тошлар билан безатилган буюм ва ашёлар, зотли отлар бу ҳисобга кирмайди. Асфандиёр баъзан россиялик князларга ҳам катта-катта совғалар қилади. Хонлик еридан катта ер майдонларини сотиб олган князь Андронниковга 1913 йилда ҳадя қилинган совғалар ичида кумушдан ясалиб, тилладан ва бриллиантдан безак берилган кўплаб ашёлар, қилич ва ханжарлар, 20 та туркман гилами бўлган⁴.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Россия ҳукумати амалдорларининг очкўзлиги янада ортиб кетди. Мустамлакачилар Хива хонлигидан Россия армияси учун иссиқ кийим ва пул талаб қила бошладилар. 1914 йил декабрида Туркистон генерал-губернаторининг Хива хонидан отлик қўшнин учун 10 минг пўстин талаб қилишига биноан фуқаролардан иссиқ кийим йиғишга киришилди⁵. Ўша йили Хива хони Россия қўшини учун фуқаролардан 300 та пўстин ва 300 та қалта пўстин йиғиб берди⁶. Умуман, 1914 йилда Хива хони ҳаммаси бўлиб Россия қўшинига

¹ Ўша архив, 461-И-фонд, 2-рўйхат, 1899а-иш, 367-варақ.

² Ўша архив, 461-И-фонд, 2-рўйхат, 1899а-иш, 382-варақ.

³ Ўша архив, 461-И-фонд, 2-рўйхат, 1899а-иш, 88-91, 7, 332-варақлар.

⁴ Ўша архив, 1-И-фонд, 17-рўйхат, 957-иш, 1-варақ.

⁵ *Нелесов Г.* Ўша асар, 52-б.

⁶ Ўша архив, 1-И-фонд, 27-рўйхат, 2770-иш, 45-варақ.

2100 пўстин ва 5 мингта папах (телпак) юборди¹. Хива хонининг 1914 йил сентябридан 1915 йил ноябрига қадар Россия кўшини учун пул ва нарсалар билан қилган ҳадялари жами 261160 рублни ташкил қилади².

Россиянинг уруш харажатлари учун Хива хони томонидан кейинги йилларда ҳам кўплаб ҳадялар қилинади. Масалан, Асфандиёр шу мақсад учун 1915 йил декабрида 8 минг рубл, 1916 йил октябрида 200 минг рубл миқдоридан пул ҳадя қилади³. Ўша йили Урганч ва Хонка шаҳри фуқароларидан 18 минг рубл йнғиб берилган⁴.

Хон томонидан Россия императори ва унинг амалдорларига сажийлик билан улашилган кўпдан-кўп совғалар ва Россиянинг урушаётган кўшинига қилинаётган мурувватларнинг ҳаммаси хоразмлик фуқароларнинг елкасига тушган оғир юк бўлди. Шу билан уларнинг мустамлақачилар асоратидан тортаётган зулми янада ортди.

Бунинг устига 1914-1915 йилларда хон ҳукумати билан Тахта, Илонли ёвмутлари муносабати кескинлашиб, хон навқарлари билан уларнинг ораларида қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтган бир пайтда туркманлар билан муроса қилиш, кескинликни бартараф этиш чораларини изламасдан, Амударё бўлими бошлиғининг иғвоси ва Туркистон генерал-губернаторининг қувватлаши натижасида 1915 йил январидан туркманларга қарши жазо экспедицияси ташкил қилинди ва уларга 611 минг тилла миқдоридан жарима солинди. Шундан кейин туркманларда хон ҳукуматига қарши тартибсизликлар янада кучайиб, уларга қарши Россия харбий министри Сухомлинов буйруғи билан 1915 йил 8 майда Қозондан хонга 400 минг ўк билан 2 минг милтик жўнатилди. Шу муносабат билан Сухомлинов Амударё бўлими бошлиғи Колосовскийга йўллаган телеграммасида туркман ғалаёнини шафқатсиз бостиришни буюради⁵. Шу

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рақам, 252-нш, 74-варак.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 352-нш, 123-варак.

³ Ўша архив, 1-И-фонд, 2-рақам, 380-нш, 4-варак; 461-И-фонд, 1-рақам, 1899а-нш, 257-варак.

⁴ Ўша архив, ушга жойда.

⁵ *Неселе Г.* Ўша асар, 53-бет.

йўсинда хон ҳукумати билан туркман уруглари ораларидаги муносабат мустамлакачи амалдорлар томонидан доимо касддан кескинлаштирилиб турилди. Икки орадаги муносабатнинг кескинлашуви сабабларини ўрганишни ва уни бартараф қилишни нстамадилар.

Юкорида қайд қилганимиздек, бу даврга келиб хон амалдорлари орасида кучайиб бораётган игвогарликлар, ҳаёсизликлар, порахўрликлар фуқароларнинг ғазабини оширмоқда эди.

Шундай қилиб, Хива хонлигида эзилган халқ оммаси истибод ва мустамлакачилик зулмига қарши кўзғалиши учун старли асос юзага келган эди.

Россия мустамлакачилари Хива хонлигини истило қилганларида у ерда нимаики бойлик бўлса ҳаммасини эгаллаш ва қадимдан экилмасдан ётган ҳосилдор ерларни ўзлаштириш, у ерларга русларни кўчириш, хонликни руслаштириш йўли билан уни бошқаришни режалаштирган эдилар. Босқинчилар хонликда ўз режаларини амалга ошириш учун биринчи навбатда хиваликлар томонидан юзага чиқиши мумкин бўлган мустақиллик ҳаракати хавфини тугатиш ҳақида ўйлардилар. Мустамлакачилар бунинг ҳам чора-тадбирларини кўрган эдилар. Генерал Кауфман хонликдаги босқинчилиги ниҳоясига етишидан олдин Хива хонлигида Россия ҳукмронлигини мустаҳкам тутиб туриш ва Гандимиёнда имзоланган мустамлакачилик шартномасининг тўла-тўқис бажарилишини назорат қилиш мақсадида Амударёнинг ўнг қирғоғида Петро-Александровский истехкомини қуриб, унга полковник Иванов бошчилигидаги 9 рота ва 4 казак юзлиги, 8 та дала ва 12 та крепост замбаракларидан иборат махсус ҳарбий қисмни қолдирди¹. У ерда Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторлигининг Амударё бўлими барпо қилиниб, унинг бошлиғига Хива хонлиги устидан назорат қилиш вазифаси юклатилди.

¹ Жуковский С. В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Петроград, 1915. С. 180; Ботт А. Материалы для истории службы и деятельности туркестанских саперов за 25 лет. С.Пб., 1897, С. 118.

Нукусда харбий истехком ва гарнизон курилди¹. Хива шаҳрида ҳам босқинчиларнинг харбий отряди қолдирилди². Шундай қилиб, Россия мустамлакачилари Хива хонлигининг ичкарасидан ҳам, ташқарасидан ҳам харбий қисмлар билан ўргимчакдек ўраб, унинг тизгинини маҳкам тутиб олдилар. Хон ҳукумагининг навкарлари тарқатиб юборилди. Шу билан мустамлакачилар ўзларини хиваликларнинг озодлик ҳаракати хавфини бартараф этгандек бўлдилар, лекин улар тинчлана олмадилар. Чунки мустамлакачиларнинг хонликдаги сиёсати хоразмликларнинг тинч ва фаровон ҳаёт кечиришига қаратилмаган эди.

2. Хонликда туркман қавмларининг аҳволи ва хон ҳукумагининг уларга нисбатан сиёсати

Хива хонлиги тарихининг, айниқса, унинг кейинги бир неча асрлар даври тарихининг бирор жихати унинг таркибидаги туркман уруғлари тарихидан ажралган ҳолда ўрганилганида у тўлиқ эритилмаган бўлади. Чунки улар хонлик ижтимоий, иқтисодий, ҳатто сиёсий ҳаётида муҳим ўринни эгаллаганлар.

XIX аср охири - XX аср бошида Хива хонлиги аҳолиси этник гуруҳининг деярли 1/3 қисмини туркман уруғлари ташкил қилиб, сон жихатидан ўзбеклардан кейин иккинчи ўринда турарди. Уларнинг экин майдонлари ҳам хонликда суғориладиган ер майдонининг 1/3 қисмига яқинини, чорваси эса хонликдаги жами чорва молларининг ярмидан ортиқроғини ташкил қиларди³.

Туркманларнинг Хоразм воҳасига келиб ўрнашиши жараёни Я.Ғ.Ғуломовнинг «Хоразмнинг суғорилиш тарихи» ва Ю.Э. Брегелнинг «Хорезмские туркмены в XIX веке» каби асарларида кўпгина манбаларни ўрганиш асосида баён қилинган. Бунга

¹ *Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских.* С.Пб., 1890, С. 326, *Ботт А. Уша асар,* С. 118.

² *Гельман Х. Обводнение старого руска реки Аму-Дарья.* Т. 1900, С. 1.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш. Д48-149-қараклар, 152,153-қараклар.

кўра туркман уруғларининг ғарбдан дехкончиликка мос Хоразм воҳаси томон ҳаракати XVI аср ўрталарида бошланиб, улар Хоразмга XVII-XIX асрлар давомида келиб ўрнашганлар ва XIX аср бошларидаёқ воҳа аҳолиси таркибига мустаҳкам кўшилиб¹, уйлик-элик, ватанлик бўлиб, асосан ўтроқлашиб қолдилар. Хоразм уларнинг ҳам ватанига айланди. Шунинг учун ҳам ёзма манбаларда ва сўзлашувларда бу воҳадаги туркман уруғлари тўғрисида гап кетганида уларни «хоразмлик» ёки «хивалик» туркманлар деб атайдилар.

Туркманларга асосан Шохобод, Ярмиш ариклари куйи оқимларидан, Шомурод, Хонобод, Лаузон, Сухбат ариклари ҳавзаларидан ер берилиб, улар дехкончилик ва чорвачилик билан шуғулландилар.

Хоразмлик туркманлар асосан ёвмут, чавдур, имрали, қарадашли уруғларидан иборат бўлиб, улар тармоқларга бўлинадилар. Масалан: ёвмут уруғи тармоқлари - салах ўкиз, урсукчи (урус-қўшчи), ушук, кужук, така, кара-чука; чавдур тармоқлари - абдал, қарачавдур, бурунжук, бўзачи, иғдир; қарадашли тармоқлари - сатликли, жугаланли деб аталганлар.

1910 йилда Хива хони маҳкамаси томонидан тайёрланган статистика материаллари ва Амударё бўлими бошлиғи полковник Лыкошиннинг 1912 йилда Туркистон генерал-губернаторига юборган «Хива хонлигининг аҳволи» тўғрисидаги маълумотида² хонликдаги туркман уруғларининг XIX аср охири - XX аср бошлари даврига тегишли ижтимоий-иқтисодий аҳволи ҳақида баён қилинишига кўра, хонликдаги ёвмут уруғларининг жойлашган ҳудудлари эътиборга олинган ҳолда улар юқори ва куйи (ёки кўлли) ёвмутлар деб аталганлар. Ғозиобод ариғининг куйи оқими - Тахта ҳудудида ўтиримли бўлиб қолган ёвмутлар юқори ёвмут деб аталади ва улар 7 минг уйликдан иборат

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-ми, 116-варақ.

² Кун А.А. Заметки шкодаты в Хивинском ханстве. //Туркестанские ведомости. 1873, № 32; Гиршфельд и М.Гаякин. Военно-статистическое описание Хивинского пазиса. Часть 1, 11. Ташкент, 1903, С. 36.

³ О.Шкарский. Как хивинцы ведут полевое хозяйство на своих безводных землях. Москва, 1900. С. 56.

бўлиб, экиладиган ер майдони 26 минг 400 танобни³ ташкил қилади. Кўҳна Урганч ҳудудидаги ёвмутлар эса қуйи (ёки қўлли) ёвмутлар дейилиб, улар 5 минг 500 уйлик, экиладиган ер майдони 10 минг таноб бўлган. Бундан ташқари, Кўҳна Урганч ҳудудида 5 минг таноб дехкончилик ерига эғалик қилувчи 2 минг уйлик қўлчар ёвмутлари бўлган. Умуман, Кўҳна Урганч ёвмутларининг кўпчилиги ерларини Хонён ва Лаузан, Сухбат ариқларидан сугорганлар.

Кўҳна Урганч ёвмутларининг яна 2 минг уйлиги Шомурод ва Ярмиш ариғи бўйида 10 минг таноб ерга эғалик қилганлар¹. Шохобод ва Ярмиш ариқларининг қуйи қисми - Илонли ҳудудида 1500 таноб ерга эғалик қилган 3 минг уйлик имрали ва 20 минг таноб ери бўлган 2 минг уйлик қарадошлилар ватанли бўлиб қолганлар². Туркманларнинг чавдур уруғи Пўрси ҳудудида жойлашган бўлиб, улар 7 минг уйлик, дехкончилик қиладиган ер майдони 30 минг таноб бўлган³. XX аср бошида хонликдаги жами 571 минг таноб ер майдонининг 165 минг таноби ёки 29 фоизи ва жами 527 минг 200 бош чорвасининг 308 минг 200 боши ёки 58,5 фоизи туркман уруғларига тегишли бўлганлиги⁴ хонлик туркманларининг асосан дехкончилик ва чорва билан кун кечираётганлигининг далилидир.

¹ В.Гиршфельд ва М.Галкин асарига қайд қилинишича, 1886 йилгача ер эгалари рўйхати Хива хонлигида умуман ўтказилмаган. (Қarang: В.Гиршфельд и М.Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть 1, 11. Ташкент, 1903. С. 36).

² Хонликдаги «беваган солғути» ва «дўгма солғути»лари ҳақида хонлик канцелярияси архив фондига сақланган хужжатда 1315 ҳижрий (1897 мелодий) йилида Шохобод хонлиги Бобонёз Қатлама масжиди фуқаролари бўлган Қушқок ўғли Раҳимберди, Авазмурод ўғли Тангриберди, Раҳаб ўғли Рўзимухаммад, Дўсқан ўғли Худойберган, Яхшимурод ўғли Султонмурод қаллардан 20 таиғадан «беваган солғути» йиғиб олинганлиги қайд қилинади (Қarang: Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 409-иш, 215-варақ). Хоннинг солиқ дафтарига «дўгма солғути»нинг ҳисоби келтирилган бўлиб, унда 750 дўгманинг ҳар биттасидан 2 тиялдан жамқ 1500 тиял дўгма солғути йиғилганлиги қайд қилинади (Қarang: Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 473-иш, 5-варақ); Хивада хон ҳукмронлиги даврида дўгмалик снтамини тортган, 1889 йилда тугилган Жабборов Матмурод бобонинг айтганича, қулнинг ўғил фарзандига «дўгма», киз фарзандига «чўри» деганлар (Матмурод бобо 1950-1990 йилларда Тошкент шаҳри, Мажидий тор кўчаси, 463-хонадонда яшаган).

³ Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Ленинград, 1940, С. 67; Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 470-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 441-иш, 174, 145, 128, 106, 97, 92-варақ.

Дехкончиликнинг асосий қисмини кундалик ҳаёт ва қисман бозор учун ҳам зарур бўлган буғдой, беда, пахта, жўхори каби экинлар ташкил қилган. Буғдой туркман уруғлари жами экиладиган ер майдонининг 38 минг 500 танобини ёки 23,3 фоизини, беда - 31 минг танобини ёки 18,8 фоизини, пахта - 23 минг танобини ёки 13,8 фоизини, жўхори - 20 минг 750 танобини ёки 12,5 фоизини ташкил қилган. Туркманлар ер майдонининг қолган 52 минг 250 танобига тарик (10350 таноб), шоли (10 минг таноб), қовун (7 минг таноб), кунжут (6 минг 500 таноб), мош (6 минг 600 таноб), зиғир (5 минг 800 таноб), арпа (5 минг 500 таноб) каби экинлар эканлар¹.

XIX аср охири - XX аср бошлари халқаро бозорда пахтага ва беда уруғига талабнинг ортиб бориши билан хонликдаги туркман дехқонларининг ҳам пахта ва беда экишга эътибори кучайган. Бу эса улар ҳам бозор учун маҳсулот ишлаб чиқара бошлаганига далилдир. Тахта ёвмутлари ва имралилар дехқончилик қиладиган ер майдонининг 20 фоизини пахта, 20 фоизини беда; қарадашлилар дехқончилик қиладиган ер майдонининг 15 фоизини пахта, 20 фоизини беда; қарайилгинли ёвмутлар дехқончилик қиладиган ер майдонининг 15 фоизини пахта, 20 фоизини беда; чавдурлар дехқончилик қиладиган ер майдонининг 25 фоизини беда ва 10 фоизини пахта² ташкил қилганининг ўзи бунинг гувоҳидир.

Таъкидлаш жоизки, Хоразмда етиштирилган беда уруғи нави жаҳонга машҳур бўлиб, савдогарлар уни Америка Қўшма Штатларигача олиб борганлар.

Шундай қилиб, баъзи ҳудудларда туркман дехқонлари бозор учун маҳсулот етиштирадиган бўлдилар. Шу билан туркман уруғлари қишлоқларига ҳам товар-пул муносабатлари кириб кела бошлади.

Кўҳна Урганч ҳудудидаги туркман уруғлари сувга бўлган

¹ Хива хонлигида санд ва хўжаларнинг ўзлари 4 минг хўжаликни ташкил қилганлар (Қаранг: *Гиршфельд во Галкик, Ўша асар, 39-бет*).

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-руйхат, 411-иш, 7, 8, 45-вараклар.

кийинчилик туфайли ерларига асосан сувни кам талаб қиладиган бугдой, арпа, тарик, мош, кунжут, зиғир каби экинлар экиб, кўпрок чорва билан шуғулланганлар. Уларда 500, ҳатто 1000 бошга қадар туяга эгалик қилган хўжаликлар бўлган¹.

Шундай қилиб, хивалик туркман уруғлари хонликнинг иктисодий ҳаётида сезиларли ўрин эгалладилар.

Туркман уруғлари Хива хонлигининг сиёсий ҳаётида ҳам ўзига хос ўринда бўлган. Улар XVII-XVIII асрлардаёқ Хива хонлари ва султонларининг ҳокимият учун олиб борган курашларига, кейинчалик «Ўзбек зодагонларининг, биринчи навбатда йирик ўзбек қабилалари- манғит ва қўнғирот зодагонларининг тинимсиз ўзаро урушларига тортилдилар»². Туркманлар мамлакатда қўнғиротларнинг марказлашган давлат барпо қилишига ёрдам бердилар. Ўз ҳукмдорлигини мустаҳкамлаб олган Хива ҳукмдорлари эса йирик суғориш ишларини амалга ошириш имконига эга бўлди, натижада Хоразмнинг ғарби ва шимоли-ғарбида суғориладиган янги катта ер майдонлари юзага келди. Бу ерларга асосан туркман уруғлари кўчирилди³.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, XIX асрнинг биринчи чорагидан Хива хонлигидаги туркман уруғлари хонликнинг навкарлик хизматига тортиладилар. Навкарликда хизмат қилиш туркман уруғларининг хонлик олдидаги асосий ҳарбий бурчига айлана борди. 1825 йилда хонлик навкарлиги хизматидаги туркман уруғлари сони 2989 нафарни ташкил қилган бўлса, 1827 йилда 4108, 1832-1833 йилларда 5898, 1848 йилда 8360 нафарни ташкил қилган⁴. Улар хонлик навкарларининг жанговар қисми ҳисобланганлар. Хонларнинг ҳарбий юришларида ва чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашларида мамлакат қўшини баъзан деярли туркман навкарларидан тузилган ёки улар жангчиларнинг кўпчилиги қисмини ташкил қилган.

Хиваликларнинг 1873 йилда Россия босқинчиларига

¹ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 106-нш, 6-варақ.

² Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 367-нш, 17-варақ; 2-И-фонд, 1-рўйхат, 352-нш, 31-варақ.

³ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 314-нш, 32-варақ.

⁴ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 475-нш, 8-варақ.

қарши қурашларида хон қўшинининг асосий қисмини туркман уруғларининг навкарлари ташкил қилган. Улар Қипчоқ ва Манғит қалъалари, Хива шаҳри остоналарида ва Хива шаҳрининг душман қамали пайтида шаҳар ичкарисиди бўлиб, истилочиларга қарши олиб борилган жангларда жасурлик кўрсатишган¹. Хива шаҳрини мудофаа қилишда жанг қилган 6 минг хон навкарининг 4 минги ёвмут уруғидан эди².

Россия босқинчиларига қарши Чандир яқинида олиб борилган ҳаёт-мамот жангида эса туркман уруғларидан 16 минг жангчи иштирок қилди³.

Қайд қилиш керакки, хон навкарлари навкарлик хизматини ўз от-уловларида ва қурол-аслаҳаларида адо этганлар, шунинг учун хонликдан уларга навкарлик эвазига ер берилиб, бу ерлар «отлик» ери деб аталган. Отлик ерларига эғалик қилган туркман навкарлари ер солиғидан ва ерларга сув чиқариш учун олиб борилган арик казиш ва уни тозалаш мажбуриятидан озод қилинган⁴.

Архив манбаларида туркман навкарларига берилган отлик ер майдони кўп ҳолларда 30 таноб микдорида қайд қилинган бўлса ҳам, туркман уруғларининг баъзи ҳудудларида у 50 танобни ташкил қилганлигига дуч келамиз. Масалан, Тахта ёвмутларидан хон қўшини хизматидаги бир минг нафар навкар 50 минг таноб ерга эғалик қилган⁵. Манғит ҳудудининг Кубадоғ мавзеидаги ёвмутларнинг «отлик» ерлари майдони 50 таноб ҳисобланган⁶. Ю.Э. Брегельнинг асариди кўрсатилишича, XIX асрнинг 20-70-йилларида отлик ерларнинг кўпчилигини, яъни 2/3 қисмини 50 танобдан иборат бўлган «отликлар» ташкил қилган. Шу билан отлик ер майдонининг

¹ Бартальд В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927, С. 194.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 106-иш, 5, 7-варақлар.

³ Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 168-иш, 28а-варақ.

⁴ Ўша архив, 2-И-ф., 1-рўйхат, 314-иш, 43-варақ.

⁵ Иванов П. П. Удалые земли Сеял-Мухаммад хана Хивинского (1850-1865). Труды И. В. А. н. СССР. т. VI. Ленинград, 1937, С. 38.; Л. Костенко. Хивинское ханство в сельскохозяйственном отношении. // Военный сборник, 1874, № 4. С. 374.

⁶ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 411-иш, 3-варақ.

жойлашган ҳудуди, ерининг ҳосилдорлиги, сувга қулайлиги эътиборга олиниб, «отлик» майдони миқдори 10 таноб ёки ундан ҳам камроқ қилиб белгиланган ҳоллар ҳам учрайди¹.

Ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи жиҳатидан хонликдаги туркман уруғларини икки тоифага ажратиш мумкин. Биринчи тоифа «отлик» деб аталган ер эгаларидан иборат бўлиб, улар кўпчиликти ташкил қилмаганлар. Отлик ер уларнинг хусусий мулки ҳисобланиб, уни сотиш ёки ижарага бериш ҳуқуқига эга бўлишган. Отлик ерга эгалик қилмаган (отлик ерсиз), давлат ерида деҳқончилик қилаётган туркман уруғларини, уларнинг ерга эгалик қилиши жиҳатидан иккинчи тоифага киритиш мумкин. Улар эгаллаган (давлат) ери учун «дахяк», яъни ердан унган ҳосилнинг 1/10 қисмини, агарда ери чигир ёрдамида суғорилса, даҳякнинг ярмини, яъни 1/20 қисмини хон хазинасига тўлаганлар².

Хива хонлигида Россия ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин туркман уруғларининг «отлик» ер эгалари учун хон томонидан бериладиган имтиёзи бекор қилинди. Сабаб шуки, Россия босқинчилари билан Хива хони ораларида тузилган Гандимиён битими асосида хон ўзини Россия империясининг итоаткори деб тан олиб, туркман уруғларидан навкарликка отлик олишга зарурат ҳам қолмади. Улардан навкарликка отлик олиш тўхтатилганидан кейин туркман уруғларига илгари навкарлик хизмати учун хонлик томонидан берилган «отлик» ерлари уларнинг ихтиёрида мулк ҳисобида қолдирилди ва эндиликда отлик ери учун 1қ тилла (18 рубл), ирригация ишлари учун 2 тилла (3 рубл 60 тийин) солиқ тўлайдиган бўлдилар³.

Шундай қилиб, туркманларнинг 30 таноб «отлик» ери учун 12 тилла, яъни 21 рубл 60 тийин миқдорида солиқ белгиланди. Шу билан уларга сув чиқаришни хон ҳуқуқмати ўз зиммасига олди. Чорва моллари учун эса молларининг 1/40 ҳисобидан

¹ Туркестанские ведомости, 1894, 23 июнь.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рақам, 464-иш, 8-варақ; 125-И-фонд. 1-руйхат, 467-иш, 1-4-варақлар.

³ Ушба архив, 2-И-фонд, 1-рақам, 181-иш, 117-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рақам, 473-иш, 31-варақ.

давлат хазинасига закот тўладилар¹. Туркманларни сув билан таъминлайдиган ариқларни тозалаш учун ҳар йили 12 кунлик «бегар» қазувига ўзбек белдорлари жалб қилинган. Жумладан, ҳар йили Тахта худудидаги ёвмут уруғларига сув элтадиган Ғозиобод ариғини тозалашга 2 минг белдор, Манғит худудида Кубадоғ туркманларига сув элтадиган Манғит арнасининг куйи оқимини Жамшид ёпининг бош қисмини тозалашга 400 белдор; Қиличниёзбой ариғининг Пўрси туркманларига сув етказиб берадиган қисмини тозалашга 1 минг белдор; Илонли худудида Шохобод каналининг қарадошли ва имрали туркман уруғларига сув берадиган куйи қисмини тозалашга 2 минг белдор; Кўҳна Урганч худудида дехкончилик қиладиган туркман уруғларини сув билан таъминлайдиган Хонёп ариғини тозалашга 1 минг беш юз белдор, Шомурод ариғини тозалашга 1 минг белдор ва Лаузонни тозалашга 500 белдордан жами, 8 минг 400 белдор юбориб туриларди¹.

Лекин туркман дехконларининг ерларини сув билан таъминлашда Хива хонлари «Туркманларни қарамликда тутиш учун уларни сувга мухтожликда сақлаш зарур, ярим оч аҳволдаги туркман хавфсиз бўлади» қабилида иш кўрдилар. Саид Муҳаммад Раҳимхон (хукмронлик даври: 1856-1865) ўз амалдорларига бунга амал қилишлари зарурлигини доимо уқтирган эди². Хонлар ва унинг амалдорлари туркман уруғларига нисбатан юргизган барча сиёсатида шундай тартибга амал қилдилар. Буни шундан билиш мумкинки, туркман ерларига сув элтадиган ариқлар баъзи ҳолларда тозаланиб, янги ариқлар қазилиб, уларнинг дехкончиликда сувлари мўл-кўл бўлса, баъзи ҳолларда эса ариқлари қаровсиз қолиб ва ҳатто сув йўллари тўғонлар билан тўсилган. Сув Хива хонлари ихтиёрида хонликдаги туркман уруғларига нисбатан сиёсат юргизиш қуролига айлантирилган. Бу соҳада Хива хонларининг Россия мустамлакачилиги ва ҳатто ундан ҳам олдинги даврларда олиб борган сиёсати далилдир.

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 26-28-варақлар.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 137-варақ.

Дарёлик ўзанида 1870 йилларда текширув ишларини олиб борган ирригатор-инженер Н.Петросеевичнинг берган маълумотига кўра, Саид Мухаммадхон даврида (тахминан 1856 йили) Лаузон ва Мангит арналари тўғон билан тўсилади. Натижада булардан сув олувчи Шамратёл, Мехтарёрган, Хонёл кабилар сувсиз қолиб, хонликнинг Кўкчага кальасидан куйи қисми қимсасиз саҳрога айланади. Сувсизлик бу ердаги ёвмут, гўклан ва бошқа уруғларни итоат қилишга мажбур қилади. Лекин шундан кейин ҳам хон туркман ариқларига қурилган тўғонларни бузиб, ариқларнинг илгариги ҳолатини тиклашни ўйига ҳам келтирмади, аксинча, бундай қилмаслик тўғрисида ўғлига топширик ҳам беради¹.

Дарёлик сарҳадидаги туркман уруғларининг хон ҳукуматига сўзсиз итоатда бўлишига мажбур қилиш учун хонларнинг Амударёдан уларнинг ерларига оқадиган ариқларини тўғон билан тўсганликлари тўғрисидаги манбалар Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида сақланаётган буюк княз Н.Константиновичнинг «1890 йил ёзида Хиванинг Ўзбойга сафари тўғрисидаги ҳисоботида», Туркистон генерал-губернаторининг ирригация бўйича маслаҳатчиси муҳандис Гельманнинг «1899 йилда Хива хонлигига сафари ҳисоботида» батафсил баён қилинади. Николай Константиновичнинг ҳисоботида, 1857 йили Саид Мухаммадхон буйруғи билан Амударёдан Лаузонга оқадиган ирмоқнинг тупроқ тўғон билан бекитилиб (у «хон банд» деб аталган) ёнига қурилган кўрғоннинг иккала томонидаги минорасига тўплар ўрнатилиб, Дарёликда яшовчи туркман уруғларининг сув йўли тўсилиб, уларни тинчланишга мажбур қилинганлиги тўғрисида² ёзилади. Хива хони Мухаммад Аминхон (1848- 1855) ҳам туркманларнинг ёвмут ва чавдур уруғларини бўйсундириш мақсадида (тахминан

¹ *Петросевич Н.* Предварительный отчет об исследовании Дарьлика (Узбой) и местности между Аму-Дарьей и Сары-Камышом. //Туркестанские ведомости. 1879 г., № 15.

² Ўша архив, 1-И-фонд, 27-руйхат, 1564-иш, 4-варақ; 7-И-фонд, 1-рекам, 2202-иш, 41-варақ.

1850 йилда) Лаузоннинг қуйи қисмидаги Шарқарик ирмоғига тўғон қуришни буюради. Бунинг учун ҳар бир хивалик Кўҳна Урганч харобасидан бир қопдан ғишт элтишга мажбур қилинган. Қурилган тўғон «Тош-бўғат» деб аталиб, баландлиги 4 сажен, узунлиги ва эни 40 сажендан иборат бўлган¹.

Дарёликка сув чиқариш юзасидан 1879 йилда кидирув ишларини олиб борган экспедиция бошлиғи Х.Гельманнинг берган маълумотида, Хива хонларининг Дарёликдаги туркман уруғларига нисбатан уларни сувсиз қолдириш сиёсати натижасида Кўҳна дарё бўйларидаги ерларда сувсизликдан қуриб қолган ариқларнинг, туркман дехқонларининг ташландикка айланган ерларининг излари сақланиб қолганлиги² тўғрисида баён қилинади.

Манбаларда кўрсатилишича, Саид Муҳаммадхоннинг буйруғи билан 1859 йилда Ғозиобод қалъасидан унча узок бўлмаган Ғозиобод ариғида ҳам тўғон қурилган, тўғон ёвмутларнинг экинларига оқадиган сувни бўғиб қўйган. Туркманлар қаршилиқ кўрсатмасликка ва хон хазинасига бўлган қарзларини тўлашга мажбур бўлганлар, шундан кейингина уларнинг экин майдонларига сув юборилган³.

Шундай қилиб, Хива хонлари хонликдаги туркман уруғларини итоаткорликда сақлашда уларни сувдан маҳрум қилиш сиёсати бир томондан хонларга туркман уруғлари устидан ҳукмронлик қилишга имкон берса, иккинчи томондан бундай сиёсат оқибатида хонликнинг қадимдан машҳур ҳосилдор қатта ер майдонлари ҳосилсиз ва қиммасиз саҳрога айланиб, мамлакат иқтисодиётига зарар етказарди. Хон ва амалдорлар ўзлари юргизаётган сиёсатнинг бу томонини ҳам эътиборга олмасдан иложлари йўқ эди. Хивага Россия босқинчилиги хавфининг қучайиши ҳам уларнинг туркманлар билан муносабатини бироз ўзгартиришга мажбур қилди. 1872 йилда подшо Россияси

¹ Ўша архив, 1-И-фонд, 27-руйхат, 1564-иш, 8-варақ.

² Ўша архив, 1-И-фонд, 27-руйхат, 1564-иш, 21-22, 41-варақлар.

³ Ғулломов Я. Ўша асар, 244-бет.

кўшинларининг хонликка бостириб келиши хавфи кучайишидан хабар топган хон ҳукумати тезлик билан туркманларга ер тақсимлаб беришни буюрган¹. Чунки вазият хонни туркман оғлиқларига мухтож қилиб қўйган эди. Бундан ташқари, туркман уруғлари деҳқончилик қиладиган ҳосилдор ерларнинг кимсасиз қуриб қолиши хон хазинасини туркман деҳқонларидан ундириладиган хилма-хил солиқ ва йиғимлардан маҳрум қилди. Туркман уруғларидан келадиган бундай даромаддан бутунлай ажралиб қолиш хавфи 1870 йиллар ўрталари - 1880 йиллар ва 1890 йиллар бошида Хива ҳукмдорларини дарёликка сув чиқариш ишларига эътибор беришга мажбур қилди. Кўхна Урганч томон Хонёп ариғи ўтказилди. Лаузоннинг ўрта оқимидан Нурак ариғи тортилиб (казилиб), дарёликка ва ундан сув Ўнқулоч ариғига оқизилади. Лаузоннинг кунчиқар қисмидан яна бир арик - Сухбатёрган олиндиб дарёликка ўтказилди, ундан сув Шамрат ариғига қуйдирилди. Шундай қилиб, Амударёдан бошланган сув манбаи Лаузон билан учта ирригация тизими 1) Хонёп, 2) Нурак билан Ўнқулоч, 3) Сухбатёрган билан Шамрат ариқлари орқали туркман уруғлари ерларига сув етказиб берадиган бўлди².

Шундай бир пайтда Россия истилочиларининг амалдорлари Хивада ўз ҳукмронлигини ўрнатганидан кўп ўтмай, хонлиқнинг Кўхнадарё (Дарёлик) сарҳадларидаги туркман уруғлари жойлашган ва қисман бўш ётган ҳосилдор ерларга очкўзлик билан кўз тика бошладилар. Улар бу ерларга сув чиқаришнинг шошилинич чора-тадбирларини кўра бошладилар.

Айни пайтда хон ҳукумати олдида ўз мамлакатаги фуқароларини сув билан таъминлаш, яъни Дарёлик ва Қизилтақир, Кўхна Урганч сарҳадларида сувсизликдан қийналиб, турли томонга кўчиб кетаётган туркман деҳқончилигига сув чиқариш муаммоси турар эди. Юқорида қайд қилганимиздек, хон ҳукумати туркманлардан келадиган кўплаб даромаддан маҳрум бўлмоқда эди ва, бунинг устига, Россия мустамлакачилари учун туркманлардан йиғиб

¹ Гуламов Я. Ўша асар, 246-бет.

² Ўша архив, I-II-фонд, 12-руйхат, 2075-иш. 5-6-варақлар.

олинадиган товон хали тугамаган эди. Хон ҳукумати 1894-1899 йилларда Дарёликдаги ва Хонёп бўйларидаги туркман уруғлари ерларига сув чиқариш йўлида анча ишларни амалга оширди. Жумладан, эски Лаузон тизимидан фойдаланган ҳолда Амударёдан Кўхна Дарёликка янги канал қазилди. У «Янгиёп» ёки «Тозаёп» деб аталади. Дарёликдаги «Салахбанд» (у «Назарбанд» деб ҳам аталади) тўғони таъмирланиб, унинг олдида тўпланган сувни туркманлар ерига етказиб берадиган 14 та (умумий узунлиги 204 верст) эски (сувсизликдан қуриб қолган) ариқлар тозаланиб, қайта тикланди. Дарёликдаги қайта суғориладиган ерларга 1045 туркман уйликлари кўчиб келиб, илгари сувсизликдан ташлаб кетилган 2840 таноб ерга дехқончилик қила бошладилар. Умуман, ўша пайтда Дарёлик сувидан дехқончилик қила бошлаган туркман уруғлари 2 минг уйликни ташкил қилди. Улар янада кўпроқ ерларга дехқончилик қилиш умидида 12 минг таноб ерга сув чиқариб беришга мўлжалланган ариқлар тайёрлаб қўйган эдилар. Бу ишларга 6 йил мобайнида, ҳаммаси бўлиб, йилига 12-14 кундан 426 минг хивалик белдор жалб қилинди¹.

Лекин хонликдаги туркман уруғларининг сувга мўл-кўллиги узокка чўзилмади. Туркман ерларини суғориш юзасидан юқорида қайд қилинган тadbирлардан кейин, ариқларни тозалаш ишларига қарамасдан, бу ишлар кейинчалик ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Натижада ариқларни лойка босиб, Дарёликда яна сув танқислиги бошланди. Бирок аҳоли хон хазинасига турли-туман йиғимлар йиғиб беришга мажбур қилинганлар. 1899 йилнинг 6 ноябрида Петро-Александровскдан Туркистон генерал-губернаторига юборилган телеграммада «Хива туркманлари сув етишмаслигидан хонга солиқ тўлашдан бош тортган, ноябрнинг учинчисида Матмурод (девонбеги) солиқ йиғиш учун мингта қуролланган навқар билан Кўхна Урганчга юриш қилди.

¹Ўзбекистон МДА, I-И-фонд, 12-рўйхат, 2075-иш, 7-8-варақ; I-И-фонд, 12-рўйхат, 2102-иш, 3-4, 0-варақлар.

Ўша архив, I-И-фонд, 27-рўйхат, 1564-иш, 4-варақ; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 73-иш, 2-варақ.

Тўқнашув бўлиши эҳтимол»², - дейилиши бунга гувоҳдир.

Манбаларда қайд қилинишича, хон ҳукумати 1899 йилда ва кейинги йилларда ҳам Дарёликдаги сув етишмаслигидан азият торгаётган туркман дехконларини сув билан таъминлаш бўйича тузукрок чора-тадбирларни кўрмади. Хон ҳукуматидан ёрдам бўлмаганидан Дарёликнинг Кўлли сарҳадида дехкончилик қилаётган туркман уруғлари вакили 1900 йилнинг сентябрида Амударё бўлими бошлиғи Галкин хузурига келиб: «Хива хонлари зехн қўйиб ёпларга ва ариқларга карамаганликлари сабабли бизлар ва бизлар билан уруғдош туркманлар сувсиз қолиб, экинимиз хароб бўлиб, ўтган йилгидек бу йил ҳам очлиқ бўлатурганга ўхшайди. Ўтган 1899 йили сув бўлмагани сабабли экин бўлгани йўқ ва қиш кўп қаттиқ совуқ бўлганидан кўп хайвонот молларимиз ўлиб эрди»¹, - деб арз қилади. Лаузондан Дарёликка сув бориши аҳволи билан танишиш учун 1902 йил августида Кўҳна Урганчга махсус топшириқ билан келган генерал-майор Бароннинг 1902 йил 12 сентябрдаги ахборотида Кўҳна Урганчдан 15 верст нарида, Хонёпнинг пастки оқимида яшайдиган Кўлли ёвмутларининг 4 минг уйлик оқсоқоли Махмутхон генерал хузурига келиб, хоннинг амалдорлари Мадамин тўра бошчилигида Салахбанд тўғони олдидаги ариқларни тозалашга 800 ўзбек белдори ўрнига 400 белдор юборилиб, ариқларнинг яхши тозаланмаганидан бу йил ариқларда сувнинг жуда кам бўлганлиги сабаб экилган бугдойларга кўп қийинчиликлар эвазига чигир ёрдамида зўрға сув чиқарилганлиги, дехкончилик қилинадиган катта ер майдонларининг экилмасдан қолганлиги: Дарёликка кўчиб келиб дехкончилик учун ер эгаллаган туркманларнинг кўпчилиги у ерларни ташлаб, яна Илонлиг уруғдошлари ёнига кетганликлари тўғрисида баён қилинади² Дарёликдан келадиган сув йилдан-йилга камайиб бориши сабабли Шамрат ариғи бўйларида ҳам туркман дехконларининг аҳволи оғир бўлиб, сув етишмаслигидан жами 150 отлик ердан

¹ Ўша архив, 1-И-фонд, 27-рўйхат, 1564-иш, 6-парақ.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 247-иш, 4-парақ.

1902 йилда факат 80 отлик ер майдонига дехкончилик қилинган. Лаузон ва Сухбатёрган ариқларидан сув оладиган Октепа ва Кўхна Урганч оралиғидаги Қирққиз деб аталувчи ерлар Хива воҳасида энг ҳосилдор ерлар ҳисобланса-да, улар ҳам борган сари ҳосилсиз бўлиб қолди. 1902 йили у ерлардаги дехкончилик ўзининг сарф-харажати ҳам қоплай олмаган¹.

Юқорида келтирилган кўплаб далиллардан кўришиб турибдики, Хива хонлиги ҳукумати туркман уруғларидан даҳяк, отлик ер эгаларидан 12 тилладан солиқ, молларидан закот йиғиб олиш бадалига уларни сув билан таъминлаб туриш мажбуриятини олган бўлса ҳам, бу мажбуриятни мунтазам равишда бажара олмади. Сувсизликдан азоб тортаётган туркманлар хон амалдорларига ва солиқ, даҳяк, закот йиғувчиларга норозилик билдириб, тўловларни тўлашдан бош тортар эдилар, ҳатто вақти-вақти билан қуролли тўқнашувлар юз ҳам бериб турарди. Манбаларда кўрсатилишича, 1900 йилнинг декабрида «Ўвмутлар солиқ тўлашдан бош тортиб, девонбегининг солиқ йиғувчиларини ҳақорат қилиб хайдадилар. Салахбанд яқинида 4 минггача туркман йиғилиб, қуролли қаршилиқ кўрсатишга тайёр турганлар. Девонбеги жиддий тартибсизлик бўлишидан хавфсираб, 500 навқари билан Кўхна Урганчдан Хивага қайтишга мажбур бўлди»². 1902 йил ёзида эса, «Худоёр қушбеги хон навқарлари билан туркманлардан йиғиладиган даҳякни белгилаш учун Кўхна Урганчга борганида Шамрат ариғи бўйида уни туркман ўвмутларининг урсукчи тармоғи катхудоси Дурдивақил 200 нафар қуролланган отлиқлар билан қарши олди. Бир қатор отишмалар бўлди, даҳяк йиғишга бораётган Илонли ҳокими ўғлини туркманлар тутиб олиб уриб, ҳамма жойини яралаганлар. Имрали туркманлари катхудоси илтимоси билангина уни қўйиб юборганлар»³. 1905 йил баҳорида қўлли, урсукчи, ушоқ ва бошқа бир неча ўвмут уруғи катхудолари ва

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 2-руйхат, 168-иш, 28*-варақ.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-руйхат, 133-иш, 28-варақ.

³ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-руйхат, 133-иш, 38-варақ.

уларнинг фуқаролари вакиллари Маҳмутхон бошчилигида 200 отлик бўлиб, сувни хондан зўрлик билан олиш учун шиддат билан дарё бўйига - Лаузон бошига келадилар¹.

Юкорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, хон хукмдорлари Кўхна-дарё ўзанида ва Кўхна Урганч сарҳадларида деҳқончилик килаётган туркман уруғларини сув билан мунтазам таъминламаган. Чунки улар Огаҳийнинг «Гулшан давлат» асарида кайд килинганидек, «Туркманлар сув билан таъминланиб, ўзларига тўқ бўлиб қоладилар ва хон жанобларига бўйсунмай кўядилар»² ва Муҳаммад Раҳимхоннинг 1879 йилда буюк князь Николай Константиновичга битилган хатида баён қилганидек, «Сув агар Лаузон бирла Кўхна-дарёга кетса, туркман жамоаси ҳозир ўлтирган ерин тошлаб Дарёликнинг сув борган ерларига кўчиб кетиб бурунги ерларига ўлтурур ва узоқ майдон ерда ўлтирганидан сўнг ёмонлик қилиб биз солган солғутпули ва ер пулини бермайдур»³ деган андишага мувофиқ сиёсат юргиздилар.

Сув етишмаслигидан қийналган ёвмут уруғларининг баъзилари қийинчиликларга бардош бера олмасдан ватан тутган ҳосилдор ерларини қолдириб, Закаспий вилояти ва Эрон чегараларига кўчиб кетдилар. 1912-1913 йилларга келиб кўчиб кетганларнинг сони 3 минг уйликка етди. Натижада ёвмут туркманларининг илгариги Лаузон ва Дарёлик ҳудудларидаги деҳқончилик қилинадиган ҳосилдор экинзорлари ташландик ерга айланди⁴. Сувдан қийналганларнинг баъзилари эса кароқчилик, талончилик йўлига кириб кетганлар. Хива хонининг 1902 йил 8 июндаги Амударё бўлими бошлиғига қилган мурожаатида кўлли ёвмутларнинг кейинги икки йилда тартибсизлик қилиб Россия ва Хива фуқароларига нисбатан талончиликлари, солиқ ва қарзларини тўлашдан бош тортаётганликлари баён қилинади⁵.

¹ Ўша архив, 1-И-фонд, 27-рақам, 1652-нш, 1, 2-варақлар.

² *Ғуломов Я* Ўша асар, 248-бет.

³ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рақам, 19-нш, 27-варақ.

⁴ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-нш, 9, 10-варақлар.

⁵ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 133-нш, 28-варақ.

1912 йилнинг мартида эса Тахтадан Пўрсига борадиган йўлга юзтача туркман тўпланиб, йўловчи карвон ва тинч чавдур, карадашли, имрали каби туркман уруғлари ва ўзбек фукароларини талаш билан шуғулланганлар¹.

Шундай қилиб, хонликдаги туркман уруғлари ўртасида вазият оғирлашиб, тинчликка путур етди. Баъзи туркман уруғлари орасида ўз ерларига сув чиқаришни ўз қўлларига олиш, ариқларни ўзлари тозалаш ҳаракати юзага чиқа бошлади.

Хон ҳукмдорларининг туркман уруғларига нисбатан муносабатида яна шу нарсани ҳам таъкидлаш жонзки, гарчи хонликдаги туркманлар мамлакат аҳолисининг сони жиҳатидан ҳам, иктисодиётидаги салмоғи жиҳатидан ҳам маълум даражада ўрин эгаллаган бўлсалар-да, хон саройига - амалдорлар сафига улардан бирорта вакил тортилмасди. Бунинг устига, туркман уруғларини бошқарувчи ҳокимлар Хивадан юбориларди.

Туркманлар ўз уруғларини бошқаришда ўзларидан вакил иштирок қилишини орзу қилардилар. Уларнинг бу орзулари 1902 йилда Омонберди Кўмаковнинг хон валиаҳди Асфандиёр тўрага ва Нуржонбекнинг Муҳаммад Раҳимхонга ёзган хатларида баён қилинади. Кўмаков хатида Асфандиёр тўрага туркманларни бошқаришда унга ўзини маслахатчи ва ёрдамчи қилиб олишни таклиф қилади ва туркман уруғларида барқарорликни батамом ўрнатишни ваъда қилади².

Дарёликдаги туркман уруғлари дехқончилигига сув етишмаётган бир пайтда, туркманларнинг Янгиёп (Урусёп) канали бўйларидаги амалдорларнинг ва хон қариндошларининг³ ерларини ижарага олиб дехқончилик қилаётган Адай козоклари (Россия фукаролари) каналнинг юкори қисмига ўзларининг кўплаб чиғирларини ўрнатиб, туркман экинзорларига сув ўтказмай қўйдилар, сувнинг деярли ҳаммасини козокларнинг

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-ини, 26, 28-варақлар.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 151-ини, 1-варақ.

³ Бу жойда Тўрамурад ва Отажон тўраларнинг. Юнус махрам, Жуманиёз Девон, Шикназарбойларнинг ерлари бўлиб, бу ерлар Янгиёп бўйлаб пастга ёки Дарёликка қадар чўчилиб кетган эди (Қаранг: Ўзбекистон МДА, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-ини, 43-варақ).

чиғирлари тортиб олмоқда эди. Бундай зўравонликка чидай олмаган туркманлар козокларнинг чиғирларини синдириб ташладилар. Бу эса 1911-1912 йилларда Лаузон бўйидаги туркманлар билан козокларнинг ўзаро уруш-жанжаллари кучайишига олиб келади¹. Бу хон хукмдорлари ва мустамлакачи амалдорлар, туркманларни бошқариш осон бўлиши учун уларнинг хонликдаги бошка халқлар ораларидаги низо ва уруш-жанжаллар билан доимо банд бўлишларига ҳаракат қилишлари натижасидир. Бундай сиёсат эса туркман уруғларида хон хукмдорларига ва мустамлакачиларга нисбатан қаҳр-ғазабнинг янада ортиб боришига сабабчи бўлмоқда эди.

Шундай пайтдаер-сув васолиқтизимини ислоҳ қилиш юзасидан хонликда кўриладиган тайёргарликлар барча туркманлар ва уларнинг катхудолари томонидан бир хилда қабул қилинмаганлиги ҳам хон билан туркман уруғлари ораларидаги муносабатларнинг янада кескинлашувига таъсир қилди. Махмудхон Абдалхоннов бошчилигидаги кўлли ёвмут катхудоларига ислохотнинг ер-сув ва солиқ тўғрисидаги банди жуда маъқул тушиб, хон саройидаги кенгашда уни қувватладилар ва хонлик томонидан деҳқончилик қилаётган ерлари майдонининг ўлчови ўтказилишига розилик бердилар. Чунки жорий қилиниши кўзда тутиладиган янги тартиб-қоидалар кўлли ёвмутларнинг истакларига мос эди. Улар хон амалдорларидан ўз ариқларини тозалаш ўзларининг ихтиёрларига берилишини илгаридан талаб қилиб келмоқда эдилар. Улар кенгашда ўзлари сув оладиган ариқларини тозалашни хон амалдорлари бошчилигисиз ўзлари хоҳлаган мавсумда (кўз ёки баҳорда) мустикал равишда ўтказишга рухсат берилишини ва Лаузоннинг бошидан токи Окқалъа сарҳадига қадар унинг бўйида хон амалдорлари ерлари ижарачилари чиғирлари ўрнатилишининг бутунлай бекор қилинишини қатъий талаб қилдилар². Лекин туркманларнинг юкори ёвмут (Тахта) уруғлари катхудолари эса кенгашда бу тadbирни пайсалга солдилар.

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-рақам, 314-иш, 29, 40-варақлар.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 51-варақ.

Юкорида кайд килинган барча ҳолатлар, яъни хон ва амалдорларнинг «ярим оч туркман хавфсиз бўлади» сиёсати; туркманларнинг ўз ораларида ва улар билан қозоқ, хонликдаги бошқа халқлар ораларида низолар келтириб чиқарилиши сиёсати; Дарёликда туркманларга тегишли бўлган ва уларнинг сувдан камситилиши натижасида экилмасдан қолган кўплаб ер майдонларининг Россия концессионерларига сотилиши ёки уларга узок муддатга ижарага берилиши; хон саройи хизматида туркман уруғларидан тортилмаслик, ҳатто туркманларни бошқарувчи амалдорларнинг Хивадан юборилиши сиёсати ва шу қабилар хонликдаги асосан юкори ёвмут туркман уруғларида 1910 йилларнинг ўрталарида ҳар хил англашилмовчиликлар, норозиликлар, ғалаёнлар ортишига олиб келди.

Катта йўл бўйларида ва хонликнинг баъзи шаҳарларида талончиликлар бўлиб, туркманларнинг хон навкарлари билан қуролли тўқнашувлари содир бўлиб турди. Бундай ғаразли муносабатлар, қуролли тўқнашувлар, зиддиятлар асосан 1913 ва 1915 йилларда юз берди.

Шундай қилиб, туркман уруғлари ва хон ҳукмдорлари ўзаро муносабатларида оқилона сиёсат юргизмаганларидан туркман уруғлари фуқаролари ҳам, ўзбек фуқаролари ҳам ва бутун мамлакат халқи ҳам бирдек азият тортганлар. Бундай вазият 1916 йилги Хива кўзғолонини яқинлаштирган бўлиши эҳтимол.

3. Хонликда ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ислоҳ қилиш учун ҳаракатлар (1910-1913 йиллар)

а) Хонликда ислоҳотга зарурат

Асфандиёрхоннинг 1910 йил сентябрида эълон қилинган фармонида ўз халқини уларга оғир тушаётган баъзи солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиш, шариатни қарор топтириш ва адолатли ҳукмдор бўлиш: халқларга қадимдан оғир юк бўлиб келаётган тартиб-тузгунларни тугатиш ва халқлар орасида роҳат-фароғат, фаровонлик, адолат ўрнатиш, қишлоқ хўжалиги

ва савдо-сотикнинг ривож топиши учун бутун ҳаракатларни ишга солиш ваъда қилинади¹. Бу унинг хонликда ислохотлар ўтказиш тўғрисидаги фармони эди.

Мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг баъзи кирраларини ўрганиш хонликда бундай ислохотга зарурат аллақачон етилганини тасдиқлайди.

Хива хонлиги XIX аср охири - XX аср бошларида феодал-монархия тузумига асосланган мамлакат бўлиб, унда ерга ва сувга эгалик қилишда, аҳолидан сон-саноксиз солиқ ва йиғимлар йиғиб олишда, фуқаролар давлат олдида турли-туман мажбуриятларни бажаришларида, хон ва амалдорларнинг мамлакатни бошқариш каби муҳим соҳаларда хонликда асрлар давомида киритилган тартиб-қоидаларга амал қилиб келинмоқда эди. Бу тартиб-қоидалар аллақачон ўз даврини ўтаб, жамият тараккиётига тўсқинлик қилиб, фуқароларга ниҳоятда оғир тушиб, ҳатто хонлик жамоалари ичидан бузилишига, халқлар орасида низолар туғилишига сабабчи бўлмоқда эди. Бунини ер эгаллиги ва ундан йиғиб олинган солиқ соҳасида ҳам кўриш мумкин эди. Масалан, ёрликли ер мулки эгаларидан ерининг миқдори эътиборга олинган ҳолда, ҳар 10 таноби ҳисобидан хон хазинасига йилига 4 тилладан ер солиғи йиғилгани ҳолда, отаи мулкка эгалик қилган ер эгаларидан ер солиғи хўжалик (хонадон) ҳисобидан йиғилган. Яъни, отаи ери эгасидан уларнинг эгалик қилган ер мулки қайси бир гуруҳга тегишли бўлиши назарда тутилиб, отаи мулки эгаларига солиқ белгиланган. Шу жиҳатдан отаи ер мулкига эгалик қилганлар хонликда 3 гуруҳга ажратилган бўлиб, 10 ва ундан ортик таноб ерга эгалик қилган отаи мулк эгалари «аъло» (олий) деб аталиб, уларнинг ер миқдори ҳар қанча кўп бўлишидан қатъи назар улардан 6 тилладангина (10 рубл 80 тийин), 5 танобдан 10 танобгача ерга эгалик қилган отаи мулк эгалари «авсат» (ўрта) деб аталиб, улардан 4 тилладан (7 рубл 20 тийин), 5 танобгача ери бўлган отаи мулк эгалари «адно» (энг паст ёки қуйи) деб аталиб,

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-руйхат, 291-иш. 148-149-варақлар, 152-153-варақлар.

улардан 2 тилладан (3 рубл 60 тийин) ер солиғи йиғиларди¹.

Хонликда отаи мулк ери эгаларидан шу тарзда солиқ йиғиш тизгини деярли бир аср давомида - Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) ҳукмронлиги давридан давом этиб келади².

Отаи мулкдор ер эгаларининг бундай гуруҳларга ажратилиши кам ерли деҳқонларнинг янада камбағаллашувига олиб келар эди. Чунки отаи мулкдор ер эгаларининг аъло гуруҳидаги баъзилар юзлаб ва минглаб таноб ерга эга бўлган бўлсалар-да, улар 6 тилла миқдорида солиқ тўлаганлар, 5 танобгача (чорак таноб) ери бўлган аднолардан эса 2 тилладан солиқ йиғилган.

Шундай қилиб, ер солиғи ер эгалари ўртасида баравар тақсимланмаган бўлиб, унинг асосий оғирлиги қишлоқ аҳолисининг камбағал қисми елкасига юклатилган.

Хонликда илгаридан давом этиб келаётган қоида, яъни ҳар 20 йилда хўжаликларни рўйхатга олиш қондасининг бузилиши ҳам камбағал деҳқонлар аҳволини янада оғирлаштирди. Хўжаликларнинг янгидан рўйхатга олинishi натижасида улар эгалигидаги ер миқдорида юз берган ўзгаришлар эътиборга олиниб, отаи мулк эгалари бир гуруҳдан бошқа бир гуруҳга ўтказилар ва шу асосда улардан йиғиладиган солиқ миқдори ҳам ўзгариш киритиларди. Масалан, агарда 6 тилла тўлайдиган ер эгаси охириги рўйхатдан кейин ўтган даврда камбағаллашган бўлса, кам солиқ тўлайдиган гуруҳ сафига ўтказиларди ва аксинча, агар 4 тилла солиқ тўлайдиган деҳқон бойинган бўлса, у юқори гуруҳга ўтказилиб, солиқ миқдори ошириларди³.

XIX аср охиридан хонлик хўжаликларида бундай рўйхат мунтазам ўтказилмаганлиги⁴ натижасида бир неча ўн йил

¹ Ўзбекистон МДА 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 116-варақ

² Кун А.А. Заметки шюдателя в Хивинском ханстве. //Туркестанские ведомости. 1873, №32; Гиршфельд В.Г. и Галкин М. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть 1, 11. Ташкент, 1903, С. 36.

³ Шканский О. Как хивинцы ведут полевое хозяйство на своих безводных землях. Москва, 1900, С. 56.

⁴ В.Гиршфельд ва М.Галкин асарига қайд қилинишича, 1886 йилдан ер эгалари рўйхати Хива хонлигида умуман ўтказилмаган. (Қарами: В.Гиршфельд и М.Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть 1,11. Ташкент, 1903. С. 36.

мобайнида ер эгаларининг ери миқдориди катта ўзгаришлар юз берган бўлса-да, солиқ улардан эски рўйхат асосида йиғилиб, аллақачон ерсизланиб беватан ва дўғма сафига ўтиб кетганлар ҳам 2 тилладан (адиолар тўлайдиган) солиқ-тўлашга мажбур қилинганлар¹. Бу солиқлар хонликда «беватан солғути» ва «дўғма солғути» деб аталганлар.

Хива хонлигидаги Тош-қалъа, Омонқўл, Оталик ва Манғит масжиди қавмлари хўжаликларининг XIX аср ўрталаридан 1910 йилгача бўлган даврда ер эгалигидаги тадрижий ўзгаришларини ўрганганимизда бу давр ичида учала масжид қавмларида ерга эгалик қилувчи деҳқон хўжаликлари сони 126 тадан 99 тагача камайганлигини кўрамиз². Шу билан юқорида қайд қилинган масжид қавмларининг 27 та деҳқон хўжалиги (асосан адно) ўз ерларидан ажралиб, ерсиз бўлиб қолганлар.

Кўплаб архив манбаларида қайд қилинишича, XIX аср охири - XX аср бошларига келиб Хива хонлигида баъзи кишлок хўжалиги маҳсулотларининг товар аҳамияти ошиши ва ерларнинг катта ер эгалари қўлида тўплана бориши муносабати билан деҳқон хўжаликларида ерсизланиш жараёни орта борди. Бундан эса кам ерли ва ерсизланиб қолган деҳқон хўжаликлари азиат тортмоқда эди. Чунки, қайд қилганимиздек, ер эгалигида юз бераётган ўзгаришлар хон амалдорлари томонидан кўп йиллардан буён рўйхатга олинмасдан ва солиқ дафтарларига киритилмасдан қолмоқда эди.

Буларнинг ҳаммаси хонликда ер солиғининг барча оғирлиги деҳқонлар зиммасига тушганлигини яна бир марта кўрсатиб турибди. Хоннинг бундай сиёсати натижасида катта ер эгалари ерига нисбатан жуда кам солиқ тўлаганлар, хатто уларнинг аксарият қисми ер солиғидан бутунлай озод қилинганлар. Бундай ер эгаларига хон томонидан махсус ёрлик берилган бўлиб, улар ёрликдор деб аталганлар.

¹ Хонликдаги «беватан солғути» ва «дўғма солғути»лари ҳақида хонлик канцеляриyasi архив фондига сақланаётган ҳужжатда қичқарли маълумотлар мавжуд.

² *Иванов П. П.* Архив Хивинских ханов XIX в. Ленинград, 1940. С. 67. Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 470-варак.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг 125-фондида сакланаётган 1907 йил ноябрида (1325 ҳижрий йил шаввол ойида) битилган ҳужжатда хонликнинг ҳокимликларида ер солиғидан озод қилинган ёрликдорларнинг (ёрликдор ер эгаларининг) рўйхати келтирилган. Бу рўйхатда фақат Питнак, Ҳазорасп, Хонқа, Урганч, Кат ва Амбарманак ҳокимларининг ўзларидагина 2107 нафар ёрликдорнинг исмлари қайд қилинган¹.

Улар ер солиғи билан бир каторда ирригация ишлари билан боғлиқ мажбуриятлардан ҳам озод қилинганлар. Хон хонадонига тегишли ва барча амалдор шахслар, диндорлар, деярли ҳамма саидлар ва хўжалар², эшонлар, вақф ерига эгалик қилувчиларнинг баъзилари ёрликдор ҳисобланиб³, улар катта-катта ер майдонларига эгалик қиладилар. Масалан, архив манбаларида 1901 йилда қайд қилинган маълумотга кўра, Якуб Ибрагимов (амалдорлардан) 800 таноб, Бобожон Махсум Сафаев 1800 таноб⁴ ерга; 1907 йилда қайд қилинган маълумотга кўра, Мадаминжон тўра Отажон Тўраев Хўжаэлининг «Чатраук» худудидан 1100 таноб⁵, 1912 йилда қайд қилинган маълумотга кўра, Дарғонота худудида Юсуф ясовулбоши, Юнус ясовулбоши ва Эгамберди ноибларнинг ҳар бири минг танобдан, Ислом Хўжа дойиси (тоғаси) Ибодулла хўжа 360 таноб⁶, Исҳоқ хўжа Қўнғирот худудида 25 минг таноб⁷, Матниёзбой 1200 десятина ерга⁸, 1917 йилда қайд қилинган маълумотга кўра девонбеги 1134 таноб ерга⁹ эгалик қилганлар.

1903 йилда қайд қилинган маълумотга кўра, Муҳаммад

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 441-иш, 174, 145, 128, 106, 97, 92-варақлар.

² Хива хонлигида санд ва хўжаларнинг ўзлари 4 минг хўжаликни ташкил қилганлар (*Гиршфельд ва Галкин*, ўша асар, 39-бет).

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 411-иш, 7, 8, 45-варақлар.

⁴ Ўша архив, 125-И-фонд. 1-рўйхат, 106-иш, 6-варақ.

⁵ Ўша архив, 125-И-фонд. 1-рўйхат, 367-иш, 17-варақ; 2-И-фонд, 1-рақам, 352-иш, 31-варақ.

⁶ Ўша архив, 125-И-фонд. 1-рўйхат, 314-иш, 32-варақ.

⁷ Ўша архив, 125-И-фонд. 1-рўйхат, 475-иш, 8-варақ.

⁸ *Бартальд В.* История культурной жизни Туркестана, Л. 1927, С. 194.

⁹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 106-иш, 5, 7-варақлар.

Рахимхон валиаҳди Асфандиёр тўрага тегишли 5 минг таноб ер майдони карадашли, имралаи туркманлари томонидан ижарага олиниб, деҳқончилик қилинган¹.

Бундан ташқари, 1912 йилда битилган ҳужжатга кўра, Лаузон каналнинг бўйида Тўрамурод ва Отажон тўралар, Жуманиёз девон, Юнус Маҳрам ва Шихназарбойлар каттакатта ер майдонларига эгалик қилганлар². Буларнинг барчаси ер солигидан озод эдилар. Бундай манбаларни кўплаб келтириш мумкин.

Шундай бир ҳолатда Хива хонлиги деҳқонларининг кўпчилиги бир, икки ёки уч танобдан ортик ерга эга бўлмаганликларини³ эътиборга олганимизда, ер солигининг оғирлиги асосан кам ерли деҳқонлар елкасига тушганлигини англаш у даражада кийин эмас.

Устига устак, кишлок амалдорлари солиқдан озодлиги тўғрисида ёрликлари бўлмаса ҳам, амалда улардан солиқ йиғилмаган, ҳатто улар солиқ йиғини пайтида катта бойлик орттирганлар. Тубандаги ҳужжат бунга далилдир: «1322 йили (1904-1905 милодий - Мух.) Тахта ёвмут солигининг жами 975 отлик. Андин солғут ундурган юртбошиларига юзбоши ҳақи учун ўтилганлар 47 отлик ва ёвмут катхудоларига ва илтимосчиларга ўтилганлар 168 отлик ва бошқалар... Жами 292 отлик, халос қолгани 683 отлик, 12 тилладан 8100 тилла»⁴.

Кишлоқдаги оқсоқоллар, юзбоши ва катхудолар учун ўнлаб, юзлаб хўжаликларнинг солиқларидан кечиб юборилиши хонликда солиқ тизимидаги адолат меъёри бузилганлиги ва солиқлар асосан кам ерлик фуқаролардан йиғилганлигини тасдиқловчи яна бир далилдир. Солиқ тизимидаги бундай сиёсат кишлок амалдорларини янада бойитиш, хон ҳукуматининг кишлокдаги

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 168-иш, 28а-варақ.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 43-варақ.

³ *Иванов П.П.* Удалыные земли Сеид-Мухаммад хана Хивинского (1850-1865). Труды И.В. АН СССР, т. VI. Ленинград, 1937, С. 38.; *Л.Костенко.* Хивинское ханство в сельскохозяйственном отношении. //Военный сборник, 1874, № 4 С. 374.

⁴ Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 411-иш, 3-варақ.

таянчини кучайтириш йўлидаги сиёсат ҳамдир, чунки кишлок амалдорлари учун кечилган бу солиқлар ер эгасини солиқдан озод қилибгина қолмасдан, балки амалдорларнинг ўзлари уни йиғиб олишлари учун ҳуқуқ берарди.

Ер солиғининг натурадан пул билан йиғиб олишга ўтилиши ва унинг деҳқонлардан бутун хонлик бўйича бир вақтнинг ўзида кузда бирданига тўлиғича йиғиб олиниши тартиби ҳам деҳқонларнинг камбағал қисми учун анча кийинчиликлар туғдирди. Деҳқонлар солиқ тўлашлари учун ўз маҳсулотларини кузда деярли бир вақтнинг ўзида бозорга чиқарганлари сабабли уларнинг нархи тушиб, деҳқон уни арзимаган баҳога сотишга мажбур эди.

Деҳқонларкечираётган бужараён тўғрисида «Туркестанские ведомости» газетасида: «Бозорга ғалланинг бу даражада оқиб бориши бугдой, арпа ва бошка дон маҳсулотларининг нархини тушириб юборади, шу сабабдан деҳқон ўзига зарур миқдордаги пулни тўплаши учун анча кўп ғалла сотишга мажбур эди»¹, - деб ёзилади.

Шунингдек, фуқаролардан солиқ ҳисобидан 1,5 тангадан «чопар пули» (солиқ тўлаши тўғрисида фуқароларга хабар берилгани учун) ҳам йиғиб олинарди.

Солиқ йиғилиши жараёнида солиқчилар ўз манфаатларини кўзлаб фуқароларга жуда кўплаб азоб берардилар. Бунинг учун имконият мавжуд эди. Чунки хонликда солиқ тизимининг мукаммал эмаслиги сабабли уни сунистеъмом қилишда солиқ йиғувчиларга кенг йўл очилган бўлиб, бунинг учун улар ҳуқуқат томонидан жавобгарликка тортилмасдилар. Солиқ йиғилиши соҳасида аниқ ҳисоб-китоб ҳам бўлмаганидан баъзи йилларда йиғилган ер солиғининг умумий миқдори 153600 тиллани ташкил қилган бўлса, баъзи йилларда эса 146390 тилладан ошмаган². Кўпинча солиқ дафтарлари солиқчи амалдорларнинг

¹ Туркестанские ведомости, 1894, 23 июнь.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 464-иш, 8-варақ; 125-И-фонд, 1-рўйхат, 467-иш, 1-4-варақлар.

ўзлари томонидан тузилади. Бунинг устига солиқ йиғувчисига ҳукумат томонидан хизмат ҳақи тўланмаганлиги ҳам уларнинг ҳар хил йўллар билан фуқаролардан ортиқча пул ундириб олишларига имкон берарди. Бундай вазият мамлакат ер эгалигини ва ундан ундириладиган солиқ тизимини ислоҳ қилишни талаб қилмоқда эди.

Хонликдаги туркман ва қорақалпоқ ер эгалиги, улардан йиғиладиган солиқ тизими, деҳқончилик, суғориш билан боғлиқ бўлган барча ишлар, шунингдек, туркман уруғларининг хон саройидан юборилган амалдорлар томонидан бошқарилиши тартиби ҳам мамлакатда ислохот ўтказиш зарурлигини кун тартибига кўйган эди. Чунки бу соҳаларда амалдаги қоида жамиятнинг ривожига тўсик бўлибгина қолмасдан, туркман уруғларида ўзаро низоларга, туркман уруғлари билан ўзбек ва бошқа халқлар фуқаролари ўртасидаги зиддиятларга, туркман уруғларининг хон ҳукуматига қарши чиқишларига сабаб бўлмоқда эди.

Қорақалпоқ ва қозоқлардан хон хазинасига ҳар ўтовдан йилига 20 тангадан «чангарақ» солиғи йиғилади, уч йилда ҳар бир ўтовнинг яна бир ўтовга кўпайиши мумкинлиги фараз қилиниб, ҳар уч йилдан «чангарақ» солиғига 5 фоиздан кўшилиб борилади¹. Лекин бу вақт ичида ўтовнинг яна биттага ортиши ёки унинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши мумкинлиги хон ҳукумати томонидан эътиборга олинмайди. Шу билан хонликдаги қорақалпоқ ва қозоқлардан ҳам солиқ йиғиш тизими уларнинг камбағал фуқаролари зарарига хизмат қиларди. Хонлик фуқароларининг моллари давлат ерида боқилгани учун йиғиладиган закотнинг XIX аср охирида «чўп пулига» ўзгартирилиши ҳам фуқароларга анча оғир тушди.

Шундай қилиб, солиқ йиғилиши жараёнида юкорида кайд қилинган суинстеъмолларнинг деярли ҳаммаси, бир томондан,

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 181-иш, 117-варақ (Хонликдаги Қорақалпоқ ва қозоқ фуқароларининг жами 7980 чангарақ (ўтов) бўлиб, 1912 йилда улардан 18619 тилда 3 танга чангарақ солиғи йиғилган. Қаранг: Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 472-иш, 160-варақ).

солиқ йиғилиши тизимининг мукамал эмаслигидан юзага чиққан бўлса, иккинчидан, хон амалдорларининг ўзбошймчалиги ва фукароларга нисбатан зўравонлиги натижасидир.

Хонликда сугориш билан боғлиқ бўлган ишлар ҳам ислохотни талаб қилмоқда эди. Магистрал каналларни тозалаш («беғор»), дамба кўтариш, эскиларини таъмирлаш («качу»), кўприкларни таъмирлаш, сугориш тармоқларини тозалаш («обхор») каби барча ишлар деҳқонлар кучи билан мажбурият асосида амалга оширилар эди.

Хива хони канцелярияси архиви фондида сақланаётган казувчи дафтарларида кўрсатилишича, хонликдаги магистрал каналларни тозалашга 1910 йилда 33850 казувчи¹, 1912 йилда 31520 казувчи², 1914 йилда 31430 казувчи³, 1916 йилда эса 31150 казувчи⁴ сафарбар қилинади.

Хонликда «беғор» казуви энг катта ва муҳим тадбирлардан ҳисобланади. Унда деҳқонларнинг асосий қисми иштирок қилади. Бу ишга фукароларни сафарбар қилишда арик оксоқолидан то олий ҳукмдор - хонга қадар барча маъмурий ходимлар иштирок қиладилар. Жойларда казувчиларни сафарбар қилиш хон ҳукумати рўйхати асосида арик оксоқоллари ва ҳокимлари томонидан амалга оширилиб, «рўйхатда ҳар бир масжид кавмидан (1912 йил февраль) казувчи дафтари имзо этилди»⁵, - деб аталган дафтар далилдир.

Хон ҳукумати томонидан ҳар йили «беғор» казуви учун бундай дафтар битилиб, унда казувга раҳбар қилиб белгиланган амалдорнинг исми-шарифлари, казувдан озод қилинган ер эгалари, белдорлардан йиғиб олинadиган йиғимларнинг миқдори, пул бадалига казувдан озод қилинганларнинг пул миқдори ва бошқалар кўрсатилади.

¹ Ўзбекистон МДА 125-И-фонд, 1-рўйхат, 473-нш, 31-варақ.

² Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 422-нш, 1-варақ.

³ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 472-нш, 138-варақ.

⁴ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 460-нш, 1-варақ.

⁵ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 422-нш, 14-варақ (бу ҳужжат бутун бир жилдни ўз ичига олади).

Буларнинг ҳаммасида ҳам адолат меъёрининг кам ерлилар зарарига ва катта ер эгалари фойдасига бузилиши учун хон ҳукумати томонидан имконият яратилган эди. Буни шундан ҳам кўриш мумкинки, Хива хонлигида аҳоли учун ирригация мажбурияти ва суғориш билан боғлиқ мажбуриятни бажариш учун ер эгалари ҳар 10 таноб ер майдонидан битта белдор юбориши зарур эди. Бироқ Хива хонлиги ҳукумати бу қондани фақат ёрликли мулкка ва оддий мулкка эгалик қилган деҳқонлар, вақф ерини ижарага олган ижарачилар учун қўллади. Улар 10 таноб экиладиган ер майдонидан 12 кунга битта белдордан казувчи юборардилар.

Отаи мулки эгалари учун эса ҳар бир деҳқон хўжалигидан биттадан, хонлик ҳудудидаги қорақалпоқ ва козоклар учун уч ўтовдан биттадан казувчи юборилиши тартиби жорий қилинган. Хонликда ирригация юзасидан мажбуриятнинг бундай тартибда амалга оширилиши тенгсизлик тамойилига асосланган бўлиб, унда ер эгаларидаги ер майдони ортиб бориши билан уларнинг «беғор» казувига юбориш зарур бўлган белдор сони камай боради, ер майдони камайиши билан эса, уларнинг казувга юбориши зарур бўлган белдорлар сони орта боради. Масалан, 5 танобдан ери бўлган отаи мулкдор «беғор» казувига битта белдор юбориши талаб қилинган ҳолда, 500, 1000 ва ундан ортиқ ерга эга бўлган унинг кўшнисидан ҳам битта белдор бериши талаб қилинган.

Ирригация мажбуриятидан хон оиласи ва унинг қариндошлари, амалдорларнинг ҳаммаси, ёрликдорлар (казувдан озод бўлганлиги тўғрисида), хўжа, сайдлар, диндорлар, навкарлар озод қилинган бўлиб, улар катта ер майдонларига эгалик қиладилар. Хон ва унинг қариндошларига ва бадавлат шахсларга 100 десятина суғориладиган ер майдонлари тегишли бўлган¹.

Хонликда ирригация мажбуриятларини бажариш ва сувдан фойдаланишда хон ҳукумати томонидан камбағаллар зарарига адолат меъёрининг бузилиш ҳолларини кўрсатадиган яна бир

¹ В.Г. Гиршфельд ва М. Галкин, Ўша асар, 45-бет.

нарса шундан иборатки, дехкончиликни суғориш даврида, сувни тақсим қилишда дехконларнинг «беғор» қазувига қандай даражада иштирок қилганлиги мутлақо эътиборга олинмади. Бундан ташқари, уларнинг ерлари қулай ёки ноқулай жойда (магистрал каналнинг бош қисмида ёки охириги қисмида эканлиги) жойлашганлиги ҳам инобатга олинмади. Одатда, «беғор» қазувидан озод катта ер эгаларининг ери магистрал каналнинг боши ёки ўрта қисмида сувга қулай жойда жойлашган бўлиб, қазув азобини тортган кам ерли камбағалларнинг ери каналнинг охириги қисмида эди. Шунинг учун ҳам улар ерини суғоришда асосан ариқдан сув чиқарадиган чигир қуришга мажбур эдилар. Чигир ёрдамида суғориш дехконга оёқдан (ўзи оқиб келадиган сув) суғориладиганга нисбатан 4 барабар қимматга тушар эди (чигирни ҳаракатга келтирадиган мол кучини ва унга сарф қилинадиган маблағни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам¹).

Хон ва амалдорларнинг қазувчиларга нисбатан шафқатсизлиги уларнинг аҳволини оғирлаштирди. Хон амалдорлари томонидан «беғор»га борган қазувчиларга кўрсатилган чексиз зўравонликлар ва сувдан фойдаланишдаги тенгсизликлар Я.Ф. Гуломов асарида шундай баён қилинади: «... 1828 йили Оллоқулихон катта Полвонёп каналининг янги боши Тошсақони қазишга қарор қилган. ... Грунт тошли бўлган... Иш чўзилиб кетди. Ваҳшийларча азоблаш чидаб бўлмайдиган даражага етди: қазувчилар ниҳоятда хўрландилар. ... қазувчилар рухонийлар орқали хонга мурожаат қилиб, ишчиларнинг аҳволини енгиллаштиришни илтимос қилдилар. Уларнинг илтимосларида, «Янгидан қурилган каналнинг суви аввалгидек амалдорлар, рухонийлар ва навкарларнинг мулки бўлмасин. Мусулмонларнинг мухтарам раҳбарлари, сизлардан илтимос, хонимиздан шу сувдан фойдаланишда тенглик олиб беришларингиз», деган сўзлар бор. Бунга жавобан хон ўзининг бош вазири Юсуф меҳтарни қақриб, беш-олти кишини осийшга

¹ Тошхувуз вилоят давлат архиви. 2-фонд. 1-рўйхат, 14-иш. 3-варақ. Материали по районированию Средней Азии. Кн. 2, часть 2. Ташкент, 1926, С. 16.

буюрди, натижада энг фаол «ғалаёнчилар» осилди. Полвонённинг машхур Тошсако деган боши шу усулда курилган»¹.

Қазувчиларнинг аҳволи нақадар огирлигини ҳис қилишда уларнинг ялпи калтакланиши билан бирга қазувчилардан уларни калтаклаганлар хизмати учун «чибиқ пули» деб аталган солиқ йиғиб олинганлигини ҳам кўрсатишимиз жоиздир. Чунки «қазувчи иш жойига етиб келганида бир тангадан чибиқчига тўлар эди»². Бундан ташқари қазувчи назорат қилиб турган амалдор учун 2,5 тангадан «афанақ пули» ва 1 тангадан «қўник пули» тўлашга мажбур эди³. «Қазувчидан яна бошқа йиғимлар: тўраларга хизмат қилувчи ошхона учун, уларнинг отларига бериладиган ем-хашақ учун, рухонийлар учун йиғим ва ҳоказолар олинар эди»⁴.

Дехконларнинг бажарадиган ирригация мажбуриятини кунига 30 тийиндан ҳисоб қилиб, пул билан баҳоланганида, В.Гиршфельд ва М.Н. Галкиннинг асарида таъкидланишича, «бегор» қазуви фуқароларга 135 минг рублга, агар унга «афанақ пули» учун йиғиладиган 15 минг рубл ҳам қўшилганида «бегор» қазуви уларга 150 минг рублга тушарди⁵. Унга қазувчилардан йиғиб олинадиган «чибиқ пули», «қўник пули» ва бошқа кўплаб йиғинларни ҳам қўшиб ҳисоблаганимизда бу ракам янада ортган бўларди. Бу эса хонликда йиғиб олинадиган барча солиқнинг 40 фоизини ташкил қилади⁶.

Юкорида қайд қилинганлардан кўришиб турибдики, «бегор» қазуви хон ҳукумати томонидан шундай ташкил қилинганки, унинг бутун огирлиги меҳнаткашлар елкасига

¹ *Ғуламов Я.Ғ.* Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача. Т.: Уз ССР ФА нашриёти, 1959, 274-275-бетлар.

² Чибиқчи – 50-100 қазувчининг устидан кузатувчи шахс. У қазувчиларни чибиқ (таёқ) билан ургани учун шундай номланган.

³ Ўзбекистон МДА 125-И-фонд, 1-рўйхат, 456-нш, 7-варақ; 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-нш, 152-варақ; Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-нш, 51, 52-варақлар; Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть II. Ташкент, 1903. С. 50.

⁴ *Ғуламов Я.Ғ.* Ўша асар, 273-274-бетлар.

⁵ *Гиршфельд В.Г. и Галкин.* Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть II. Т. 1903. С. 51.

⁶ *Гиршфельд В.Г. и М.Галкин.* Ўша асар, 51-бе.

юклатилган бўлиб, ундан хон амалдорлари ва хонга яқинлар катта фойда кўрганлар. Магистрал каналларнинг тозаланиши хон хазинасининг ҳам, хон атрофидаги кўплаб амалдорларнинг ҳам, ҳокимларнинг ҳам катта даромад манбаига айлантирилган эди. Шунинг учун ҳам «беғор» қазувини ташкил қилиш ва уни бошқариш билан шуғулланувчиларнинг деярли ҳаммаси хон авлодининг қариндошлари ёки унинг яқинларидан таркиб топган. Масалан, магистрал каналларни тозалаш юзасидан бош раҳбар қилиб кўп вақтларда Абдусалом хўжа (Саид Исломхўжа ўғли) тайинланарди¹. Бу лавозимга бир неча марта Ёкубхўжа² (Исломхўжа иниси) ва Муҳаммад Раҳимхоннинг валиаҳди Асфандиёр тўра тайинланганлар. В.Ф.Минорский Хивага сафари тўғрисида ёзган ўзининг ахборотида³, Асфандиёр арик тозалаётган қазувчилар олдига келганида пул олиб кўплаб қазувчиларни ирригация мажбуриятидан озод қилганлиги тўғрисида баён қилади. Пул бадалига беғор қазувидан озод қилинганлардан олинадиган пул миқдори ҳар хил бўлган. Унинг миқдори хон амалдорларининг ихтиёрига боғлиқ бўлиб, аксарият ҳолларда 5 тилла бўлган⁴. Бирок қазувчилар иш бошланишидан олдин озод қилинсалар улардан 5 тилла, иш бошланиб кетганидан кейин - иш бошида (канал бўйида) озод қилинган тақдирда улардан 3-4 тилладан олганлар⁵.

Ирригация мажбуриятининг бажарилишида хон ҳукумати томонидан ундаги тартиб тизгини меъёрининг бузилиши яна шундан иборат бўлдики, беғор қазуви рўйхатига киритилган қазувчилар билан амалда қазувда иштирок қилган белдорлар сони ўртасида фарқ катта бўлган. Чунки беғор қазуви рўйхатига киритилганларнинг анча қисми қазувдан бошқа ҳар хил қурилиш, деҳқончилик ва бошқа ишларни бажаришга, амалдорларнинг хизматини қилишга юборилган. Масалан, 1894

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 63-парақ.

² Уша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 46-парақ.

³ Уша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 377-иш, 10-парақ.

⁴ Уша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 477-иш, 1, 2, 7, 8-парақлар.

⁵ Ғуламов Я.Ф. Об организации хашарных работ при ханствах Кўлэзма.

йилда хоннинг Карамандаги ерида ишлаш учун казувчилардан 215 киши юборилди; Муҳаммад маҳрамга 40 киши, Амир тўра учун 40 киши, Абдулла тўра учун 36 киши ажратилди¹ ва бошқалар. В.Гиршфельд ва М.Н.Галкин асаридида ҳам «беғор» казувчиларидан анчагина қисмининг давлат қурилиши ишларида, амалдорларнинг хўжалик ишларида ишлаш учун юборилганликлари ва уларнинг пул эвазига озод қилинганликлари² тўғрисида баён қилинади.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган 1334 ҳижрий (1916 милодий) йилига тегишли ҳужжатда: «Жами казувчилар 32263 казувчи, мазкур 32263 казувчидан берилган (ҳар хил юмушларга тарқатилган - Мух.) казувчилар; Полвоннинг соғасига ва аягига, тўраларимизга, ўтин-кўмирга, илтимосчиларга ва Россия фуқароларига ўтилгани (кечилгани - Мух.) 7219 казувчи. Танга олинганлари 20298 казувчи, ҳар бири 5 тилла 2 тангадан 160 минг тилла 6 танга бўлур. Жами илтимосчи ва танга олинганларига 27517 казувчи қайтиб, ортиб қолгани 4746 казувчи»³ - дейилади.

Бу маълумотдан кўриниб турибдики, беғор казувчилари рўйхатидагиларнинг катта қисми казув ишларида ишлатилмасдан пул билан озод қилинганлар ва казувга алоқаси бўлмаган бошқа шахсий ишлар учун тарқатилиб, «беғор» казувида ишлаши учун уларнинг жуда оз қисми қолдирилади. Бу фуқароларнинг ирригация мажбуриятини бажаришида ундаги тартиб тизгини меъёрининг хон амалдорлари томонидан бузилганлигини кўрсатувчи яна бир далилдир.

Шундай қилиб, амалдорларнинг казувчиларни пул эвазига озод қилиши оқибатида ва уларнинг қурилиш ҳамда хон қариндошларининг, амалдорларнинг ерларида ишлатилиши туфайли «беғор» казувда ишчи қучи етишмаслигидан катта қийинчиликлар юзага чиқади. Бунинг оқибатида эса

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 549-иш, П-вазрак.

² Гиршфельд В.Г. и Галкин М.Н., ўша асар, 50-53-бетлар.

³ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 460-иш, 1-вазрак.

казувчиларнинг ахволи янада оғирлашар ва бегор казуви чўзилиб кетар эди. Давлат томонидан белгиланган 12 кунлик бегор мажбурияти 15-20 кунга, баъзан 50 кунга чўзилган¹. Ҳатто дехконларнинг бегор қазувига қайта ҳайдалган йиллари ҳам бўлган. Дехконларнинг қазувда узок вақт бўлиши уларнинг дехкончиликлари кечикиб кетишига олиб келарди. Буларнинг барчаси каналларнинг сифатсиз тозаланишига, оқибатда эса дехкончиликка келадиган сувнинг камайиб кетишига ва ҳосилнинг барқарор йиғилмаслиги каби оғир ҳолатларга сабаб бўларди. Ирригатор-инженер Гржегоржевскийнинг қайд қилишича, хонликда ирригация ишларининг нотўғри ва камчиликларга йўл қўйилган ҳолда ўтказилиши оқибатида 1910 йил мавсумида ҳосил кам бўлиб, кейинги йили очлик юз берди. Очлик Хива хонлиги шаҳарларида бир неча кишининг ҳаётига зомин бўлди².

Фуқаролардан солиқ йиғилиши ва уларнинг ирригация мажбуриятини бажариши жараёнида хон ҳукмдорлари томонидан аслида мукаммал бўлмаган қондаларнинг бузилиши майда дехкон хўжаликларини хонавайрон қилди. Масалан, солиқлар ва ирригация мажбуриятлари оғирлигидан қашшоқлашиб қолган кўпгина Ҳазорасп ҳокимлигининг кўп дехконлари ерларига вақтида экин эка олмаганларидан уни ижарага беришга ёки катта ер эгаларига сотиб, уларга ёлланишга мажбур бўлдилар³.

Шулардан кўриниб турибдики, «бегар» қазуви Хива дехконларини иктисодий асоратга тушириш ва уларни хонавайрон қилиш манбаидир. Шунинг учун ҳам Хоразмда халқ орасида «бегар» қазувни «бало қазув» деганлар.

Хонлик дехконлари «бегор» қазувидан ташқари «абхор» мажбуриятини ҳам бажарардилар, яъни улар магистрал каналлардан сув олувчи кўплаб ариқларни (ёпларни) тозалар ва таъмирлар ҳам эдилар. У «ички қазув» деб аталган.

¹ Шкапский О. Амударьинские очерки. Т., 1900, С. 71.

² Гржегоржевский Б. Изыскания в бассейне р. Аму-Дарьи в связи с ирригационным значением этой реки. 1912. Ежегодник отдела земельных улучшений. С.Пб., 1913. С. 515.

³ Гиршфельд В. и Гаткин М. Ўша асар, 53-бет.

Бегор каби «абхор» қазувини бошқаришлари учун ҳам амалдорларга давлат томонидан маош белгиланмайди. Шунинг учун улар қазувчиларни пул эвазига кўпроқ озод қилишга ва улардан ҳар хил йиғимлар йиғиб олишга ҳаракат қиладилар. Қазувчилардан ўзлари учун қанча ундиришлари хон ҳукумати томонидан белгиланмасдан, уларнинг эрк-ихтиёрига ва «ишта-халари» даражасига боғлиқ бўлади. Бу эса амалдорларнинг қазувчилар устидан истаганча зўравонлик қилишларига имконият берарди. Улардаги бундай зўравонлик хон ҳукумати томонидан бирорта фармон ёки қоида билан чекланмаган¹.

Юқорида келтирилганларимиздан кўриниб турибдики, солиқ ва мажбуриятларнинг сони кўплиги, уларнинг хон ҳукмдорлари томонидан ижро қилиниши усуллари келтириб чиқарган бузилишлар фуқаролар учун шафқатсиз бўлди.

Аҳолидан йиғилган солиқларнинг фуқаролар фаровонлиги учун сарф қилинмаслиги ҳам уларга нисбатан ўтказиладиган зулмнинг яна бир кўринишидир. Хива хонлигида фуқаролардан кўплаб йиғиб олинган солиқлардан, хилма-хил йиғимлардан тўпланган маблағнинг фақат арзимаган қисмигина йўл, кўприк, канал, дамба ва шунга ўхшаш жамоат қурилишларига, уларни таъмирлаш ишларига сарф қилиниб, асосий қисми хоннинг оилавий ва ҳар хил сарой харажатларига сарф қилинди ва хон амалдорларига, Россия ҳукуматининг хонликдаги вакилларига инъом қилиниб, фуқаролар манфаатига тегишли бўлмаган бошқа ишларга сарфланди. Бунга Асфандиёрхоннинг 1910 йил ярмида хонлик хазинасидан сарф қилган харажатлари далилдир². Унинг ярим йиллик харажати 82877 тиллани ташкил қилиб, шундан 97 фоиздан ортиқроқ қисми хон саройи харажатлари ва хоннинг амалдорлари, турли лавозимдаги шахслар учун, 3 фоиздан камроқ

¹ 1915 йил июлда битилган ва Муҳаммад вафо (хон вазири) муҳри босилган Айбат ёпнинг катхудолига йўлланган ҳужжатда «Ясовуллар хизмати учун бир қазувчининг тангаси олиб берилсин» дейилади (Қарағ: Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-руйхат, 560-иш, 160-варак). Улар албатта бир қазувчининг 5 тилла тангасига қаноат қилмасдан, қазувчилардан кўпроқ йиғишга ҳаракат қилганлар.

² *Балтаев А.*, қўлёзма, 11-дафтар, 12-бет.

кисми эса ирригация ишларига ва баҳорда сув тошқинидан зарар кўрган фукароларга ёрдамга сарфланарди¹. Бундан ташқари, Хива хони ва амалдорларининг Петербург ва Тошкентга сафарига оқ подшога ва амалдорларига қилинган совғалар учун катта миқдорда маблағ сарфланди. Уларга қилинадиган бундай совғалар Биринчи жаҳон уруши йилларида айниқса кўпайди. Бу эса хонлик фукароларини янада қашшоқлаштирди.

Юкорида келтирганларнинг барчаси, шунингдек, ҳудудлараро йўлларнинг қаровсизлиги, аҳолига тиббий ёрдамнинг мутлақо йўқлиги, азалдан кам сонли бўлган мактаб ва мадрасаларда дунёвий фанларнинг ўқитилмай қолиши хонликда аҳоли аҳволига ва маънавият, маърифат, илм-фан аҳволига ҳам салбий таъсир қилмоқда эди.

Хонлик ҳаётида ўрнашиб олган бу каби қоида ва тизимлар аллақачон ўз даврини ўтаб, моҳиятини йўқотиб, жамият тараққиётига тўсқинлик қилиб, фукароларга ниҳоятда оғир тушмоқда ва ҳатто хонлик жамоалари ичидан бузилишига, ўзаро зиддиятларга сабаб бўлмоқда эди.

Хива хонлигининг ўша даврдаги аҳволи тўғрисида 1910 йилда Туркистон генерал-губернаторининг бир баёнотида: «Аҳолининг ҳуқуқсизлиги, хон амалдорларининг зўравонлиги ва солиқ тизими мукамал эмаслиги, уни йиғишда юз бераётган тенгсизликлар, бузилишлар ва суниестемолликлар, тиббий ёрдамнинг бўлмаслиги ва почта-телеграф қорхоналарининг етишмаслиги, сугориш тармоқларининг тараққий қилмаганлиги ва уларни қум, лой босиб қолиши ва шунга ўхшашлар хонлик аҳолиси ҳаётида моддий ва маънавий фаровонликни таъминлашдаги энг йирик камчиликлар»², дейилган эди. Унинг бу баёноти хонликдаги россияликлар манфаатини кўзлаб айтилган бўлса ҳам, унда хонлик фукаролари аҳволи, мамлакатнинг тараққиёт даражаси орқада эканлиги ҳаққоний тасвирланган.

¹ Садиков А. Крестьянское движение в Хиве конца XIX - начала XX века. //Общественные науки в Узбекистане. 1966, №7. С. 70.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат. 73-иш, 1, 6-арақлар.

Булар Хива хонлигида иктисодий соҳада ҳам, ижтимоий соҳада ҳам туб ислоҳотлар ўтказилишига бўлган заруриятнинг аллақачон кун тартибда турганлигидан далолат эди. Бундай вазиятнинг эътиборсиз қолдирилиши хон ва унинг ҳукумати учун ҳам, хонликнинг маъмурий тизими учун ҳам жиддий хавф эди.

б) Ислоҳот тадбирлари, уни амалга ошириш йўлидаги ҳаракатлар

Ҳар бир мамлакатда қадим-қадимдан, вақти-вақти билан ислоҳот ўтказилиб турилган, ақс ҳолда мамлакат инкирозга йўл тутган. Унга мамлакатнинг нуфузли, тараккийпарвар кишилари ташаббускор бўлганлар, етакчилик қилганлар.

Мамлакатда ислоҳот ўтказиш зарур эканлигини Россия ҳукумати тахтга янги ўтирган Асфандиёрхондан талаб қилди. Буни хон амалдорларидан дастлаб бош вазир - «Вазири Акбар» Саид Ислоҳхўжа англади ва бу заруриятни Асфандиёрхонга уқтирди. Ва ниҳоят, Асфандиёрхон мамлакат ва фуқаролар тақдири учун муҳим бўлган бу ишга киришди. Юқорида қайд қилганимиздек, у 1910 йил сентябрида эълон қилган фармонида ўз халқини уларга оғир тушаётган баъзи солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиш, шариатни қарор топтириш ва адолатли ҳукмдор бўлиш, халқларга қадимдан оғир юк бўлиб келаётган тартиб-тизгинларни тугатиш ва халқлар орасида роҳат-фароғат, кишлоқ хўжалиги ва савдо-сотик ривож топиши учун бутун ҳаракатларини ишга солишни ваъда қилади¹. Бу унинг хонликда ислоҳот ўтказилиши тўғрисидаги фармони эди.

Яна фармонда хонликда ерга эга бўлган фуқаролар учун қадимдан тартиб бўлиб келаётган, йилига 12 кунлик давлат мажбуриятига («бегор» қазув, «абхор» қазув) тортиш ва қазувчилардан давлат хазинасига 2,5 тангадан йиғиб олишни бекор қилиш; қазувчилардан амалдорларнинг хўжалик ишларига жалб қилишни мутлақо ман қилиш; амалдорлар фуқароларнинг

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-руйхат, 291-иш. 148, 149, 152, 153-парақлар.

ишларини шарият ёки адолат йўли билан кўриб чиққанларида уларга фуқаролар томонидан мукофот бериш ёки ҳақ тўлашни ман қилиш; ер эгаларидан солиқ ундиришнинг қадимдан давом қилиб келаётган тартибини бекор қилиб, улардан ер майдони ҳисобидан солиқ йиғиш тартибини ўрнатиш; йўл ва кўприкларни таъмирлаш юзасидан тадбирлар кўриш¹ қабилар кўрсатилади.

Асфандиёрхон ўз фармони охирида «Бизнинг фармонимизда баён қилинган самимий истакларимизнинг барчасини аниқ ва тўғри амалга оширишни ва уни халқимиз ҳаётига татбиқ қилишни бизга жону дили билан содиқ ва меҳрибон бўлган, ишнинг бошида турувчи Саид Ислоҳ Хўжага топшираман²», - дейиш билан ислоҳотнинг барча тадбирларини талаб даражасида амалга ошириш масъулиятини Ислоҳхўжа зиммасига юкледи ва бу ҳақда бутун мамлакатга эълон қилди.

Кўриниб турибдики, хоннинг фармонида ислоҳотнинг умумий йўналиши қайд қилинган бўлиб, ҳар бир соҳа юзасидан аниқ тадбирлар белгиланмаган.

1911 йил 20, 21, 22 январда Хива шаҳрида хоннинг олий мартабали амалдорлари кенгашида ислоҳотнинг 10 бўлимдан иборат дастури ишлаб чиқилиб, қабул қилинди³. Кенгашда ислоҳот дастурини ишлаб чиқишда, мамлакат ва фуқаролар учун унинг моҳиятини изоҳлаб беришда Ислоҳхўжа узокни кўрувчи катта ақл соҳиби, ташаббускор ташкилотчи, ватан равнақи учун жонкуяр давлат арбоби эканлигини кўрсатди. Бунини кенгашда ишлаб чиқилган дастурлар моҳияти ва ислоҳот тадбирларини шижоат билан амалга оширишга киришишидан ҳам пайқаш мумкин. Кенгаш ишида Туркистон генерал-губернатори вакили ҳам иштирок қилди. Ислоҳот дастурида қуйидаги мулоҳазалар мавжуд:

1. Амалдорларга ҳақ тўлашда уларнинг мансаби, хизмати даражасига яраша йиллик маош белгиланадиган бўлди.

¹ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 291-нш, 148, 149-варақлар.

² Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 291-нш, 149-варақ.

³ Ўша жойда.

Жумладан, Олий даражадаги мансабдорларга йиллик хизмат хақи 5 мингдан 10 минг тиллагача; ундан кейинги даража ҳисобланган мансаблардан бўлмиш хонликда муҳим ўринда турган ҳокимликларнинг ҳокимлари учун ва шу даражадаги бошқа мансабларни эгаллаганларга бир мингдан икки минг тиллагача; бундан ҳам пастроқ мансабларни эгаллаганларга, яъни хон маҳрамларига, иккинчи даражали ҳокимликларнинг ҳокимларига ва шу даражадаги мансабларни эгаллаганларга йилига бир минг тилла миқдорида хизмат хақи белгилашга қарор қилинади. Илгари амалдор ва мансабдор шахслар томонидан фуқаролардан йиғиб олинадиган ҳар хил йиғимлар ман қилинди.

Кенгаш қабул қилган бу ҳужжатда фуқароларнинг мерос мол-мулки тақсим қилинишида ҳокимлар ва қозиларга факат шариат йўли билан унинг 1/40 қисми миқдорида йиғиб олиш ва никоҳ амалининг бажарилишида раисларга 2 тилла миқдорида йиғиб бериши мумкинлиги қайд қилинди.

Хонликдаги миршабларга давлат томонидан маош тайинланмаган бўлиб, улар илгари ўзбошимчалик, зўравонлик билан аҳолидан ҳар хил йиғимлар йиғиб олганлар. Ислохот ҳужжатида хон хазинасидан отлик миршабларга йилига 120 тилладан маош тайинлаш ва давлат томонидан от билан таъминлаш, 10 таноб ерини солиқдан озод қилиш кўрсатилди. Улар абхор қазувини ҳамма қатори бажариши зарур. Пиёда миршаблар учун эса йилига 44 тилла миқдорида маош, кишки ва ёзги кийим-бош билан таъминлаш қайд қилинди. Хон миршабларга фуқаролардан ҳар қандай йиғимлар йиғиб олишни қатъиян ман қилади.

Ислохот ҳужжатида давлат навкарлари от билан таъминланган ҳолда уларнинг маошлари илгаригидек - ойига 5 тилла ва 30 таноб ерини солиқдан озод қилиш тартибида сақлаб қолинди. Шу билан мансабдаги шахсларга, миршаб ва навкарлик мартабасидагиларга қайд қилинган барча маош миқдорларини вақтинча ҳисоблаб, мамлакатда янги ер солиғи жорий қилинганидан кейин уларни узил-кесил белгилаш кўзда тутилаётганлиги кўрсатилди. Чунки

ер солиғи йиғилиши тартибининг янгилиниши хон хазинаси даромадини уч, тўрт йилдан кейин анча ошириши муқаррарлиги ҳужжатда таъкидланди.

II. Ислохотлар тўғрисидаги ҳужжатда экиладиган ер майдонларидан солиқ ундиришни тубдан ўзгартириш кўзланди. Шу асосда ер солиғидан озод ҳисобланган хон оиласи, уламолар, амалдорлару мансабдор шахслар ерларини солиққа тортиш кўрсатилди. Шубиланерларни ота имулки ва ёрлик имулкига ажратишни тугатиш зарур, деб топилди. Ер солиғи миқдорини эса кенгашда шариятга кўра, таноб ҳисобидан белгилашга қарор қилинди. Туркистон ўлкасининг туб вилоятларида ер солиғи тизими мана шу қоидага асослангандир. Шундай вазиятда ер солиғи миқдорини аниқлашни соддалаштириш мақсадида кенгашда хонликдаги маданий ерларни икки туркумга - олий ва паст туркумларга ажратишга қарор қилинди. Олий туркумдаги ерларга барча бошоқли ва техник экинлардан унумли ҳосил олиш мумкин бўлган ерлар; паст туркумга эса тупроғи кам ҳосил ва сувга ноқулай бўлган ерлар киритилди. Олий туркумдаги ерларнинг ҳар танобидан 9 тангадан, паст туркумдаги ерларнинг эса ҳар танобидан 7 тангадан солиқ йиғиб олиш кўрсатилди. Ер солиғининг бундай тартибда тақсимланиши шариятга мос келиши ва у хон хазинасига ер солиғидан тушадиган даромаднинг деярли уч баробар кўпайишига имкон бериши мумкинлиги ислох тўғрисидаги ҳужжатда таъкидланган.

Кўзланган ер солиғи тизимини амалга ошириш учун эғаликдаги барча ер майдони ва шужумладан ҳар бир ер эғасининг ер майдони танобкашлар томонидан ўлчаниши зарурлиги кўрсатилди. Ерларни олий ва паст туркумларга ажратишни маҳаллий маъмурият ўз қозиси ва аҳолиси иштирокида амалга ошириши мақсадга мувофиқ, деб топилди.

Хонликдаги туркман ер эғалигидаги ерлардан ҳам солиқ йиғилишининг янги тартибига ўтиш зарур эди. Ислох ҳужжатида қайд қилинишига кўра, деҳқончилик бутунлай қарор топиб, мустақамланган Тахта, Илонли, Қарадошли, Манғит, Қарайилгин

ва Чаудур каби худудларда солиқ йиғиш тартибини хонликнинг бошқа вилоятлари ери билан баробарлаштириш; Шамрат, Ўнкулоч, Лаузон, Хатаб ариклари бўйларида, Кўхна Урганч атрофлари каби деҳқончилик у даражада мустаҳкамланмаган, сув билан кам таъминланган туркман уруғлари ерларини солиқдан озод қилиш ва улардан ўтов солиғи йиғишга қарор қилинди.

Ер солиғининг янги тизими тўғрисида ўтказилган диндорлар маслаҳатида солиқ таноб ҳисобидан йиғилиши тартиби ва унда белгиланган солиқ миқдори шариат йўлига зид эмас, деб топилиб, ислохотда тутилган йўл маъқулланди.

III. Ислохот тўғрисидаги ҳужжатда мамлакат савдогарлари вакиллари билан закот пули миқдори ва уни йиғишнинг тартиб-тизғинига ўзгартириш киритиш юзасидан маслаҳат ўтказилганлиги қайд қилинди. Унда савдогарлар закот пулининг миқдори ва унинг йиғилиши тартиби шариатга мос келишини таъкидлаб, унинг ўзгармасдан эски ҳолида қолдирилишини маслаҳат қилдилар.

IV. Хива хонлиги бозорларида фуқаролардан йиғиладиган солиқлар жуда мураккаб бўлиб, улар икки турда йиғиларди: бозорларда қурилган дўкон ва устахоналар ўрни ҳамда бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, молларни ва саҳродан келтирилган ўтин ва кўмирларни сотиш ҳукуқи учун. Биринчи йиғим бойроқ дўконлардан йилига 3 тилладан, ундан пастрок дўконлардан ва барча устахоналардан 2 тилладан йиғилган. Бозорларга келтирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан эса ҳар хил миқдорда солиқ йиғиб, у ҳар аравадан ёки юкдан 2 хива пулидан (1,5 тийин) 0,5 танга (10 тийин) гача ва моллардан 0,5 тангадан 3 танга (60 тийин) гача йиғилган.

Кенгаш хонлик бозорларидан солиқнинг бундай тартибда йиғилишини жуда чигал ва адолатсиз, деб ҳисоблаб, қишлоқ хўжалиги ва чорва маҳсулотлари билан савдо қилишни ниҳоятда қийинлаштиради, деган хулосага келади. Шуни эътиборга олиб, кенгашда бозорлардан йиғиладиган солиқни фуқаролар фойдасига тубдан ўзгартириш ва уларни Туркистон ўлкаси

шаҳарларида йиғиладиган бозор солиқларига яқинлаштириш, яъни савдо биноларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун йиғиладиган солиқни (шариатга тўғри келадиган ҳолда) орттириб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва мол, ўтин билан қилинадиган савдони эса бутунлай солиқдан озод қилиш таклифи қилинади.

Кенгашда ишлаб чиқилган ислохотлар тўғрисидаги ҳужжатда бозор йиғими савдогарларга нисбатан адолатли бўлиши учун савдонинг гавжумлиги ва савдогарларнинг айланма маблағи эътиборга олинган ҳолда мамлакат шаҳарларини бир неча туркумга бўлиш ва ҳар қайси туркумдаги шаҳар бозори учун алоҳида солиқ миқдори белгиланиши қайд қилинади.

Ислохот ҳужжатида ирригация ишларида аҳолининг фақат «абхор» қазуви мажбуриятига сафарбар қилиниши, давлат ирригация ишларига («беғор» қазуви) аҳоли хон фармойиши билан сафарбар қилинган тақдирда хон хазинасидан уларнинг ҳар бир куни учун 2 тангадан пул тўланажаги кўрсатилади. Абхор қазувида хон оила аъзоларидан, мансабдор шахслардан, диндорлардан ташқари мамлакатдаги барча фуқаролар сафарбар қилиниши ҳам ҳужжатда қайд қилинган.

Ислохот ҳужжатида хонликда алоқа йўлларини бутунлай яхшилаш ва почта-телеграф муассасалари тармоқларини ривожлантиришга катта эътибор берилган. Полвон, Ғозиобод, Шохобод каналларига урта катта темир кўприк қуриш; Урганч ва Тошҳовуз шаҳарлари оралиғига телеграф линиясини ўтказиш ва у ерда почта-телеграф бўлимларини қуриш юзасидан иш олиб борилаётганлиги баён қилинади.

V. Ислохот ҳужжатида Хива хонлиги аҳолисига тиббий ёрдам кўрсатиш мақсадида хонликнинг аҳоли кўп истикомат қиладиган шаҳарларида аста-секин касалхоналар, аҳолиси кам шаҳарларида эса амбулатория-фельдшерлик пунктларини барпо қилиб, уларга рус врачларини (эркак ва аёл) жалб қилиш кўзланади...

VIII. Вақф мулкидан қай даражада тўғри фойдаланилаётганлигини кузатиш мақсадида хон саройида вақф иши билан шуғулла-

нувчи алоҳида муассаса барпо қилиниши ҳам дастурга киритилади.

IX. Ислоҳда яқин келгусида хонликда Мадраса куриш ва янги усулдаги бошланғич мактаб очиш, унда мусулмон дини акидаларини, рус тилини ўқитиш, шунингдек, ўқувчиларга жўгрофия ва тарихдан бошланғич маълумотларни бериш кўзланади. Бирок мамлакатда янги солиқ тизимини жорий қилиб, унга етарли даражада маблағ йиғилганига қадар бу ниятга эришиб бўлмаслиги ҳам қайд қилинади.

Бирок Россия империяси ҳукуматининг Туркистондаги амалдорлари ва хонликдаги ҳарбий, саноат, савдо, банк вакиллари Хива хонлигида ислоҳот ўтказилишидан фойдаланиб, хонликни тутатиш ва уни бутунлай ўзларининг мустамлакасига айлантириш учун ҳаракат қилдилар. Амударё бўлими бошлиғи бўлиб хизмат қилган генерал-майор Сусаниннинг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган «Хонликни бошқаришни яхшилаш системаси» деб аталган таклифида (записка)¹ хонликнинг уездларга, волостларга бўлиниб, унинг Россия маъмурияти томонидан бошқарилиши зарурлиги таъкидланади. Унинг таклифига кўра, мабодо Хиванинг хон томонидан бошқарилиши давом этган тақдирда, бундай бошқарувнинг чекланиши кўзда тутилади, яъни ирригация, ер ва солиқ ишларини бошқаришда хон қошида унга ёрдамчи сифатида россияликлардан иборат кенгаш ёки лавозимлар ташкил қилиш; ҳокимларни албатта Россия ҳукумати рухсати билан тайинлаш, уларнинг қошида ҳамда аҳолини бошқаришда, шунингдек, ирригация, ер ва солиқ ишлари юзасидан ҳокимларга ёрдамчи сифатида рус амалдорларидан тайинлаш; Россия фуқаролари кўпроқ йиғилган шаҳар - Янги Урганчда Россия полицмейстерини ташкил қилиш таклиф қилинади. Сусанин таклифида хон қошидаги кенгашда ҳам савдо бўйича рус инспектори бўлиши шарт қилиб кўрсатилади. Генерал хонликдаги туркманларни хон бошқарувидан олиб, волостларга ажратиш ва уларнинг россиялик бошлиқ томонидан бошқарилишини орзу қилади. Шу

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд. 1-руйхат, 291-иш, 87-90-варақлар.

билан генерал Россия ҳокимияти томонидан хонликда ташкил қилинадиган барча муассаса ва ходимларнинг харажатлари хонлик хазинасидан тўланиши зарурлигини таъкидлайди.

Туркистон генерал-губернатори қошидаги дипломатик чиновник ислоҳот муносабати билан Янги Урганчда зиммасига тергов ишлари ҳам юклатилган «мировой судьяни (қелиштирувчи судя) тайинлашни мақсадга мувофиқ, деб кўрсатади»¹.

Россиянинг яна бир дипломатик чиновниги А.Калмиков томонидан қилинган таклифда² ҳам хонликда ўтказилмоқчи бўлган ислоҳот муносабати билан Хивадаги руслар хонликдан кўпроқ фойда ундиришига ва маҳаллий халқнинг эрк-ихтиёри бутунлай эгаллаб олинishiга ҳаракат қилинади. Шунинг учун ҳам унинг таклифи ислоҳот натижасида хонликда етиштириладиган ва Россияга олиб кетилиши мумкин бўлган барча бойликлар камайиб кетмаслиги жиҳатидан қувватланади. Шунингдек, хонликдаги қонун-қондаларнинг Россия фуқароларига ва хонликда Россия ҳукумати нуфузига зарар етказишига йўл қўйиб бўлмаслиги; хиваликлар ўзларининг удумлари ва диний одатларини сақлашлари билан бирга Россия ҳукуматининг барча талабларига ва қонунларига итоат қилишлари зарурлиги; хонликда рус-тузем типдаги мактабларни очиб қабилар қайд қилинади.

Ўрта Осиё савдо-саноат шерикчилиги «Ярослав қатта мануфактураси» бошқарувчиси М.А.Куриловнинг хонликдаги ислоҳот муносабати билан берган таклифида³ хонликда Хива тангасини муомаладан чиқариб ташлаш ва Хиванинг «мис пули»ни бундан кейин зарб қилишни таққиллаш; Россия аҳолисини ҳар хил тасодифий воқеалардан қўриқлаш учун Янги Урганчда Россия қўшинини сақлаш; шунингдек, Янги Урганчда Россиянинг савдо-сотик билан шуғулланувчи бўлимини ташкил қилиш; Рус инструктори бошчилигида хонликда пахта экиладиган

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 83-варақ.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 101, 114-варақлар.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 99, 100-варақлар.

намунавий участка ташкил қилиш; ипак курти уруғини тайёрлаш учун махсус пунктни қуриш кабилар қайд қилинади.

Россия амалдорларидан баъзилари Хивага русларнинг кизиқишини кучайтириш ва у ерда рус поселениеларини (кишлоқ, манзилгоҳлар) кенгайтириш мақсадида хонликни темир йўл билан боғлаш, рус черковини қуриб, унга христиан рухонийсини чақириш, рус болалари учун мактаб очиш, шаҳарларда тиббий пунктларни барпо қилиш ва хонликда русларга қулайликлар яратишга қаратилган бошка бир неча талаблар билан чиқадилар¹.

Буларнинг барчаси Хива хонлигида ислохотга тайёргарлик ва унинг режаларини аниқлаш даврида подшо Россиясининг Туркистондаги амалдорлари бу ислохотдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб қолиш учун қилаётган ҳаракатлари эди. 1910 йил сентябрида Туркистон генерал-губернатори томонидан округ штаби бошлиғи, губерния канцелярияси бошқарувчиси, дипломатик, чиновник, прокуратура ва суд палатаси вакиллари, округнинг бош бошқарувчиси, илгари Амударё бўлими бошлиғи лавозимида бўлган генерал-лейтенант Галкин, генерал-майор Сусанинлар иштирокида кенгашнинг ўтказилиши² ҳам бунинг гувоҳидир. Кенгашда Амударё бўлимининг Хива хонлиги билан муносабат олиб бориш масаласи билан шуғулланувчи иккинчи ёрдамчисини таъсис қилиш ҳақида қарор қилинади ва Хивада хон бошқаруви сақланиб қолган тақдирда хонликка рус мутахассис-техниклари юбориб турилиши йўли билан хон ҳукумати устидан сиёсий назорат юритилиши зарурлиги таъкидланади. Шунингдек, кенгаш Янги Урганчда тергов ва нотариал ишларни ҳам олиб борувчи мировой судья лавозимини барпо қилиш, Россия билан Хива хонлиги фуқаролари учун Давлат банки бўлимини барпо қилиш ва Хива пулини (танга) муомаладан чиқариб ташлашга қарор қилади.

Хива хонлигидаги ислохот муносабати билан Россия ҳукумати ташқи ишлар ва ҳарбий министрлари ҳам ўз тақлифларини баён қиладилар.

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-руйхат, 291-иш, 115-118-парақлар.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-руйхат, 291-иш, 127-131-парақлар.

Ташки ишлар министри таклифида¹ Хивада русларнинг манфаатини бутун чоралар билан химоя қилишга катта эътибор берилади. Шу асосда Асфандиёрхон қошида рус врачлари, инженерлари ва бошқа тажрибали рус мутахассисларининг ишлашларига эришиш мақсадга мувофиқ, деб топилади. У Амударё бўлими бошлиғининг иккинчи ёрдамчи лавозимини таъсис қилиш тўғрисидаги фикрини қувватлайди ва унинг турар жойи Хива ҳудудида, яъни Россиянинг асосий савдо, саноат ва бошқа манфаатлари тўпланган Янги Урганчда жойлашиши зарурлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, шундай қилинган тақдирда хонликни ҳар томондан назорат қилишга имконият яратилган бўларди ва шу билан иккинчи ёрдамчи лавозими Амударё бўлими бошлиғи учун сиёсий агент вазифасини ўташига қулайлик тугдирарди.

Хивада ислохот ўтказилиши муносабати билан подшо Россияси амалдорларининг шу йўсинда қилган таклифларини кўплаб келтириш мумкин. Юқорида келтирилганлардан ҳам аён бўлиб турибдики, бу таклифлар Хива хонлигида ислохот ўтказилишига тайёргарлик кўрилаётган пайтда қилинган бўлиб, уларда билдирилган таклифлар ислохот баҳонасида Хива хонлигини бошқаришни тўлиғича Россия ихтиёрига ўтказиш ёки жуда бўлмаганида ислохотнинг иктисодий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ҳам Россия империяси манфаатига хизмат қиладиган даражада ўтказилишига эришиш эди.

Россия империяси амалдорлари ислохот тўғрисидаги ўз таклифлари билан хонликнинг мураккаб давлат сифатида тараккий қилиши ёки Хива фуқаролари фаровонлигининг яхшиланиши истагидан мутлақо узокда эдилар. Подшо Россияси ҳукумати амалдорларини ва ишбилармонларни хонликдаги бойликларни кўпроқ, осонроқ, арзонроқ олиб кетиш қизиқтирар эди, ҳолос. Шунинг учун ҳам Россия амалдорларининг хонликда ер эгаллиги, солиқ тизими тўғрисидаги; суғориш иншоотларини яхшилаш, почта-телеграф алоқалари, тиббиёт

¹ Ўша архив. 2-Н-фонд, 1-рўйхат, 291-инш. 172-173-варақлар.

ва мактаб тўғрисидаги таклифлари хонликда факат ўзларининг саноат ва савдо, харбий ходимларига шароит яратиб бериш йўлидаги ҳаракатлар эди. Амударё бўлими бошлиғи полковник Ликошиннинг 1912 йил ноябрида Туркистон генерал-губернаторига жўнатган телеграммасида «Хивани губернияга айлантириш вақти етмадимикин? Бу менга Хивада кўзланган ислохотнинг ўтказилиши тўғрисида мулоҳаза қилиш учун муҳимдир. Ҳозирча хондаги мустақилликнинг маълум бир қисми саклана қолсин. Рус тартиб-тизгинини хонликка аста-секин киритиш учун ҳаракат қилинса арзийди»¹, - дейилишининг ўзи бунинг яна бир гувоҳидир.

Асфандиёр тўранинг отаси тахтига ўтиришидан олдинрок (Муҳаммад Раҳимхон оғир касал пайтида) Туркистон генерал-губернатори Самсонов отаси ўлимидан кейин унинг Россия томонидан Хива тахти вориси қилиб эътироф этилажаги ва ундан бунинг бадалига Император ҳукумати тўла-тўқис итбат қилиши ва унинг кўрсатмаларини сўзсиз бажариши талаб қилинажаги огоҳлантирилгани² ҳам фикримиз далилидир. Шу билан бу ҳам хон тахти ихтиёрини Россия ҳукумати измига тўлиғича ўтказиш йўлида аллақачон қилинаётган ҳаракат эди.

Хон амалдорлари ва туркман уруғлари катхудолари билан ўтказилган кенгашлардан кейин Бош вазир Исломхўжа бошчилигида мамлакатда ислохот ўтказиш ва эҳтиёткорлик билан киришила бошланди. Чунки ислохот учун тайёрланган дастур хонлик амалдорларига, катта ер эгаларига оғир туюлмоқда эди. Улар ўзларини ислохотни қувватлаётгандек кўрсатсалар-да, амалда эса унинг ўтказилишига бугунлай қарши бўлиб, ҳар хил баҳоналар билан уни кечиктирмоқда эдилар. Айниқса улар эгалик қилаётган ерларида таноб ўлчовининг ўтказилишига, ер солиғининг ва қазув мажбуриятининг ер майдони миқдори ҳисобидан келиб чиққан ҳолда ундирилишини мутлақо истамас эдилар.

Хива туркманлари хонликдаги экиладиган ер майдонининг

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 305-иш, 88-варақ.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 73-варақ.

1/3 қисмини эгаллаган ва аҳолисининг ҳам тахмин 1/3 қисмини ташкил қилган бўлса-да, уларнинг давлат хазнасига тўлайдиган ер солиғи 55 минг рублни, яъни мамлакатда йигиладиган ер солиғининг 1/6 қисмини ташкил қиларди. Бунинг устига, хон ҳукумати ариқларни тозалаш учун уларга йилига 12 кунга 8 минг қазувчи юборарди¹. Шундай бўлса ҳам ислохотнинг бу талабини хонликдаги ҳамма туркман уруғлари бирдек қабул қилмадилар. Масалан, 1912 йил баҳорида (Кўлли) пастки туркман уруғлари катхудоларининг Кўҳна Урганчдаги йиғинида уларнинг эгаллигидаги дехқончилик қилинадиган ер майдони миқдори таноб ўлчовида аниқланиб, шу асосда солиқ йиғилиши ва ариқ, каналларни тозалаш, янгисини қозиш учун қазувчи сонини ер эгасининг ер майдони миқдори ҳисобидан белгилаш тўғрисидаги ислохот талаби маъқулланади². 1912 йил июлида Хивада ўтказилган хонликдаги барча туркман уруғлари катхудоларининг кенгашида³ эса хонликда режалаштирилган ислохотнинг тафсилоти, моҳияти ва туркман уруғлари учун аҳамияти Ислохотхўжа томонидан батафсил изоҳлаб берилган бўлса ҳам юқори (Тахта) ёвмут уруғлари ҳар хил баҳоналар билан уни орқага суришга ҳаракат қилдилар.

Аслида ерга ва сувга эгалик юзасидан ислохотнинг бу қондаси туркман уруғлари учун жуда ҳам қулай бўлиб, унга амал қилинган тақдирда ўз ариқларини ўзлари тозалаб, ундан келадиган сув ҳам бутунлай ўзларининг ихтиёрида бўларди. Шундай бўлганида туркман уруғлари билан хон амалдорлари ва ўзбек фуқаролари ораларидаги можароларга чек қўйилиб, хонликда тинчлик ўрнатилган бўларди.

Ислохотдаги янгиликларнинг кенгашга келган юқори ёвмут катхудолари учун маъқул бўлмаган жиҳатлари шундан иборат эдики, улар бир ўтов учун 30 таноб ҳисобидан давлатга солиқ тўлаётгани ҳолда, аслида юқори ёвмут уруғларининг

¹ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 165-варақ.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 43-варақ.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 51-56-варақлар.

дехкончилик килаётган ер майдони, уларнинг солик тўлаётган ер майдони миқдорига нисбатан анча ортиқ эди. Шунинг учун ер ўлчовида унинг ошқора бўлишини истамас эдилар.

Хонликда ислохот ўтказилишига Ислохўжа бошчилигида маълум даражада тайёргарлик кўрилганидан кейин ерларни таноблашга киришилди, катта каналлар қурилишига мўлжалланган темир кўприклар учун унинг зарур қисмларини келтириш, маданий қурилиш соҳаларидаги ҳаракатлар бошланди. Лекин ер мулкларининг таноб қилина бошлаши ва ер солиғи ер майдони миқдори асосида белгиланиши тартибига ўтилиши катта ер эгалари ва хон амалдорларида Ислохўжага нисбатан норозилик келтириб чиқарди. Чунки улар эгалигидаги ер майдонининг аниқланиши билан қармоғидаги ер мулкларининг ҳаммаси солиққа тортилар ва ер майдони миқдори ҳисобидан ирригация мажбуриятларини бажаришларига тўғри келар эди. Шундай қилинганда ер солиғидан давлат хазинасига тушадиган маблағ миқдори ва ирригация мажбуриятини бажарувчи казувчилар сони анча ортган бўларди. Шу асосда фуқаролар фаровонлиги, мамлакат ободонлиги учун давлат хазинасидан сарф қилинадиган харажатларнинг анча кўпайиши учун имконият юзага келарди. Шу сабабли ҳам Бош вазир Ислохўжа давлат ва фуқаролар манфаатини кўзлаган ҳолда ислохот ишига қаттиқ киришади.

Лекин тараққиёт душманлари Ислохўжанинг ислохот йўлидаги астойдил ҳаракатига қарши курашга отландилар. 13 нафардан иборат бир гуруҳ бой ва амалдорлар, шу жумладан, Хусайнбек ва унинг икки иниси ҳам Ислохўжа ташаббуси ва бошчилигида ўтказилаётган ислохотга, айниқса, унинг ер солиғини ернинг таноби миқдорига қараб белгилаш тўғрисидаги қондасига қарши хонга шикоят ёзиб арз қилдилар. Улар шикоятларида Ислохўжа ислохоти халқни ғазаблантирмоқда ва ислохот шариат қоидаларига, фуқароларнинг эски урф-одатларига зид, деб даъво қиладилар¹.

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 351-варак.

Шикоятчилар дастлаб бу ишлари учун саройдан четлаштирилиб, мол-мулклари мусодара килинди ва ўзлари камокка олинди. Бирок кўп ўтмасдан камокдагилар озод қилиниб, лавозимлар билан таъминланди. Саройда игво, гурухбозлик кучайди, натижада хоннинг буйруғи билан Исломуҳжа катл қилинди¹.

Шундай қилиб, ислохот авжига чиқиб бораётган бир пайтда хон саройида мураккаб, зиддиятли вазият юзага келди. Асфандиёрхон мамлакатнинг тараккиёт сари тутган йўлини давом эттириш учун ҳаракат қилмади. Кейинги пайтда у нафақат ислохотга, балки умуман мамлакат бошқарувига ҳам эътибор бермай қўйган эди.

Аслида Исломуҳжанинг Асфандиёр тўрадан тараккийпарвар валиаҳд сифатида умиди катта бўлган эди. Асфандиёр тўра саройдаги иқир-чиқирлар билан ўралашиб қолмасдан, ёшлигидан дунё сиёсий ҳаётдан хабардор бўлишга кизиқди. У саройда таржимон Аҳмеджон Ағиевдан русча, туркчани ўрганди. Русча ўқиш, ёзишни биладиган бўлди. 1904 йилда рус, татар, турк ва озарбойжон газета, журналларига обуна бўлган эди. Озарбайжон ва Туркиядан жуғрофия, тарих ва адабиёт соҳаларидаги китобларни олиб ўқиб турди². У шу йўсинда тарбия олиб балоғатга етган эди. Исломуҳжанинг ўй-фикри доимо ислохот билан банд бўлганидан у Муҳаммад Раҳимхондан кейин хонликнинг бошқарилиши ислохот тарафдорлари қўлига ўтишини ўйларди. Ўша пайтда Исломуҳжа учун шундай тахт номзоди хоннинг катта ўғли Асқар Маҳмуд тўра эмас, балки Асфандиёр тўра эди. Исломуҳжа ҳар гал имкони бўлганида хонга Асфандиёр тўғрисида илиқ сўзлар айтарди. Муҳаммад Раҳимхон ўз саломатлиги оғирлашганида мамлакатни бошқариб туришни (вафотидан тахминан 12 кун илгари) Исломуҳжага топшириши³ билан Асфандиёр тўранинг хонлик тахтини эгаллаш имконияти

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 62-варак.

² Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 63-варак.

³ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 58-варак.

яна ортди. Шундай вазиятда Асфандиёр тўра 1910 йил августида отаси вафотидан кейин тахтга ўтирди ва Исломуҳжа учун махсус «Вазири акбар» лавозими таъсис қилинди. Бу билан Исломуҳжанинг ислохот тўғрисидаги ўй-фикрлари юзага чиқишига ва унга бошчилик қилишни ўз қўлига олишига замин яратилган эди.

Хонлиқда ислохот учун бўлган ҳаракатлар бошланиб кетди. Олдиниға Асфандиёрхон бу ишда Исломуҳжага раҳнамо бўлди. Лекин пировардида мамлакат тараккиёти учун ҳам, фуқаролар фаровонлиги учун ҳам яхши бошланган бу кутлуғ ишлар кўнгилсиз тугади.

Ислохотнинг ташаббускори ва жонкуяри Исломуҳжа қатл қилинганидан кейин (1913 йил август) мамлакатда тараккиёт томон бошланган ҳаракатлар, амалга оширилаётган тadbирлар тўхтаб қолди. Бунинг устига, 1913-1915 йилларда туркман уруғларида содир бўлган бебошликлар, 1916 йил кўзғолони оқибатида мамлакатда вазият мураккаблашди. Бирок шунга қарамадан Хива шаҳрида касалхона, почта-телеграф бинолари қурилиб, иш а тушди. Катта каналларга темир кўприклар қуриш, ерларни таноб қилиш ишлари бошланган эди¹.

Касалхона қурилиши Исломуҳжа ҳаракати билан амалга оширилди. Унинг лойиҳаси Исломуҳжа буюртмаси билан 1911 йил ёзида Москва архитектори томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, касалхона қошида маъмурий ходимлар яшаши учун ҳам алоҳида бино барпо қилинди. Исломуҳжа Хива шаҳрида қурилган касалхона лойиҳасини тайёрлаш тўғрисида архитекторга буюртма беришдан олдин унинг қандай бўлиши ва лойиҳаси тўғрисида Солдатенкова номидаги Москва шаҳар касалхонаси бош шифокори Ф.А.Гётъе билан астойдил муҳокама қилиб, келишиб олган эди. Уни қурган қурувчи муҳандис ҳам Исломуҳжатаклифи билан Россиядан келтирилди. Қурилган бу касалхона яхши ускуналар билан жиҳозланган ва 50 ўринга мўлжалланган бўлиб, у кўз, жарроҳлик, таносил,

¹ Ўша архив. 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-нш, 93-варак.

ички ва куйдирги касалликлари каби беш бўлимдан иборат бўлган. Касалхона амбулаториясида эса эркаклар ва аёлларни даволайдиган иккита бўлим ҳам ишлай бошлади¹.

Касалхона 1913 йил 23 сентябрда очилиб, у Асфандиёрхон марҳамати билан Император ўгли буюк князь Алексей Николаевич номи билан аталадиган бўлди. Унда ишлаш учун Саратов губерниясидан доктор Ансимов ва аёлларни даволашга Фарғонадан доктор Асфандияровлар чакириб келтирилдилар². Хонликда касалхона очилишини аҳоли яхши кутиб олди ва унда даволанувчилар тезда кўпайиб кетди.

1913 йилнинг октябрь, ноябр, декабрь ойларида фақат амбулатория даволанишидан 10909 нафар киши фойдаланиб, шундан 4747 нафари хотин-қизлар бўлган. Касалхона қошида дорихона ҳам ишлай бошлади³. Хива шаҳрида кишлоқ аптекаси очилишига ҳам келишиб олинган эди⁴.

Ислохотда хонликдаги ўқув ишларига ҳам катта эътибор берилиб, бу соҳада ҳам муҳим тадбирлар кўрила бошланган эди. 1911 йили Ислохўжа ўз саройида янги усул мактабини очди. Унга болалар б'ёшдан кабул қилиниб, диний таълимот билан бирга арифметика, хуснихат, Хиванинг қисқача тарихи, жугрофия, чизмачилик, рус тили каби фанлар ва қурилиш ишлари юзасидан ҳам сабоқ берилди. Янги усул мактаблари 1910 йилда Гурланда, Шохободда ва Янги Урганч яқинидаги Чандир-киёт кишлоғида очилади. Бундай мактаблар 1904 йилдан Янги Урганчда, 1906 йилдан Қўнғирот ва Хўжайлида иш бошлаган эди⁵. 1912 йилда Ислохўжа 80 талабага мўджалланган Мадраса, унинг ичида янги усулдаги мактаб учун Европа типида бино қурилиб, ўқитувчиси - татар Абдурашидов Оренбург билим юртидан келтирилди⁶.

Ислохўжа ташаббуси билан 1910 йил охиридаёқ гимназия

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 305-иш, 242, 253-варақлар.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 305-иш, 223-варақ.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 309-иш, 15-16-варақлар.

⁴ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 309-иш, 31, 50-варақлар.

⁵ *Бидлолов Г.М.* Из истории культуры и просвещения в Хорезмской Народной советской республике (1920-1924 гг.). Т.: Фан, 1966. С. 13-15.

⁶ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 54-варақ.

қурилишига киришилган эди. Бу гимназияда ўқиш 5-7 йилга мўлжалланган бўлиб, унга 8 ёшдан 15 ёшгача бўлган хон авлодлари, амалдорлар ва катта савдогарларнинг болалари қабул қилиниб, унда рус тилини ўқитиш биринчи ўринга қўйилиши, математика, жўгрофия, табиатшунослик, жисмоний тарбия фанлари ва Қуръондан таълим бериш режалаштирилган. Хонликда камбағал ва ўрта ҳол фуқаро болаларига билим беришга мўлжалланган ўқитувчилар семинариясини очишга ҳам ҳаракат қилинмоқда эди¹.

Бундан ташқари, хонликда икки синфдан иборат билим юрти очиш режалаштирилган бўлиб, унда хивалик фуқароларнинг болаларига диний эътиқоддан ва умумий таълим-тарбия бўйича бошланғич маълумот бериш мақсадида мусулмон таълимотидан, мусулмон хат-саводи ва ёзуvidан (хаттотликдан), арифметикадан, рус тилининг сўзлашув, ўқиш ва ёзуvidан, Хива ва Россиянинг қисқа тарихидан, Хива ва Россиянинг қисқа жўгрофиясидан (ер қурраси бўйича ҳам қисқача маълумот бериш), табиатдан, қишлоқ хўжалиги асосий тармоқларидан, чизмачилик ва расмдан бошланғич таълим бериш кўзда тутилган. Билим юрти ўқувчиларига яна хонликда эъзозланган хунарлардан ва жисмоний тарбиядан ҳам таълим бериш мўлжалланган эди. Билим юрти 5 йиллик бўлиб, ўқувчилар биринчи синфда 3 йил ва иккинчи синфда 2 йил ўқишлари зарур эди².

Ислохўжа Хива шаҳрининг қурилиши, ободончилик ишларига ҳам эътибор берган эди. Қасалхона, почта биноларига борадиган йўл қурилишлари, бошқа ободончилик ишлари бошлаб юборилган эди.

Ислохўжанинг махсус буюртмаси билан Россия муҳандислари томонидан Хива шаҳрининг янги замонавий плани тайёрланиб, унга кўра янги шаҳар чегараси шимол томонда Говук кўлига, жанубда Полвон ёпи (ариғи)гача ерларни, кун чиқишда Гандимиён қишлоғининг бир қисмини, кун ботишда Тақир қишлоғигача бўлган ерларни ўз ичига олиши кўзда тутилган эди.

¹ Раҳабов Қ. Ёш хивалиқлар. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 3. Т., 2002, 498-500 бетлар.

² Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд. 1-рўйхат, 291-иш, 306-сарак.

4. Асфандиёрхон саройидаги зиддиятлар

1910 йил августида отаси Саид Мухаммад Раҳим Баходирхон вафотидан кейин Хива хонлиги тахтига ўтирган Сайид Асфандиёр тўранинг халкларнинг фаровонлиги, бахт-саодати, роҳат-фароғати, шариятнинг равнақи йўлида иш олиб бориши тўғрисидаги ваъдалари¹ тезда унут бўлиб, сарой аёнлари, тўралар ораларида иғво, фитна авж олиб, мамлакатда алғов-далғовлар бошланди. Сарой амалдорларини кетма-кетига камокка олишлар, қатл қилишлар Асфандиёрхоннинг мамлакатни бошқаришдаги қондасига айланди.

1911 йил февралда Давлатмурод Махрам уч оғочга осилди ва унинг кўплаб қимматбаҳо мол-мулклари, шу жумладан, 18 пуддан ортиқ олтин-кумуш буюмлари мусодара қилинди². Бу воқеадан кўп ўтмасданок Мухаммадмурод девонбеги (Мухаммад Раҳимхоннинг бош вазири бўлган) ўғиллари Хусайнбек, Шихназарбой, Омонгалдилар ва Назарбой меҳтар ҳамда ўнтача сарой амалдорларининг мол-мулклари мусодара қилиниб, ўзлари ўн уч ой камокда сақланди³.

Бундай мудҳиш ҳодисалар Асфандиёр хонлигида тез-тез такрорланадиган бўлиб қолди. Бунга баҳона топишга унинг атрофидаги иғвогарлар доимо тайёр эдилар. Буйрук бўлса бас. Улар ҳатто Сайид Исломуҳжани йўқ қилишнинг ҳам уддасидан чиқдилар. Бунинг учун ҳеч кимса жазога тортилмади.

Хоннинг бош вазири - “Вазири акбар” Сайид Исломуҳжа 1913 йилнинг 9 августида хон саройи Нуруллабойдан уйига фойтунда қайтиб боришда кечкурун соат 9 ларда қатл этилди⁴.

Бош вазир фойтунда Рафаник боғи кунчиқар томонида «Ўғлон Азизбобо» кабристони яқинидан ўтиб бораётган вақтда⁵ кабристондан тўсатдан икки киши сакраб чиқиб, ҳужум

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд. 1-рўйхат. 291-иш. 149-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат. 609-иш. 75-76-варақлар.

³ Ўша архив. 125-И-фонд. 1-рўйхат. 609-иш. 88-варақ.

⁴ Ўша архив. 2-И-фонд. 1-рўйхат. 343-иш. 2-варақ.

⁵ Ўша архив. 125-И-фонд. 1-рўйхат. 609-иш. 6-варақ.

килишади. Улардан бири извошчига, иккинчиси Исломхўжага ташланди. Қотиллик амалга оширилган жойга яқинроқда яна ўнтача кишининг ёрдамга тайёр турганликлари ҳам тахмин қилинади. Кўзга ташланиб қолмаслиги учун эҳтиёт шарт дастлаб фойтундаги фонарлар ўчирилади. Тўсатдан юз берган даҳшатдан ва танасига урилган қилич зарбидан извошчи хушидан кетади... Қотиллик ваҳшийларча амалга оширилиб, вазирнинг бўғзига тортилган кескир тиғ зарбидан унинг боши танасидан деярли ажралиб боши бўйин терисидан зўрға илиниб қолган бўлиб, танани кўзгатиш билан у ҳам узилиб кетган¹.

Исломхўжанинг ёнида қимматбаҳо буюм ва кўп миқдорда пуллари бўлишига қарамасдан қотиллар унинг чўғирмасидан (олий навли барра терисидан тикилган теллақдан) ташқари бирор нарчасига тегмаганлар. Чўғирмасини ҳам ирим-сирим мақсадида олиб кетганлар². Чунки ўша вақтда хиваликларда шундай ирим бор эканки, агар қатл қилинганнинг чўғирмасидан бир парчаси куйдирилса, жиноятчининг ўзи келиб қотиллигини тан олар экан. Мана шундай воқеа юз бермаслиги учун қотиллар Бош вазирнинг бойлигига тегмай, бироқ чўғирмасини олиб кетишни унутмаганлар, деган гап-сўз юрарди халқ орасида.

Ҳақиқатан ҳам, ўша пайтда Исломхўжанинг ёнида 750 рубллик кредит билети, ўн рубллик учта тилласи ва бошқа майда пуллари, баҳоси ўн минг рубл турадиган бриллиантлик тилла портсигари, 2500 рубллик қахрабодан қилинган бриллиант кўзлик мундштуги ва баҳоси 900 рубллик тилла соати бўлган³.

Исломхўжанинг жонига бундай йўсинда қасд қилиниши уни вазир сифатида йўқ қилиш учун сиёсий мақсадда амалга оширилган фитна эди. Қотилларга унинг бойлиги эмас, ўзини гумдон қилиш зарур бўлган. Улар фитначи хўжайинларидан шундай буйруқ оладилар.

Вазирни акбарни йўқ қилиш йўлида уюштирилган фитна

¹ Ўша архив. 2-И-фонд. 1-рўйхат, 345-нш, 2-3-варақлар.

² Ўша архив. 2-И-фонд. 1-рўйхат, 345-нш, 3-4-варақлар.

³ Ўша архив. 2-И-фонд. 1-рўйхат, 345-нш, 4-варақ.

нихоятда махфий бўлиб, бу котиллик оркасида кимлар турганлиги ва унинг сабаблари ўша пайтда ҳам, кейинчалик ҳам узок пайтгача сирлигича сакланиб, халқ орасидаги кўплаб мишмишларга, тахминларга сабаб бўлади.

Мазкур котилликка тегишли кўплаб архив манбаларининг синчиклаб ўрганилиши асносида бу котилликдан хон саройидаги баъзи мансабдор кимсалар манфаатдор бўлганлигини аниқлаш мумкин. Шундайлардан бири Муҳаммадмурод девонбегининг ўғилларидир. Фожеанинг эртаси ўзига келган фойтун извошчиси Шихназарбой ясовулбоши (Муҳаммадмурод девонбегининг ўртанча ўғли) хизматчиларидан учтасини котиллик содир бўлган жойда кўрганлигини эслайди. Улар хибсга олиниб, тезда қўйиб юборилиши шубҳалидир¹. Бу Ислохўжа фожеасининг ҳайратланарли даражада сирли ва шу билан бирга Асфандиёрхоннинг саройда олиб борган сиёсати тутуриксиз эканлигига далолатдир. Чунки Асфандиёрхон 1911 йилда Ислохўжани қувватлаб, Муҳаммадмурод девонбеги ўғилларини эса саройдан четлаштириб, мол-мулкни мусодара қилиб, уларга ғазаб ўтказган бўлса, кўп вақт ўтмасдан уларга мурувват қилди, яъни Муҳаммадмурод девонбеги ўғилларига ён босиб, 1913 йил феввалида Петербургга сафари пайтида девонбегининг катта ўғли подполковник Хусайнбекка хонлик тахтини ишониб қолдирди, иккинчи ўғли Шихназар ясовулбоши эса 1913 йил январида туркманлардаги кўтариллишни тинчитишдек муҳим топширик олди. Муҳаммадмурод девонбегининг кичик ўғли Омонгалдини сафарида хон ўзи билан олиб кетди, у Петербургда биринчи даражали Муқаддас Анна орденига сазовор бўлди². Девонбеги ўғиллари доим, ҳар қандай вазиятда Ислохўжа шахсига нисбатан бўҳтонлар ёғдиришда барча имкониятлардан фойдаланишга, Россия ҳукумати лавозимидаги ходимларни ҳам унга қарши қўйишга, уни обрўсизлантиришга ҳаракат қилдилар. Жумладан, 1913 йил январида Хусайнбек Амударё бўлими

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-иш, 4-5-варақлар.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-иш, 2-варақ.

бошлиғи Ликошин хузурида бўлиб, унга берган ахборотида саройдаги амалдорларнинг 1911 йилда хон газабига учраб, оғир кулфатларга дучор бўлиши ва 1913 йил январи бошида туркманларда хонга қарши кўтарилган тартибсизликлар сабаб чиси Исломхўжа, деб иғво қилади¹. Хусайнбек Ликошинга берган ахбороти давомида ўзларининг (оға-ини Мухаммадмуродовлар) 1911 йилда саройдан четлаштирилиб, мусодара қилинган бир миллиондан ортиқрок рублга тенг келадиган мол-мулкидан 1913 йилда уларга қайтариб берилгани фақат 150 минг рубл бўлиб, унинг қолгани Исломхўжа томонидан ўзлаштирилган², - деб тухмаг қилади.

Шундай қилиб, Асфандиёрхон илгари ўз газабига билан саройдан четлашгирган амалдорларга яна мурувват қилиб, улар сарой хизматидаги тортилганидан кейин амалдорларнинг ўзаро пинхоний кураши авж олиб кетди. Эндиликда бу кураш Исломхўжа ҳокимиятини ва унинг хонга таъсирини бўшаштиришгагина қаратилиб қолмасдан, бош вазирни бутунлай бадном қилишга қаратилган эди. Шу мақсадда улар Мухаммад Раҳим Баходурхон оламдан ўтган пайтда Исломхўжани хон саройи - Арқдан беш сандикда сақланаётган бир ярим миллион рубл миқдоридаги пулни олиб кетишда ҳам айбланишга уриндилар³.

Шуниси ажабланишлики, Асфандиёр Петербургда қайтиб келиши билан девонбегиларни яна унутди, уларга давлат хизмати юзасидан ҳеч қандай топширик ҳам берилмади, улар қаттиқ назоратга олинди.

Юқорида қайд қилганимиздек, Асфандиёрнинг хонга хос бўлмаган бундай сиёсати сарой амалдорлари орасидаги муносабатларни янада кескинлаштириб юборди.

Девонбегиларнинг яна саройга яқинлашиши, хоннинг ишончини қайтадан қозонишга эришиш йўлидаги ҳаракатлари кучайиб кетди. Бунинг учун улар турли усулларни ишга

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 305-иш, 5-варақ.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 305-иш, 6-варақ.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 305-иш, 6-7-варақлар.

солдилар¹. Натижада саройда ҳар хил игво ва фитналар янада авж олди. Иккита нуфузли гуруҳ - Исломхўжа ва девонбегилар ораларидаги кураш жиддийлашиб, юқори нуктасига кўтарилди. Бу эса Бош вазир фожеасига олиб келди.

Асфандиёр саройида бошқа бир гуруҳ - Матвафо Бакколов, Абдурахмон Бакколов ва уларнинг жияни Шариф Бакколовлардан иборат гуруҳ ҳам бўлиб, улардан Матвафо Бакколов хонга яқин бўлиш, Бош вазир Исломхўжанинг ўрнини эгаллаш учун курашди. У ҳам бир вақт хон ғазабига учраб, Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовский ёрдамида авф қилиниб, Исломхўжа қатлидан кейин Бош вазирлик лавозимини эгаллаб, мақсадига эришди².

Матвафо Бакколовнинг хон саройида фитна ва игво уяси бўлганлиги тўғрисида, унинг туркман ёвмутларини хонга қарши, хонни уларга қарши ғазаблантириб, игво қилиши тўғрисидаги маълумотлар кўпгина архив манбаларида қайд қилинади. Шунингдек, вазири акбарга қилинган суикасдга ва унинг қотиби Раҳмонберганнинг тириклайин ерга кўмиб юборилганлигига (Исломхўжага қилинган қотилликнинг усти очилмаслиги учун) ҳам Матвафо Бакколовнинг иштироки борлиги архив манбалари билан тасдиқланади³.

1899 йилдан Хива хони саройида таржимонлик қилган В.Н.Корнилов Матвафо Бакколов тўғрисида: «Матвафо ниҳоятда юлғич бўлиб, оғир солиқлар билан хиваликларга зулмини ўтказди. Хиваликлар уни жуда ҳам ёмон кўрардилар. У туркманларга яширинча игво қилиб, уларни талончиликка гиж-гижларди. У жуда уддабурон бўлиб, ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам хон саройида биринчи лавозимни эгаллаш учун ҳаракат қилди. У Исломхўжа қатлининг айбдоридир. Бу фақат менинггина эмас, балки хонликдаги барчанинг фикридир»⁴, - деб баён қилади.

Архив манбаларини синчиқлаб таҳлил қилиш кишини

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-иш, 3-варақ.

² Ўша архив. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 162-варақ.

³ Ўша архив. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 161-варақ.

⁴ Ўша архив. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 188-189-варақлар.

саройдаги Девонбеги ва Бакколовлар гуруҳларининг Бош вазирга қарши курашида уларга Асфандиёрхон пинҳона хомийлик қилган, деган хулосага ундайди. Чунки хонлик тахтига ўтирган пайтларида Исломуҳжанинг маслаҳатсиз бирор иш кўрмаган Асфандиёр Хива шаҳрида курилаётган касалхона, почта-телеграф биноларига, хонликда режалаштирилган темир кўприклар, йўлларни таъмирлаш каби муҳим тадбирларга маблағ етишмаётган бир пайтда Исломуҳжанинг каттик қаршилик қилишига қарамасдан Нуруллабойнинг орқа томонида 70 минг тилла (126 минг рубл) сарфлаб, Шарк ва Европа усулида кўшк курдиради¹. Шу сабабли Асфандиёрнинг Исломуҳжа билан ораси бузилди. Бундан иттифоқ, фитначилар усталик билан фойдаландилар. Кўшк ҳам бузук ниятларни амалга ошириш учун барпо қилинган бўлиб, архив манбаларида: «у кўшкни куришдан мақсад ичкарида бўлиб турган фоҳишабозликни кенгайтириш, Хоразм фуқароларининг чиройлик қизларини зўрлаб келтириб айш ва завқ суриш учун эди»², - дейилади.

Фуқароларнинг чиройли қизларини ичкарига келтириш эса, Ашур маҳрам билан Матвафо Бакколовнинг фармонбардорликлари билан амалга оширилди³. Бу воқеа фақат саройда эмас, бутун хонликда фуқаролар бошига тушган мусибат эди. Энди улар дардини кимга айтадилар?

Асфандиёрнинг Исломуҳжани йўқ қилиш кўйига тушгани ҳам шу пайтдан бошланди⁴. Чунки Исломуҳжа тирик бўлганида бундай ахлоқий бузук ишлар билан машғул бўлишга йўл бермаслигини Асфандиёр яхши билар эди.

Бунинг устига 1913 йилда Асфандиёр томонидан ўз яқинларидан бирига давлат хазинасидан 500 тилла берилиши муносабати билан Исломуҳжанинг давлат қарзга ботган, энг муҳим харажатлар учун ҳам маблағ етишмаётган бир пайтда хоннинг катта миқдорда пул таркатаётганлигига каттик эътироз

¹ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 120-варақ.

² Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 120-варақ.

³ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 116-варақ.

⁴ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 120-варақ.

билдириши¹ уларнинг ораларидаги муносабатни янада жиддийлаштириб юборди. Шу аснода ораларидан совуқ сўзлар ҳам ўтдики, ҳаттоки одоб-ахлоқ қоидалари доирасидан чиқиб кетилди. Хон қизишиб, ғазаб билан Бош вазирга беихтиёр: «Агар сени йўқ қилмас эканман, мен Хива хони эмасман»², - дея хитоб қилади. Кунларнинг бирида «Вазири акбарнинг кунлари санокли эканлиги» тўғрисидаги гап Асфандиёрнинг ўз яқинлари оғзидан қочади³.

Шундай қилиб, Асфандиёрхон Исломуҳжани йўқ қилишга астойдил киришади. Маслаҳатгўй югурдаклари Матвафо Баққолов, Ашур маҳрам ва Рўзмат маҳрамлар билан пинҳоний кенгашлар ўтказиб, режалар ишлаб чиқади. Хон Исломуҳжани қандай қилиб бўлса ҳам ўлдириш тўғрисида дўстларига махфий буйруқ беради. Мазкур буйруқ Абдураим маҳрам топшириғи билан хоннинг навқари тошҳовузлик Қурбонбой бўзчи томонидан ижро қилинади. Ижрочилар яхши тақдирланадилар, Абдураим маҳрам Шихназарбой ўрнига ясовулбоши қилиб тайинланади⁴. Бу мудхиш қотилликнинг илҳомчиси ва ташкилотчиларидан Матвафо Баққолов Бош вазир, Ашур маҳрам бош маҳрам лавозимларини эгалладилар⁵.

Исломуҳжа қабрининг сувоғи қуримасданок унинг ўғли Абдусаломхўжа ҳар хил баҳоналар билан ҳақорат қилинди. Устига устак, отасининг илгаридан қарзи бўлганлиги баҳонаси билан Абдусаломхўжадан 100 минг тиллага қози гувоҳлигида тилхат олинди⁶. Асфандиёрхон ҳатто Исломуҳжани хиваликлар бутунлай унутиб юборишлари мақсадида у қурдирган мадрасани тезда тамоман буздириб ташлатди.

Асфандиёрнинг Исломуҳжага нисбатан тубандагича ҳаракатлари ҳам уни йўқ қилишда хоннинг жонқуярлик

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-нш, 6-варақ.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-нш, 6-варақ.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 343-нш, 6-варақ.

⁴ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-нш, 5-6-варақлар.

⁵ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-нш, 6-варақ.

⁶ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-нш, 6-варақ.

килишидан дарак беради. Бош вазир саройдан уйига қайтишида уни одатда фойтунда хоннинг таржимони Корнилов кузатиб борган. 9 август куни ҳам кечкурун Корнилов ва канцелярия бошлиғи Абдуллажонлар Исломуҳжа билан саройдан бирга чикиб кетишлари керак эди, лекин улар иккаласи ҳам қандайдир зарур хужжатни ахтариб саройда ушланиб қолдилар. Шу куни хон амалдорларига эртарок рухсат бериб, ўзи ички сарой ховлисида худди фавқуллода воқеа юз бериши кутилаётгандек ёлғиз, узок жим ўтириб қолди, унда илгари бундай одат кузатилмаган. Шундай бир пайтда Абдуллажон хон ҳузурига шошилганича, эсанкираган ҳолда келади. У хонга Исломуҳжанинг кетидан кетаётган Корнилов иккаласи вазири акбарнинг йўлда конга беланиб ётганлиги устидан чикиб қолганликларини баён қилди. Бу хабардан ҳам кўра Асфандиёрни Исломуҳжанинг жони бор-йўқлиги кўпроқ қизиқтирди. Абдуллажон унинг буйруғи билан дарҳол орқасига қайтиб, Бош вазирнинг ўлдирилганлиги хақидаги хабарни келтирганидан кейингина Асфандиёр сарой ховлисидан чикиб кетади¹.

Бош вазир охириги вақтларда хоннинг таъна қилаверишига чидайолмасдан, ўзининг хавфсизлигига эътибор бермай, фойтунда шахсий соқчисиз юришга мажбур бўлади. Қотиллик содир бўлган куни ҳам Бош вазир ўз уйига кузатувчисиз ва соқчисиз қайтади, извошчи ҳам ўзгартирилган эди². Бош вазирнинг дафн маросимида хоннинг хатти-харақатлари ҳам мамлакат халқини бироз таажжубга солди. Чунки Асфандиёрхоннинг маслаҳати билан маросимга мамлакат ҳокимликларидан, шаҳарларидан ҳеч ким чақирилмай, хоннинг ўзи қайноғаси бўлмиш Исломуҳжани ҳатто охириги йўлга - қабристонгача ҳам кузатиб қўймади³. У Исломуҳжа маросими билан боғлиқ бўлган барча тадбирларнинг тезроқ тугалланиб кетишига жуда шошилди.

Бош вазир фожиасидан ва унинг дафн маросимлари бундай

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-руйхат, 343-нш, 6-7-варақлар.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-руйхат, 343-нш, 3-варақ.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-руйхат, 343-нш, 3-варақ.

йўсинда ўтказилишидан хабар топган ҳар кимсани «Ислохўжа шу даражада ноқобил вазирмиди? «Қилмишига яраша» кабилида иш кўрилдимикан?» каби саволлар ўйлатиб қўйиши муқаррар.

Бунга жавоб излаб кўплаб архив манбаларига мурожаат қилганимизда топган жавобимиз бир хил мазмунда бўлиб, уларда Ислохўжанинг мамлакатни бошқаришга қобилиятли катта ақл эгаси бўлганлиги, мамлакатни қолоқликдан, нодонликдан чиқариб, тараккиёт йўлига солишга, унинг тараккиёти учун иқтисодий, сиёсий, маданий ислохотлар ўтказиш зарурлигини тушуниб етган Бош вазир эканлиги, хоннинг шахсий пул маблағини давлат маблағидан ажратиш талаби билан чиққанлиги; хонликда туб ислохот ўтказишнинг асосий ташаббускорларидан бўлиб, ислохот режаларини ишлаб чиқиш, ислохот юзасидан ўтказилган кенгаш ишида фаол иштирок этганлиги; Ислохўжа даврида мамлакатда туркманлар бебошлиги кам бўлиб, 1913 йил бошида туркманларга қарши Шихназарбой юзбоши бошчилигида юриш қилинишига қаршилиқ қилганлиги таъкидланади.

Хива хонлигида бир неча бор бўлган рус ҳарбий командирларидан биттаси: «Ислохўжа ақли, идроки жиҳатидан хонликдаги барча амалдорлардан устун турарди, уларни ўзига ром қилиб, яхшилиққа ундаб, ёмонликдан қайтара оларди, шу билан у халқ орасида шуҳрат қозонди ва ҳурматга сазовор бўлди», - дейди¹. Хоннинг 1910 йил сентябрь фармони билан мамлакатда ўтказилиши қарор қилинган ислохотни бошқариш Саид Ислохўжага топширилганлиги² бунинг далилидир.

Ватан раўнақи йўлида бошланган бу ишга Бош вазир виждонан киришиб, бутун куч-қуввати, маҳоратини сарфлади. Россиядан қурувчи муҳандислар, касалхона ва амбулаторияда ишлаш учун тиббиёт ходимларини келтирди. Натижада унинг ҳаётлиги давридаёқ Хива шаҳрида 50 ўринли касалхона, амбулатория бўлими (дорихонаси билан), почта-телеграф кентораси бинолари қуриб битказилди. Дехқончиликда кам ер

¹ Ўша архив 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 131-парақ.

² Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 291-иш, 149-парақ.

эгаларининг манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган одилона, янгича солиқ тизимига ўтиш максасида хонликдаги барча экиладиган ер майдонларини қайтадан ўлчашга (таноб қилишга) киришилди¹.

Ислохмўжадаги бу даражада янгиликка интилиш, мамлакатни қолоқликдан чиқариш учун ҳаракатлар, халқ орасида унинг обрў-эътибори, шуҳратининг ортиб бориши саройдаги Хусайнбек, Шихназарбой, Матвафо Бакқолов каби фирибгар, иғвогар, фитначи амалдорлар обрўсига катта путур етказди. Улар қуршовида кайф-сафога берилиб, ўз фуқаролари номус-орини топтаган Асфандиёрхоннинг эса бурди кетди, ўз халқи назаридан қолди. Амударё бўлимининг бошлиғи томонидан Туркистон генерал-губернаторига йўлланган ахборотда Асфандиёрнинг туркман фуқаролари орасида ҳам, ўзбек фуқаролари орасида ҳам, ҳатто ўзининг яқин амалдорлари орасида ҳам ҳурмати йўқлиги, факат ундан кўркишлари² тўғрисида ёзилади. Шундай бўлгач, фуқаролар зарурият юзасидан Асфандиёрга эмас, Ислохмўжага мурожаат қиладиган бўлган эдилар. Бу хонга жуда отир ботган. Саройда ва мамлакат фуқаролари орасида Бош вазирнинг обрўси кўтарилиб, ўзларининг бундай аҳволга тушиб қолишига Асфандиёрхон ва уни қуршаб олган иғвогар амалдорлари бардош бера олмадилар. Қандай қилиб бўлмасин Ислохмўжани обрўсизлантириш, иложи бўлса жисмонан йўқ қилиш чораларини изладилар. Хусайнбек ва унинг иккита иниси бошчилигидаги катта мулк эгаларидан иборат гуруҳ мамлакатда Ислохмўжа раҳнамолигида бошланган ислоҳотга норозилик билдириб, хон ҳузурига ариза билан кирдилар³. Бу ислоҳотлар аслида Асфандиёрга ҳам малол тушмоқда эди⁴.

Лекин улар ислоҳот йўлида бошланган ҳаракатларни Ислохмўжа тириклигида тўхтата олмадилар. Чунки ислоҳот

¹ Ўша архив. 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 93-варак.

² Ўша архив. 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 54-варак.

³ Ўша архив. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 351-варак.

⁴ Ўша архив. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 176-варак.

меҳнаткаш фуқароларнинг ҳам, савдогарлар ва саноат корхоналари эгаларининг ҳам, жадид тараккийпарварларнинг ҳам манфаатини кўзлар эди.

Исломхўжа хонлик ташқарисида ҳам маълум даражада обрўга эга эди. У хонликда амалга оширилиши кўзланган ислохотнинг режаларини тайёрлаш, Хива шаҳрида қуриладиган бинолар лойиҳаларини ишлаб чиқиш, қурилиш материалларини ташиб келтириш, қурувчи муҳандислар, касалхонада ишлаш учун тиббиётчилар излаб топиш ва уларни келтириш, хонликдаги катта ариқларга қурилиши мўлжалланган учта темир кўприк қуриш билан боғлиқ юмушлар ва бошқа заруриятлар юзасидан бир неча бор Тошкентда, Петербургда бўлган эди. Шу муносабат билан Исломхўжа янгилликка интилувчи, ислохотчи, истеъдодли вазир сифатида Туркистон генерал-губернаторлигида, ҳатто Петербургда император саройи агрофидагиларга ҳам танилган эди. Шунинг учун Исломхўжанинг катл қилиниши сабаблари билан уларнинг қизиқиши табиий бўлган.

Лекин хон ва унинг атрофидагилар Исломхўжанинг катл қилиниши тўғрисидаги ҳақиқатни Россия ҳукуматидан сир тутишга ҳаракат қилдилар. Туркистон генерал-губернаторлигининг Петербургда, полиция Департаменти вице-директорига юборган маълумотида бош штабнинг Осиё бўлими бошлиғи генерал Цейлнинг Бош вазир Исломхўжанинг қатлида Хива хони иштирокини қандай бўлмасин бекитиб юбориш, бу сир ошқора бўлмаслиги учун Асфандиёрдан 200 минг рубл пул олганлиги қайд қилинади. Цейль бу пулдан 20 минг рублини ҳарбий министр Сухомлиновга беради¹.

Асфандиёрхон Бош вазирнинг хоинона ўлдирилишида ўзининг қўли борлигини петербурглик амалдорлардан беркитмокчи бўлди. Исломхўжа қатлига дахли бўлмаганида генерал Цейлга қатта миқдорда пора беришга ҳожат қолармиди?

Қайтар дунё, деганлари шу экан. Исломхўжа қаттоллари ўзлари қазиган чуқурга кўп ўтмасдан ўзлари тушдилар - Матвафо

¹ Ўша архив. 461-И-ф., 1-рўйхат, 1899-й-иш, 7-варақ.

Бакқолов 1916 йили, Хусайнбек ва Асфандиёрхон эса 1918 йилда бўғизландилар.

Бу жойда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Россия ҳукуматидан Хивага келган харбий амалдорлар хар қандай йўллар билан хонликнинг ички ишларига аралашдилар, уларнинг бундай фаолияти баъзан саройда фитна ва иғвонинг кучайишига, нохуш воқеаларнинг, хатто конлитўқнашувларнинг содир бўлишига олиб келарди. Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовскийнинг 1914 йил 31 декабрда Туркистон генерал-губернаторига юборган ахборотида «Бизнинг Хива хонлиги саройидаги фитналарга аралашувимиз ва хон саройида девонбегилар гуруҳини тиклашимиз вазири акбар Ислохўжанинг ўлимига олиб келган сабаблардир»¹, - дея тан олиши бунинг гувоҳидир. Полковник томонидан бунинг тан олиниши Россия амалдорлари учун қахрамонлик эди. Чунки Хивада ўзларининг мустамлакачилик сиёсатини осонлик билан амалга оширишда хон саройида доимо фитна ва иғволарнинг бўлиб туриши, ўз мамлакати равнақини, фароғатини ўйлайдиган доно йўлбошчиларнинг йўқ қилиниши, туркманлар ўртасида доимо бебошлик бўлиб туриши Россия мустамлакачилари учун жуда ҳам зарур эди.

Шунинг учун бўлса керак, Ислохўжа қатлидан кейин ҳам Амударё бўлими бошлиғи ва Хивага юборилган харбий бошлиқлар ўзларининг ўша синалган сиёсатини давом эттирдилар. Бунга архив манбаларидан жуда кўплаб далиллар келтириш мумкин. Жумладан, Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовскийнинг талаби билан Асфандиёрхон Бош вазир лавозимидан четлаштирилган Матвафо Бакқоловни 1915 йил июлда яна Бош вазирлик лавозимига тиклашга мажбур бўлди.

Хоннинг бунга нисбатан билдирган эътирозига жавобан Колосовский: «Матвафо сенга керак бўлмаса, менга керак»², - деб уни жеркиб беради. Чунки хон саройида Матвафодек иғвогар фитначининг бўлиши Россия мустамлакачилари учун жуда

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 1-рўйхат, 352-иш, 65-варақ.

² Ўша архив. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 74-варақ.

зарур эди. Россиянинг хонликдаги бундай сиёсатига хайрихоҳ бўлганларга нисбатан дархол чора кўрилди. Хива хонлигида тартиб ўрнатиш учун юборилган генерал-майор Геппенер талаби билан «Хива хони саройида Россия таъсирига қарши иш кўрганликлари учун» деган айб юклатилиб, 1915 йилнинг августида Шихназарбой хонликдан Черняевга, Ашур махрам эса Авлиёотага бадарға қилиндилар¹.

Шундай қилиб, юқорида Асфандиёрхон даврида саройда юз берган зиддиятларнинг баъзилари тўғрисида сўз юритдик, холос. Аслида Асфандиёрхоннинг хонлик даври мамлакатда зиддиятларга тўйиб-тошган, биттаси иккинчисини келтириб чиқарган. Биргина Исломхўжанинг ўлими хонликда бошланган ислохотнинг тўхтаб қолишига, саройда ахлокий бузукликнинг авж олиб кетишига олиб келди. Асфандиёр хонлик тахтига ўтириши олдида Полвон ота мазорини зиёрат қилиб, у ерда уламолар олдида мамлакатни бошқаришда шариат йўлидан чиқмасликка ваъда берган эди, ваъдалар бузилди, шариат оёқ ости қилинди. Натижада Хўжаэли, Манак, Кат, Гурлан уламо, бек ва фуқароларидан 2-3 мингтачаси 1916 йил январида Асфандиёрхондан ахлокий бузукликни тўхтатишни, мамлакатни шариат йўли билан идора қилишни талаб қилиб Хивага келдилар. Бу эса 1916 йилги туркман ёвмутларининг хонга қарши кўзғолони бошланиб кетишига сабаб бўлди. Бу кўзғолон Россия мустамлакачиларига ҳам қарши қаратилган эди.

Асфандиёрнинг лаёқатсиз ҳукмдорлиги туфайли саройда гуруҳбозлик, ифвогарлик, фитна авж олди. Туркманлар ўртасидаги бебошлик кучайди.

Хонликка юборилган Россия мустамлакачи амалдорлари, ҳарбийларининг мамлакат ички ишларига тўғридан-тўғри аралашуви, уларнинг халқ орасида олиб борган ифвогарлик сиёсати, порахўрлиги натижасида тинчлик бузилди. Буларнинг барчаси мамлакат халқига кулфатлар келтирди. Хива хонлигининг инқирози ҳам тезлашди.

¹ Ўша архив. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 153-154-парақлар; 1-И-фонд, 1-рўйхат, 1036-иш, 89-90-парақлар.

5. Хон ҳукумати ва Россия империясининг мустамлака зулмига қарши 1916 йилдаги Хива қўзғолони

а) Ўзбек исёнчиларининг Хивага юриши ва қўзғолон раҳбарларининг Колосовский томонидан қамокка олиниши

Хонликда фуқароларга нисбатан асрлар давомида ҳукм суриб келган ҳуқуқсизлик, камситишлар, шафқатсиз жазолашлар, судсиз ўлимга маҳкум қилишлар, фуқаролардан йиғиладиган хилма-хил йиғимларнинг чексиз ортиб бориши, амалдорларнинг юлғичликда ҳеч қандай андишасизлиги, шариатнинг оёқ ости қилиниши, ахлоқсизликнинг авж олиши қабилар халқининг хонга ва унинг ҳукмдорларига нисбатан ишончини мутлақо йўқотган ва ғазабини оширган эди. Бунинг устига подшо Россияси ҳукуматининг хонликдаги мустамлакачилик сиёсати, яъни хонлик ҳудудини ўргимчак уясидек ўраб олиб, унда қуриб ташланган кўплаб заводлар, омборлар, бозорларни эгаллаб олган савдо қорхоналари; етиштирилган пахталарни деҳқонлардан арзон-гаровга олиб кетишлари; концессионерларнинг хонликда қўлга киритган минг-минглаб таноб ерларида хиваликларнинг тер тўкишлари; хонликда ташкил қилинган банкларнинг турли-туман йўллар билан маҳаллий аҳолини қарздор қилиб, хонлик фуқароларига ўтказаятган зулми; хонлик халқлари ва фуқаролари билан хон ҳукумати ораларига иғво солиш сиёсати; Асфандиёр ҳукуматининг халққа қарши барча қилмишлари мустамлакачилар томонидан қўллаб-қувватланиб, унинг қуч билан химоя қилиниши қабилар хонлик фуқароларини хон ҳукуматига ва унинг ҳомийси бўлмиш подшо Россия империяси маъмурларига қарши отланишга мажбур қилади. Хоразмлик шоир Аваз Ўтар (1884-1919) ватандошларининг ўша даврдаги аянчли ахволи тўғрисида:

«Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,

Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ...

Эй, Аваз, бўлмас шунингдек барҳо оввора халқ»¹, - деб шеър

¹ Маънавият юлдузлари. Т., 1999. 370-бет.

битганида у минг бор ҳақ эди.

Асфандиёр отаси Муҳаммад Раҳимхон дафн қилинган куннинг эртасига - 1910 йил 17 августда Полвон ота мазорини зиёрат қилиб, унинг остонасида бутун амалдорлари, уламо ва умаролари ва ўша жойда ҳозир бўлган хиваликлар олдида: «Агар менинг ҳаракатимда шариатга зид бирорта нарса сезгудек бўлсангиз, мени ундан дарҳол тўхтатишларингизни буюраман, акс ҳолда бунинг учун нариги дунёда жавобгар бўласизлар»¹, деб берган фармонини тезда эсдан чиқариб юборди. Асфандиёрнинг фармонига амал қилиб, уни тўғри йўлга ундаган амалдорлар қатл қилинди ёки лавозимларидан четлаштирилди, иғвогар амалдорлар маслаҳатига амал қилинди. Асфандиёр хонлик тахтига ўтирганидан кейин хонликнинг барча фуқароларига қарата эълон қилган:

«Пайғамбаримиз шариати асосида фуқароларимиз аҳволини енгиллаштиришни бутун жону дилимиз билан тилаймиз»², - деган ваъдаларини ҳам унут қилиб юборди. Россия ҳукмдорларига берган ваъдаларига содиқ қолиб, уларнинг истак ва хоҳишларини донмобекамукўстбажарибтурди. Асфандиёрнингбукилмишлари ҳам фуқароларнинг сабр қосасини тўлдириб юборди.

Хива хони ва амалдорларининг хонликдаги туркман уруғларига нисбатан ҳам оқилона сиёсат юритмаганликлари оқибатида 1913-1915 йилларда юқори ёвмутларда юз берган тартибсизликлар, қонли тўқнашувлар тинч аҳолига қатта моддий ва маънавий зарар етказди. Бундан, айниқса мамлакатнинг ғарбий ва шимоли-ғарбий ҳудудлари аҳолиси кўпроқ азият тортди. Бунинг устига Асфандиёрхон даврида саройда гуруҳбозликлар, фитнанинг кучайиши мамлакатда вазиятни янада оғирлаштирди, фуқаролар тинчлигига путур етказди.

Бу даврда хонликда ахлоқсизликнинг ниҳоятда авжига чиққанлигига фуқаролар бардош бера олмадилар. Бу уларнинг тўлиб турган сабр қосасига охириги томчи бўлди. Ўзбекистон

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-нш, 58-парақ

² Ўша архив, ўша жойда, 59-парақ.

Республикаси Марказий Давлат архивида мамлакат фукаролари томонидан хондан нажот сўраб 1910-1916 йилларда битилган 64 та арзнома сақланмоқда, уларда кимнингдир кизи, кимнингдир келини ва кимнингдир хотини зўрлаб ўғирлаб олиб кетилганлиги тўғрисида баён қилинади¹.

Бу арзномалар шундай мазмунда битилган: «Ҳазратимиз ҳам давлатина. Бекободлик Отажоннинг никоҳли хотуни Мамажон-бикани уй асбоблари билан ўзини олиб кетиб ихтиёрини бермай юрганлари сабабли мулла Худайберган ва Раимберган деганларга даъвоси бор». Арзнома 1329 йил хижрийда (1911 йил мелодий) битилган, муҳр босилган². «Ҳазратимиз ҳам давлатина. Манақли Рўзмаматнинг ўн икки йил боққан синглиси Гулжонбикани зўрлаб олиб кетиб бермаганлари важдан Муҳаммадраҳим ва Отажонларга давоси бор эркан», - дейилади арзномада. Арзнома 1328 йил хижрийда (1910 йил мелодий) битилган. Муҳр босилган³. «Ҳазратимиз ҳам давлатина. Манғитли Курбонни ўзи йўқлигида никоҳли хотини Норжонбикани олиб кетиб бермаганликлари важдан Турдибой ва Хидирбой деганларга даъвоси бор эркан». Арзнома 1329 йил хижрийда (1911 йил мелодий) битилган, муҳр босилган⁴. Бундай мазмундаги арзномалар мамлакатнинг деярли барча ҳудудларидан: Манақдан, пўрси туркманларидан, Манғитдан, Ярмиш ариғи бўйидан, Хўжаэлидан, қарадошли туркманларидан, Бишканиқдан, Чатқўпирикдан, Рўзим ариғи бўйларидан, тошховузликлардан, қўшқўпирликлардан, юмирликлардан, кипчокликлардан, илонлиликлардан, қўнғиротликлардан, остоналиклардан, анғарликлардан, окмасжидликлардан, Питнақдан, Ҳазораспдан, Ғознободдан, қораманликлардан, шихлардан, қуюқтомликлардан, катликлардан ва бошқалардан хон маҳкамасига келиб турган.

Аслида бу даврда мамлакатда ахлоқсизликдан ҳўрланган фукаролар анчагина бўлганлиги муқаррар. Чунки ўша замон

¹ Ўша архив, 125-И-фонд, 2-руйхат, 651-иш, 1-64-варақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 3-варақ.

³ Ўша архив, ўша жойда, 1-варақ.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 4-варақ.

шароитида фуқароларнинг ҳаммаси ҳам арзнома ёзиб хон маҳкамасига етказиш имкониятига эга эмас эди. Унинг учун маълум миқдорда маблағ сарф қилиш зарур бўлган (арзномани ёздириш, уни хон маҳкамасига элтиш, гуноҳкорни топиб ясовул орқали сўроқ қилишга келтириш ва ҳоказолар учун). Бунга ҳамманинг ҳам имконияти етмас эди.

Ахлокий бузуқлик аввал бошида хон саройида авж олган. Асфандиёрнинг Ашур маҳрам ва Матвафо Баққолов фармонбардорлиги билан зўрлаб келтирилган мамлакат фуқароларининг чиройли қизлари билан айш сурганлиги ва шу мақсадда Нуруллабой орқа томонида кўшк курдирганлиги¹ жуда ҳам ачинарли ва жирканч бир ҳолдир. 1916 йил январнинг биринчи кунларида хоннинг ҳарамхонасига иккита қиз келтирилиб, улардан бири 15 ёшли Энажон - Хўжаэли шахридан қассоб Дўстниёз Юсуповнинг (қорақалпоқ) қизи, иккинчиси 14 ёшлик Айман-Манғит шахридан Жаббор темирчи Полвоновнинг (Ўзбек) қизи эдилар. Бир неча кундан кейин бу қизларнинг ўлиги ота-оналарига юборилади². Хонликдаги бундай вазият фуқароларнинг хон ва амалдорларига нисбатан ғазабини ниҳоятда ошириб юборди. Мамлакатнинг шимоли-ғарбида жойлашган, ўзбеклар яшайдиган ҳудудлардаги фуқароларнинг хонга қарши қаҳр-ғазоби айниқса кучайиб кетди. Ахлоқсиз зўравонликлар зулмидан азоб чекканларнинг ҳам кўпчилиги шу ҳудуд фуқаролари эди. Ноиложликдан улар елкаларидаги турлитуман зулмлардан норозиликларини билдириш учун Хивага, хон ҳузурига боришга қарор қилдилар. Олдиниға улар Асфандиёрни хонлик тахтидан тушириш ниятида бўлмаганлар.

1915 йилнинг 26 декабрида (1334 хижрий 17 зулҳижжада) Хўжаэли катхудоларидан Қутлимурод иноқ ва Абдуллабек, Худайберган оға, Отажон ноиб, Якуббек ва Хўжаэли эшонлари ўзлари номидан ва Гурлан, Қиёт, Шохобод, Манак, Тошҳовуз, Манғит ва Қипчок катхудо ва улуғларининг номидан битилган

¹ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 169-иш, 120-варак.

² Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. Т., 1962, С. 59-60.

«Балогатга етган ва етмаган, катта ва кичик барча хиваликлар жамоасига» мурожаатномаси таркатилди. Унда ўзларининг эшон, хўжа, оксоқол ва улуғларини йиғиб, улар билан биргаликда тезда Манғитга - Ҳазрат Муҳаммад Юсуф эшон ҳузурларига келишлари сўралади. «Бу сизларнинг ва бизларнинг ҳам жамоамиз халқлари фароғати ва фаровонлиги учундир»¹, - дейилади мурожаатномада. Шу билан улар Хива томон юриш бошлайдилар. Уларнинг Хива томон юришига бошқа ўзбек ҳудудларидан ҳам одам кўшилиб, уларнинг сони кўпая борди. Шундай бир пайтда Хўжазли шаҳрида солиқ йиғиб юрган хон девонбегиларидан бири 1916 йилнинг 14 январидида шошилинич равишда Хивага қайтиб келади ва бир минг кишидан иборат хўжазлилик исёнчилар ўз ҳоқими бошчилигида Саид Асфандиёрхонни тахтдан тушириш учун келаётганликларини билдиради, бунга кизларнинг зўрлаб олиб кетилиши сабаб қилинганлигини баён қилади².

Бу хабардан кейин хон ва унинг амалдорлари ҳам, Амударё бўлими бошлиғи ҳам ваҳимага тушади. Бу тўғрида Туркистон генерал-губернаторига тезда телеграммалар жўнатилади. Хон буйруғи билан Янги Урганч ҳоқими Хива томон хон ҳузурига келаётган исёнчилар қаршисига юборилади. У келаётганлар олдига бориб, хон ҳузурига тўда бўлиб боғмасдан, шикоятлари бўлса Хивага ўзларидан 15-20 нафар кишидан иборат вакил юборишларини талаб қилганида исёнчиларнинг оз қисмигина бунга кўниб уй-уйларига тарқалишадилар, кўпчилиги эса ўз арзи додларини хоннинг ўзига шахсан айтишга қарор қилиб, Хива томон юришда давом этадилар³. Улар тахминан 300 нафар бўлиб, январнинг 18 кунин Хивага келиб, хоннинг амакиси Раҳмонкул тўранинг (у Инок тўра деб ҳам юритилади) шаҳар ташқарисидаги қўрғончасига келиб тушдилар.

Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовскийнинг буйруғи билан хон амалдорларидан Абдуллабой, Амударё

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 43, 55-варақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 43, 57-варақ. ф.

³ Ўша архив, ўша жойда, 43-варақ.

бўлимидан волост бошқарувчиси Қозокбой иккаласи Раҳмонқул тўра кўргонига келган ўзбек исёнчиларига хон хузурига бориш учун 15-20 кишидан иборат вакилларни қолдириб, бошқалари яхшиликча тезда тарқалиб кетишларини, ақс ҳолда Колосовскийнинг қазабига учраши мумкинлигини билдирадilar. Ўйлаб кўриш учун уларга 19 январь эрталаб соат 10 га қадар муҳлат берилади. Ўзбек исёнчилари эса «Хива ҳали Россия ҳукуматиники эмас-ку», - деган ўй-фикр билан «Колосовскийнинг буйруғи улар учун мажбурий эмаслигини», масалани ўзлари ҳал қилажакларини билдирдилар. Уларга берилган муҳлат тугаши биланок Колосовский буйруғига биноан полковник Голошевский бошчилигидаги рус отряди Раҳмонқул тўранинг кўргончасига бориб, уни ва исёнчиларнинг бошлиқларидан 7 нафарини рус отряди қазармасига қамайди, бошқалари тарқатиб юборилади. Раҳмонқул тўра кўргончасига рус аскарларидан қоровул кўйилди¹. Хўжаэли ҳокими Авазбий хўжа Муртазабий Хўжаев, унинг иниси Маҳмудхўжа Муртазабий Хўжаев, Қиёт ҳокими Абдуллабек инок Бобобеков, Гурлан ҳокимлигидан Қутлимурод инок Ибодуллаев, ўша ҳокимликдан Худайберганбек Муҳаммаднийёзов, Манғит ҳокимлигидан Муҳаммад Амин дарғалар қамокқа олинадилар².

Қўлга олинганлар қаторида ёвмутларнинг обрўлик эшони, Жунаидхоннинг пири Хон Эшоннинг ўғиллари Худойберди ва Аллабердилар ҳам бор эдилар. Чунки ўзбек исёнчилари Хивага келаётиб, йўлда Жунаидхон хузурида бўлиб, Хивага хон хузурига шикоят билан бораётганликларини унга билдирадilar. У буларнинг ҳаракатини маъқуллади ва ўзбекларга Хон Эшоннинг икки ўғлини хон саройига қадар қузатиб боришлари учун уларга қўшиб юборади. Хон Эшон болаларининг сўроқ пайтида берган кўргазмасига кўра, Жунаидхон уларга ўзбеклар билан Хива ҳукмдорлари ораларида бўлиб ўтадиган мунозараларга аралашмасликлари ва бирор томонни қувватламаслик-

¹ Ўша архив, ўша жойда, 43-44-варақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 60-варақ.

ларини тайинлаган¹. Тез орада хон эшоннинг ўгиллари озод қилинадилар.

Раҳмонкул тўра қўрғонига қўйилган коровул 21 январда олинади, Раҳмонкулнинг ўзи ва Муҳаммад Амин дарғалар сўроқ қилинганларидан кейин озод қилинадилар. Камокка олинганларнинг бошқалари эса сўроқдан кейин хон ҳукумати камокхонасига ўтказиладилар².

Камокқа олинганларни Хивадаги Россия отрядининг ҳукукий ва ҳарбий разведкачилик ишларига тегишли масалалар билан шуғулланувчи (шарқшунос), офицер вазифасини бажарувчи прапоршчик Андреевский³ сўроқ қилади. Андреевский томонидан сўроқ қилинган исёнчиларнинг жавоблари билан танишган одам кишининг қаҳратон совуғига қарамай уларнинг хонга шикоят учун Хивага келишга мажбур қилган сабабларни англаб олиши мумкин бўлади.

Жумладан, Хўжаэли ҳокими Авазхўжа Муртазахўжаев оломон билан Хивага келганининг сабаби тўғрисида шундай жавоб берган: «Бу лавозимда 15 йилдан бери хизмат қиламан. Хўжаэли шахри ва Хўжаэли ҳокимлиги аҳолиси қўшни туркман уруғлари томонидан ҳар хил ситам ва хўрликлар кўриб келдилар. Туркманларда ўтган йили юз берган тартибсизликлардан кейин улар томонидан бизларга кўрсатилаётган ситам ва хўрликлар янада ортди. Уларга қарши туришга кучимиз етмайди...

Шахсан менинг ўзим ҳеч нима қила олмадим. Бу тўғрида хон амалдорларига бир неча марта ёзиб маълум қилганман, фойдаси бўлмаган. Халқ безовта, ҳаяжонга тушиб қолди. Улар ҳаммамиз Хивага бориб юз бераётган барча воқеаларни хоннинг шахсан ўзига арз қиламиз, бизларни ўз ҳимоясига олишини ундан сўрашимиз керак, деб талаб қила бошладилар. Хўжаэлилик эшонлар бу фикрни қувватладилар ва уни халққа тушунтирдилар. Хўжаэлининг обрўли эшонларидан Исамитдин эшон бу фикрни маъқуллади.

¹ Ўша архив, ўша жойда, 61-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 44-варақ.

³ Ўша архив, 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1036-иш, 143-варақ.

Хўжаэлида бўлиб ўтган кенгашда барча халк йиғилиб, Хивага хон хузурига йўлга тушишлари тўғрисида келишиб олинди. Мен қаршилиқ қилмоқчи бўлдим, бироқ кўнмадилар ва ҳамма билан бирга йўлга тушишга мажбур бўлдим. Деярли ҳамма эшонлар биз билан бирга жўнадилар. Йўл бўйи Мангит, Гурлан, Шоҳобод ва бошқа жойдаги аҳолилларга кириб ўтдик. У ерларда ҳам бизга ҳамдардлар бўлиб, улар ҳам кўшилдилар. Ўзим шахсан бирор кимсани ўзимга тортишга уринмадим...

Келаётганларимизда ёвмутлар саркардаси Жунаид хузурида ҳам бўлиб, унга Хивага боришимиздан кўзланган мақсадимизни баён қилдик. Сабаби, бизларнинг бу қилган ишимиздан Жунаид аразлаб, уйимизга ўз одамларини юбориб, талончилик қилмаслиги учун шундай қилдик. У бизнинг Хивага бориш ниятимизни маъқуллади ва кузатувчи қилиб ўзининг ишонган кишиси Чаррикбойни ва Хон Эшоннинг иккита ўғлини бизга кўшиб юборди. Бизнинг Хива шаҳрига киришимизга рухсат бўлмаганлигидан шаҳар яқинидаги хоннинг қариндоши Раҳмонқул тўраникида тўхтадик. Чунки у Хўжаэли эшони Исамитдиннинг яхши таниши экан. Бу ерда ҳам бизга хон ҳукуматидан ва Амударё бўлими бошлиғи томонидан эртасига эрталаб тарқалиб кетишимиз ёки келганларнинг фикрини баён қилиш учун орамиздан 15-20 нафар кишини сайлашимиз, хоннинг хузурига оломон бўлиб бориш мумкин эмаслиги таклиф қилинди. Кўрсатилган муддатда жавоб кайтаришга улгура олмадик, келаётганларнинг ҳаммаси ва эшонлар ҳали етиб келмаган эдилар...»¹

Бир томондан, хоннинг мамлакатни бошқаришни ўз ҳолига ташлаб қўйганлиги, адолатнинг, шариятнинг бузилганлиги бўлса, иккинчи томондан, Россия мустамлакачиларининг хилма-хил йўллар билан мамлакатни бошқаришни амалда ўз қўлларига олиб, хонликдаги ҳамма нарсани ўзларича мустамлакачилик нуқтан назаридан, ўз мафқураси асосида мусулмон шариятига, урф-одатига зид равишда ҳал қилмоқда эди. Хон эса уларнинг

¹ Ўша архив, ўша жойда, 44-45-варақлар.

кўлида кўғирчок эди. Бундан эса мамлакат фуқаролари азоб тортмоқда эдилар.

Бунинг замирида фуқаролар орасида русларга қарши баъзан ошкора ва баъзан махфий кайфият ва ҳаракатлар ортиб борди. Хонлик фуқароларидаги бундай вазиятни Хивадаги Россия ҳукуматининг амалдорлари ҳам сезмоқда эдилар. Буни Колосовскийнинг 1916 йил 21 январдаги Туркистон генерал-губернаторига йўллаган телеграммасида ўзбеклар томонидан «уюштирилган бу ҳаракат бошидан охиригача русларга қарши кўйилган» дейилишидан билиш мумкин. Хонликдаги барча кўзга кўринган эшонларнинг ўзбеклар исёнида иштирок қилишлари ва уларнинг шариат билан яшамаётган ва иш кўрмаётган хонга йўл-йўрик кўрсатиш ниятида эканликлари, хондан Россия ҳукуматига қарши исёнчилар билан бирга бўлишни талаб қилишлари¹ ҳам мамлакатда мустамлакачиларга қарши кайфиятнинг кучайиб боришидан далолатдир. Шу билан исёнчиларнинг бу ҳаракати хон ва унинг амалдорлари зулмига ҳамда Россия мустамлакачиларига қарши қаратилган эди.

б) Жунаидхоннинг исёнчиларни озод қилиш йўлидаги ҳаракатлари

Хива хони Асфандиёрхонга арзга келганларнинг рус отряди томонидан таркатилиб, бошлиқларининг қамоққа олиниши билан пойтахт Хивада вазият кундан-кунга кескинлаша борди. Ёвмут туркманларининг Жунаидхон² ва бошқа катхудолари қамоққа олинганларни ўзларининг меҳмони деб ҳисоблаб, уларнинг озод қилинишини астойдил талаб қила бошладилар. Ўзбек исёнчилари Хива томон келаётиб Жунаидхон ҳузурда бўлганларида у ўзбекларни самимий кутиб олиб, курашда уларни қувватлашини билдирган эди. Колосовский эса Россиянинг ҳарбий қудратига таяниб, исёнчилар билан муроса қилишни истамади, арзга

¹ *Александров П.* Хивинское восстание 1916 года. Т.: Узбекское Государственное издательство, 1930. С. 29.

² Хоразм воҳасидаги ситқилоччилик ҳаракати машҳур намоёнлари Жунаидхон (1857-1938) ҳақида таниқли ўзбек тарихчиси *Қаҳрамон Ражабов* тадқиқотларида батафсил сўз юритилган.

келганларни тавбасига таянтирмоқчи, туркманларни ўзига оғдирмоқчи бўлди. Шу билан Хивада хон ва ҳукмдорларнинг эрк-ихтиёри бутунлай Россия ҳарбийларининг кўлига ўтди. Хон улар кўлида кўғирчок бўлиб қолди. Хива деярли ҳарбий ҳолатдаги шаҳарга айлантирилди. Рус гарнизонида ва Колосовский атрофида сокчилар кучайтирилди. Казак юзлик командирига хон саройини, почта идораси, касалхона ва шаҳардаги барча Россия фукароларини ва уларнинг корхоналарини кўриклаш тўғрисида буйруқ берилди¹. Хивада ҳамма нарса рус ҳарбийлари ихтиёрига ўтди. Ҳатто, камокдаги ўзбек исёнчиларининг озод қилинишларини сўраб хон ва амалдорларига ёзилган илтимосномаларга бериладиган жавобнинг қандай бўлиши ҳам Колосовский ҳукмида эди.

Хоннинг Бош вазири Матвафо Баққоловга камокдаги ўзбекларнинг озод қилинишини сўраб (1916 йил 20 январ) Қурбон Муҳаммад сардор (Жунаидхон), Шомурод Бахши, Жонжонбек каби ёвмут катхудолари ва сардорлари муҳрлари босилиб ёзилган илтимосномага Матвафо Баққолов эмас, унинг номидан Колосовский айтиб ёздирган жавоби қайтарилди.

Туркман катхудолари илтимосномасида: «Хивага бораётган барча ўзбек эшонлари Хон Эшон ҳузурига, катхудолари эса, бизларга келиб тўхтадилар ва турлича шикоят ва талабларни изҳор қилдилар. Бизлар уларга Хива хонига мурожаат қилишлари зарурлигини кўрсатдик, хондан уларнинг иши юзасидан бирорта буйруқ бўлган тақдирда, биз уни бажаришга ваъда бердик. Шундан кейин ўзбеклар биздан кузатувчи сўраганларида, Жонжонбек, Чаррикбой ва Хон Эшоннинг ўғиллари кузатувчи қилиб тайинландилар. Шундай экан, уларнинг гуноҳлари нимада? Агар уларда бирорта бузуқ ният бўлганида эди, биз уларга бошка кишиларни қўшиб юборган бўлардик. Шундай бўлгач, Хон Эшоннинг меҳмонлари бўлмиш 7 кишимиз озод қилинсинлар»², - деб баён қилинади. Унга Колосовский айтиб ёздирган жавобида

¹ Ўзбекистон МДА 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 46-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 46, 49-варақлар.

эса, «Ўзбеклар Хива ҳукумати фармойиши билан эмас, Россия ҳукуматининг буйруғи билан камалган... шунинг учун ҳам Амударё бўлими бошлиғи Колосовский хузурига бориб, унга сизнинг илтимосингизни етказдим, у сизнинг хатингизни ўқитиб эшитиб: «Туркманларнинг ўзбеклар иши билан ҳеч қандай дахллари бўлмасин, рус солдатларига ўзбекларни камаш тўғрисида мен буйруқ берганман, чунки улар менинг буйруғимни бажармаганлар, мен уларга ўзимизнинг воласт бошқарувчиси орқали икки марта яхши маслаҳатлар берганман, улар уни андишасизларча рад қилдилар... Россия бўлими бошлиғининг буйруғини бажармаган ҳар кимсага нисбатан шундай қиламан, агар Жунаид ақлли бўлганида эди, ўзбекларга Амударё бўлими бошлиғи буйруғига итоат қилишга ва Хивага келмасликка маслаҳат берган ва уларга кузатувчи қўшиб юбормаган бўларди, ҳозирги қилган иши эса бўлим бошлиғи буйруғига бўйсунмасликдир», деган сўзларни ёздирди», дейилади.

Колосовский айтиб туриб ёздирган хатга Бош вазир Матвафо Бакқолов муҳри босилган. Хатда «Хива шаҳри. 1916 йил 21 январь»¹, деган ёзувлар бор эди.

Туркманлар зўравонлик мазмунида ёзилган бундай жавобни олганларидан кейин улар 3000 тача отлик бўлиб Жунаидхон бошчилигида Хива шаҳри яқинига келиб, у ердан камокдаги ўзбекларни озод қилишларини сўраб бош вазирга яна хат билан мурожаат қилганларида улар худди илгаригидек хоннинг Бош вазиридан эмас, балки Колосовскийнинг мустамлакачилик руҳида, дўк-лўписалар билан баён қилинган, таҳдидлардан иборат жавобини оладилар².

Хива шаҳрида вазият янада кескинлашди. Шундан сўнг Колосовский буйруғи билан рус отрядида, «исёнчи» ўзбеклар камокхонасида, шаҳардаги Россия қорхоналарини кўриқлашда солдат нарядлари ва разведкачилар янада кучайтирилди³.

¹ Ўша архив, ўша жойда, 50-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 46-51-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-нш, 46-варақ.

Шахарда умумий аҳвол ниҳоятда оғирлашади, хон бутунлай саросимага тушиб, кўркиб қолди. Шундай пайтда хон факат рус ҳарбийси полковник Колосовский ёрдамига таянади. Ундан барча масалалар юзасидан ўзича мустақил иш кўришни сўрайди. Шу билан мамлакат ихтиёрини бутунлай рус отрядига топширади. Хон амалдорлари ҳам полковник ихтиёрида бўлиб, унинг буйруғини бажарадилар. Ўз халқига сотқинлик қилаётган баъзи хон амалдорларининг рус мустамлакачиларига содиқлиги тўғрисида Колосовский, «Биз учун оғир дақиқаларда Бош вазир Матвафо, хон канцелярияси бошқарувчиси Абдуллабой, Хива ва Янги Урганч ҳокимлари Ҳожибой ва Абдурахмонлар менга гоят катта хизмат кўрсатдилар»¹, - деб таъкидлайди генерал-губернаторга йўллаган рапортида.

1916 йил 22 январь эрталаб икки ёвмут катхудоси Колосовский ҳузурига келиб Жонжонбек, Шомурод Бахши, Қурбон Муҳаммад сардор (Жунаидхон), Муҳаммад Бердибекларнинг муҳрлари босилган хатни келтириб, яна камокдаги ўзбекларнинг озод қилинишини сўрадилар. Хатида ўзбеклар сизнинг маслаҳатингизга қулоқ осмасдан беадаблик қилганлари учун бутун ёвмут катхудолари сиздан уларнинг гуноҳларини кечиринингизни жуда ҳам илтимос қиладилар², дейилади.

Колосовский туркманларга жавобида «Ҳар қандай кимса, у ким бўлишидан қатъи назар, менинг номимдан берилган Оқ Подшоҳ буйруғига бўйсунмас экан, ўз қилмишига яраша жазо олади... Мени таажжублантирадиган нарса шундаки, туркманларнинг барча ҳурматли кишилари, қароқчилардек қўлларида қуроллар билан Хива шаҳри атрофида тўпланганлар, бу ерда Оқ подшоҳ марҳамати билан Хива хони яшайди ва Россия ҳукумати вакили - мен тураман-ку. Тезлик билан тарқалишларингизни охириги марта таклиф қиламан, акс холда оқибати ёмон бўлади»³, - деб туркманларга дўк-пўписалар

¹ Ўша архив, ўша жойда, 46-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 52-варақ.

³ Ўша архив, ўша жойда, 46, 53-варақлар.

килади. Қамокдагиларнинг озод қилиниши тўғрисидаги туркманларнинг қатъий ва адолатли талабларидан Колосовскийнинг ўзи ҳам барибир ваҳимага тушиб қолди. У 22 январда Туркистон генерал-губернаторига шошилич йўллаган телеграммасида туркманлар томонидан Урганч ва Хонка шаҳарларига ҳам хавф туғилаётганлигини, у шаҳарларда Россия заводларига, йирик фирмаларига хизмат кўрсатаётган катта савдо корхоналарининг жойлашганлиги муносабати билан Петро-Александровскийдан бу шаҳарларнинг ҳарқайсисига биттадан рота келтиришга рухсат беришини сўрайди. Бу тўғрида ўша куниёқ генерал-губернатор томонидан Колосовскийга телефон орқали рухсат берилди¹. Бу эса хонликда Россия мустамлакачиларига нисбатан озодлик ҳаракати хавфи кучаяётганидан далолат берарди.

Туркман исёнчилари Колосовскийдан зўравонлик руҳида битилган жавобни олганларидан кейин у билан ортиқча можарога бормасдан, 22 январдан 23 январга ўтар кечаси ўз элатларига қайтиб кетдилар. Колосовский эса «Ёввойилар устидан маънавий ғалаба қозондим», - деб жар солади. Бу тўғрида генерал-губернаторга йўллаган рапортида ҳам мактанади².

Бизнинг фикримизча, хондан мадад истаб Хивага келганлар Амударё бўлими бошлиғи буйруғини бажармаганлари ва хонга шахсан ўзлари арз-додини айтмоқчи бўлганлари учун гуноҳкор қилиниб қамалдилар. Бу эса хонлик устидан подшо Россияси мустамлакачилигининг тўлиғича ўрнатилганлигидан ва Хива хонида ўз фуқаролари дардини эшитишга ҳам ҳақ-ҳуқуқ қолмаганлигидан далолатдир.

Подшо Россиясига қарамлиги даврида хонликда шариятнинг бузилиши, ахлоқсизлик, бузғунчилик, саройда фитначилик ва иғво авж олиб кетди. Ватан осойишталиги, фуқароларнинг тинчлиги учун жон қуйдирадиган амалдорлар эса қамокқа ҳукм қилинар ёки қатл қилинар эдилар. Подшо Россиясининг бошқа жойлардаги мустамлака халқларни бошқаришда синалган

¹ Ўша архив, ўша жойда, 19-парақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 47, 129-парақлар.

сиёсати ҳам шундан иборат эди. Хонликда адолатсизлик ва шариятнинг бузилишидан норози бўлган фуқаролар туткин қилиниши, озодлик йўлида курашаётганлар «ёввойилар» деб аталиши Россия империясининг бошқа халқлар устидан улуғ давлатчилик сиёсатининг Хивадаги кўринишидир.

Хон ва унинг посбони Колосовский ўзларининг бу ғалабасини мустаҳкамлаш мақсадида Амударё бўлими волост бошқарувчиси Қозокбой кузатувида мамлакатнинг «бебошлик» юз бераётган шаҳарларига хон меҳтарини юборади. Бундан кўзланган мақсад «бебошлик» қилаётган аҳолини тинчлантириш, хоннинг мамлакат фуқароларига йўллаган мактубини уларга етказиш эди¹. Лекин аҳолини тинчлантириш учун халқ орасига жўнатилган элчилар кўзланган мақсадга эриша олмадилар. Хон меҳтари ва Қозокбойлар борган шаҳарларида фуқаролар томонидан ёмон қабул қилинадилар. Ҳатто шундай пайтда туркман уруғлари ва ўзбек фуқаролари яшайдиган ҳудудлардан Жунаидхон ҳузурини йиғилган эшонлар Жунаидхонни «Рус қўшинига қарши очикдан-очик курашга отлавишга даъват қиладилар ва шусиз улар ҳеч қандай озодликка эришиб бўлмасликларини Жунаидга уқтирадилар»². Колосовскийнинг генерал-губернаторга қилган рапортида таъкидланишича, хонлик шаҳарларидаги русларга қарши ҳаракат ипининг учи ҳатто Хивага, хон саройига - Иброҳимхўжага (хоннинг тарбиячиси бўлган эшон) келиб боғланган. Шихназар ясовулбошининг иккита катта ўғли ҳам Жунаидхон билан махфий алоқада бўлган³. Шундай қилиб, хон ва амалдорларнинг мамлакатни бошқаришдаги адолатсизлигига қарши бошланган ҳаракатлар Россия мустамлакачиларига қарши миллий-озодлик курашига айланиб кетди.

Туркманлар 23 январда Хивадан ўз элатларига қайтиб кетганларидан кейин ҳам Жунаидхон туткинликдаги ўзбекларнинг озод қилинишларини сўраб баъзан илтимос, баъзан кескин

¹ Ўша архив, ўша жойда, 129-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 129-130-варақлар.

³ Ўша архив, ўша жойда, 129-130-варақлар.

талаб билан хон амалдорларига ва Колосовскийга хат оркали бир неча марта мурожаат қилади. Буларнинг ҳаммаси Колосовский буйруғи билан рад қилинади.

Гуноҳсиз «гуноҳкор»ларга бундай муносабатда бўлиш биргина Колосовскийнинг хизмати бўлмасдан, балки подшо Россияси ҳукуматининг хонлик фуқаролари эрк-ихтиёрини поймол қилиш, уларни хоҳлаганча хўрлаш сиёсати эди. Колосовский бу сиёсатнинг фаол ижрочиси бўлган, холос. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, Россия ҳукумати (1 февралда) Колосовскийга юборган телеграммасида камокдаги ўзбекларнинг Россия отряди кучи билан саклаб турилишини талаб қилади ва зарурат бўлган тақдирда полковник Альбовский бошчилигида яна икки рота ва иккита замбарак юборажагини билдиради¹. Россия амалдорлари томонидан шу даражада катта ҳарбий куч-қудратнинг ваъда қилиниши камокдагилардан хавфсираб эмас, балки умуман хонликда озодлик ҳаракатининг кенгайиб, кўрқинчли кучга айланиб боришидан эди.

Таъкидлаш жоизки, туткинликдаги ўзбекларни камокка олган ва уларни камокхонада сақлаётган Россия отряди хон учун ҳам бирдек азиз бўлган. Шунинг учун бўлса керак, февралнинг биринчисида Асфандиёр Хивадаги Россия отрядининг барчасини пўстин (полушуба) билан тақдирлади. Бунинг учун хон 13635 рубл пул сарф қилди².

Юқорида қайд қилганимиздек, камокдаги ўзбекларни озод қилиш йўлидаги ҳаракатлар тўхтамаган. Шунинг учун Хивага хавф кундан-кунга кучайиб бормокда эди. Хон амалдорлари ва Колосовский ўз айғокчилари оркали бундан хабардор эдилар. Шундай бир вазиятда Хивадаги рус отряди ихтиёрида 4 та рота, 4 та замбарак ва замбарак учун 112 минг ўк (снаряд), батареяда 480 та снаряд бўлган бўлса ҳам³, кучайиб бораётган хавф-хатар олдида Колосовский учун улар етарли эмасдек туюлади. У

¹ Ўша архив, ўша жойда, 30-31-вақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 32-вақ.

³ Ўзбекистон МДА. 907-И-фонд, I-рўйхат, 564-нш, 32-вақ.

мамлакатда бошланган бундай ғалаённинг ҳудудларга таркалиб боришидан эсанкирамоқда эди. Шунинг учун ҳам у Туркистон генерал-губернаторидан хонликдаги «ярамас» кучларнинг бутунлай тугатилиши учун қўшимча яна битта пиёда дружина, иккита замбарак билан 6 нафар казак юзлик полки юборишни сўрайди. Колосовский «Бундай отряд юборилган тақдирда, ҳар жой-ҳар жойдан ҳаракатнинг асосий йўлбошчиларини камоққа олиш мумкин бўларди ва шундан кейин бағамом тартиб ўрнатиларди. Акс ҳолда ғалаён такрорланиб туриши мумкин, у келтирадиган талафот ўлчами тўғрисида бир нима дейиш кийин»¹, - деб ёзади губернаторга йўллаган телеграммасида.

Янги юборилган отряддан Колосовский иккита замбарак билан битта ротани Манакка, битта рота ва 4 та казак юзликларини Кўҳна Урганчга, битта казак юзлигини Хўжазлига жойлаштиришни режалаштиради². Шу билан у хонлик фуқароларининг мустамлакачиларга қарши озодлик ҳаракатини барбод қилиш мақсадида хонликнинг баъзи бир шаҳарларида Россиянинг жазо отрядларини ўрнаштирмоқчи бўлди.

в) Хиванинг қамал қилиниши

Тутқинликдаги ўзбекларни озод қилиш йўлидаги барча илтимослар рад қилинганидан кейин туркманларнинг озодлик ҳаракати қайтадан бошланди. Эндиликда улар хонликнинг асосий шаҳарларини эгаллаб, Хива томон юриш қилишни ўйлайдилар. 200 нафар отликдан иборат туркманлар гуруҳи 1916 йил 3 февралда Тошҳовуз, Шохобод, Қиёт, Гурлан шаҳарлари ҳокимларини гаровга олиб, Янги Урганч томон йўл оладилар. Бундан хабар топган Колосовскийнинг 4 февралда Туркистон генерал-губернаторига йўллаган телеграммасида: «Вазият жиддий, туркманларнинг баъзи тўдалари Петро-Александровскийга ҳужум қилишлари эҳтимоли бор, чунки, бизга етиб келган хабарларга кўра, ўтган куни туркман катхудолари

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 24-варақ; МДА. 907-И-фонд, 1-рўйхат, 564-иш, 29-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 907-И-фонд, 1-рўйхат, 564-иш, 29-30-варақлар.

умумий кенгашида эшонларнинг талаби билан русларга карши уришишга қарор қилинган»¹, - дейилади. Ўша куни кечаси туркман отликлари Хива ва Урганч шаҳарлари атрофида бир неча бойнинг уйини талаганлар ва Манғит, Қиличбой шаҳарлари ҳокимларини, бир неча оксоқолларни гаровга олганлар.

Янги Урганч ҳокими Абдурахмонбойнинг 7 февралда Ғозиободдан олган хабарига кўра, Ғозиободда тахминан мингтача туркман оломони тўпланиб, Ғозиободга сиғмаган. Жунаидхон ва Хон Эшон Қўшқўпирга келганлар. Яна бу хабарда туркманлар камоқдагиларни озод қилишлари тўғрисида Хивага талабнома юборганлар, улар озод қилинмаган тақдирда Урганчга, Хивага, Хонкага келишлари, ишга руслар аралашган тақдирда эса уларга карши жанг қилишлари баён қилинади². Бу хабарнинг эртасигаёқ туркманлар Янги Урганч остонасига етиб келиб, унинг тўрт томонидан қирадилар³. Жунаид Янги Урганчликлардан 50 минг рубл йиғдириб олади, Абдурахмон Баққолов эса унга 18 минг рубл беради⁴.

Жунаидхон борган шаҳарларида ва у бормаган баъзи ҳокимликларда ҳам кўплаб аҳоли Жунаидхонни ёқлаб, у томон ўта бошладилар. Туркистон генерал-губернатори Мартсоннинг Петроградга - ҳарбий министр номига юборган телеграммасида, 8 февраль куни Хонка шаҳри эшонлари Жунаидхон фуқаролигини қабул қилганликлари, бу тўғрида улар бутун ҳокимлик аҳолиси номидан Жунаидхонга ёзма хужжат топширганлари баён қилинади. Яна телеграммада: «...аҳолининг Жунаидхон фуқаролигига ўтиши давом қилаверса, у тақдирда хон ҳукуматидан норози аҳоли орасида хон ҳокимиятини қайта тиклаш учун Россия қўшини кўп қон тўкишига тўғри келади»⁵, - дейилади. Колосовскийнинг 9 февралда Хивадан генерал-губернаторга юборган телеграммасида эса хонликнинг кўпчилики

¹ Ўша архив, ўша жойда, 39-парақ

² Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-иш, 55-парақ.

³ Ўша архив, ўша жойда, 57-парақ.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 79-80-парақлар

⁵ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 255-парақ.

марказий шаҳарлари Жунаидхон фуқаролигига ўтиб, унга товон тўлаётганликлари ва эшонлар орасида тайинланган бош руҳоний томонидан фатво (хукм) чиқарилганлиги, унда Жунаидхон фуқаролигига ўтмаган ҳар кимсани русларни қувватловчи ғайри дин ҳисоблаб, уларнинг мол-мулкини талаганлар эса жазодан озод қилиниши¹ хабар қилинади.

Шундай қилиб, исёнчиларнинг кўлами борган сари кенгайиб, улар хонликдаги кўплаб фуқароларни ўз таъсирига жалб қила бордилар. Эндиликда исённинг Россия мустамлакачиларига қарши қаратилганлиги ҳам сир бўлмасдан қолди.

Жунаидхон ўз одамлари билан Янги Урганчдан Хива томон йўл олади. 10 февраль эрталаб улар Хива атрофини ўраб оладилар. Отишмалар бошланиб кетди². Хивада ва унинг атрофида хон ҳукуматининг, уни ҳимоя қилаётган Россия отрядининг аҳволи ниҳоятда оғирлашди. «Ҳозирги фурсатда хон ҳар қандай аҳамиятини йўқотди. Хива ҳудудида амалда фақат иккита ҳокимият - қуролланган оломонга таянган Жунаидхон ҳокимияти ва бир неча юз рус аскарлари томонидан қувватланаётган менинг ҳокимиятим қолди, холос. Бугун эрталабданок шаҳар атрофи бўйлаб галаёнчилар бизнинг отрядимиз жойлашган томон ўқ узиб, оқиб келмоқдалар»³, - деб баён қилинади Колосовскийнинг 12 февралда генерал-губернаторга юборган телеграммасида.

Шундай бир пайтда хон ҳазратларининг генерал-губернатор Мартсондан олган телеграммасида унга оқ подшоҳнинг қудратини ва император олийларининг армиясига қарши курашишлари телбалик эканлигини хивалик фуқароларга эслатиб қўйиши зарурлиги, исёнчиларнинг ҳалокати муқаррарлиги тўғрисида оғохлантириш зарурлиги кўрсатилади. Телеграммада ақлдан озганларнинг эсини киргизмоқ учун хон ҳазратларига генерал Галкинни ёрдамга юбораётганлиги ҳам қайд қилинади⁴. Шу билан губернатор хонга хиваликларнинг оқ подшоҳнинг

¹ Ўша архив, ўша жойда, 84-парақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 89-парақ.

³ Ўша архив, ўша жойда, 92-парақ.

⁴ Алексеевков П., ўша асар, 42-бет.

қудратли панжасидан чика олмасликларини уқтирмоқчи бўлади.

Жунаидхон Хива хони ва унинг ҳукмдорларига, Россия империяси мустамлакачиларига қаҳр-ғазаби ниҳоятда ошган бир ҳолда Хивага келади. Шунинг учун ҳам Колосовскийнинг ёвмутларга мулоҳаза билан иш кўришга чақириб йўллаган мурожаати Жунаидхон томонидан оёқ остига улоқтириб ташланади. 12 февралда Жунаидхон отликлари томонидан шаҳарга хужум ва отишмалар кун бўйи давом қилади¹. Улар 13 февралга ўтар кечаси Хиванинг битта дарвозасини бузиб, шаҳарга бостириб кирадилар². Хоннинг саройига бостириб кириб борган Жунаидхон уни чақиртириб келтириб: «Мен сенинг ҳокимиятинингни эътироф қиламан, хонлигингни қилавергин», - дейди ва туркманларнинг саройдан талон-торож қилиб олганларини қайтариб бериши бадалига ундан 18 минг рубл талаб қилиб олади. Шундан кейин Жунаидхоннинг талаби билан Матвафо Бакқолов ва Абдуллажонлар келтирилиб, ўша заҳотиёқ қатл қилинадилар. Улар билан бирга Шихназарбойнинг қариндоши ҳам қатл қилинади. Ёвмутлар Хивани ўраб турган рус қўшини билан жанг қилиб, камоқдаги ўзбекларни озод қиладилар³. Жунаидхон замбаракчилари Колосовскийнинг уйини вайрон қилиб ташладилар, у ерда ҳилпираб турган Россия байроғи хавф остида қолди⁴. Матвафо Бакқолов ва Абдуллажонларнинг қатл қилиниши сабаби шунда эдики, улар саройда амалдорлик қилган даврида хон саройида ахлоқсизлик, фитна, фуқаролардан йиғиладиган турлича йиғимлар, айниқса порахўрлик ривож топганлигидан, тутқинликдаги ўзбекларнинг камалишини улар ҳам талаб қилганлигидан Жунаидхон хабардор эди⁵. Жунаидхон Янги Урганчга келганида унинг ҳузурида бўлган россияликларга, «Мен Хивада икки-учтасини қўлга олишим керак. Хон ўз мустақиллигини йўқотган ва давлат ишлари билан

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 97-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 95-варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-иш, 80, 200-201-варақлар.

⁴ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 262-варақ.

⁵ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-иш, 81-варақ.

мутлако шуғулланмасдан қўйди. У Матвафо Бакколов келтириб турган кизлар айш-ишрати билан банд», - деб гапирган эди¹. Қамокка олинган ўзбекларни сўроқ қилган Андреевский ҳам «Матвафо ва Абдуллабойларнинг буйруғи билан Колосовский Хивага келган ўзбекларни қамокка олган»лигини баён қилади². Жунаидхон отликлари Матвафо Бакколовнинг уйи ва дўконини талон-торож қиладилар.

Шундай қилиб, Жунаидхон пойтахтни эгаллаш билан мақсадига қисман эришган эди. Қамокдаги ўзбеклар озод қилинди, фуқаролар лаънатига сазовор бўлганлар қатл қилиндилар. Бироқ мамлакатнинг адолат ва шарият билан бошқарилишига, хонликда мустамлакачиликнинг тугатилишига эришиш учун Жунаидхон ҳали ожизлик қиларди. Буни фақат туркман отликлари кучига таяниб амалга ошириб бўлмасди. Жунаидхон отликлари пойтахтни эгаллаганидан кейин Хивада вазият янада жиддийлашди, хон ҳукмдорлари ва унинг ҳимоячиси Россия мустамлакачиларига хавф янада кучайди. Бундай хавфдан қўчиб қолган Туркистон округи штаби бошлиғи Боронец 14 февралда туркманларнинг Мари, Гучуктепа, Ахал ва Астробод туркман уруғлари билан қариндошлик алоқалари бўлганлигини эътиборга олиб, кўзғолоннинг кенг (Зақаспий вилояти ва бутун Туркистонга) тарқалиб кетишидан хавфсираб, Хивадаги ҳаракатни тезда бостиришнинг ниҳоятда зарурлиги тўғрисида буйруқ беради³.

Шундай вазиятда Хива хонлигида тартиб ўрнатиш мақсадида Туркистон генерал-губернатори буйруғи билан Хивага юборилган Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Галкин ҳам Хивага яқинлашиб қолди⁴. Генерал Галкин 2 та рота билан Хивага 15 февралда етиб келиб, полковник Колосовскийга қўшилади. Бундан ташқари губернатор Самарқанддаги генерал Майделга Хивадаги отрядни яна 3 та дружина ва 4 та батарея

¹ Ўша архив, ўша жойда, 79-80-варақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 174-варақ.

³ Алексеевков П., ўша асар, 44-бет.

⁴ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 69-варақ.

билан кучайтириш тўғрисида буйруқ беради. Хивадаги рус отряди генерал Галкин келганига қадар 6 кун давомида Хивани кўзголончилардан ҳимоя қилишга ҳаракат қилган эди. Отряд Хива ҳимоясида 6 жангчисидан ажради, 18 нафари яраланди¹.

Генерал Галкиннинг Хива томон келаётганидан хабар топган Жунаидхон отликлари 15 февралда кун бўйи рус отряди устига жадаллик билан ҳужум қилиб, ўқ ёғдириб турдилар ва Галкинни Хивага келтирмаслик учун Хива билан Урганч ва Петро-Александровск оралиғидаги телеграф алоқасини узиб ташладилар². Уларнинг Россия отрядини ўққа тутиши 15 февраль ярим кечагача давом қилади. Галкин ҳарбий қудратига тенг келолмаслигини сезган Жунаидхон ярим кечадан оққач, бир қисм отлиқларини қолдириб чекина бошлади³.

Шундай қилиб, Галкиннинг Хивага етиб келиши билан Жунаидхоннинг барча ҳаракатлари барбод бўлди. У нимагадир ўз ҳаракатида сусткашлик қилди. Жунаидхон аслида хонликнинг кўпчилик қисмини эгаллаган бўлса ҳам, мустамлакачиларга ёрдам келиши арафасидагина, вақт бой берилган бир пайтда пойтахтга етиб келган эди. Бунинг устига унинг отлиқлари хонликнинг бир неча шаҳарларида сочилиб турмоқда эди. Бундай вазият мустамлакачилар учун қўл келди. Жунаидхон вақтни бой бермасдан, кам сонли рус гарнизонини тез ва шиддатли ҳужум билан йўқ қилиб, Хива шаҳрини қўлга олганида эди, Туркистон ўлкаси генерал-губернаторидан келадиган унча катта бўлмаган ёрдам туркманлар учун у даражада жиддий хавф туғдирмаган бўларди. Округ штабидан ёрдамга янгидан катта куч ташланганига қадар бутун Туркистонда вазият миллий-озодлик ҳаракати фойдасига ўзгариб кетиши ҳам мумкин эди⁴. Чунки шундай бир вақтда бутун Туркистонда Россия империясининг мустамлакачилик зулмига қарши озодлик ҳаракати учун вазият пишиб етилмоқда эди. Бунга 1916 йил июлида Туркистонда кўтарилган миллий-озодлик ҳаракати далилдир.

¹ Ўша архив, ўша жойда, 100-109-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104-нш, 41-варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-нш, 115-варақ.

⁴ Алексеев Л., ўша асар, 43-44-бетлар.

г) Жунаидхоннинг чекиниши.

Генерал Галкин жазо отрядининг разолатлари

Генерал Галкин армияси Колосовскийга қўшилганидан кейин Россия қўшини Жунаидхонни қўлга олиш ва туркманларни жазолаш мақсадида жиддий ҳаракат қилса-да, бироқ уни қўлга кирита олмадилар. 1916 йил 18 февралда Галкин айғокчилари берган хабарга кўра, Жунаидхон анча пул ва анжомлар билан 150 нафар сараланган отлиқлари ҳимоясида Эрон томон йўл олган¹.

Бу хабардан кейин Туркистон генерал-губернатори буйруғи билан Эрон чегарасида назоратни кучайтириш тadbирлари кўрила бошланди. Жунаидхоннинг Эронга чегарадан ўтиши тахмин қилинган йўлни кузатишга полковник Кадрзай бошчилигидаги икки казак юзлиги соқчилари ва захирадаги туркман эскадрони сафарбар қилинади². Шундай қилиб, чегаранинг Жунаидхоннинг Эронга ўтиши мумкин бўлган қисмида назорат кучайтирилди.

Шундай пайтда Хивада генерал Галкин бошчилигидаги жазо отряди туркман кўзғолончилари ва хонга ўз дардини айтиш учун Хивага келиб рус отряди томонидан ҳақоратланган ўзбек исёнчилари устига юриш қилиб, уларнинг таъзирини беришга тайёргарлик кўра бошлади. Шу мақсадда Хивада катта куч тўпланди. 14,5 рота, 16 тўп ва 5 та казак юзлигидан таркиб топган Галкин бошчилигидаги бу жазо отряди 15 март эрталаб Хивадан Ғозиобод томон йўл олди. Ғозиободда улар туркманларнинг каттик қаршилигига учрадилар³. Ғозиобод атрофи бир неча минг қуролланган туркманлар билан қуршаб олинган эди. 16 март куни рус қўшини уни жанг билан ишғол қилади. Жазо отрядига қарши жангда кўпгина туркман кўзғолончилари шахид бўлдилар.

Галкин бошчилигидаги жазо отряди ўз ҳаракатининг биринчи куниданок маҳаллий халққа нисбатан шафқатсиз жазо чоралари қўллади, дала судлари ишлай бошлади. Ғозиобод шахрига ўт қўйилди⁴. Бу отряд 19 март куни эрталаб чекинаётган туркманлар

¹ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 117-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 121-варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104-иш, 158-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 132-варақ.

кетидан Тахта қалъаси томон юриш қилиб, ўша куни кечқурун Жунаидхоннинг, Хон Эшоннинг ва уларнинг сафдошлари ховлиларига бостириб кириб, уларни вайрон қилиб ташлайди. 20 мартда Галкин жазо отряди билан Тахтага бостириб кириб, унда бир неча кун туриб, кейинги ҳаракати йўналишларини, жазо отрядининг фуқароларга нисбатан жазо чораларини белгилаб олади. Галкин Тахта қалъасида турган пайтида хонликдаги барча туркманларга қарата ёзилган мурожаатини туркман уруғлари катхудоларига таркатади. Бу мурожаатида у ғалаёнчиларнинг бошлиқларини тутиб келтиришларини, ғалаён пайтида талон-торож қилиниб олинган молу мулк ва пулларни, туркманлар қўлидаги бутун қурола-аслаҳа, ўқ-дориларни келтириб топширишларини, бундан ташқари мурожаатда жазо отрядининг Хивага келиши, унинг ҳаракати пайтида Россия хазинасидан сарф қилинган барча чиқим-харажатларни тўлашлари ҳам талаб қилинади¹.

Жазо отряди 14 апрелга қадар Тахта қалъасида туради, бу ерга ҳар куни туркманлар Галкин талабида кўрсатилган нарсаларни келтириб топширар эдилар. Уларни қабул қилиш билан полковник Павлов бошчилигидаги алоҳида комиссия шугулланиб, унинг таркибида хон амалдорларидан подполковник Хусайнбек (Мухаммадмурод девонбегининг ўгли), меҳтар ва Хопқа хокими Ҳожибойлар иштирок қилдилар. Келтириб топширилган пул, мол-мулк ва қурола юзасидан рўйхат юритилиб, барчаси Хивадаги рус отряди гарнизонига жўнатилар ва у ердан Тошкентга юборишга тайёрланар эди².

Март ойининг 30 ига қадар бу ерга туркманлардан 1500 та милтик, 18 мингта ўқ, 50 та от, 250 та туя, 300 та шоҳли мол, 40 та арава ва 10 минг рубл пул мусодара қилиниб топширилди³. 14 апрелга қадар эса Тахтали туркманлардан мусодара қилинган милтиқлар 2162 тага, ўқлар 25 мингтага етди⁴.

¹ Ўша архив, ўша жойда, 138-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 31-руйхат, 1104-иш, 159-варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-руйхат, 546-иш, 141-варақ.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 151-варақ.

Галкин жазо отряди 24 апрелда Кўхна Урганчга боради. У ерда Кўлли ёвмутлардан йиғилган курулларни олиб Хўжаэлига ўтади ва исёнда иштирок этганлардан 8 нафарини қатл қилдиради ҳамда барча фуқаролардан 100 минг рубл йиғдириб олади. Ундан кейин Галкин отряди 27 апрелда Пўрси, Илонли шаҳарларига бориб, у ердаги фуқаролардан ҳам курул, кўплаб пул ва пул топиб бермаганларининг мол-мулкларини тортиб олади. Қўзғолонда иштироки бўлганликда гумон қилинган кўплаб фуқаролар тутқин қилиниб, Хивага - қамокка жўнатиладилар¹.

Генерал Галкиннинг жазо отряди Илонлига, ундан Тошҳовузга боради, Тошҳовузда уни Асфандиёрхон кутиб турмоқда эди. Улар биргаликда Гурлан, Янги Урганч усти билан 4 майда Хивага қайтиб келдилар. Эртаси куни жазо отрядининг барча кучлари Хивада тўпланди².

Шундай қилиб, Галкиннинг жазо отряди 49 кунда хонликнинг Кўнгиротдан ташқари (мамлакат ғарбидаги) ҳамма шаҳарларида бўлади. Жазо отряди бормаган, катта йўлдан четроқдаги аҳоли яшайдиган жойларга қўзғолонда иштирок қилганларни ахтариб топиш, уларни жазолаш, мол-мулкни мусодара қилиш учун бош отряддан ажратиб алоҳида отрядлар юборилади. 4 майга қадар жазо отряди томонидан туркманлардан 6 мингта ўт очар куруллар, шундан 3,5 мингтаси берданка, бошқалари ҳар хил системадаги милтиқлар, кўплаб ўк-дорилар, совук куруллар, мол-мулк, бир миллион рублдан ортиқроқ пул ва ҳар хил қимматбаҳо буюмлар мусодара қилиниб олинади³.

Генерал Галкин бошчилигидаги жазо отряди ҳаракати пайтида қўзғолонда иштирок қилганларни қидириб топиш, жазолаш билан бирга уларнинг мол-мулкни мусодара қилиб, йиғилган мол-мулк билан шугулланувчи махсус комиссиялар ҳам тузилиб, иш олиб бордилар. Шундай комиссиялардан мусодара қилинган мол-мулкларни рўйхатга олиш, уларни Хивага юбориб,

¹ Уша архив, ўша жойда, 148-149-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. I-И-фонд. 31-рўйхат, 1104-иш, 159-160-варақлар

³ Уша архив, ўша жойда, 160-варақ.

Россия отряди гарнизонига топшириш, мусодара қилинган мол-мулкларнинг қимматини аниқлаш, уларни қим ошди савдосига чиқариб сотиш, мусодара қилинган мол-мулкларни Тошкентга жўнатиш ва шу каби бошқа ишларни амалга оширувчи комиссиялар қабиларни келтириш мумкин.

Фуқаролардан мусодара қилинган тилла ва тилла ёмби (слитка)нинг аниқ миқдорини, уларнинг номинал қийматини аниқлаш билан подполковник Павлов бошчилик прапоршиқлар - Масловский ва Корниенколардан иборат комиссия шугулланди. Мусодара қилинган пулларни Хива отряди гарнизонига топшириш билан прапоршиқ Андрейевский бошчилигида капитан Аничков, Урал казак юзликларидан Актушин, рус савдогарлари вакили Иосиф Радомичевлар ва хон амалдорларидан Ҳусайнбек Мухаммадмуродов, Янги Урганч ҳокими Абдурахмонбой, Соҳибназар меҳтар, Хонқа ҳокими Ҳожибой Аминбоев ва савдогарлардан Ёқуббой Эрназаровлардан иборат комиссия шугулланди. Бу комиссия зиммасига кўзғолон пайтида Россия ва Хива фуқаролари кўрган зарарларни аниқлаш ҳам юклатилди. Булар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви фондларида кўплаб ҳужжатлар тўпланган.

Фуқароларнинг мол-мулкларини мусодара қилиш ва олиб кетиш юзасидан комиссияларнинг бу даражада кўп тузилиб, уларга рус офицерлари, савдогарлари ва хоннинг юқори лавозимдаги амалдорлари киритилиши, бунинг устига комиссияларга фақат рус ҳарбийларининг бошчилик қилиши улар мамлакат фуқароларини раҳм-шафқатсиз талон-торож қилиш мақсадида ташкил қилинганлигидан далолат беради.

Архив манбаларидан маълум бўлишича, жазо отряди фуқароларнинг мол-мулкни мусодара қилишда ниҳоятда очкўзлик билан иш кўради. Улар биринчи навбатда фуқароларнинг пулларини, тилла-кумуш тангаларини, тилла ёмбисини, тилла-кумуш буюмларини қўлга киритганлар. Мусодара қилинган пуллардан прапоршиқ Масловский Хива отряди гарнизон штабига 20 майда 123.600 рубл, 21 майда 223.469 рубл, 22 майда

434.904 рубл, 23 майда 257.938 рубл пул топширади¹. Тўрт кунда жами 1 миллион 252 минг 304 сўм миқдорида пул топширилади. Туркманлардан мусодара қилинган пуллар таркибида 18 минг дона тилла танга (монета) ва 25 фунт тилла ёмбиси ҳам бўлган². Бу тиллалар почта орқали иккита посилкада Давлат банкининг Тошкент бўлимига юборилган³.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви фондларида туркманлардан мусодара қилинган жуда кўплаб мол-мулкларнинг рўйхатлари, ведомостлари келтирилган ҳужжатлар сақланмоқда. Бундай ведомостлардан «Вещи, предназначенные к отправлению в город Хиву 25 марта 1916 г.» деб аталган ведомостга кўра мусодара қилинган гиламлардан фақат 25 мартнинг ўзида Хивага 800 та туркман гилами юборилганлиги маълум⁴. Шунини ҳам эътиборга олиш керакки, 25 мартга қадар ҳам, ундан кейин ҳам туркманларнинг қанчадан-қанча гиламлари мусодара қилиниб, Хивага - рус отряди гарнизон штабига жўнатиб турилди.

Бу рўйхатлардан маълумки, жазо отряди туркманларнинг гилам, палос, кигиз, ипак матолар, парча, хотин-қизларнинг тилла-кумуш тақинчоқлари ва болаларнинг тилла ва кумуш безаклари билан безатилган кийимлари, тикув машинаси, самовар, тилла ёки кумушдан безак берилган қилич ва ханжарлар каби қимматбаҳо буюм ва уй-рузғор ашёларини мусодара қилиш билан бирга чопон, телпак, этик, ковуш, хотин-қизлар ва болаларнинг кийим-кечаклари, кўрпа-тўшак, ёстик каби мусодара қилишга арзимайдиган кўплаб нарсалари ҳам фуқаролардан очкўзлик билан тортиб олинган. Яна фуқаролардан мусодара қилиб олинган буюмлар рўйхатида келтирилишича, от, туя каби моллар қаторида эшаклар, қўй-эчкиларнинг ҳам мусодара қилиниб, Хивага - Россия отряди гарнизони штабига юборилганлиги қайд қилинади⁵. Бу

¹ Ўзбекистон МДА. 729-И-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 7-11-варақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 4-иш, 115-варақ.

³ Ўша архив, 729-И-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 139-варақ.

⁴ Ўша архив, 729-И-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 71-варақ.

⁵ Ўша архив, 729-И-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 7-195-варақлар.

килмишлар «улуғ халқ» аталмиш бир халққа ёки «империя» деб аталмиш мамлакатга ярашмайдиган ниҳоятда очқўзлик ва пасткашлик эди. Бу фуқароларни шафқатсиз талаш эди.

Жазо отрядининг бундай талон-торожидан мақсад озодлик байроғини кўтарган фуқароларни подшо Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига сўзсиз итоат эттириш, уларнинг таъзирини бериш эди. Шу билан Россия ҳукумати мустамлакачи ҳукмдорлар буйруғини бажармаган хонликдаги бошқа фуқароларнинг аҳволи ҳам худди шунингдек бўлишини уларнинг кўзи олдида намойиш қилиш эди.

Туркманлардан талон-торож қилиб олинган қимматбаҳо мол-мулкларнинг бир қисмини жазо отряди командир ва солдатлари, Россия ҳукуматининг хонликдаги ҳукмдорлари ўзларига олганлар ва бир-бирларига совға қилганлар, бир қисми эса қим ошди савдосида арзимаган нарҳда сотилган, уларнинг харидорлари ҳам россияликларнинг ўзлари бўлган. Масалан, архив фондида сақланаётган «Аукционный листъ №49. Продажа с аукциона ковров и паласов, конфискованных у мятежников туркмен мая 20 дня 1916 г.», номли хужжатда қайд қилинишига кўра, қим ошди савдосида катта ҳажмдаги 9 та ёвмут гилами ва битта чавдур палосининг ҳаммаси арзимаган 275 рубл 60 тийинга сотилган. Аукцион варағининг «қим томонидан харид қилинган», дейилган графасида рус офицери, деб ёзилган. Бошқа ўнта гилам ҳам харидорлари рус офицерлари бўлган¹. «Аукционда сотилган буюм ва яхши нарсаларнинг асосан Россия офицерлари томонидан харид қилинганлиги уларнинг Хива юришидан қайтаётганларида багажлари бесўнақай, катта бўлганликларидан ҳам кўриниб турарди», - дейилади Волковнинг Туркистон генерал-губернаторига берган ахборотида². Бошқа бир хужжатда 1916 йилнинг 21 мартда Тахтада мусодара қилинган мол-мулклардан хоннинг таржимони Г.Корниловга битта яшил рангли гилам совға қилинганлиги қайд этилади³. Мусодара

¹ Ўша архив. 729-И-фонд, 1-рўйхат, 4-нш, 202-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899^а -нш, 83-варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 729-И-фонд, 1-рўйхат, 9 -нш, 35-варақ.

килинган отлардан 50 тасини жазо отряди ўзига олган, 30 таси эса офицерларга ва отряддаги тиббиёт ходимларига ва бошка амалдорларга берилган¹.

Шундай қилиб, туркманлардан талон-торож қилиб олинган қимматбаҳо буюмлар, мол-мулк ўзаро улашилиб, туркманлар тўлаши зарур бўлган товон ҳисобига киритилмади.

Кўзғолон кўтарган туркманларга генерал Галкин томонидан 3,5 млн рубл миқдорида товон белгиланган эди. Шундан туркманлар 10 майга қадар 1,3 млн рублни пул билан тўлаганлар ва улардан мусодара қилиб олинган мол-мулклар 300 минг рубл ҳисоб қилиниб, ҳаммаси бўлиб туркманлар 1,6 млн рубл миқдорида товон тўлаганлар. Туркманлардан 2-3 ой мобайнида яна 2 миллион рубл миқдорида товон тўлашлари талаб қилинади².

Бундан кўриниб турибдики, хонликдаги туркман уруғлари чор Россиясининг жазо отряди томонидан ҳар қанча жазоланган, мол-мулки талон-торож қилинган ва улардан ўнлаб, юзлаб одамлар дала суди ҳукми билан камокқа олиниб ҳўрланган бўлсалар-да, улар Россия мустамлакачиларига қарздор бўлиб қолавердилар. Галкин бошчилигидаги жазо отрядининг солдат ва офицерлари туркман, ўзбек фуқароларидан товон йиғиш пайтларида уларга нисбатан ортқча шафқатсизлик қилиб, аҳолини талаш билан шуғулланганлар. Улар борган жойларида хотин-халажга зўравонлик қилганлар, болалар ва қарияларга азоб берганлар, овулларни ёндирганлар³. Жазо отряди Тахтада бўлган пайтида Галкиннинг туркманлардан ўзи учун 20 минг рубл, таржимони учун 3 минг рубл миқдорида пул йиғдириб олганлиги⁴ маълум.

Жазо отряди фуқароларнинг мол-мулкани мусодара қилиш пайтида жазо отряди таркибидаги хон амалдорлари ҳам Россия очкўзлари билан бирга бўлдилар ва уларга қўшилиб ўз

¹ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899^о -иш, 83-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104-иш, 69-70-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899^о -иш, 69, 134, 174-варақлар.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 69-варақ.

фукароларини таладилар. Хонка ҳокими Ҳожибой Аминбоевнинг (Мухаммад хожи Аминаддин ўғли) Туркистон оҳранкасига берган жавобида: «Илонли фукароларидан товон йиққанимизда улардан жами 18 минг рубл йиғиш талаб қилинган бўлса, биз 20 минг рублдан ортиқроқ пул йиққанимиз маълум бўлди, бу тўғрида Ҳусайнбек девонбегини хабардор қилганимда, у менга «кўявер, у ўзимизга», - деб жавоб қайтарганлигини айтади»¹. Архив манбаларида Ҳусайнбекнинг Галкин билан яхши муносабатда бўлганлиги, жазо отрядида у билан бўлиб кўп бойликлар орттирганлиги, Тошкент шаҳрида ҳам уй сотиб олиб қўйганлиги тўғрисидаги маълумотлар учрайди.

Юкорида жазо отряди дала суди ҳукми билан Хива кўзғолонида иштирок этганликда шубҳа қилинган фукароларнинг жазоланганликлари, баъзи шаҳарларда уларнинг қатл этилганликлари тўғрисида қайд қилган эдик. Жазо отряди командирларидан Маевский ва Янги Урганчдаги рус отряди командири Л.М.Ворхотовларнинг оҳранкага жавобларида «Хива кўзғолонида айбланган туркманлар камокка олиниб, шафқатсиз жазоландилар. Масалан, Тахтада дала суди ҳукми билан 2 нафар туркман отиб ташланди, Хўжаэлида, Кўҳна Урганчда ва Гурланда бир неча ўнлаб кишилар осиб ўлдирилдилар... Полковник эса бир марта судсиз 14 нафар кишини отиб ташлашга буйруқ берган. Бу кўзғолончиларга нисбатан адолатсизлик бўлиб, туркманларнинг русларга қарши қаҳр-ғазабини оширди»², - дейишади.

Шундай қилиб, Россия ҳарбийлари ва хон ҳукумати амалдорлари томонидан кўзғолон баҳонасида мамлакат фукароларига нисбатан ҳаддан ташқари шафқатсизлик қилинди. Шу билан Галкин Туркистон генерал-губернаторининг унга берган буйруғини ортиги билан бажариб, губернатор олдида юзи ёруғ бўлди. Чунки генерал-губернатор Галкинни Хивага туркманларнинг кўзғолонини бостириш учун жазо отрядига бошлиқ қилиб юбориш тўғрисида берган буйруғида (1916

¹ Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд. 1-рўйхат. 1899^а -нш, 256-варақ.

² Ушн архив, Ушн жойда, 135, 140-варақлар.

йил 12 февраль) Галкинга: «Туркманларнинг бу галги чиқиши уларга илгари кўнгилчанлик қилганимизнинг оқибати бўлса керак, эндиликда уларга шафқатсиз жазо бериш даркор»¹, - деб буюрган эди.

Генерал-губернаторнинг Галкинга буйруғида кўзғолончиларни жазолаш билан бирга Жунаидхонни қўлга олиш ҳам буюрилган эди. Галкин губернаторнинг бу буйруғини удалай олмади.

Подшо Россиясининг Туркистондаги ҳукмдорлари Жунаидхонни қўлга туширишга жуда катта эътибор бердилар ва бунинг учун кўп куч сафарбар қилинди. Жумладан, Галкин Жунаидхон ва Хон Эшонни таъкиб қилишга Ушақ катхудоларидан Сейд-Мамедбек бошлик 300 отликни юборади ва Жунаидхонни тутиб келтирган тақдирда уларга кўзғолонда иштирок қилганлиги учун гуноҳини енгиллаштириш ва мукофот ваъда қилинади². Лекин, Сейд-Мамедбек отликларига бирлашган туркманларни ҳеч қандай мукофот қизиктирмаган. Улар фақат Галкин жазо отряди қўлига тушиб қолмаслик ва унинг назаридан четда бўлиш учун унга қўшилганлар.

Сейд-Мамедбекда ҳам Жунаидхонни қўлга тушириш истаги бўлмаган. Шунинг учун ҳам Жунаидхонни таъкиб қилишга кетаётган туркман отликларининг кўпчилиги йўлда қолиб кетганлар. Улар Жунаидхоннинг Закаспий вилояти томон кетаётганлигидан хабардор бўлсалар-да, Кўхна Урганч усти билан йўлга чиқиб, вақтни ўтказдилар.

Россия империясининг Туркистондаги маъмурлари Жунаидхоннинг Эрон томон кетаётганлигидан хабар топгач, унинг йўлини тўсишга ҳаракат қилиб, чегарага отрядлар қўйдилар. Бу иш билан Закаспий вилояти бошлиғи генерал Калмиков ва генерал Нарбут шуғулландилар. Темир йўл линияси бўйлаб Ягман станциясидан Гўктепага (Кўктепага) қадар (375 вёрст) кузатувчи отрядлар юбориш тўғрисида буйруқ берилди.

¹ Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104 -иш, 152-парақ.

² Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546 -иш, 145-парақ.

Жунаидни кўлга олгани учун 1000 рубл, турган жойи тўғрисида аник хабар бергани учун 500 рубл миқдориди мукофот эълон қилинди¹. Бу мукофотлар бирорта туркманни кизиктирмади, улар Жунаиднинг кетаётган йўлидан хабардор бўлсалар-да, уни мустамлакачиларга тутиб беришни истамадилар.

Шундай бир пайтда, 1916 йил апрель ойининг ўрталарида Жунаидхон чегарадан Эронга эсон-омон ўтиб кетди. Жунаиднинг Эронга ўтиб кетишида унга Кахка овулидан туркманларнинг така уруғига мансуб Жапар-Берди Юсуп ўғли ёрдам беради. Жапар-Бердининг 1916 йил 2 майда Ашхобод жандармаси сўроғи пайтида берган жавобиди Жунаидхоннинг чегарадан ўтиши қандай юз берганлиги тўғрисида у: «Бундан 20 кунча илгари уйимга Жунаидхон 15 тача қуролланган отликлари билан келиб, мenden уни Эроннинг Саних уйлигига (убасига) элтиб қўйишимни талаб қилди. Қўрқанимдан уларни кузатиб бориб, йўл кўрсатдим.

Овулимиздан чегарага қадар бир кун йўл юрдик. Темир йўл кўтармасидан (полотноси) биз Бободурмаз ва Ортик станциялари оралиғидан кечкурун Санихга борадиган йўлга ўтдик. Санихга етиб келганимизда Жунаидхон Эронликларга мени икки соат тутиб туришларини буюриб, ўзи Мамат Абад томон кетди... Кетаётганида тез қайтажагани айтиб, қайтганида хизматларимни тақдирлашини билдирди... Жунаидхоннинг буйруғи билан мени Санихдан овулимга қадар така туркманларига хос кийинган, 30-33 ёшлардаги Эронлик Мамад-Кули исмли йигит кузатиб қўйди. Овулда эса мени икки кун ҳеч қаёққа чиқармадилар. Жунаидхон тўғрисида ҳукуматга хабар қилмадим, унинг қайтишини кутдим...»², - деб баён қилади.

Юқорида келтирилган ҳужжатдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида Жунаидхоннинг таъкиб қилинишига ва унинг чегарадан Эронга ўтиб кетишига тегишли кўпгина ҳужжатлар ва Қорақум бўйлаб унинг босиб ўтган йўли

¹ Алексеев П., Уша асар, 47-бет.

² Ўзбекистон МДА. 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 145-варақ.

чизилган тахминий харита ҳам сақланмоқда. Бу ҳужжатларнинг кўпчилигида Жунаидхоннинг Эронга ўтиб кетиши апрелнинг 18 идан 19 ига ўтар кечаси Ортик ва Бободурмаз станциялари оралиғидаги Сундукли дараси орқали юз берганлиги кайд килинади¹. Бу ҳужжатларда Жунаидхоннинг шахси, маънавиятига тегишли баъзи маълумотлар ҳам келтирилган бўлиб, унда Саҳродаги аҳолининг Жунаидхонга нисбатан ижобий муносабатда эканликлари, уни аҳоли ўзларининг Хива хони ва мустамлакачилик зулмидан халос қилувчи сардор деб билганлиги, Жунаидхон фуқароларга нисбатан ўзининг саховатлилиги билан ҳам катта ҳурмат, эътибор қозонганлиги кайд килинади².

Аслида, Жунаидхонни тутиб келтириш учун унинг орқасидан Галкин томонидан юборилган ёвмут отликлари ҳам Жунаидхонга хайрихоҳлардан бўлган. Уларнинг 17 нафарини Ашхобод жандарми ротмистр Барон фон Фиркс Жунаидхонга хайрихоҳликда айблаб уларни сўроқ қилганида, сўроқ пайтида ҳаммаси «Жунаидхоннинг кетидан Чучук қудуғи бўйида етдик, ораларимизда отишма бўлди, лекин уларнинг орқасидан қувмадик, қаёкка кетганлигини билмаймиз», деган мужмал жавобни такрорлаганлар³.

Жунаидхонни тутиб келтириш учун унинг кетидан юборилган ёвмут отликлари мажбуран кўрkitиб юборилганлиги Колосовскийнинг Туркистон генерал-губернатори ҳузуридаги ҳарбий дипломатик чиновнигига йўллаган ахборотида ҳам кайд килинади. Унга кўра, Колосовский ёвмут катхудоларига қарата «Агар Жунаидхон ва Хон Эшонлар Россия маъмурияти ихтиёрига келтирилиб топширилмас экан, у ҳолда бутун туркман халқи уларни беркитган ва Россияга қарши кўзғолоннинг маслақдоши ҳисобланиб, оғир жазога маҳкум қилинадилар»⁴, - деб кўрkitган эди. Шундан кейин анча-мунча туркманлар кўркув остида Саид Муҳаммадбек бошчилигидаги отрядга бирлашиб,

¹ Ўша архив, ўша жойда, 218, 221-вақрақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 222-вақрак.

³ Ўша архив, ўша жойда, 202-207-вақрақлар.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 233-вақрак.

Жунаидхонни таъкиб қилиш учун розилик билдирган эдилар.

Саид Муҳаммадбек ва иниси Бахши муҳрдор, агар улар хоҳласалар Жунаидхон ва Хон Эшонни тутиб келтириш имкони бўлган бўлса ҳам ундай қилмадилар, аксинча, улар Жунаидхон гуруҳининг Закаспий вилоятидаги ҳамкорларига етиб олишлари учун кўмаклашдилар, юкларини ортиш учун от-улов, сув учун идишлар ва беҳавотирлиги учун сокчилар берганлар¹, - деб баён қилинади Колосовскийнинг юқорида қайд қилинган Туркистон губернаторига йўллаган хабарида. Туркман уруғларининг Жунаидхонга нисбатан бу даражада содиклиги ва туркманлардаги бирдамлик Туркистон генерал-губернатори Куропаткинни Хива камокхонасида сакланаётган ва ўзларининг ўлим жазосини кутаётган 17 нафар ёвмутларга нисбатан эҳтиёткорлик билан иш кўришга мажбур қилди. У Колосовскийга телеграммасида уларнинг озодликка чиқарилишини буюради². Ёвмутларга нисбатан бундай жазонинг қўлланилиши Россия учун оғир бир вазиятда Хива ва Закаспий туркман уруғларининг биргаликда подшо Россияси ҳукмронлигига қарши кўтарилиши эҳтимоли Куропаткинни хавотирга солади.

Жунаидхон мағлубиятга учраган бўлса ҳам уни мустамлакачилар йўқ қила олмадилар. Россия империяси маъмурларининг Жунаидхонни йўқ қилишга шу даражада жиддий қаришиши ва унга кўп куч сарф қилишларининг сабаби шунда эдики, Жунаидхоннинг Хивадаги ғалабаси Закаспий туркманларининг мустамлакачиларга қарши курашга отланишига, бу эса подшо Россиясига қарши бутун Туркистонда етишиб келаётган миллий-озодлик ҳаракатининг бошланиб кетишига олиб келган бўларди. Хива кўзғолонидан 4 ойдан кейин - 1916 йил июлида Хўжандда, Самарқандда, Жиззахда, Кўконда, Андижонда, Наман анда, Тошкентда туркистонликлар Россиянинг мустамлакачилик зулмига қарши курашга отландилар. Деярли бутун Туркистонни қамраб олган 1916 йилги озодлик

¹ Уша архив, уша жойда, 233-варак.

² Ўзбекистон МДА. 907-И-фонд, 1-рўйхат, 564-иш, 80-варак.

ҳаракати Хива кўзғолони билан бошланди, дейиш мумкин. Агар Хивадаги озодлик ҳаракати билан Туркистонни камраб олган мустамлакачиликка қарши кураш бир вақтнинг ўзида кўтарилиб, улар бирлашганларида эди, унинг ғалабаси мукаррар бўларди.

Туркистонда вазиятнинг бундай бўлиши мумкинлигини подшо Россияси амалдорлари қисман сездилар. Шунинг учун ҳам улар Туркистонда ўзларининг ҳукмронлигини юргизишда Жунаидхонни хавfli кучлардан бири, деб ҳисоблаб, уни бутунлай йўқ қилишга ҳаракат қилиб, кўлга олиш учун кўп куч сафарбар қилдилар.

Ҳақиқатан ҳам, Жунаидхон Россия мустамлакачиларининг подшо Россияси давридаги ва шўролар давридаги ҳукмронлиги учун ҳам бирдек хавfli шахс бўлган. Чунки, тарихдан маълумки, у подшо Россияси даврида ҳам, шўролар даврида ҳам Хоразмда озодлик ҳаракатига етакчилик қилди. Россия империяси даврида у мустамлакачилик сиёсатига қарши курашган бўлса, коммунистлар ҳукмронлиги даврида эса шўролар тузумига қарши курашга отланди. Шўролар даврида Жунаиднинг бу ҳаракатларини коммунистлар «босмачилик» ҳаракати ва унинг ўзини жаҳон империализмининг агенти, деб жар солдилар.

«Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида тарихчи олим Қ.Ражабов ёзганидек, Жунаидхон олдин чор Россияси ва Хива хонлигига қарши, 1918 йил ўрталаридан эътиборан қизил аскарларга қарши мустақиллик учун жангга кирган¹, дейилади. Буларнинг ҳаммаси 1916 йил Хива кўзғолонига ва унда Жунаидхоннинг эгаллаган ўрнига нисбатан фикр билдиришга ёрдам беради.

Хива хонлиги фуқароларининг 1916 йил ҳаракати муваффақиятсиз тугалланган бўлса-да, у хон ҳукуматини ҳам, подшо Россиясининг Туркистондаги амалдорларини ҳам бирдек ларзага солди.

Шундай қилиб, 1916 йил Хива кўзғолони бошидан охирига

¹ Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм республикаларидаги қуролли муҳолифат кураши (1920-1924 й.). //Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Т.: Шарқ, 2000. 262-бет.

қадар хонлик ҳукмдорларининг мамлакатни бошқаришдаги адолатсизлигига, тенгсизлигига, ахлоқсизлигига, шариятни оёқ ости қилишига ва Россиянинг хонликдаги мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган озодлик ҳаракати бўлиб, курашга оғланган фуқароларга хонликдаги баъзи ҳокимликларнинг ҳокимлари, амалдор ва эшонлари, туркман уруғларининг сардор ва муҳрдорлари етакчилик қилдилар.

Бу кўзғолон бутун Туркистонда етишиб келаётган озодлик ҳаракатининг Хивада ниш урган куртаги эди. У илдиз отмасдан бостирилди. Хон амалдорлари ва мустамлакачилар ғалаба қилди. Бу ғалаба натижасида Россия империясининг Хива хонлиги устидан ҳукмронлиги янада мустаҳкамланди. Хон ва унинг амалдорлари эндиликда Россия ҳукуматининг ниҳоятда итоаткор ва ижрочи хизматкорига айланди.

Хон ҳукуматига қарши ҳаракат асосан Хўжазли, Манғит, Манак, Гурлан ҳокимликлари ҳудудларидаги ўзбек фуқаролари вакиллариининг Асфандиёрхон ҳузурига ўз дард-аламлари тўғрисида арз учун Хивага қилган юришлари билан бошланди. Улар Россия мустамлакачиларининг Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовский томонидан хон ҳузурига арз-додларини унга баён қилишга юборилмасдан камокка олинганларидан кейин бу курашга Жунаидхон ва пири Хон Эшон бошчилик ёвмутлар ва ёвмут катхудолари отландилар.

1916 йилнинг февралда туркман отлиқларининг хонлик пойтахти Хивага бостириб келишидан мақсад факат туркманлар манфаати эмас, балки шариятни оёқ ости қилган, мамлакатни бошқаришни ўз холига ташлаб қўйиб, фуқароларини турлитуман зўравонликлардан химоя қилмаган хон ҳукуматига қарши қаратилган ва ўзбек исёнчиларини рус мустамлакачилари тутқинлигидан озод қилиш эди. Шу асосда, яъни хон ҳукумати зулмига ва Россия мустамлакачилигига қарши курашда хонликдаги ўзбек ва туркман уруғларининг бирдамлиги юзага келади. Бундай бирдамликнинг вужудга келганлиги тўғрисида 1916 йил Хива кўзғолони сабаблари ҳақида Амударё

бўлими бошлигининг 1917 йил январида Туркистон генерал-губернаторига йўллаган ахборотида ҳам таъкидланади¹. Бу бирдамлик Асфандиёрхон ва унинг амалдорлари мамлакатни адолат ва шариат юзасидан бошқармаганлиги ва Россия мустамлакачилиги зулмидан, туркман уруғлари фуқаролари ҳам ўзбек фуқароларидан баттаррок азоб тортаётганлиги замирида юзага келган эди².

Хон ва амалдорларининг туркманларга нисбатан олиб борган адолатсиз сиёсати натижасида уларнинг деҳқончиликларига сув етишмаслигидан ерларида ҳосил битмаган бўлса ҳам, хон амалдорлари қуролланган навкарлар ёрдамида улардан барча солиқларни йиғиб олардилар. Бундан ташқари, хон ҳукумати туркманларнинг деҳқончиликка яроқли минг-минглаб таноб ҳосилдор ерларини рус концессионерларига сотиб ёки уларга ижарага тарката бошладилар. Натижада улар ерсиз қолмоқда эдилар. Хон ҳукмдорлари туркманлар билан қозоқ ва ўзбек фуқаролари ораларида низо ва уруш-жанжалларни юзага чиқаришда ҳам сувдан фойдаландилар. Ислохўжадан кейин Бош вазир лавозимига чиқиб олган Матвафо Баққолов ҳам ҳар хил йўллар билан доимо туркманларни қўзғатиб, ўзбеклар билан туркманлар орасига низо солиб турди.

Хон таржимони Жаъфар Асфандиёров гувоҳлик қилишига кўра, Матвафо Бош вазир лавозимини эгаллаганидан кейин фуқароларга зулмни янада кучайтирди. У туркман уруғларини хон ҳукуматига қарши қўзғатиш билан шуғулланди, уларга зулм қилди. Бу эса туркманларнинг исён кўтаришига олиб келди³. Матвафо Баққолов иккиюзламачилик сиёсати билан, бир томондан, туркманларни хон ҳукуматига қарши иғво қилса, иккинчи томондан, Россиянинг хонликдаги ҳарбий отрядидан туркманларга қарши жазо қўшини юбориб, уларнинг овулларини вайрон қилиб ташлашда фойдаланди⁴. Туркман уруғларининг

¹ Ўзбекистон МДА. 1-И-фонд, 12-руйхат, 1960-иш, 53-варақ.

² Ражабов Қ. Хива қўзғолони. //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 9. Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2005. 419-420-бетлар.

³ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-руйхат, 1899-иш, 152-варақ.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 79-варақ.

доимо ўзбек ноиблари томонидан бошқарилиши ҳам уларнинг нафсониятига тегмоқда эди. Хонликда туркман уруғлари деярли 40 йил Муҳаммадмурод девонбеги ва ундан кейин 20 йил давомида ўгли Шихназарбой томонидан бошқарилди¹. 1916 йил сентябрида эса бу лавозим Саидназарбой томонидан эгалланди². Бунинг устига Асфандиёрхон ва унинг амалдорлари томонидан туркманларнинг адолатли талаблари эътиборга олинмади, улар билан муносабатни яхшилашнинг йўлларини изламасдан ва бу тўғрида чора-тадбирлар кўрмасдан бу муаммоларни уларни жазолаш, уларга нисбатан зўравонлик қилиш йўллари билан ҳал қилмоқчи бўлганлар. Асфандиёрхон Туркистон генерал-губернаторига мурожаат қилиб, туркман катхудоларининг 20 тасини Россияга сургун қилиш йўли билан туркман уруғларини тинчителишга ёрдам беришини илтимос қилган эди³.

Бундай вазиятда туркман уруғларида хон ҳукуматидан норозилик янада кучайиб, унга қарши талаблари ортиб борди. Шунинг учун бўлса керак, хонга арзга бораётган ўзбекларнинг туркманлар бебошлиги тўғрисида улар устидан ҳам хонга арзлари борлигидан Жунаидхон ва ёвмут катхудолари хабардор бўлсаларда, уларнинг хон ҳузурига боришига тўсқинлик қилмасдан, уларга ўзларидан кузатувчилар қўшиб юбордилар. Шундай бир вазиятда туркман уруғлари катхудолари Асфандиёрхон ҳукмдорлигига ва Россия мустамлакачилигига қарши курашга отланишда ўзбекларнинг юришидан фойдаланмоқчи бўлганлар. Ўзбекларнинг Хивага юриши, уларнинг хон ҳукуматининг мамлакатни бошқаришидан норозилиги туркманлар учун ҳам айна мудао бўлган эди.

Шундай қилиб, туркман уруғларида ҳам, хонликдаги барча фуқароларда бўлганидек, хон ва унинг амалдорларига, Россия мустамлакачиларига нисбатан қаҳр-ғазаб туйғуси ошиб бормоқда эди. Бундай вазият исёнга олиб келиши муқаррар эди. Натижада

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рақам, 546-нш, 140-варақ.

² Ўша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-нш, 1-варақ.

³ Ўша архив, 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104-нш, 165-варақ.

1916 йил февралда Хивада Ўзбек фуқаролари бошлаган кўзғолон туркманлар томонидан кўллаб-куватланди.

Хонлик фуқароларининг подшо Россияси мустамлакачилари томонидан ҳам таҳқирланаётганлиги, уларнинг хонликдаги сиёсати мамлакатда вазиятнинг янада кескинлашувиغا, хиваликларнинг озодлик курашига отланишларига сабаб бўлган.

Мустамлакачилар Хива хонлигини ўз вассаллигига айлантирганларидан кейин хоннинг эрк-ихтиёри деярли тутатилиб, уларнинг кўлига ўтди. Хонликда лавозимларга тайинлаш, ундан четлаштириш ва барча майда-чуйда ишлар ҳам фақат уларнинг розилиги ёки буйруғи билан амалга ошириладиган бўлиб қолди. Бундан мамлакат фуқаролари жуда катта зарар кўрди. Ислохўжадек мамлакатни иқтисодий, маърифий қолоқликдан чиқариш йўлидаги жонқуяр курашчи, замонасининг тараққийпарвар ислохотчиси каби давлат арбобларининг лавозимларидан четлаштирилиши ёки йўқ қилиниши, уларнинг ўринларига Матвафо Бакқолов, Шихназарбой, Ашур маҳрам, Ҳусайнбек Матмуродов каби иғвогар амалдорларнинг тайинланишида мустамлакачиларнинг ҳам кўли бор эди. Бу амалдорлар мамлакат тараққиётини ўйлашдан кўра ҳар хил йўллар билан фуқаролар фаровонлигини ва тинчлигини бузишга ҳаракат қилдилар, халқлар орасига иғво солдилар. Шундай йўл билан Россия мустамлакачилари мамлакатни ичидан емириб, хонликда ўзларининг ҳукмронлигини кучайтириш учун кулай шароит яратдилар.

Хонликни бошқариш Россия мустамлакачилари кўлига ўтганлиги Асфандиёрхоннинг таржимони В.Н.Корнилов томонидан шундай тасвирланади: «Аввало хонликни Матвафо билан Колосовский бошқара бошладилар. Бу ерга генерал Гептнер келганидан кейин у ҳам Матвафо ва Колосовскийлар билан биргаликда мамлакатнинг бошқарувчиси ҳисобланади. Кейин бу ерга генерал Галкин келди ва хонликни бошқариш унинг кўлига ўтди»².

¹ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-иш, 188-варақ.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 298-варақ.

1916 йилнинг 3 июнида Петрограддан Туркистон генерал-губернаторига жўнатилган телеграммада «Хивадаги тартибсизликлар кўп жихатдан бизнинг Хива ишларига бевосита аралашаётганимиз натижасидир, деб хисоблаймиз»¹, - дейилишининг ўзи Хива кўзголонининг юзага чиқишида подшо Россияси ҳам сабабчи эканлиги ошқора тан олинисидан далолатдир. Туркистон генерал-губернаторининг 1916 йил 4 октябрида Туркистон оҳранкаси бўлими бошлиғи полковник Волковга йўллаган ахборотида баён қилинган жумлалар юқоридаги фикримизни яна бир марта маъқуллайди. Бу ахборотда: «1915 йилда - 1916 йил бошида Хива хонлигида юз берган туркманларнинг хонга қарши юриши ва улардан ўч олиш мақсадида хон курулли кучларининг туркманларга қарши юборилиши полковник Колосовский томонидан ўзининг қандайдир шахсий манфаатларига эришиш йўлида гоҳ туркманларни хонга қарши ва гоҳ хоннинг маслаҳатчи ва ёрдамчиларини туркманларга қарши олиб борган доимий ифвоси натижасидир»², - деб таъкидланади. Амударё бўлими мировой судяси ахборотида ҳам туркманларнинг хонга қарши 1916 йилги ҳаракатига Колосовский сабабчи бўлганлиги баён қилинади³. Шундай далиллардан кейин хонликдаги тартибсизликларнинг ва 1916 йил Хива кўзголонининг юзага чиқишида Россия империяси маъмурларининг сиёсати ҳам сабабчи эканлигига ва унинг мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракати эканлигига ҳеч қандай шубҳа қолмайди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви фондида сақланаётган «Хоразм тарихига доир» деб аталувчи кўлёзмада баён қилинганлар ҳам бу тўғридаги фикримизни қувватлайди. «Николай ҳукумати Хива хонлигини тугатиб, уни тўғридан-тўғри бошқа мустамлакалари каторига қўшиш учун ҳар хил воситалар билан замин тайёрлади, - дейилади ушбу кўлёзмада. - Мана шунинг учун Николай маъмурлари Хива борасида шундай

¹ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-руйхат, 1899-ит, 2-варақ.

² Ўша архив, ўша жойда, 157-варақ.

тадбирларни қилишга киришдиларки, булар, бир томондан, халқ орасида нотинчлик туғдирса, иккинчи томондан, сохта йўллар билан Хива халқини ўзларига тортиш ва учинчи томондан эса, хон ҳукумати билан ҳам муносабатларини узмасдан, юзага чиққан қийинчиликларда уларга мужмал маслаҳатлар бериб, ёмон вазиятларда қолдиришдан иборат эди. Бунинг устига Николай маъмурлари бир томондан ўзлари, иккинчи томондан махфий айғокчилари ёрдами билан хон ҳукуматига қарши исён чиқариш ва қонли ҳодисалар юзага келтириш, шу билан хонликнинг ички ишларига амалий суратда аралашмоқларига баҳона тайёрлаш учун туркманлар орасида иғво қилишга киришдилар. Натижада Николай маҳкама маъмурларининг яширин равишда хонлик ишига аралашгани Хоразмда қонли воқеаларнинг юзага чиқишини тезлатди»¹.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш жоизки, Россия ҳукуматининг хонликда бўлган барча ҳарбий бошлиқлари ва ҳукумат вакиллари хон ҳукумати билан унинг фуқаролари (улар хоҳ ўзбек, хоҳ туркман уруғларидан бўлсин) ораларидаги ўзаро низо ва қелишмовчиликлардан шахсан манфаат ҳам кўрганлар. У шундан иборатки, Асфандиёрхон ўз мамлақати фуқароларининг ўзига ва амалдорларига қарши кўтарилишидан кўркиб, Россиянинг хонликдаги генерал ва бошқа амалдорларига кўплаб поралар улашиб турган. Асфандиёрнинг «сахийлиги»дан улар жуда усталик билан фойдаланганлар. Жумладан, Асфандиёрхоннинг Колосовскийга 1915-1916 йилларда, турлича вазиятда, турлича миқдорда пул ва қимматбаҳо буюмлар бериб, улар жами 187 минг рублни ташкил қилганлиги ва генерал Галкин Хива кўзғолончиларини жазолаб, Тошкентга қайтиб кетишида унинг талабига кўра, унга ҳам 30 минг рубл берганлиги маълум². Бундан ташқари, хон Колосовскийга наслдор отларидан иккитасини

¹ Ўша архив, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 115-116-варақлар (Қўлёзма таҳминан 1920 йилларнинг ўрталарига тегишли бўлиб, оқдй дафтарда араб шрифтида узбек тилида Х.Мадаминов томонидан ёзилган. Қўлёзма 1946 йилда Хива шаҳридаги Республика ўлка музейи қатта илмий ходими Среда томонидан русчага таржима қилинган).

² Ўзбекистон МДА. 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-иш, 88-91-варақлар.

совға қилади. Генерал Цейлга 1912 йилда тилла гардишли қилич ва пичок, тилла портсигар, генерал Галкинга (1916 йили Хивадан жўнаётганида) кимматбаҳо тошлар билан гардишланган қилич, тилла гардишли пичок ва тилла портсигар совға қилади¹. Буларга кўшимча равишда генерал Цейлнинг Россия бош штаби Осие бўлими бошлиғи бўлиб хизмат қилган пайтида, Петроградда бош вазир Ислонхўжа ўлимига Асфандиёрнинг дахли бўлмаганлиги ҳақида таассурот туғдиришидаги хизмати учун хондан 200 минг рубл пул ундирилганлиги², хон номидан Россия банкининг Янги Урганчдаги бўлими орқали Россия ҳарбий министрининг хотини Сухомлинова номига 40 минг рубл ўтказилганлиги³ ва бошқаларни келтириш мумкин.

Шундай қилиб, Асфандиёрхон ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун Россия ҳарбийлари ва бошка амалдорларига кўплаб «совғалар» тарқатиб, мамлакат бойлигини талон-торож қилади. Бу ҳам фуқароларнинг мустамлакачиларга нисбатан ғазабини янада оширади.

Аслида, Хивага келган россиялик ҳарбий ва бошка амалдорларнинг ҳаммаси ҳам хонликда ўзларининг шахсий фойдасини кўзлаганлар. Полковник Колосовский хонликка қилган биринчи кадамидаёқ Бош вазир Матвафо Баққоловга бу тўғрида ошқора баён қилган эди⁴. Бу эса фуқаролар елкасига оғир юк бўлиб тушди.

Россия ҳукумати вакилларининг мустамлакачилик сиёсати, уларнинг хонликни шахсий бойлик орттириш манбаи деб қараб ҳаддан ташқари юлғичлик қилишлари, халқларнинг урф-одатлари, шариятни менсимасликлари, ҳар хил баҳоналар билан жазо отрядлари ташкил қилиниб, фуқароларга нисбатан олиб борилган тинимсиз қирғин, талон-торож ва зўравонликлари хиваликларни жуда ҳам оғир мусибатга қолдирди. Хиваликлар босқинчиларнинг 1873 йилда хонликка ёпирилиб келиб, қилган

¹ Ўша архив, ўша жойда, 88-99-варақлар.

² Ўша архив, ўша жойда, 7-варақ.

³ Ўша архив, ўша жойда, 332-варақ.

⁴ Ўша архив, ўша жойда, 72, 89-варақлар.

аёвсиз қирғин ва талон-торожларини, беғуноҳи ўдак ва қарияларни милтиқ найзаларига санчиб намоён қилганликларини ҳам, уларни уйлари билан тириклайин ёндириб юборганликларини ҳам ҳали эсларидан чиқармаган эдилар. Шунинг учун ҳам 1916 йилги Хива қўзғолони хон ва унинг ҳукмдорлари зулмига қарши қаратилиши билан бирга Россиянинг мустамлақачилик зулмига ҳам қарши қаратилган озодлик ҳаракати эди.

Хон ва унинг пойтахтини қўзғолончилардан ҳимоя қилишда Россия отрядига бошчилик қилган Амударё бўлими бошлиғининг 1916 йил 18 июлда Туркистон генерал-губернаторига йўллаган ахборотида «Шу йилги қўзғолон очикдан-очик русларга қарши қаратилгандир»¹, дейилишининг ўзи бу қўзғолон Россия мустамлақачиларига қарши озодлик ҳаракати эканлигини подшо Россиясининг хонликдаги маъмурияти томонидан тан олинганлигидир. Бу фикримиз Амударё бўлими бошлиғининг 1917 йил 19 январидан, 1916 йил Хива қўзғолони сабабларининг таҳлил қилиниши асосида Туркистон генерал-губернаторига йўллаган рапортида ҳам ўз ифодасини топди. Унда баён қилинишича, хонликдаги туркман уруғларини 1873 йил Гандимиён шартномасидан кейин ҳам ҳамма вақт фақат Россия қуролли кучлари ва жазо отряди тинчлантириб келганлиги, кейинчалик эса туркманларнинг Хива хонини ҳимоя қилишга келган Россия ҳукумати армиясига қарши қўл кўтарганликлари қайд қилинади². Шундай экан, туркман уруғлари ҳеч вақт Россия мустамлақасида бўлишни истамаганлар. Аксинча, доимо ундан чиқиш ҳаракатида бўлганлар. Баъзан улар тинчлик сақлаган бўлсалар, фақат жазо отряди томонидан қирғин, талон-торож қилинишларидан, 1873 йилдагидек қирғин яна бошларига тушишидан кўркиб тинчлик сақланилган. Ҳақиқатан ҳам, Россиянинг ҳарбий қудрати хонликдаги ўзбеғу туркман ва бошқа халқларга унинг мустамлақачилик зулмига қарши бош кўтаришга йўл бермади. Хонлик фуқаролари доимо кўрқувда сақланди. Фуқаролар бир

¹ Ўша архив, 1-И-фонд, 31-рўйхат, 1104-нш, 121-варақ.

² Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-нш, 53-варақ.

оз имконияти бўлгани тақдирда ҳам ундан фойдаланиб, курашга отланиш ниятида эдилар. Амударё бўлими бошлигининг Туркистон генерал-губернаторига юборган, юқорида кайд килинган рапортида «гарнизон Тошхөвүздан Амударёнинг ўнг соҳилига- Петро-Александровска ўтказилганлиги ва шундай бир пайтда Семиречье казак юзликларининг воҳадан чиқиб кетиши, кейинчалик аниқланишича, туркманларнинг ҳам, ўзбекларнинг ҳам юрагига бирдек гулгула солиб қўйди, яъни уларни исёнга қўзғатди»¹, - деб таъкидланиши бунинг далилидир.

Хонликка келган Россия ҳукумати амалдорларининг, айниқса полковник Колосовский юритган мустамлакачилик сиёсати натижасида ва унинг кўрсатмаси билан иш кўрган Сирдарё ҳарбий губернатори ёрдамчиси генерал-майор Геппнер Хива шаҳрида бўлган пайтида (1915 йилнинг июнидан то августи охиригача) хонлик фуқароларида Россия ҳукуматига ишончсизликнинг кучайганлиги; генерал-лейтенант Галкиннинг туркманлар исёнини бостириш учун жазо отряди билан Хива хонлигида (1916 йил февралдан то июнига қадар) бўлган пайтида эса хонликда Россия ҳукуматига нисбатан ғазаб янада ортганлиги тўғрисида Туркистон оҳранка бошлиғи полковник Волковнинг генерал-губернаторга ахборотида кайд килиниши² 1916 йилги Хива кўзғолони Россия мустамлакачиларига ҳам қарши қаратилган мустақиллик ҳаракати эканлиги тўғрисидаги фикримизга яна бир далилдир.

Генерал Галкиннинг жазо отряди туркман кўзғолончиларини жазолаши, уларнинг мол-мулкларини талон-торож килиши жараёнида Жунаидхоннинг якин дўсти Хон Эшоннинг уйидан Хива фуқароси - қорақалпоқ Идрис Максум Сирожитдинов томонидан Жунаидхон номига битилган мактуб топилди. Мактубда унинг барча хайрихоҳлари номидан самимий истаклар билдирилади. Уларда шариатга кенг йўл очиб берилиши, фуқароларга нисбатан адолатли бўлиш, хонликдан Россия

¹ Уша архив, ўша жойда, 54-варақ.

² Уша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 68-варақ.

вакилларининг ҳайдаб чиқарилиши, хонликнинг илгаригидай ўзлари томонидан бошқарилиши каби истақлар билдирилади¹.

Муҳаммад Раҳимхоннинг валиаҳди Асфандиёр тўра томонидан 1902 йилда Кўшли ёвмутлари муҳрдори Омонберди Кўмаковдан олган мактубида ҳам Хива хонлигининг руслар томонидан бошқарилиши қораланган эди. У хонликнинг русларсиз хиваликларнинг ўзлари томонидан бошқарилишини истаганлигини баён қилади. Унинг мактубида: «Халқларни кофирларга бериб қўйиш ярамайди, халқларни мусулмон подшоси бошқарсин, ўз Муҳаммад динимиз ўзимизга бўлсин»², дейилади. Бу воқеадан бир оз вақт ўтганидан кейин худди шу мазмундаги мактубни Хива хони Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи ҳам хонлик катхудоларидан бўлган Нуржон Баҳодурдан олади³. Мамлакат фуқаролари хонликдаги россияликлар ҳукмронлигига нисбатан ўзларининг норозиликларини бошқа йўллар билан ҳам билдирмокчи бўлганлар.

1912 йил ёзида Кўхна Урганч ҳокимлиги ҳудудида Россия фуқароларининг дехқончиликлари вайрон қилиниб, мол-мулкларининг тортиб олиниши⁴; 1914 йил ноябрида Октепа йўлида «Нобель» фирмаси приказчиги, Россия фуқароси Тинчировнинг таланиши⁵; 1915 йил ёзида Тошҳовузда Россия фуқаролари - савдогар армани ва пахта завод эгалари ака-ука Черникларнинг таланишлари ва Хўжаэли, Манғит оралиғидаги йўлда Россия фуқароси Гирей Сағитовнинг ўлдирилиши⁶ ва Россия фуқароларига етказилган бошқа ҳар хил зарарлар Хива хонлиги фуқароларида мустамлакачиларга нисбатан қаҳр-газабларнинг ортиб бориши натижасидир.

Хонликда энди юзага келаётган маҳаллий савдо-саноат

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-нш, 195-варақ.

² Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 151-нш, 1-варақ (Кўмаков русларга қарши бўлгани учун уни Тамбовга 5 йилга сургун қилган эдилар. 8 ойдан кейин у сургундан қочиб келади. Кўмаковни яна тутиб, Красноводск турмасига қамайдилар. 1905 йилда у бутунлай озод қилинади).

³ Ўзбекистон МДА, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 151-нш, 1-варақ.

⁴ Ўша архив, 2-И-фонд, 1-рўйхат, 151-нш, 1-варақ.

⁵ Ўша архив, 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899-нш, 26, 71-варақлар.

⁶ Ўша жойда.

буржуазияси вакилларининг ҳам Россия мустамлакачиларига карши норозилиги ортиб борди. Чунки ташкарига чиқариб сотиладиган мамлакат маҳсулотларини асосан Россия савдо-саноат эгалари ўз қўлларига олган эдилар. Хонликдаги пахта тозалаш заводларининг кўпчилиги ва йириклари (буг билан ишлайдиган) Россиялик саноатчилар қўлида тўпланган бўлиб, маҳаллий завод эгалари ракобатда уларга бардош бера олмадилар. Хивалик савдо-саноат буржуазияси ва бойлари Россиянинг хонликдаги турли-туман банк капиталига ҳам қарам бўлиб қолмоқда эдилар. Шундай қилиб, Россиялик мустамлакачи капитал эгалари хонликда таркиб топаётган савдо-саноат буржуазиясини ҳар томондан сиқа борди, уларнинг ҳар томонлама ривож топишига имкон бермади. Шунинг учун иқтисодий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам Россияга қарамликдан улар норози эдилар. Ўйлаймизки, Хоразм воҳасидаги Россияга қарши озодлик курашига баъзи ҳокимлар, уларнинг нуфузли амалдор бойлари ва туркман уруғларининг катхудолари етакчилик қилишлари бежиз эмасдир. Улар Хоразмнинг йирик тадбиркор ва мулкдорлари ҳам эдилар.

Полковник Лобачевский «Хивинский район» асарида Хива воҳасида русларга қарши кўзғолон бўлиши¹ эҳтимоли тўғрисида 1912 йилдаёқ ўз ҳукуматини оғохлантирганида ҳақ эди. Шу жойда яна битта нарса тўғрисида фикр билдириш жоиз. Хонликда бўлган Россия ҳукумати вакиллари томонидан Туркистонга йўлланган баъзи хабарларда хонликдаги туркманларнинг Россия фуқаролигига ўтиш истаги бўлганлиги тўғрисида қайд қилинади. Улар томонидан битилган бу хабарлар шўролар даврида нашр қилинган баъзи илмий асарларда туркманларнинг ижобий ҳаракати, уларнинг илғор халқлар томон интилиши сифатида баҳоланган эди.

Аслида хивалик туркманларнинг Россия фуқаролигига ўтиши ҳаракати тўғрисидаги гап-сўзлар уйдирма бўлган.

¹ Лобачевский В., Хивинский район. Военно-статистическое описание Туркестанского влленно-округа. Ташкент, 1912. С. 110.

Мустамлакачилар Кўлли туркманларида сув етишмаслигидан фойдаланиб, айгокчилари - Россия фукаролари бўлмиш Хақберди ва Омонбердилар орқали уларнинг Россия фукаролигига ўтиши истаги борлиги тўғрисида 20 тача Кўлли ёвмутлари номидан Амударё бўлими бошлиғи Ликошинга хат ташкил қилганлар. Бундан кўп ўтмай Кўлли ёвмутларининг 19 нафар мухрдори томонидан хонга ёзилган мактубида Ликошин номига ёзилган хатга уларнинг мутлақо алоқаси бўлмаганлиги, унинг Россия айгокчилари томонидан ташкил этилганлиги қайд қилинади¹.

Хонликнинг бошқа худудларидаги туркман уруғлари ораларида ҳам Россия фукаролигига ўтиш ҳаракати бўлмаганлигига Тахта ёвмутлари мухрдори Дурдивакил Отавакил ўғлининг Туркистон ўлкаси оҳранкаси бошлиғига берган кўрғазмасида «туркманларда Россия фукаролигига ўтиш тўғрисида сўз ҳам бўлмади» дейилиши² далилдир.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган далиллар 1916 йилги Хива кўзғолони хон ҳукумати зулмига қарши қаратилиши билан бирга у Россия империяси мустамлакачилигидан мустақил бўлиш йўлидаги озодлик ҳаракати эканлигига асос бўла олади.

Хон ҳукумати зулмига ва Россия мустамлакачилигига қарши кўтарилган бу ҳаракат натижасида мамлакат фукаролари ҳеч нимага эриша олмадилар. Улар генерал Галкин жазо отряди томонидан қирғин, талон-торож қилиниб, зулм янада ортди. Чунки кўзғолон пайтида мамлакат халқлари охиригача мустаҳкам бирлаша олмадилар. Хон ҳукумати зулмидан, Россия мустамлакачилигидан туркман уруғлари ҳам, ўзбек фукаролари ҳам бирдек азоб тортаётган бўлсалар-да, уларнинг умумий душманга қарши курашдаги бирлиги мустаҳкам бўлмади, улар яқка-яқка ҳаракат қилдилар. Мамлакатнинг кўпчилик фукаролари юрагида хон ва подшо ҳукуматидан норозилик ўти қанчалик ёнаётган бўлса ҳам, аҳил бўлиб, озодлик ҳаракатини биргаликда қувватлаб курашга отланмадилар, зулмга нисбатан

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-руйхат, 609-нш, 93, 94-вараклар.

² Ўша архив, 461-И-фонд, 1-руйхат, 1899-нш, 181-варак.

бардошли, чидамли, сабр-токатли бўлишни афзал кўрдилар. Бу йўлда уларни бирлаштирувчи сиёсий куч, сиёсий партиялар хали тўлиқ шаклланмаган, аниқ дастур асосида кураш усуллари ишлаб чиқилмаган эди. Ҳали фуқароларда хон ҳукуматининг адолатли бўлиши мумкинлигига ишонч устунлик қиларди. Шунинг учун ҳам исённинг бошланишида ўзбек фуқаролари мамлакатдаги турли-туман зулмнинг ортиб бориши тўғрисида хонни хабардор қилиш, уларни тугатишда хондан мадад, адолат, шариатга амал қилишни сўраш ниятида хон ҳузурига қуролсиз юриш қилган эдилар. Уларни эса Хивада Россиянинг харбий отряди қурол билан кутиб олди.

Россия маъмуриятининг хонликдаги вакиллари томонидан кайд қилинишича, кўзғолондан кейин ҳам фуқароларнинг хон амалдорларига ғазаби янада ортди, Россия ҳукуматига нисбатан ишончи эса йўқолди. Галкин жазо отрядининг барча қилмишлари тивч аҳоли устига тушган эди, киргин қилинганлар ва таланганлар ҳам улар бўлдилар. Улар орасида исён чиқиши хавфи янада кучайди. Шунинг учун полковник Колосовский 1916 йил 26 майда Тошкентга йўллаган телеграммасида, Хивадан Россия отряди қисмларининг кета бошлаши муносабати билан туркман уруғлари кайфияти бутунлай ўзгарганлигини ва шу билан хонликда кўнгилсиз воқеаларнинг янгидан такрорланиши хавфи муқаррарлигини эътиборга олиб, губернатордан баъзи полк ва дружиналарни Тошкентга қайтариш билан чекланиб, хонликдан армиянинг қолган қисми қайтарилишини тўхтатиш зарурлиги сўралади¹.

Шундай қилиб, 1916 йилдаги Хива кўзғолони ва ундан кейин хонликда юз берган вазият подшо Россияси ҳукуматини жуда ҳам кўрkitиб қўйди. 1916 йил июль ойининг бошида Россия харбий ва ташқи ишлари министрларининг Хива хонлигидаги вазиятга бағишлаб махсус кенгаш ўтказишлари ва унда хонлик устидан назоратнинг янада кучайтирилишига қаратилган чоратadbирларнинг ишлаб чиқилиши¹ бунга далилдир. Шу билан

¹ Ўша архив, 2-И-фонд, 2-рўйхат, 546-иш, 182-варақ; 461-И-фонд, 1-рўйхат, 1899а-иш, 82-варақ.

² Ўша архив, 1-И-фонд, 12-рўйхат, 1950-иш, 1-5-варақлар.

хонликда озодлик ҳаракати бостирилганидан кейин бундай ҳаракатнинг кайтакўтарилишидан хавфсираган мустамлакачилар Хивада мустаҳкам ўрнашиш ва уни Россияга бутунлай қўшиб олиш ниятида чора-тадбирлар кўришга киришдилар.

Бу билан мустамлакачилар Хива хонлиги фуқаролари юрагидаги озодлик ўтини сўндира олмадилар, унинг алангаси борган сари кучая борди ва кейинчалик у хонликдаги турли ижтимоий ва сиёсий ҳаракатлар билан бирлашиб кетди. Бу ҳаракат узок давом этиб, турлича тарихий даврда турлича кўринишда намоён бўлди. Кейинчалик ташкил топган Ёш хиваликлар партияси туркман сардорлари билан иттифок бўлиб, кизил армия ёрдами билан хон зулмидан озод бўлди. Лекин совет мустамлакачилиги янгича кўринишда Россиянинг ҳукмронлигини сақлаб қолди. Бу ҳолат Ўзбекистон ва Туркменистон республикалари мустақилликка эришгунича давом этди.

IV боб. Хоразм воҳасидаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар фаолияти

1. Хоразмда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари

XIX аср охири - XX аср бошларида Хива хонлигидаги асосий ижтимоий ҳаракат жадидчилик ҳаракати бўлди. Рус босқинидан кейин мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини Россия давлатига қарши кучли муҳолифатга айлантирди. Уларнинг орасида маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари ҳам бўлиб, озодлик ғоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу ғоялар жадидлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этди.

Рус босқинчилари маҳаллий халқни жаҳон таракқиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятнинг ўсишига катта тўсқинлик қилди. А.Н.Куропаткин «Биз 50 йил мобайнида туб жой аҳолини таракқиётдан жиловлаб, мактаблар ва рус ҳаётдан четда тутиб келдик»¹, деган эди. Чунки уларнинг Туркистонда олиб борган сиёсати: «Россиядаги мусулмон халқларига бирорта ҳам ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ бермаслик керак»², деб фикрловчи П. Ильминский каби сиёсатдонлар қарашларига таянган эди. XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги ана шундай шароит жадидларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилаган эди.

Илоҳиётчи олим Августин айтганидек: «Ғафлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини уйғотмоқ керак»³. Зеро: «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади»⁴. Хива хонлиги

¹ *Ҳасанӣ Маъсӯд*. Юрт бўйиндаги қиринч ёки нестимо. Т.: Адолат, 1997. 86-бет.

² *Ҳасанӣ Маъсӯд*. Ушш асар, 82-бет.

³ *Ҳасанӣ Маъсӯд*. Ушш асар, 76-бет.

⁴ *Қоршӯв И.А.* Маънавий юксалиш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1998. 430-бет.

сиёсий ҳокимиятини қўлга киритган кўнғирот хонларининг дастлабки ҳукмдори Элтузархондан (1804-1806 йилларда хонлик қилган) бошлаб тарихга, тарихнависликка қатъий эътибор берилган. XIX асрнинг биринчи ярмида кўнғирот хонларининг ҳомийлиги натижасида Мунис ва Огаҳий томонидан шакллантирилган тарих ва таржимашунослик мактаби XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Хива хонлигида вужудга келган маърифатпарварлик йўналиши намояндаларининг етишиб чиқишига туртки бўлди.

В.В. Бартольд «Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган адабий ва тарихий асарлар қанчалик қамчиликка эга бўлмасинлар, тарихий воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган фактик материалларнинг кўплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Бухоро ва Кўкон хонликлари тарихи бўйича ёзилган ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдиради»,¹ - деб бир қарашда Огаҳий ва Муниснинг тарихнавислик фаолиятини мақтаганга ўхшайди, аслида уларнинг қамчиликка эга эканлигига алоҳида урғу беради. Чунки миллатни итоатда сақлашнинг муҳим кууролининг қалбида ўз тарихига менсимасдан қараш туйғусини шакллантиришдир. Ўша давр мафқураси бунга шу даражада эришдики, хали-ханузгача китобхонлар бу асарларни тўлиқ ҳолда ўқиш имконига эга бўла олганлари йўқ.

Ҳатто Хоразм тарихнавислик мактабининг вакиллари билан бири Муҳаммад Юсуф Баёний ҳам Огаҳийнинг бу асарлари билан таниша олмаганлигини 1911-1913 йилларда яратган «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида айтиб ўтади: «Аммо Муҳаммад Аминхони жаннатмақон ва Абдуллахони фирдавсошиён ва Қутлимуродхони мафқурнинг воқеотларин Огаҳий алайхур раҳма китобот қайдига киргузган эканлар. Ул нусха топилмади... Яна Муҳаммад Раҳимхони жаннатмақони сонийнинг етти йилларининг воқеотларин ҳам Огаҳий алайхур раҳма китобот қайдига киргизган эканлар. Ул ҳам топилмади»². Чунки 1873

¹ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. С.Пб., 1927. С. 113.

² Баёний Шажарайи хоразмшоҳий. Т., 1992. 103-бет.

йили руслар Хивани босиб олгач, хон хазинаси билан бирга ундаги китобларни ҳам олиб кетишган эди: «Яна бир уйда уч юз мужаллад ёзма музайян китоблар бор эрди ва чоройнаву совутлар ва дубулгалару куллуку тизлику ўк-ёйларнинг ҳаммасига енгил мутассариф бўлди, чун ҳаммаси мурассаъ ва мужавхар ва баходир нимарсалар эрди, Петербургга юборилди»¹.

Хива хонлигида вужудга келган тарихнавислик, таржимонлик мактаблари изсиз кетмади. У янги бир авлод шаклланиши ва адабий муҳитнинг вужудга келишига асос бўлди. Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз), Комил Хоразмий, Қозикалон Салимохун каби маърифатпарвар шоир, аллома-амалдорлар Огаҳий яратган мактабнинг тарбияланувчилари эдилар.

XIX аср охирида Хоразмда маънавий ҳаётни ривожлантиришда, жадидчилик ҳаракатининг маърифатпарварлик босқичи шаклланишига бекиёс катта ҳисса қўшган шоир, мусиқашунос ва давлат арбоби Пахлавон Ниёз мирзабоши - Комил Хоразмийдир (1825-1899 й.й.).

Саройда ишлаган даврларида Комил Хоразмий хаттотлик, мусиқашунослик ишлари бўйича 50 нафардан ортиқ шогирдлар тайёрлаб етиштиради. Комил Хоразмий давлат арбоби сифатида Хоразм халқининг маънавий маданиятини ривожлантиришга салмокли ҳисса қўшади. Унинг иштирокида ва Феруз хомийлигида Хива шаҳрида нашриёт ташкил қилинган.

Эрондан Иброҳим Султон номли матбаачи саройга ишга таклиф этилади. Чунки Шарқда биринчи матбаа 1832 йили Эронда пайдо бўлган эди.² Иброҳим Султон маҳаллий ёшлардан Отажон Абдаловга матбаачилик сирларини ўргатади, 1874 йилдан бошлаб баъзи ҳужжатлар тошбосма усулида чоп этила бошлайди. 1876 йилда Абу Наср Форобийнинг «Нисоб-ус-сиён» («Болалар насибаси») номли фалсафий асари тошбосмада чоп этилган³. Феруз Отажон Абдаловга Муҳаммад ва Худойберган

¹ Байний. Уша асар, 53-бет.

² Комил Аваз. Тошбосма. //Хива. 1997, №7-8. 16-бет.

³ Довлатёр Раҳим. Шихмазар Матросул Феруз: шох ва шоир қисмати. Т.: Гафур Гулом номидagi нашриёт, 1991. 103-бет.

харрот, Худойберган мухркан, Исмоил девон ва Комил девон каби тараккийпарвар кишиларни ёрдамга кўяди.

1883 йилда Комил Хоразмий Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II билан бирга Москва, Санкт-Петербург шаҳарларида бўлиб, рус халқи маданияти ва ҳаётини ўрганади ҳамда илғор маданият, санъат намуналарини Хивада ҳам йўлга қўйиш ишини хонга тарғиб қилади. Сафардан қайтгач, у Хивада рус-тузем мактаби очилишига раҳнамолик қилди¹. Бу эса ўша давр ёшларининг дунёвий ишлардан баҳраманд бўлишларида муҳим аҳамият касб этди.

Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврида матбаачилик, рус-тузем мактабларининг очилиши, шеърят ва мусика кечаларининг йўлга қўйилишида Комил Хоразмийнинг хизмати бекиёс бўлган. «Муҳаммад Раҳимхон соний Хоразм ўлкасида ўзидан бошқа кучли ва нуфузли ёт бир қувватни кўргач, бир хили замонлар мутаассир бўлиб юрди. Ўзини тасалли қилажак ҳеч бир машғулот топмоқдин ожиз эди. Бирок онинг атрофидаги одамлар, хусусан мусикашунос Пахлавонниёз Мирзабоши хоннинг бу холини англаб, они мажлислар тузмакка кизиқтирди»². Натижада Баёний, Камёб, Лаффасий, Аваз Ўтар, Мутриб, Чокар каби тарихчи ва тараккийпарвар демократик кайфиятдаги шоирлар етишиб чиқдилар. Улар асарларида мавжуд тузум иллатлари, хон амалдорлари, бойларнинг зўравонлиги ва порахўрликларини халққа фош этиб, шонли ўтмишни ўрناق қилиб, янги тузумга, янги ҳаёт, тараккиёт ва истиклолга умид уйғота билдилар. Бу асарлар маърифатпарварлар, жадидларнинг дунёқараши шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

Бу жараёнга Хива хонлиги билан Россия ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кенгайиб бориши ҳам, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатди.

Матбаачилик, 1880 йилда иш бошлаган Хивадаги биринчи

¹ *Жўмабоев Я. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараккиёти тарихидан.* Т.: Ўқитувчи, 1997. 55-60-бетлар.

² *Мулла Бекжон Раҳмон ўғли. Муҳаммад Юсуф Девонзода. Хоразм мусикий тарихчаси.* Т.: Ўқувчи, 1998. 12-бет.

амбулатория, шунингдек, хивалик савдогарлар, илғор фикрли кишиларнинг Москва, Петербург, Қозон каби шаҳарларда бўлиб, рус фани ва маданияти билан танишуви ҳам бу дунёқарашни мустаҳкамлади.

Жадидчилик маърифатпарварликдан кучли сиёсий ҳаракатгача бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди¹. Хива жадидлари фаолиятида ҳам айнан шу йўл кўзга ташланади.

Жадидчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ қилиш ва миллатни ривожлантириш орқали жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган ғоя ва аниқ амалий тадбирларни ўзида мужассамлаштирган тизим бўлиб, мусулмон туркий оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғояси билан суғорилган.

Жадидчилик Марказий Осиёда ва Европадаги илғор ислохотлар оқими таъсири остида XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келди ва ижтимоий тараққиётда бурилиш босқичини белгилаб берди, Миллий зиёлилар, илғор тараққийпарвар кучлар мустамлака Туркистон, Россияга ярим қарам бўлган Бухоро ва Хива хонликларидаги инкирозли аҳвол, бу ўлкаларнинг умумжаҳон тараққиётдан тобора ортда қолаётгани, маҳаллий аҳолининг ер ва эрк учун интилишларининг бостирилиш сабабларини, нафакат иқтисодий соҳада, балки диний, маънавий соҳада ҳам юзага келган турғунликни чуқур англаб етдилар ва улар онгида жамиятни ислоҳ этиш ғояларини уйғотдиларки, бусиз тараққиётни тасаввур ҳам этиб бўлмас эди. Ватанимиздаги бу ислохотчилик ҳаракати мураккаб, тарихий жиҳатдан серкирра йўлни босиб ўтди².

Мустақиллик даврида олиб борилаётган илмий тадқиқотларда Туркистон ва Бухоро жадидларининг шаклланишида XX аср

¹ Алимова Д. Жадидчилик мустақиллик даври тарихисини талқинида. //Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Т.: Эълданиур, 1998. 4-бет.

² Алимова Д.А. XIX аср охири - XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жадидчилик. Жадидчилик: ислохот, янгилик, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.: Университет, 1999. 97-бет.

бошларидаги Россия, Эрон, Туркия инкилобий ҳаракатларининг таъсири бўлганлиги, шу билан бирга ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаёт, айрим маърифатпарварларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти муҳим аҳамият касб этганлиги ўз исботини топмоқда¹. Айниқса, Д.Алимова², Ф.Қосимов³, Б.Қосимов⁴, С.Аҳмедов⁵, Қ.Ражабов⁶, С.Холбоев⁷, хориж олимлари С.Дуданъон, Т.Зархон, И.Балдауф, Малик Холид ва бошқаларнинг ишларида бундай фикрлар устунлик қилади⁸.

Жадидчилик ҳаракатининг асосини маърифатпарварлик ташкил қилганидек, маориф, мактаб тизими, маърифатпарварлик куролидир. Маърифатпарвар ҳукмдор Феруз 1884 йилда Хивада мактаб очиб, унда рус ўқитувчиси хизматидан фойдаланган.

Жадидчиликнинг турли серкирра йўналишлари каби Хива жадидчилиги ҳам ўзига хос хусусиятлари, ўзининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари билан ажралиб туради.

Раҳмонқул қори каби таланти таълим-тарбия усталари сабоқ берган Хивадаги мактабда 1887 йилда II та ўқувчи таълим олган. 1891 йилда Комил Хоразмий ташаббуси билан Хивада очилган рус-тузем мактаби тўғрисида «Туркистон вилоятининг газети» шундай хабар берган: «... Хива мамлакатига Русия тилини

¹ Жадидчилик: ислохот, янгилиниш, мустақиллик ва тараккиёт учун кураш. Т.: Университет, 1999; Миллий уйғониш ва уzbek филологияси масалалари. Т.: Университет, 1993; Алимова Д.А. Рашидова Д.А. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий таъаққури. Т.: Академия, 1999; Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка ҳадар. Т.: Эълдинур, 1998.

² Алимова Д.А. XIX аср охири - XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жадидчилик. //Жадидчилик: ислохот, янгилиниш, мустақиллик ва тараккиёт учун кураш. Т.: Университет, 1999, 97-бет.

³ Қосимов Ф. Бухоро республикаси тарихшунослиги. Бухоро, 1996.

⁴ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: Маънавият, 2002.

⁵ Аҳмедов С., Ражабов Қ. Жадидчилик //Ўзбекистон миллий энциклопедияси (ЎзМЭ). Т. 3. Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2002. 519-523-бетлар.

⁶ Ражабов Қ. Ёш бухороликлар //ЎзМЭ. Т. 3. 494-496-бетлар; Шу муаллиф. Ёш хиваликлар. //ЎзМЭ. Т. 3. 498-500-бетлар.

⁷ Холбоев С. Жадидчилик ва истибод (Хоразм республикаси ҳақида). //Ишонч, 1997 йил, октябрь.

⁸ Муфассал қар.: Абдуллин Р.Б. Западная школа средневековья: организационные основы, исследовательская база и историографические направления (1917-1991). Автореферат дисс... канд. ист. наук. Алматы, 2005. С. 32.

ўрганмоқнинг бошланишини хоҳлаб, Русия тилида таълим берадургон мактабхона очиб, ул мактабда ўн бола учун жой ва харажат таъмин қилинибдур. Ушбу йил апрель ойида Туркистон вилоятидаги тамоми Русия мадрасаси ва мактабхоналарининг нозири... Хивага бориб ... мазкур мактабни кўрибдур... Хон (Феруз) андин Хивага бир ўрис домласи юбормоқни илтимос қилибдур. Шул сабабдин Русия тили ва илми ҳисобини ўргатмоқ учун ушбу йил Тошканд шаҳрида Учительская семинарияни жуда яхши хатм қилгон козок мусулмон Хусайн Иброҳим ўғлини мактабхонага домлалаikka тайинлабдур»¹. 1892 йилда Комил Хоразмий Тошкент типолитографияси, театри, гимназия ва мактаблари, касалхоналари, газеталари муҳарририяти иши билан танишиб қайтгач, Феруз билан келишиб бу соҳаларни ривожлантириш чора-тадбирларини ишлаб чиқди ва рус-тузем мактабининг иши янада яхшиланди.

Хивадаги рус-тузем мактабининг асосий мақсади маҳаллий миллат болаларига рус тилини ўргатиб, маҳаллий таржимонлар тайёрлашдан иборат эди. Чунки ҳали хонликда рус тилида иш юритиш, келган мактубларни ўқиш ва таржима қилиш, номалар битиш соҳасида қийинчиликлар туғилаётган эди. Қолбуки, 1885 йилда Петро-Александровск (ҳозирги Тўртқўл) шаҳрида очилган рус-тузем мактабини бу даврда бир қанча хивалик ёшлар, жумладан, Асфандиёр тўра, Муҳаммад Аминаддин ўғли ва бошқалар тугатган эдилар. Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғли 1892-1897 йилларда Франциянинг Тулуза шаҳридаги сув ҳўжалиги коллежида таълим олган замонавий маълумотли биринчи ўзбек ирригатори эди².

Рус-тузем мактабида таълим олиш ҳамда бир неча бор отаси номидан Петербург ва Москвада бўлиши Асфандиёрхон қарашларига таъсир кўрсатган. Шунинг учун ҳам бошқа тўраларга нисбатан Асфандиёрхон яни иликларга анча мойил

¹ Давлатёр Раҳим, Шайхназар Матросул. Кўрсатишган асар, 101-102-бетлар.

² Комилжон Нуржон, Рузимбой Ҳасан. Жайхун мироби. Т.: Меҳнат, 1997; Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 60-62-варақлар.

бўлган. Бу эса, манбаларда таъкидланганидек, унинг валиахд рутбасига эга бўлиши ва хонлик тахтини эгаллашида янгилик ва ислохотлар тарафдорлари, хусусан, вазир Ислохмўжанинг қўллаб-қувватлашига сабаб бўлди. Буларнинг таъсирида Асфандиёрхон ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида ислохотлар ўтказилишига катта йўл очиб берди. Ҳасан Мадаминовнинг «Хива хонлиги тарихидан лавҳалар» номли қўлёзмасида кўрсатилишича, у дунё сиёсатидан бохабар бўлиши учун бир қанча газета ва журналларни олдириб, уларни таржимонлар ёрдамида ўқиб ҳам турган. Бу эса мамлакат бошқарувида ислохотлар ўтказиш ва жадидлар фаолиятининг кенгайишига анча имконият яратган.

Мухаммад Раҳимхон соний (Феруз)нинг ҳомийлиги, хонликда XIX аср охирида биринчи амалдор даражасида девонбеги ва мирзабоши лавозимларида ишлаган Комил Хоразмий амалиёти, энг юкори диний лавозимдаги козиқалон Салимохун (Бобоохун Салимовнинг отаси) хайрихоҳлиги, валиахд Асфандиёрхоннинг мойиллиги Хива хонлигида янгилик ва ўзгаришларни амалга оширишга субъективомил бўлди. Хонлик ҳудудида капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг қарор топа бориши, уруғ-аймоқчилик муносабатларининг жамият тараккиётида тўсик бўлаётганлигини англаш, Россия билан сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатларнинг тобора кучайиши бу жараёнга объектив асос бўлди.

Петербургда 1898 йилда инқилобий фаолияти сабабли Кисляков, Андреев, Сафронов каби талабаларнинг Хива хонлигига сургун қилиниши бу ҳудудларга ҳам Россиядаги ўзгаришлар, турли хил оқимларнинг қарашлари кириб кела бошлашига сабаб бўлди. Сафронов билан бевосита яқин танишлик, кейинчалик Ёш хивалиқлар партиясининг асосчиси Полвонийёз хожи Юсупов қарашларининг шаклланишига ўзига хос таъсир қилган¹.

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 2-варак.

хонлигида ҳам жадидчилик ғояларининг тарқалиши ва янги усул мактабларининг очилишида татар миллатига мансуб зиёлиларнинг хизматлари катга бўлди. 1905 йидда Нижний Новгородда бўлиб ўтган мусулмонларнинг съезидан кейин улар Холисжон¹ Борудий раҳнамолигида Туркистон, Бухоро ва Хоразм билан алоқаларни йўлга қўйиб, бу ерларга ўз тарбияланувчиларини юбора бошладилар. Дастлаб Борудий хон ва амалдорлар болаларини ўқитиш учун Биккулин Тавфик ва Юсуф Аҳмедовларни Хоразмга юборган². Бу пайтда Хива хонлиги ҳудудида 8 та жадид мактаби бўлган³.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз фармонида мувофиқ 1904 йилнинг 10 ноябрида Урганчда дастлабки янги усул мактаби очилган. Унда Туркиядан келган Ҳусайн Қўшаев деган ўқитувчи ёшларга таълим берган. Қисқа вақтда ўқувчилар сони 55 тага етган. Ҳусайн Қўшаев ташаббуси билан 1906-1907 ўқув йилида илғор маърифатпарвар кишилар ва оксоқоллар истак ва ёрдамлари билан Урганчда кизлар мактаби очилган. Феруз Урганчга бориб, мактаб иши билан танишиб, Ҳусайн Қўшаевга сарупо кийгизган, хазина ҳисобидан ёрдам ажратган⁴.

Янги усул мактабларига дарс бериш учун келган жадид зиёлилари бу ҳаракат (жадидчилик)нинг отаси Исмоилбек Гаспринский ғояларини Хоразм халқи орасига ёйиш учун фидойилик кўрсатиб ишладилар. Улар ўзаро урушлар, рус мустамлакачилиги сиёсати натижасида истибдодга, маънавий инкирозга юз тутган мусулмон халқлари хонадонларида маърифат чироғини ёқдилар. Тинч йўл билан, маърифат ва маданият орқали тузумни ўзгартириш, мустамлакачилик сиртмоғидан қутулиб, озодлик - истиклолга эришишни тарғиб қилган бу зиёлиларнинг яна бир хизмати шундаки, улар Россиянинг турли шаҳарлари ва бошқа жойлар (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, араб мамлакатлари)да чиқаётган «Вакт», «Иттифок», «Таржимон»,

¹ Галисджан сўзини Холисжон, деб ишлатдик.

² Узбекистон МДА, 71-И-фонд, 1-руйхат, 128-нш, 6-варақ.

³ Тоҳир Қадҳор. Хур Туркистон учун. //Туркистон, 1992 йил 26 февраль.

⁴ Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул. Ўша асар, 101-бет.

«Тараккий», «Юлдуз» газеталари, «Дин ва маишат», «Шўро» журналлари, Туркиянинг Истанбул шаҳрида турк тилида нашр қилинган «Вахдат», Калькуттада чиқаётган «Хабл-ул матин»¹ газетаси ва кўпгина ижтимоий-сиёсий адабиётларни хонлик ҳудудида тарқатиб, ерли аҳолининг, хусусан, зиёлилар сиёсий онгининг уйғонишига, дунёда бўлаётган воқеалардан бохабар бўлишларига имкон яратдилар.

Хива хонлигида жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида завод ва фабрикаларда, банк ва компанияларда, армияда хизмат вазифаларини бажариш ёки сургун муддатларини ўташ учун келган саводли, демократик кайфиятдаги кишилар ва уларнинг маҳаллий аҳоли билан алоқаси ҳам маълум даражада таъсир кўрсатди.

Юқорида кўрсатилган омиллар XX аср бошларида Хива хонлигида маҳаллий буржуазиянинг илғор вакиллари, савдогарлар, майда буржуазия ва хунармандлар орасида жадидчилик ғояларининг вужудга келиши ва тарқалиши учун асос бўлди.

Академик Бахтиёр Назаров жадидчилик ҳаракати тарихининг тарихшунослиги ҳақида тўхталиб: «... 60-80 йилларда бирмунча силжишдек кўринган жадидларни ўнг ва сўлларга ажратиб баҳолаш эса, аслида, моҳият эътибори билан жадидчиликнинг шўро тузумини ёқлаш ва уни мустаҳкамлаш йўлига ўтган вакилларни оқлаш тадоригидаги устумонликдан бошқа нарса эмас эди»², - деб тўғри фикр билдирадилар.

Айниқса, Хива жадидларини ўнг ва сўл оқимларга бўлиш мумкин эмас. Мавжуд адабиёт ва тадқиқотларда³ Хива жадидлари ўнг оқимига вазир Ислохўжа бошлиқ савдо-саноат корхоналари эгалари ва катта бойлар турганлиги қайд қилиниб, сўл оқим

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат, 578-иш.

² Назаров Б. Истиқлол самараси. //Жадидчилик: ислохот, янгиланиш: мустиқиллик ва тараккиёт учун кураш. Т.: Университет, 1999. 3-бет.

³ Тошқўлоқ Ж. Ёш хиваликлар: сиёсий қарашларнинг тадрижий ривожланиши. //Халқ ва демократия. 1992. №3-4-сон. 55-60-бетлар; Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. Жадид тарбияшунослиги асослари. Т.: Ўқитувчи, 1994. 80-бет; Хоразм тарихи. 1-китоб. Урганч: Хоразм, 1997. 373-бет.

намояндаларига Бобоохун Салимов, Хусайнбек Матмуродов, Полвонниёз хожи Юсуповларни киритадилар. Лекин улар ҳам амалдор, катта ер эгаси, савдогар ва заводчи бойлардан эдилар. Жўра Тошқулов Хива жадидларини, шу билан бирга, мақсад ва кураш усулларига қараб ҳам ўнг ва сўл оқимга ажратади. Сўл канот вакиллари мавжуд сиёсий-ҳуқуқий тартиботлар билан мураса қилишни истамай, ҳатто фитна усулидан фойдаланишга интилишлари борлигини қайд қилиб, 1917 йил апрелда чақирилган Мажлиснинг тарқатилиши ва бир қанча Ёш хиваликларнинг қамоққа олиниши учун баҳона бўлган воқеани келтирадилар¹. Бунда асосий айбдор сифатида Хусайнбек Матмуродов ва яна бир неча Ёш хиваликлар қамалган эдилар. «Хусайнбек бошлиқ бир неча биродарларимизни ҳибс қилдилар»², деб ёзади П.Х.Юсупов. Демак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, Хива жадидларини ўнг ва сўлга ажратмаслик мақсадга мувофиқдир. Уларнинг барчаси ҳам ислоҳот, янгилик, тараккиёт тарафдорлари эдилар.

XX аср бошларида Хива хонлигидаги жадидчилик ҳаракати янгиликлар тарафдорлари бўлган амалдорлар, маҳаллий бойлар ва савдо аҳли, тараккипарвар мусулмон руҳонийлари, мадраса мударрислари ва толиблари, маърифатпарвар шоирлар Хоразмдаги мактаб ва мадрасаларни, ҳатто ислом динига кейин кириб келган бидъатларни ва урф-одатларнинг айрим қисмларини ислоҳ қилиш, дунёвий фанларни жорий этиш, саводхонлик усулларини осонлаштириш, ўқувчиларни ўз она тилида кўпроқ ўқитиш ва «гайри тил»ни билиш каби маърифатпарварлик ғоялари билан чиққан демократия ва адолат, истиклол ва тараккиёт учун курашувчилар ҳаракати ҳисобланади. Улар сафида Бош вазир Ислоххўжа, козиқалон Бобоохун Салимов, шоир Аваз Ўтар, девонбеги Хусайн Матмуродов, савдогар Полвонниёз хожи (Полёзхожи) Юсупов, саноатчи бой Назир Шоликоров, матбаачи-хунарманд Отажон Абдалов, биринчи ўзбек кино-фото устаси Худойберган Девонов, мирзабоши

¹ Тошқулов Ж. Кўрсатилган асар. 56-58-бетлар.

² Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. Урганч: Хоразм, 2000. 162-бет.

Мухаммад Расул Мирзо, хонанда-муסיқашунос Матёкуб Позачи, Отажон Сафаев, зиёлилар ва уламолардан Бобожон Ёкубов, Ҳакимбой Жонмухаммедов, Мухаммадёр хожи Абдуллаев, Отажон Хўжаниёзов, Раҳмонберган Ёкубов, Муҳиддин Умаров, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Жуманиёз хожи Бобониёзов, Қурбонбой Жалойир, Худойберган Матниёзов, Давлатназар Қайроқ, Мурод Элтузаров, Мулла Матмурод, Мулла Абдулла Бердимуродов, Авазхўжа, Исомиддин эшон, Низомохун, Собир Ёкубов, Мулла Бекчон Раҳмон ўғли, Мухаммад Юсуф Девонзода ва бошқалар кирган. Уларнинг сафи 40 нафардан зиёд кишини ташкил этарди. Ҳар пайшанба кечаси гоҳ Қаландархонада, гоҳ Қорақўз масжидида, кўпинча Хусайнбек Матмурод девонбеги ўғлининг уйида йиғилишлар ўтказилиб, кўшиқлар айтишган, шеърхонлик қилишган, эрк, адолат, маданият ва ислохотга доир суҳбатлар олиб борилган¹. Улар жадид адабиёти ва санъатини яратиш билан чекланиб қолмай, маданият ва маориф муассасалари ташкил этиш, яъни янги усул мактаблари, касалхона, почта-телеграф очиш, ўқув қўлланмалари ёзиш ва нашр этиш ишлари билан шуғулланганлар.

Рус босқинчиларига қарши кураш қаҳрамони Матмурод девонбеги вафоти (1901)дан кейин хонлик сиёсатида шахзода Асфандиёрхон ва вазир Исломуҳжа катта роль ўйнай бошладилар. Либерал маърифатпарварлик кайфиятидаги «Рус жуғрофий жамияти» аъзоси бўлган Асфандиёрхон 1904 йилдан бошлаб рус, татар, турк, озарбайжон тилларида чиқарилган газета ва журналларга обуна бўлиб, газета, шунингдек, география, тарих, адабиётга доир махсус асарлар билан танишган. У таржимон Аҳмеджон Ағиевдан рус тилини ўрганиш билан газета ва журналлардаги қийинроқ жойларини Рамазон Сайдашев ёрдамида ўқиб турган. Бу унга мамлакатни бошқариш тўғрисидаги қарашларининг шаклланишига ёрдам берган. У ташқаридан Исломуҳжа амалга ошираётган тадбирларни кўллаб-қувватлаганга ўхшаб кўринса ҳам, аслида ич-ичидан унга қарши

¹ Ўлдошев Ж. Ҳасанов С. Ўша асар, 80-бет.

бўлиб, ўз душманларини, ёинки мақсадига тўсик бўладиган кишиларни ҳар қандай йўл билан йўқ қилган.

Ислохотлар тарафдори бўлган вазир Ислохўжа ёрдами билан тахтни эгаллаган Асфандиёрхон вазирнинг рус амалдорлари билан яхши алоқада эканлигини ҳам ҳисобга олиб, ўз ҳукмронлигининг дастлабки вақтларида ислохот тўғрисида фармонлар чиқариб, мамлакат бошқарувида Ислохўжага кенг йўл очиб берди. Ислохўжа 11 моддадан иборат ҳокимларга кўрсатмалар¹ бериш билан бирга 10 моддадан иборат ислохотлар дастурини ҳам ишлаб чиқди:

1. Хонликдаги мансабдор ва хизматчиларга лавозимига қараб ойлик маош белгилаш.

2. Дехқонлардан солиқ олишни тартибга келтириш ва солиқ олувчиларни 3 табақага ажратиш.

3. Закоат, бож, хирож қабиларни тартибга солиш.

4. Аҳолидан савдо-сотик учун олинадиган солиқларни тартибга солиш.

5. Ерларни суғориш ишларини тартибга солиш.

6. Йўллар, темир кўприқлар қуриш ва почта-телеграф хизматини ташкил қилиш.

7. Шаҳарларда касалхоналар қуриш, қишлоқларда фельдшерлик хизматини очиш, тиббий хизматчиларни таклиф этиш.

8. Барча вақф ерларини марказлаштириш ва даромадларини маориф ишларига сарфлаш.

9. Барча мактабларда янгича ўқитиш усулига ўтиш, мактаблар дастурига рус тили, география, тарих фанларини мажбурий қилиб киритиш.

10. Хон хазинаси ҳисобини юритиш, қирим-чиқим китобларини олиб бориш².

Бу дастур тезда ҳаётга татбиқ қилина бошлади. Ислохўжанинг таклифи билан хонлик ҳудудида Кабир Абдурашидов,

¹ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 1-рўйхат. 609-иш, 64-72-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд. 11-рўйхат. 609-иш, 3-5-варақлар.

Давид Бакиров, Мухтор Бакиров каби ўқитувчилар¹, почта-телеграф ва темир кўприклар қурувчи инженерлар, 1913 йилдан А.Ф. Анисимов раҳбарлигидаги врачлар иш олиб бордилар. Бу жараён жадидчилик ҳаракатининг кенг ривожига таъсир қилиб, Хўжаэли, Хонка, Гурлан каби қалъа (шаҳар)ларда ҳам янги усул мактаблари очила бошланди. Лекин Ёш хиваликлар партияси ва раҳбарларидан бири Полвонниёз хожи Юсуповнинг ёзишича, Асфандиёрхон усталик билан отаси даврида хизмат қилган, мамлакатда катта таъсирга эга бўлган амалдорларни Исломхўжага қарши қўйди. Натижада Исломхўжага қарши шахсий ғарази бўлган, унинг олиб келаётган янгиликларини кўра олмаётган амалдорлар билан Исломхўжа ўртасида кураш бошланади. Дастлаб Асфандиёрхон Исломхўжага қарши Хусайнбек девонбеги бошлиқ амалдорлардан ариза ёздириб олиб, кейинчалик бунини Исломхўжага кўрсатди. Ўз мавқеидан фойдаланган вазири бузрук Исломхўжа Хусайнбек Девонбеги, Соҳибназар меҳтар, Шейхназарбой ясовулбоши, Омонгелди Сардорбой, Отажон маҳрам, Муҳаммад Латиф Махсум, Муҳаммад Пано махсум, Бобо Девон, Иноят Девон, Қобул Маҳрам, Хўжа Жуманиёз, Полвонниёз хожи Юсупов, Бобожон Ёкубовларни зиндонга ташлаб, уларнинг мол-мулкларини мусодара қилдиради². Улар хибсда 13 ой ушлаб турилган. Шунингдек, дастлаб Исломхўжага қарши бормаган Асфандиёрхон унинг фаолиятига зид ишларни қила бошлади. Улар орасидаги низо янги қурилишларга маблағ етмай қолганда - Асфандиёрхон европача услубда қабулхона қуришни буюргандан бошланди. Унинг буйруғини Исломхўжа сўзсиз қабул қилиб, иморатни Нуриллобойда қисқа вақтда қуриб битказган. Лекин бу низо 1913 йилда Исломхўжанинг ўлдирилишига олиб келди ва ислохотлар тўхтаб қолди. Бу воқеалар Хива жадидлари ва энди шаклланаётган Ёш хиваликлар фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Энди улар давлат

¹ Ўзбекистон МДА. 71-И-фонд, 1-рўйхат, 128-иш, 6-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 86-90 варақлар; Муфассал қаранг: Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. 58-64-бетлар.

бошқарувида ўзгариш қилмай туриб, мамлакатда янгиликлар жорий қилиб бўлмаслигини тушуниб етдилар.

Хива жаҳидчилиги ҳақида тўхталганда Аваз Ўтар ўғли ва Бобоохун Салимов хизматларини ва асарларини алоҳида таъкидламоқ зарур. Аваз Ўтар ўғли (1884-1919 й.й.) фикрича, янги усулдаги мактаблар очиш иши шундай бир фаолиятки, у халққа хизмат қилиши лозим, ўзини халқ, Ватан фарзанди ҳисоблаган ҳар ким ана шу олижаноб ишга ўзини бағишлаши керак, чунки мактаб халқни ва унинг фарзандларини азоб-укубатдан ва саводсизликдан, қолаверса, қарамликдан қутқаради.

Шу билан Аваз «Фалоний» рукни остидаги шеърларида мавжуд тузум иллатларини, амалдорларнинг асл қиёфасини очиб ташлайди. Хон ва амалдорларнинг миллат олдидаги ўз вазифаларини, халқни саводхон, илму фанга ошно, сиёсий ҳаётда фаол, иқтисодий баркамол қилишда раҳнамолик қила олмасликларига кўзи етган Аваз Ўтар «Миллат» радибли газалида:

Ватанпарвар фидоий фиркалар то бўлмайин пайдо
На мумкин топмоғи ўлган таниға тоза жон миллат?¹

деб ёзиб, даврнинг муҳим вазифаларидан бири - халқпарвар фиркалар (партиялар) тузишга чақиради. Ҳақиқатан ҳам, хон ҳокимиятига сиёсий муҳолиф, қарши турувчи куч, ташкилотгина миллатни озодлик ва тараққиётга бошлаши мумкин эди.

XX аср биринчи чорагида Хива хонлиги сиёсий-ижтимоий, маданий ҳаётида катта роль ўйнаган сиймолардан бири Бобоохун Салимовдир (1874-1929). Бутун онгли умрини адолат, истиқлол, тараққиёт учун бахшида этган у инсон мактаблар очиш ва дарсликлар яратиш борасида ҳам катта ишларни амалга оширган². Бобоохун Салимов маслакдош дўсти, тажрибали муаллим,

¹ Аваз Сайланма. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 19-бет.

² Бобоохун Салимов. Унутилмас сиймолар: жаҳидчилик ҳаракатининг намояндалари. Т.: 1999. 11-бет; Яна қаранг: Раҳимов Ж. У Ленин билан учрашган эди. Т.: Ўзбекистон, 1988. 88-бет.

Истанбулда таълим олиб келган Бекжон Раҳмонов билан ҳамкорликда «Алифбе», «Ўқиш китоби» дарслигини яратди. Бу дарсликлар мутахассислар томонидан юқори баҳоланган. Бобоохун Салимов олий диний уламо - козиқалон бўла туриб, янгича ўқитиш услуги, янгиликларга хайрихоҳлик билан қараб, уларни шариат ақидаларидан ҳимоя қилган бўлса, иккинчи томондан истиклол ва тараққиёт учун курашчилар ишига зимдан раҳбарлик қилган ҳамда шаклланиб келаётган Ёш хиваликлар партиясининг ташкилотчиларидан бири ҳисобланган.

Хива жадидчилиги тарихини ўрганар эканмиз, бир нарсага алоҳида эътибор бермоғимиз керак бўлади. Бухоро ва Туркистон жадидларидан фарқли ўларок, Хивада матбуот, газетачилик кўзга ташланмайди. Лекин бу ҳаракат катнашчилари, Ёш хиваликлар партияси раҳбарлари ва аъзоларининг кўплаб «Хотиралар» китоблари бизгача сақланиб қолган¹. Ушбу манбаларнинг қиёсий таҳлили асосида Хива жадидчилигининг шаклланиш шароити ва ўзига хос хусусияти ҳақида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- XIX асрда яшаб, ижод қилган шоир, тарихчи, таржимонларнинг асарларидаги ғоялар ва ташқи савдо-маданий алоқалар илғор фикрли, тараққиёт тарафдорлари бўлган китобчилар гуруҳи - маърифатпарварларнинг шаклланишига туртки бўлган;

- Россия босқини сабаб Хива хонлигига кириб келган капиталистик иштаб чиқариш билан боғлиқ янгиликлар, маърифий ва инқилобий ғоялар, шунингдек, Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) нинг янгиликларга мойиллиги, маърифат ва маорифга ҳомийлиги Хивадаги жадидчилик ҳаракатига асос бўлган;

- давлат амалдорлари: козиқалон Салимохуннинг хайрихоҳлиги, Комил Хоразмий мирзабошининг амалий ҳаракатлари, бош вазир Исломуҳжа амалга оширган ислохотлар Хива хонлигидаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига ҳослигини ташкил этади. Яъни, давлат раҳбарлари янги усул мактабларининг ташкил этилиши ва

¹ Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи...; Бобониёзов Мулла Жуманиёт Хивадаги инқилобий ҳаракатлар тарихига доир материаллар. //Ўзбекистон МДА, 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 1-528-варақлар.

фаолиятига ёрдам берганлар;

- Туркистон ва Бухородаги каби хонлик ҳудудида жадидчилик ғояларининг ёйилишида турли сабаблар билан бу ерга келган татар зиёлилари ташвиқот ва тарғиботининг ҳам катта таъсири бўлган;

- Хоразм жадидчилигининг ўзига хос томонларидан бири шуки, уларда матбуот ва газетачилик кенг йўлга қўйилмаган ва бу ғояларни кенг халқ оммаси орасида тарғиб қилиш имкони бўлмаган. Асосан юқори ва ўрта табақа вакиллари орасида мазкур ҳаракат кенгрок ёйилган;

- шу билан бирга, жадидчилик Хива хонлигида муҳолифат даражасида бўлиб, эски тартиб тарафдорларига қарши янгилик, ислохот тарафдорлари ҳаракати эди;

- жадидчилик ҳаракати қатнашчилари орасидан Ёш хиваликлар ташкилоти партия сифатида ўсиб чиқди.

Хуллас, Хоразм жадидчилиги ҳам маърифий ҳаракатдан ижтимоий ва сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилиб борган.

2. Ёш хиваликлар партиясининг ташкил топиши ва фаолияти

XX аср биринчи чорагида Хоразм ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган, истиклол ва тараққиёт учун кураш олиб борган ягона куч Ёш хиваликлар партияси (фиркаси) эди. Жадидчилик ҳаракатидан сиёсий партия даражасига кўтарилган Ёш хиваликлар партияси қачон ва қандай ташкил топганлиги ҳақида бугунги кунгача турлича фикрлар мавжуд. Г.Непесов¹, Н.Қаландаров², К.Б.Мухаммадбердиев³, Ж.Тошқулов⁴ тадқиқотларида ҳеч қандай манба кўрсатилмасдан Ёш хиваликлар ҳаракати XX аср бошлари (1905 йил)да биринчи рус буржуа инқилоби таъсирида «Хива жадидизм базасида оппозицион ижтимоий-сиёсий оқим сифатида шаклланди», деб таъкидланади

¹ Непесов Г. Из истории Хорезмской революции 1920-1924 гг. Т.: 1962. С. 75.

² Қаландаров Н. Образование и деятельность ХКП. Т.: Узбекистан, 1975. С. 17.

³ Мухаммадбердиев К.Б. История Хорезмской революции. Т.: Фан, 1986. С. 37.

⁴ Тошқулов Ж. Ёш хиваликлар: сиёсий қарашларнинг тадрижий ривожланиши. //Халқ ва демократия, 1992. №3-4, 55-бет

ва 1910-1911 йилларда Туркия, Эрон инкилоблари сабаб партия ўз ишини анча фаоллаштирди ҳамда 1917 йилга қадар яширин фаолият олиб борди, - деб ёзишади.

Ёш хиваликлар партияси ташкилотчи раҳбарларидан бири Полвонниёз хожи Юсуповнинг «Япун маҳорабасидан сўнг газеталар ҳар турлик тараққийларга доир мақолалар ёза бошладилар. Ман алардин ҳар турли газета, журналлар олиб ўқий бошладим. Ондин сўнг ҳар кунда ижтиҳодим (кучим, жаҳдим - Мух.) зиёда бўлиб, ҳуррият учун талаша бошладим. Баъзи ҳурриятпарвар биродарлар ҳам кўшилиб, ҳурриятга доир музокаралар қила бошладик»¹ ва «Вақти-вақти пинҳоний баъзи ҳурриятчи биродарлар бирлан сўзлашиб, кўнглимизни холи килур эдик»², - деб ёзган сўзлари юкоридаги тадқиқотлар учун асос бўлгандир.

Агар П.Х.Юсупов айтган «Ҳурриятга доир музокаралар»³да иштирок этган «...шаҳиди ҳуррият Ҳусайн Муҳаммад девонбеги (Ҳусайн Матмуродов) ва ҳурриятпарвар биродарлар Шейхназарбой, Омонгелди, Сардорбой, Отажон маҳрам, Худойберган девон, Назир Шоликоров, Бобожонбой, Нўғой Ҳасан Алиакбаров»ларни⁴ тараққиёт, ривожланиш, янгилик тарафдорлари, десак, нега уларнинг кўпчилиги Ҳусайнбек Матмуродов бошлик амалдорлар ва уламолар билан Ислохўжа томонидан амалга ошириляётган ислохотларни «шариатга зид амаллар» деб шикоят-ариза ёзишди?!⁵

Бизнинг фикримизча, буманфаатлар ўртасидаги кураш бўлиб, ислохотлар натижасида катта мансабдор ва йирик ер эгалари бўлган Ҳусайнбек девонбеги ва айрим амалдорлар бир қисм даромадларидан маҳрум бўлган эдилар. Бу қарама-каршилиқ оқибатида, П.Х.Юсупов эътироф этишича, «Ҳусайн Муҳаммад девонбеги биродарлари билан бир нечаларимизни тутиб хибс

¹ Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. 77-бет.

² Уша жойда.

³ Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи, 77-бет.

⁴ Уша жойда.

⁵ Ўзбекистон МДА. 125-фонд. 1-рўйхат, 609-нш. 86-88-варақлар.

килиб, молу мулкимизни мусодара қилди. Бир неча вақт ҳибсда саклаб, ҳар бирларимиздин жазон нақдини олиб ҳибсдан халос қилди»¹ ҳамда Ислохмўжанинг шаҳид бўлишига олиб келдики, бу ислохотларни тўхтатиб қўйди. Шундан кейин Асфандиёрхон атрофидаги янги амалдорлар Муҳаммад Вафо карвонбоши, Ашир маҳрамлар билан биргаликда мамлакатдаги оғир аҳволга карамай, халқни эзишни, солиқларни оширишни, айш-ишратни авж олдирдилар. Бу пайтда Биринчи жаҳон уруши бошланган эди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Ёш хиваликлар партиясининг асосчиларидан бири Жуманиёз Ҳожи Бобониёзовнинг «Хива инқилобий ҳаракати тарихига оид материаллар» деб номланган кўләзма китобида: «Дехқонларни эзиш кундан-кунга ўсди. Шундай қилиб, Ёш хиваликлар кун тартибига зулмга қарши кураш ва хонлик тузумини тенглик ва озодликка асосланган янги тузум билан алмаштириш вазифаси қўйилди. Бу вазифа билан 1914 йил август ойида Хива шаҳрида инқилобий ташкилот тузилиб, П.Х.Юсупов раис ва хақиқий аъзоликка; Жуманиёз Ҳожи Бобониёзов, Отажон Сафаев, Бобожон Якубов, Ҳакимбой Жонмухаммедов, Муҳаммадиёр Хўжа Абдуллаев, Худойберган Девоннов, Отажон Хўжаниёзов, Раҳмонберган Якубов, Муҳитдин Умаров, Ҳусайнбек Муҳаммад Мурод (Матмурод) девонбеги ўғли, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Назир Шоликоров, Султонқори Жуманиёзовлар сайландилар»².

Ёш хиваликларнинг асосий вазифаси озодлик ҳақида, меҳнаткаш дехқоннинг озод, янги ҳаёти ҳақида танишлар, дўстлар, шунингдек, ишончли одамлар орасида ташвиқот олиб бориш ҳисобланган³. Ҳозирги кунда бу манба Хоразмнинг ХХ аср биринчи чораги тарихига оид тадқиқотларда Ёш хиваликлар партияси ташкил топган санани аниқлашга асос бўлиб хизмат қилмоқда⁴. Шунинг учун тарихчи К. Ражабов «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»даги «Ёш хиваликлар» мақоласида ва бош-

¹ Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи, 77-бет.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-руйхат, 609-иш, 7-8-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-руйхат, 609-иш, 49-варақ.

⁴ Хоразм тарихи. 1-жилд. Урганч: Хоразм, 1997. 374-бет; 2-жилд. 13¹-бет; Ражабов К. Ёш хиваликлар. 498-500-бетлар.

қа асарларида бу партия 1914 йилда ташкил топган, деб ёзади.

Лекин Полвонниёз хожи Юсупов «Хотиралар»¹ида бу ташкилот ҳақида маълумот учрамайди. Чунки у Биринчи жаҳон уруши бошланган пайтда савдо ишлари билан Россияда бўлган. Бу ҳақда у куйидагича ёзиб қолдирган; «Матвафо қарвонбоши май числосинда Русияга сафарга чиқди. Фақир ҳам шу сафарда ҳамроҳ эдим»².

1915-1916 йиллар воқеалари, хонлик бошқарувидаги келишмовчиликлар, туркманлар талончилиги, 1916 йил январь-февраль ойидаги Хива кўзғолони ҳақида ўз «Хотиралар»ида тўхталган Полвонниёз хожи Юсупов; «Фақир уч кун Нуриллобой мадрасасида пинҳон бўлиб турдим»³, деб ёзади. Бу даврда хонга муҳолифат сифатида Бобоохун Салимов раҳбарлигидаги инқилобий ёшлар қатта рол ўйнай бошлаган.

Россиянинг Биринчи жаҳон урушига кириши билан унга қарам бўлган Хива хонлигидаги аҳоли аҳволи янада оғирлашди, солиқлар миқдори кўпайтирилди, халқнинг норозилик ҳаракати кучая борди. Чунки оқ подшо армиясига ёрдам баҳонасида мажбурий йиғимлар суинистёмолчилик билан амалга оширилар эди. Зулм ва зўравонликнинг ортиши Асфандиёрхон олиб борган сиёсати оқибати бўлиб, унинг барча бекликларда ёш ва гўзал кизларни хон ҳарамига келтириш тўғрисидаги фармони натижасида бу жараён ўзининг юқори чўккисига етди. Бу даврда эндигина уюшиб келаётган илғор фикрли кишилар уруш ва хон олиб бораётган сиёсатни қоралаб, унга қарши меҳнатқашлар орасида ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бордилар. Бу ишларни амалга оширишда Бобоохун Салимов раҳнамолик қилди. У халқ орасида ва саройда Асфандиёрхон олиб бораётган сиёсатнинг хатолигини ошқора айтиб, хоннинг камчиликларини кўрсатиб бера олди. Бу халқ орасида Бобоохун Салимовнинг мавқеи ошишига, уни қўлловчи кишиларнинг кўпайишига

¹ Бу хотиралар «Ёш хивалиқлар тарихи» номи билан 2000 йилда Урганч шаҳридаги «Хоразм» нашриётида профессор М. Матиниёзов сўзбошиси ва муҳаррирлигида нашр этилган.

² Юсупов П.Х. Ўша асар. 66-бет.

³ Юсупов П.Х. Ўша асар. 73 бет.

олиб келди. Унинг тарафдорлари кўп бўлгани учун ҳам хон уни махфий ўлдиртириб юбориш ёки жазолашдан кўркарди.

Мамлакатда кучайиб кетган ҳақсизлик ва жабр-зулмдан азоб чекаётган халқ турли бекликлардан хон ва унинг амалдорларидан шикоят қилиб, Бобоохун қозикалон олдига ўз вакилларини юбориб, ундан маслаҳат сўрашарди. Шундай жараёнда мавжуд тузумга, хонга қарши хонликдаги барча миллат вакилларининг биргаликда кураши зарурлигини ҳис этган Бобоохун қозикалон турли бекликлардаги норозилик ҳаракати раҳбарларини биргаликда курашишга чақирди. Чунки 1915 йилда Қурбон Мамед сардор (Жунаидхон) кўшинлари хон сарбозларини мағлубиятга учратиб, генерал Геппнер воситачилигида битим тузган эди. Лекин мақсади Россия ҳукмронлигидан мустақил ҳокимият тузиш бўлган Жунаидхон курашни давом этказаётган эди¹. Албатта, бундай вазиятда кучларни бирлаштириб, ҳаракат қилиш ҳар икки томон учун ҳам фойдали эди. Яъни, Бобоохун Салимов раҳнамолигидаги Ёш хиваликлар ҳам куч билан мамлакатда демократик ўзгаришларни амалга оширишни мақсад қилиб кўйган эдилар. 1916 йил январь-февралда хонликда бўлиб ўтган кўзғолонда Бобоохун Салимовнинг, айниқса, туркман, ўзбек, қозок аҳолисининг биргаликда хонга қарши чиқишини уюштириш, ҳибсга олинган кўзғолон раҳбарларини озод қилишда Жунаидхондан фойдаланиш ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда хизмати катта бўлди. Лекин генерал Галкин бошлиқ жазо отряди келгач, ҳибсдан озод қилинган хўжазлилик Авазбий, Муҳаммадбий, Исомиддин Эшон, гурланлик Худойберганбек, Қутлимурод инок, Оташ мироб каби кўзғолон раҳбарлари осиб ўлдирилган².

Бу мағлубият, йўқотиш халқнинг умидини сўндирди. Кўпгина Ёш хиваликлар тушқунликка берилдилар. Шундай шароитда Бобоохун Салимов уларни озодликка ишонч билан курашни

¹ Жунаидхон ҳақида батафсил қаранг: *Ражабова Қ. Жунаидхон //Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 3-том. Т.: ЎЗМЭ нашриёти, 2002. 639-бет; Шу муаллиф. Хоразмда истиқлол ҳаракати ва Жунаидхон //Жамият ва бошқарув, 2000, №1. 36-43-бетлар.*

² Ўзбекистон МДА. 125-Н-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 9-варак; *Юсуфов П.Х. Ўша асар, 75-бет.*

давом этказишга чакирди.

1917 йил февраль ойида Россия подшоси Николай II нинг тахтдан ағдарилиши мустамлака зулми остида яшаётган барча халкларда озодлик, истиклол ва тараққиётга умид уйғотди. Барча мазлум халклар катори Ёш хиваликлар Рус подшоси истибдоди билан уйғунлашган мустабид хон зулми, мутаассиблик, хурофот, турли хил солиқларнинг кўплигидан азобланаётган халқни эркин ва фаровон турмушга олиб чиқиш, Ватанни иқтисодий ва маданий тараққий эттириш йўлида бош котирдилар ҳамда демократик ислохотларни ўтказиш, мамлакатда фаровон ҳаётни йўлга қўйишда хон ҳокимиятига муҳолифатда бўлдилар.

1917 йилда Петроградда Февраль инқилоби бўлиб, подшо тахтдан ағдарилган вақтда Асфандиёрхон Ялтада дам олаётган эди. Бу хабарни эшитиб, у Тошкентга, ундан Чоржўй орқали генерал Мирбадалов ҳамроҳлигида Хивага қайтиб келди. Уни кутиб олишга чиққанлар орасида бўлган Полвонниёз хожи Юсупов «Вақт» газетасидан подшонинг тахтдан ағдарилганлиги ҳақидаги хабарини билиб олади ва ўз ҳамроҳларини ҳам бу хабар билан таништириб, мамлакатта бунинг қандай таъсири бўлишини муҳокама қиладилар.

Ёш хиваликларнинг дастури, халқ орасида таянчи, аниқ бир максادلари бўлмаганки, улар хон йўқлигида ҳокимиятни қўлга олмаганлар. Шу пайтда Хивада бўлган рус аскарлари уларга инқилобий кураш йўл-йўриқларини ўргатадилар: «Хивада турғон аскарлар ичинда Кўконда турғувчи нўғай биродар Шокир Тенисов ҳам Абдушукур Латиповлар ҳам бизларнинг маслаҳатимизга қўшилиб ҳурриятга доир ҳар хил йўл кўрсата бошладилар»¹. Айнан 1917 йил воқеалари муносабати билан Полвонниёз хожи Юсупов «Хотиралар» китобида биринчи марта Ёш хиваликлар атамасини ишлатади; «Шул вақтда (1917 йил апрель бошлари - Мух.) ҳурриятчи ёш хиваликлар ҳуррият ҳақида маслаҳат қила бошладик»². 1917 йил воқеаларида Полвонниёз хожи Юсупов, Назир Шоликоров,

¹ Юсупов П.Х. Ўша асар, 78-бет.

² Юсупов П.Х. Ўша асар, 78-бет.

Хусайнбек Матмуродов, Бобоохун Салимов ва бошқалар фаол иштирок қилганлар. Лекин 1917 йил апрель ойида Ёш хиваликларнинг аниқ кураш усули, дастури, таянч кучи йўқлиги сабабли Шокир Тенисов ва Абдушукур Латиповлар маслаҳати билан «Ёшосун хуррият, ёшосун озодлик, ёшосун қахрамон аскарлар!» деган сўзлар ёзилган байроқлар кўтариб, 4 апрелда рус аскарлари Муваккат ҳукуматга касамёд қилгани тўпланган пайтда гарнизонга мингга яқин одамлар билан боришади. Лекин Полвонниёз хожи Юсупов халқни Хусайн девонбеги уйи олдига тўплаганда «... ўрис аскарларнинг айдлари бор турур, бизларга ҳам бориб муборакбодлик қилиб томоша кўрмак лозим турур»¹, - деб халқдан асл мақсадни яширади. Ҳатто аскарлар билан мулоқотда бўлгувчи вакилларга хоннинг дўсти ва унга яқин амалдорларни ҳам сайлайдиларки; «Шуларнинг ичинда хуррият нечук эканлигини билмайтурсонлар ҳам кўп эрди»². Шокир Тенисов уларга талабнома нима эканлигини тушунтириб, ўзи Ёш хиваликлар номидан талабнома ёзади. Полковник Мерзляков уларнинг нима мақсадда келганлигини эшитгач, агар хонга дахл қилмай фақат идораи маршрута қилсаларингиз, у вақтда аскарлардан ёрдам бўлади, дейди. Ёш хиваликлар агар рози бўлмасалар хоннинг таъкибига учрашларини ҳис қилиб, шунга ҳам шукур қиладилар.

1917 йил 5 апрелда намоён катнашчилари Нуруллабой саройига келиб, қўрқиб кетган Асфандиёрхондан Идораи маршрута (Мажлис) тузишга розилик олганда ҳам уларнинг қўлларида талабнома ёки манифест йўқ эди. Асфандиёрхон ва унга қози - домулла Иброҳим охун алам, қози-ул-қузот домулла Ҳикматулла Хўжа охун, қози-ул-қузот домулла Худойберган охунлар имзолаган манифест ҳам Нуруллабой саройида шошилинич ёзилган³. Манифест мазмунини қуйида тўлалигича келтирамиз:

«Ҳижрий 1335 йил 25 – жумад-ус-соний ёки Исо туғили-

¹ Юсупов П.Ҳ. Ўша асар, 79-бет.

² Юсупов П.Ҳ. Ўша асар, 79-бет.

³ Манифест асл нусхаси кўчирмаси Қорақалпоғистон Республикаси Тил ва адабиёт институти кутубхонаси, 14-фонд, 1-2-жилдлар, 1-иш, 159-160-варақлардан олинди.

шининг 1917 йил 5 апрелида, мен - Хива хони Саид Асфандиёр Баходирхон куйидаги хоҳишимни эълон қиламан:

1. Мен ўз фукароларимга конституциявий бошқарувни шунинг учун бердимки, улар давлатни ўз хоҳишлари, муқаддас шариат қонунлари ва замон талаби билан умумхалқ кенгаши орқали сайланган ва давлат ишларини бошқаришга тайинланган адолатпарвар ва лойиқ кишилар бошқарсинлар.

2. Менинг фукароларим давлатни бошқариш ишида муқаддас шариат билан келишилган ҳолда адолатли ҳаракат қилишлари шарт.

3. Мен фукароларимга бирлик, тинчлик ва озодликни шунинг учун бердимки, улар бир-бирлари билан ака-ука бўлиб, тинч яшасинлар.

4. Хива давлатида вазирлик ва амалдорлик вазифаларини аҳоли томонидан сайланган ва тайинланган виждонли ва адолатпарвар кишилар бажарсинлар. Халқ хоҳламаган вазир, амалдор ва ҳокимлар ишдан олиниб, жинояти исботланса муқаддас шариат қонунлари асосида жазога тортилсин.

5. Барча амалдор ва вазирларга, давлат хизматчиларига вазифаларига яраша хазинадан маош ажратилсин.

6. Хива давлатининг молия ишлари учун хазиначи жорий қилиб, қирим-чикимларни назорат қилиш топширилсин.

7. Вазирлар ва амалдорларни назорат қилиш ҳамда менинг юқоридаги буйруғимни бажариш учун аҳоли ўз вакилларини сайлагунга қадар 30 кишидан иборат вақтли қўмита тайинлансин. Хива фукарolari тинчликни сақлаб, ўз ишларини амалга оширсинлар ва бошқа маданиятли халқлар каторидан ўрин олиш учун бор қучларини сарфласинлар»...

Бу манифест Хива хони саройида ёзилди.

Агар эътибор қилиб қаралса, манифест асоси Ислохўжа ислохот режасининг бир қисмидек бўлиб кўринади. Кўпчилик тадқиқотчилар бу ҳужжатларни Ёш хивалиқлар дастури сифатида талқин қилишади¹.

Ёш хиваликлар ҳаминша озодлик ва тараққиёт тарафдори бўлган Бобоохун қозикалонни манифест асосида чақирилган мажлисга биринчилардан бўлиб таклиф қилдилар: «...Аввалдин машхур хурриятпарвар уламо синфидан бўлган Бобоохун қози Салимохун эшон ўғлини келтирмакка биродар Жуманиёз хожи Бобониёз ўғлини юбордик. У бориб қози уламоларнинг тарафидин уни вакил қилиб олиб келди»².

Мажлис ва Нозирлар кенгашини тузиш, унинг фаолиятини ташкил қилиш, ҳужжатларининг ислом шариати асосида бўлишини таъминлашда уламо сифатида Бобоохун Салимов бошчилик қилди. Бу ҳақда Полвонниёз хожи Юсупов ўз «Хотиралар»ида шундай ёзади: «Ондин сўнг Бобоохун эшон бирлан маслаҳат қилиб, тамоми Хоразм қалъаларига ҳам Туркменистон, козок, қорақалпоқ истансаларига вакил сайлаб келмак учун хатлар юборилди»³. Жойларга юборилган кишилар халқ вакиллариини сайлаб олиб келгач, Бобоохун Салимов мажлис раислигига сайланди⁴.

Мажлис томонидан амалга оширилган: хонликдаги қирим-қиким дафтариини назорат қилиш, хон ва амалдорларга маош белгилаш, маориф, соғлиқни сақлаш, қишлоқ хўжалигидаги аҳволни яхшилаш учун Россиядан мутахассислар таклиф қилиш, милтик сўраб Тошкентга ҳайъат жўнатиш, туркманлар билан миллий муносабатларни яхшилаш қабиларни мажлисда кўриб чиқиб, тегишли қарорларни қабул қилишда Бобоохун Салимов ва Ёш хиваликларнинг хизматлари катта бўлди. Бу ишлар Асфандиёрхон билан Бобоохун қозикалон ўртасидаги низони янада кучайтирди. Натижада Тошкентга юборилган вакиллар полковник Тарезна бошлиқ ҳайъат билан Хивага келаётгани ҳақидаги хабарни эшитса ҳам, Бобоохун Салимов

¹ Тошқуртов Ж. Ёш хиваликлар сийёсий қарашларининг тадрижий ривожланиши. //Халқ ва демократия, 1992. №3-4. 55-61-бетлар.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 20-21-варақлар; Яна қаранг: Юсупов П.Х. Уша асар, 83-бет.

³ Юсупов П.Х. Уша асар, 83-бет.

⁴ Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 23-варақ.

Мажлис раислигидан истеъфога чиқишга мажбур бўлган. Бугина эмас, олий диний лавозим эгаси Бобоохун Салимов рамазон ойи тугагунча мажлис аъзоларига ҳам таътил берган. Чунки мажлис аъзоларидан хон тарафдорлари турли йўллар билан Ёш хиваликларни мажлисдан чиқариш, уларни хон талаби билан жазолашга ҳаракат қилаётган эдилар. Ҳатто хон тарафдорлари кўпчилик бўлганликлари учун мажлис ташкил топган вақтда ҳибсга олинган амалдорлар, маҳрамларни ҳибсдан озод этиб, хонга фитна тайёрляпти, деб Нозирлар кенгаши раиси Хусайнбек Матмуродовни ҳибс қилишга эришган эдилар. Бобоохун қозикалон шундай оғир шароитда «... Хусайнбекни ҳибсдин чиқариб, уйига юборганлар»¹.

Ҳайъат билан Тошкентдан қайтиб келган Полвонниёз хожи Юсупов очик сиёсий фаолият олиб бормок учун таянч зарур эканлигини ҳис этиб, хурриятпарвар Ёш хиваликлар ва Мажлиснинг собиқ раиси қозикалон Бобоохун Салимов билан яширин жамият тузишни маслаҳат қилади: «Ул киши маъқул кўриб, Гурлан, Манғит, Қиличбой, Хитойлардин кўп аъзолар жамлаб бермакка ваъда қилди»².

1917 йил кузида хон тарафдорлари томонидан Мажлис раислигига сайланган Ортик охунни раисликдан тушириб, яна Бобоохун Салимовни раис қилиб сайлашга ҳаракат қилган Ёш хиваликлар қаттиқ қаршиликка учради. Улар динсизликда айбландилар. Полвонниёз хожи Юсупов, Назир Шоликоровлар суд қилинди, Ёш хиваликларнинг баъзи аъзолари қамоққа олинди. Қолган Ёш хиваликларнинг кўпчилиги солдатлар казармасидан паноҳ топишди.

Солдат советлари ва полковник Зайцев билан бўлган музокараларда иштирок этган ва улар ёрдамига умид қилиб бўлмаслигини англаган Ёш хиваликлар 1917 йил охирларида яширин фаолият олиб боришга ўтдилар. Чунки Октябрь тўнтариши сабаб инқилобий руҳдаги рус солдатлари хонлик

¹ Юсупов П.Х. Уша асар, 91-бет.

² Юсупов П.Х. Уша асар. 101-102-бетлар.

худудидан чакириб олинган, колган казак отрядлари эса хон сиёсатининг тарафдорлари бўлиб, янгича фикрловчиларни таъкиб этишда хонга тўла ёрдам берар эдилар.

Ёш хиваликларнинг Полвонниёз хожи Юсупов, Назир Шоликоров, Отажон Сапаев, Муҳиддин Умаров каби аъзолари турли йўллар билан Тошкентга қочганлар. Улар ҳибсга олинган Хусайн Матмуродов ва бошқаларни озод қилишга ёрдам сўраб, 1917 йил 30 декабрда Туркистон ўлкаси ХКСга мурожаат қиладилар ва ўзларини Ёш хивалик социал инкилобчилар, деб атайдилар. Худди шундай ном остида кейинчалик Туркистон Совет Республикаси МИКга Хивадаги аҳвол тўғрисида доклад топширадилар¹. Полвонниёз хожи Юсупов хотираларида ёзилишича, 1918 йил 10 январда Қўқон шаҳрига бориб, у ердаги Туркистон мухторияти ҳукуматидан ҳам ёрдам сўрашган. Лекин ҳарбий ёрдам бериш имконияти бўлмаган бу ҳукуматлар ҳам Хива хони Асфандиёрхон ва рус аскарлари комиссари Зайцевга зиндонда ётган Ёш хиваликларни озод қилиб, Тўртқўлга ўтказиб юбориш тўғрисида телеграмма жўнатиш билан чекланадилар². Унда қачондан бошлаб Ёш хиваликлар сиёсий партия сифатида расмий фаолият олиб бора бошлаган?! Бу ҳақда Полвонниёз хожи Юсупов «Ёш хиваликлар тарихи» номли хотираларида шундай ёзади: «Бир куни (1918 йилнинг март ойлари - П.Н.) Юсуф афанди (Юсуф Ибрагимов - фавкуллда комиссар) маслаҳат берди: «Сизлар Ёш хиваликларнинг инкилобий кўмитасини тузинг», деб. Ман айтдим: «Бизлар 3-4 одаммиз, нечук кўмита очармиз?», Юсуф афанди айтди: «Ҳеч зарари йўқ, 3-4 одам бас турур. Бориб-бориб аъзоларингиз кўп бўлиб кетар», деб бизлар учун кўмита очмоққа буйруқ қилди. Мани раис сайлади. Отажон маҳрам Сапаевни саркотиб, Бобожонбойни муовин, Муҳиддин Умаровни хазиначи сайлаб, кўмита учун муҳрлар, дафтарлар тайёр қилмоққа буюрди»¹. Фикримизча,

¹ Юсупов П.Х. Ўша асар, 160-161-бетлар; Қорақалпоғистон Республикаси Тил ва адабиёт институти кутубхонаси, 14-фонд; 11-ши; 184-варак.

² Юсупов П.Х. Ўша асар, 162-бет.

ана шундан кейин Ёш хиваликлар партияси расмий фаолият олиб бора бошлаган. Ўша вақтдан Ёш хиваликлар инкилобий кўмитаси ташкил топиб, «Истаган одамларини аъзоликка қабул қилиб» қайд қила бошлаганлар. Ҳаким Бобожон Муҳаммад ўғли, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Юсуфжон Аҳмаджонов, Исмоилбой Солихожи ўғли ва бошқаларнинг Хивадан кочиб келишлари билан Ёш хиваликларнинг аъзолари Тошкентда ҳам кўпая борган.

Биз ўрганган архив ҳужжатларида² ҳам Ёш хиваликларнинг сиёсий фаолияти тўғрисидаги расмий маълумотлар айнан шу даврдан бошланади.

1918 йил июль ойида Ёш хиваликлар ўз дастурларини ишлаб чиқдилар. Бунда улар ўзларини Хива инкилобий партияси, деб атаганлар. «Манифест» тарзидаги бу дастурнинг дастлаб қуйидаги пунктлари бўлган:

1. Хон ва унинг ҳукумати томонидан мамлакатдаги якка бошқарувни бутунлай тугатиш.

2. Хива ҳудудини Туркистон Республикасига қўшиб, РСФСР таркибига киритиш.

3. Хива хони, тўралар, беклар ва вазирларнинг бойлиги, ҳар хил кўринишдаги мол-мулкларини халқ бойлиги деб эълон қилиш.

4. Йирик ер эгалари мулкларидан камбағаллар ҳаётини яхшилашда фойдаланиш.

5. Шариат ҳукми билан вақфларнинг барча даромадини фақат халқ маорифи учун сарфлаш.

6. Хивадаги янги ерларни ўзлаштириш учун Амударёдан ариқлар чиқариш.

7. Болаларни бепул ўқитиш учун Хивада мактаблар очиш.

8. Хивадаги шаҳар ва қишлоқларда бепул даволовчи касалхона ва даволаш муассасаларини очиш.

9. Хива хони томонидан камбағал аҳолидан мажбуран тортиб

² Юсуфов Н.Х. Ўша асар, 166-бет.

¹ Ўзбекистон МДА. 72-И-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 66-парақ; Ўзбекистон МДА. 25-Р-фонд, 1-рўйхат, 79-иш, 28-парақ.

олинган ер ва бошка бойликларни ўз эгаларига қайтариш.

10. Асфандиёрхон ҳукмронлиги даврида хазинага тушган халқ бойлигининг нимага сарфланганлигини аниқлаштириш.

11. Кўприклар ва алоқа йўлларини яхшилашга киришиш.

12. Беклар томонидан камбағал аҳолидан мажбуран тортиб олинган ер ва мулкларни ўз эгаларига қайтариш.

13. Мажбурий текин меҳнат (бегор)ни бутунлай тутатиш.

14. Хон ва унинг ҳукуматини тутатиш, халқ ҳокимиятини тузиш ва юкоридаги дастурни амалга оширишга тезда киришиш, халқ ҳокимиятига қарши бўлган хон тарафдорлари, буржуазия ва аксилинкилобчиларга қарши аёвсиз кураш олиб бориш¹.

Полвонниёз хожи Юсупов ёзишича, ушбу дастур Шокир Сиддиқов раислиги ва Давид Бакиров котиблигида ўтказилган мажлисда қабул қилинган. Ёш хиваликлар инқилобий кўмитаси котиби Отажон маҳрам Сапаев дастурнинг Хивани Туркистон республикасининг бир қисмига айлантиришдан иборат бўлган 2-моддасига қарши чиқиб: «...ушбу ҳурриятдан тамоми маҳкум халқлар истифода қилиб, ўз истиклолини олган вақтларида, биз Ёш хиваликлар ўзимизда бўлган мустақиллигимизни йўқ қилсак ватанга, миллатга хиёнат қилган бўлурмиз, тарихда ёмон отли бўлурмиз», - дейди. Лекин кўпчилик бу моддани олиб ташласак шўролар ҳукумати бизга ёрдам бермас, деган андиша билан унинг қолдирилишига овоз беришган².

Ушбу дастурнинг аниқлаштирилган ва РСФСРга қўшилиш тўғрисидаги моддаси олиб ташланиб, 12 моддадан иборат варианти «Хива инқилобчилар партиясининг яқин вазифалари» номи билан 1920 йил 8 январда Тошкентдаги «Известия» газетасида босиб чиқарилган³.

1918 йил август бошларида Ёш хиваликлар инқилобий кўмитасининг аъзоларини жойларда инқилобий уюшмалар тузиш

¹ Қорақалпоғистон Республикаси Тил ва адабиёт институти кутубхонаси. 14-фонд, 1-2-жилдлар, 148-149-варақлар; *Мухамедбердиев К.* История Хорезмской революции. Т.: Фан, 1986, С. 62-63.

² *Юсупов П.Х.* Уша асар. 169-170-бетлар.

³ Қараг: //Известия, 1920, 8 январь; *Мухамедбердиев К.* Уша асар, 63-бет.

учун жўнатилади. Буни Тошкентдаги Ёш хиваликлар инқилобий кўмитаси аъзоси Мулла Жуманиёз Султонмуродов номига 1918 йил 4 августда берилган 12-сонли мандат нусхаси ҳам тасдиқлайди. Бу хужжат Ёш хиваликлар инқилобий кўмитасининг штампи ва муҳри нусхасининг яхши сакланганлиги билан ҳам қимматлидир. Юмалок шаклдаги муҳрга айлана тарзда «Младо-Хивинский Революционный Комитетъ» деб доира ичига араб ҳарфида “Ёш хиваликлар инқилобий кўмитаси” ва кириллчада “Ташкентъ” сўзлари ёзилган¹. Демак, 1918 йил 5 июнда Ёш хиваликлар инқилобий партияси ўз дастури, тузилиши, муҳрига эга бўлган расмий ташкилот сифатида тўла шаклланган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ёш хиваликлар ҳаракати 1904-1905 йилларда ҳамфикрлар, 1910 йил бошларида манфаатлар гуруҳи сифатида шаклланган бўлса, 1917 йилда амалдорлар, маърифатли бойлар, миллий буржуазия ва зиёлиларнинг Хива хонига муҳолифатдаги сиёсий куч, 1918 йилда эса расмий сиёсий партия сифатида намоён бўлган. Булар дунёқарашининг шаклланиши ва тадрижий ривожланишида ҳонликдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум, Туркия, Эрон, Россия ва Туркистондаги сиёсий ўзгаришлар объектив шароит сифатида катта таъсир қилган ҳамда рус инқилобчилари, солдат шўролари ва Туркистондаги маҳаллий инқилобчилар таъсири субъектив омил сифатида катта роль ўйнаган.

Демак, жаҳидчилик ҳаракатидан ўсиб чиққан Ёш хиваликлар партияси 1918 йил июн ойида Хоразм аҳолиси манфаатларини ҳимоя қилувчи, ўз дастури ва ташкилий тузилишига эга бўлган расмий сиёсий партия сифатида тўла шаклланди. Бирок айнан ўша йиллар Ёш хиваликлар партияси аъзолари большевикларга гоявий жихатдан яқинлашдилар ва уларнинг таъсирига тушиб қолдилар.

¹ Ўзбекистон МДА. 72-И-фонд. 1-рўйхат. 1-иш. 66-қарак.

3. Хива хонлиги ағдарилиши арафасида сиёсий кучлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари

1918 йил январ ойида Зайцев бошчилигидаги рус кўшинлари Хива хонлиги ҳудудидан чиқиб кетди. Асфандиёрхон ўзининг харбий таянчидан маҳрум бўлди. Барча туркман уруғи мухрдорлари ва оқсоқолларини ўзига бўйсундирган Жунаидхон Хива уламолари фатвоси билан хонлик марказига қаршиликсиз кириб борди. Асфандиёрхон иложсиз қолиб, Жунаидхон ҳукмронлигини тан олди ва «давлат мансабларига туркманларни кўя бошлади».¹ Мамлакатда талончилик, бошбошдоклик, босқинчилик, зулм авж олди. Мажбурий меҳнат ва солиқлар кўпайтирилди. Асфандиёрхон туркман сардорлари қўли билан Ёш хиваликларни таъқиб остига олган ва қўлга тушганларини қатл этиб, мол-мулкларини талашга рухсат берган. Жунаидхондан Хива шаҳридан бошқа жойларда яшашга дахлсизлик хати олган Раҳмонберган Якуб ўғли, Атажан хўжа Ниёзов, Қурбонбой Қаландаров каби Ёш хиваликлар Тошховуз шаҳрида ушшоқ беги Саидмуҳаммад томонидан вахшийларча қатл қилинган². Ёш хиваликлар ташкил қилган Мажлис аъзоларидан кўпчилиги зиндонбанд қилинган эдилар. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ёш хиваликларнинг кўпчилиги Тошкентга ва Тўрткўлга қочиб ўтиб, ўз кўмиталарини тузган эдилар.

Туркистон мухторияти ҳукумати билан алоқа ўрнатиш ва бу ҳукуматдан ёрдам сўраш учун Кўконга келган Ёш хиваликлар амалий ёрдам ололмай, Тошкентга қайтиб келганлар. Полвонниёз Ҳожи Юсуповнинг саъй-ҳаракатлари натижасида Туркистон ўлкаси ХКС 1918 йил январ охирида комиссар Погодин бошчилигида Хивага комиссия юбориш учун мандат беради. Тўрткўлдаги аскарлар ва Чоржўйдан керагича аскар олиш ихтиёри ҳайъат раиси Погодинга берилади, лекин бошланиб

¹ Ўзбекистон МДА. 2786-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 109-варақ.

² Ўзбекистон МДА.125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 36-варақ: Яна қаралсин: Политическое положение Хорезма (конструкция власти, политические партии) //ТАРФ, 1318-фонд, 1-рўйхат, 475-иш, 68-варақ.

кетган Колесов вокеаси - Совет кўшинларининг Бухоро ҳукумати билан бошланган уруши сабабли комиссия Тошкентдан жўнаб кета олмайди¹.

Мамлакатда туркманлар таъсири кучайган бир пайтда катта кучга эга бўлган Шоммикал ҳибсдаги Ҳусайнбек девонбегини, катта таъсирга эга бўлган Хон Эшон маҳбуслар Салай Юсуф ўғли, Эшчонкул Жабборкул ўғли, Мухаммадамин Эшчон ўғли, Юсуфжон Аҳмаджон ўғилларини хондан сўраб овоз килдирдилар. Асфандиёрхон бундан норози бўлиб, Жунаидхондан ўз душманларини жазолаб беришини сўрайди. Жунаидхон 1918 йил майда сўрок қилиш учун ўз ўғли Эшшига уларни олиб келишни буюрган. Лекин Асфандиёрхон ва Ашир маҳрамдан пора олган Эшши Ҳусайнбек Матмурод девонбеги ўғли, Исҳоқ Хўжа Иброҳим Хўжа ўғли, Абдусалом Хўжа Ислохўжа ўғли, Толиб Махсум Авазхўжа ўғилларини кумга олиб кетиб, «Қуртқўл» деган жойда қатл қилади². 1918 йил 19 июнда Ёш хиваликлардан Мулла Жуманиёз Султонмуродовнинг Туркистон республикаси ХКС га берган хабарига кўра, Хива шаҳри бозорида 24 та Ёш хиваликлар қатл қилинган ва уларнинг оиласи таъкиб остига олинган³. Булар мамлакатда авж олган бошбошдоқлик, зулм ва зўравонлик, ғайриқонуний ҳаракатларнинг айрим кўринишлари эди, холос. 1918 йил ёзида Жунаидхон ўзига қарши бўлган Шоммикал бошлиқ човдур уруғи сардори Полвон Юзбоши, маширик Мулла Ўроз, қорадошли Қурбонмамедбек, кўлли ёвмут Қўшмамедхон, ок ўғуз Шомурод бахши, қора салах Фулом Алихонларни жангда енгди ва улар вақтинча ярашдилар. Шоммикал 1918 йил июль ойи охирларидаги жангда ҳалок бўлди⁴. Бу ўзаро уруш ва тўқнашувларга туркман уруғ ва қабила сардорларининг ҳокимиятни қўлга олиш, таланган молни кўпроқ қўлга киритиш каби истаклари ҳам сабаб

¹ Ўзбекистон МДА. 2786-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 35-36-варақлар; Яна қаралсин: Юсуфов П.К. Ўша асар, 163-164-бетлар.

² Юсуфов П.К. Ўша асар, 167-169-бетлар.

³ Ўзбекистон МДА. 2786-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 110-варақ.

⁴ Непесов Г. Победа Советского строя в северном Туркменистане (1917-1936 гг.). Ашхабад, 1950.

бўлган эди. Айрим уруғ сардорлари бора - бора Жунаидхонга бўйсунмай кўйдилар, Жунаидхон уларга қарши катъий чоралар кўргани сари, муҳолифат ҳам кучайиб борди. Тошкентдаги Ёш хиваликлар инқилобий комитети раҳбари Полвонниёз Ҳожи Юсупов Туркистон Республикаси ХКС ташки ишлар бўйича комиссарлиги ва ижтимоий ишлар комиссарлигида коллегия аъзоси, кейинчалик Туркистон ўлка мусулмонлар бюросида ҳам аъзо бўлиб ишлаб турди¹. Ушбу ташкилотларда у Ёш хиваликлар Тошкент комитети вакили эди. Комитет дастурини таниган ҳар бир шахс қайси давлатнинг фуқароси ва қайси миллатдан бўлишидан катъий назар, бу кўмитага аъзо бўла оларди². 1918 йил август ойида Тошкентдан Тўрткўлга етиб келган Мулла Жуманиёз Султонмуродов Хива хонлигидан қочиб ўтган, хон ва Жунаидхон зулмидан норози бўлган барча кишиларни Ёш хиваликлар партиясига аъзоликка қабул қила бошлайди ва Ёш хиваликлар партияси Тўрткўл комитетига асос солади³. Айнан шу комитет Амударё бўлимига хон ва гуркманлар зулмидан қочиб ўтган хиваликларни бирлаштириб, хонлик ҳудудидаги Жунаидхон ва хонлик тузумидан норози кучлар орасида тарғиботни ташкил қилган ҳамда уларнинг умумий душмани Жунаидхонга қарши курашда уюштира олган. Улар Хива, Гурлан, Хўжаэли, Манғит, Мари каби шаҳарларда Ёш хиваликларнинг яширин ташкилотларини тузганлар. 1918 йил 30 октябрда Тошкентдаги Ёш хиваликлар инқилобий комитети қабул қилган «Хитобнома» ва бошқа варақаларни тарқатишда ушбу комитет аъзолари фаол қатнашдилар. Хитобнома орқали Ёш хиваликлар Туркистондаги совет ҳукумати тартибини аҳолига шарият йўли билан тушунтириб, меҳнатқаш деҳқонларни ўз жойларидаги инқилобий комитетларга кириши, инқилобий комитетлар йўқ

С. 101-105; *Ҳамдамов Х.* Хива хонлигининг ағдарлиши ва Хоразм Совет Халқ республикасининг тузилиши. Т.: Ўзлавиношир. 1960. 56-60-бетлар.

¹ Ўзбекистон МДА. 125-фонд, 1-рўйхат, 609-иш, 37-варақ.

² Хоразм вилояти давлат архиви. 124-фонд, 1-иш, 1-30-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА. 72-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 66-варақ; Хоразм вилояти давлат архиви. 124-фонд, 1-иш, 37-варақ.

бўлса, уларни тузишга чакирадилар¹.

Марказдан узилиб қолган Туркистон совет республикасидан Ёш хиваликларнинг сўраган харбий ёрдами ижобий ҳал қилинмади. Шунда Полвонниёз Ҳожи Юсупов хонликдаги илгор фикрли кишиларнинг ва ўзининг душмани Асфандиёрхондан ўч олиш ва уни ўз иттифокчиси Жунаидхон қўли билан йўқ қилиш мақсадида Жуманиёз Султонмуродов ва Юсуф девонлар билан келишиб, Жунаидхонга етказишини сўраб, Юсуф девон номига хат ёзади. Хатда Полвонниёз Ҳожи Юсупов Асфандиёрхон Туркистон ХКС раиси Колесовдан Жунаидхон зулмидан халқни озод қилиш учун аскар сўраганлигини, Асфандиёр имзоси қўйилган хатни ўз кўзи билан кўрганлигини ва бу хабарни Чори орқали Жунаидхонга етказиш кераклигини айтади. Мақтубни ўқиб кўрган Жунаидхон ўғли Эшшига Асфандиёрхонни ўлдиришга буйруқ беради. Эшши, Ушокбек ва бошка саркардалар билан 1918 йил 1 октябрда Асфандиёрхонни ўз саройида қатл қилганлар². Жунаидхоннинг хонлик ҳудудида ўз билганича, мустақил сиёсат юргизишига Асфандиёрхон қаршилик кўрсата олмайдиган даражадаги кўғирчоқ ҳоким эди. Уни бошка бир хон билан алмаштириш зарурати йўқ эди. Шундай экан, вазият оғир бир шароитда Асфандиёрхонни Саид Абдуллахон билан алмаштириш нега керак бўлиб қолди?! Бизнинг фикримизча, Ёш хиваликлар уюштирган мақтуб Асфандиёрхоннинг ўлдирилишига асосий сабаб бўлиб хизмат қилган³.

Жунаидхон Ёш хиваликларнинг «сохта» мақтубини олгач, ундан Асфандиёрхонни йўқ қилиш учун фойдаланди. Аммо ўзи тўғридан-тўғри хонлик тахтига ўтира олмаслигини билган Жунаидхон хон авлодидан бўлмиш Саид Абдуллани тахтга кўтарди. Аслида эса ҳокимият унинг қўлида эди.

Хива хонлиги мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган (1918

¹ //Известия. 1918 йил, 30 октябрь №111.

² Ўзбекистон МДА. 125-И-фонд, 1-рўйхат, 609-нш, 37-парақ; Юсупов П. Қ. Уша асар, 177-179-бетлар.

³ Қарағ. Палвонов Н.Т. Хива жадқадари - Ёш хиваликлар ва Асфандиёрхон ўртасидаги муносабатларга доир янгича мулоҳазалар: тарих, мустақиллик, миллий ғоя (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). Т.: Академия, 2001. 229-231-бетлар.

йил январь - 1920 йил январь) икки йил давомида мамлакатни Жунаидхон бошкарди. 1918 йилнинг ёзи ва кузида Жунаидхон ўзига қарши чиққан барча кучларни шафқатсизлик билан бостириб, Амударёнинг ўнг қирғоғида ўрнатилган шўролар ҳукуматини йўқ қилишга қаттиқ ҳаракат қилди¹.

Ўз қўшини сафини мустаҳкамлаш мақсадида Жунаидхон Хива аҳолиси ичидан аскарликка яроқли қисмини мажбуран жалб қилди, деҳқонларнинг от-араваси, озик-овқати ва ем-хашагини тортиб олди. Шу тариқа унинг отлик аскарлари сони 4000 тага, «ўлжачилар» сони эса 6000 тага етди².

1918 йил сентябрь ойи ўрталарига келиб, Жунаидхон Амударё бўлимига қарши бир неча бор ҳужум уюштирди.

Жунаидхон ҳарбий хавфининг олдини олиш мақсадида Амударё бўйида Туркистон АССР томонидан қизил аскарлар қисмлари ҳам тузила бошланди. Петро-Александровск совети ҳамда Ёш хивалиқлар партияси раҳбарияти Туркистон мухтор совет республикасида ёрдам сўраб, Жунаидхонга қарши қизил аскарлар қисмини юборишни илтимос қилдилар. Унга жавобан Туркистон республикаси ҳукумати Чоржўйдан Петро-Александровскка Чоржўй ҳарбий комиссари Н.А. Шайдаков кўмондонлигида 100 кишилик қизил аскарлар отрядини жўнатди. Н.А. Шайдаков отряди 1918 йил 20 сентябрда «Верный» теплоходида Амударёдан сузиб, Петро-Александровск шаҳрига етиб келди. Унинг ўзи Амударё бўлимининг ҳарбий комиссари қилиб тайинланди.

1918 йил 19 сентябрда Туркистон Автоном Совет Социалистик республикасининг Хива ва Амударё ишлари бўйича фавқулодда вакили қилиб эсер, штабс-капитан В.П. Коноплев тайинланган. 1918 йил октябрь ойи охирида Коноплев 120 кишилик отряд билан Петро-Александровскка етиб келди. У шаҳар совети ва ҳарбий раҳбарликни ўз қўлига олди. Коноплев ташаббуси билан

¹ Ражабов Қ. Хоразмда истиқлол ҳаракати ва Жунаидхон. //Жамият ва бошқарув, 2000, №1, 36-43-бетлар.

² Погорельский И В. История Хивинской и Хорезмской Народной Советской Республики. 1917-1924. Л.: Университет. 1984. С. 85.

Урал казакларидан учта (хар бири 100 кишидан иборат) отлик отряд тузилиб, куруллантирилди. Улардан бирининг бошлиғи атаман Фильчев бўлган¹. В.К. Конопов шахсиятига ўша воқеалар иштирокчилари хотираларида яхши баҳо берилган². Айниқса, 1918 йил ноябрда Жунаидхоннинг Тўрткўлга ҳужумини қайтаришда унинг хизматлари, мудофаа бўйича қилган тadbирлари катта аҳамият касб этган. Лекин совет даври тарихшунослигида Конопов К.Осипов тарафдори, кейинчалик оқ гвардиячиларга ўтиб кетган хон сифатида таърифланади³. Умуман бу даврдаги тарихий шахслар фаолиятига баҳо берганда улар амалга оширган ишларга қараб ҳаққоний фикр юритмок даркор.

Петро-Александровск шаҳрида бўлаётган воқеалардан Жунаидхон тўла хабардор эди. Шунинг учун ҳам у тезлик билан ҳужум қилишга шошилди. У 1918 йил 24 ноябрда Петро-Александровскни қамал қилди. Қамал 11 кун давом этди. Жунаидхоннинг 7 та ҳужумини қайтариб, шаҳар ҳимоячилари 3 декабрда қарши ҳужумга ўтдилар. Жунаидхон отрядлари тартибсиз ҳолда Шаббоз томон чекина бошладилар. Бу жангда Жунаидхон 1700 га яқин аскардан ажралди⁴.

Петро-Александровск шаҳрини Жунаидхон ҳужумидан ҳимоя қилишда Жуманиёз Султонмуродов раҳбарлигидаги Ёш хивалиқлар партияси, яъни ҳужжатларда «Хива инқилобий партияси» деб аталган партия аъзолари катта ишларни амалга оширдилар. Улар ичидан кейинчалик Аҳмадjon Ибрагимов, Ваисов, В.Полвонниёзов каби Хива инқилобининг фаол иштирокчилари ва ҳарбий раҳбарлари етишиб чиқдилар.

Петро-Александровскни қамал қилиш билан бир вақтда

¹ Чепрунов Б. Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакии. // Қорақалпоғистон Республикаси (ҚР) ФА Тил ва адабиёт институти кутубхонаси, 14-фонд, 2-иш, С. 280.

² Рассказ красного партизана тов. Савицкого. //ҚР ФА тил ва адабиёт институти кутубхонаси, 14-фонд, 2-иш, С. 69-70.

³ Шляпин. Описание гражданской войны и октябрьской революции в Каракалпакии. //ҚР ФА Тил ва адабиёт институти кутубхонаси, 14-фонд, 2-иш, С. 11-25.

⁴ Чепрунов. Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакии //ҚР ФА Тил ва адабиёт институти кутубхонаси, 14-фонд, 2-иш, С. 292.

Жунаидхон Нукусга ҳам аскар юбориб, уни ўраб олган эди.

Амударё бўлимига Жунаидхон томонидан туғилаётган хавфни йўқ қилиш мақсадида Каспий орти fronti Чоржўй шаҳрида темирйўлчилар ва кўнгилчилар ҳисобига 250 кишилиқ отряд тўплаб, Чоржўй кенгаши аъзоси Наумов бошчилигида Петро-Александровскка ёрдамга жўнатди. Бу гуруҳ 1919 йил 28 март куни Чоржўй шаҳридан Амударё орқали пароходда келаётганида Питнак воҳасида Жунаидхон навкарларининг қаршилигига учраб, қаттиқ жанг қилдилар. Тошхўвузлик тарихчи олим Ғойибназар Непесовнинг ёзишича, бу жангда Жунаидхон навкарлари қатта талафот кўриб, 500 га яқин одамидан ажралган¹.

Питнак кексаларининг ҳикоя қилишича, 1919 йилнинг 28 март куни дарё бўйидаги жанг қуйидагича бўлган: Амударёнинг Туямўйин дарасида навкарлар томонидан отилган ўқлар кемага шикаст етказиб, бир қанча қизил аскарларни, шу жумладан отряд командири С. Наумовни оғир ярадор қилади. Шундан кейин, қизил аскарлар кишлоқнинг Оролча бува деб аталган жойига десант тушириб ҳужумга ўтадилар. Навкарлар талафот кўриб, кишлоқ ичкарасига чекинадилар. Пароходдаги тўплардан отилган ўқлар Питнакнинг марказига етиб келиб, аҳоли ўртасида қурбонлар юз беришига ва саросималикларга олиб келади. Улли Қанғлида ўз уйининг талаги (омборхонаси)га кириб яширинган «чўроғосининг» ёш боласи йиғлаб, русларга билдириб қўяди. Бу хонадоннинг 10 дан ортиқ ёшу қари, аёлу эркагини руслар отиб ташлаганлар².

Одамлар мачитларга, ноибхонага, қалъага йиғила бошлаганлар. Бу пайтда қизил аскарлар ҳужумини давом эттириб, Улли Қанғли элатида уйи олдида турган Кўчқор қўмойни отиб ташлайдилар ва кишлоқ йўлларида урушга алоқаси бўлмаган кишиларни ҳам отиб, кишлоқ марказига яқинлаша

¹ Непесов Г. Победа Советского строя в северном Туркменистане (1917-1936 гг.). Ашхбад, 1950. С. 69.

² Питнак кексаларидан Гулли момо Полёнова, уста Рўзим бобо, Сапар момо хотиралари Н.Полёнов ва С. Қурбонбоевлар томонидан ёзиб олинган. Муаллифларнинг дала ёзувлари. 1-дафтар, 7-11-бетлар.

бошлайдилар.

Ноибхонада тўпланган элат кадхудолари аскарларни қандай қилиб жўнатиш, қандай қилиб орқасига қайтариш хусусида маслаҳат қиладилар. Питнакнинг машхур бойларидан бири, руслар билан кўп йиллар алоқада бўлган, қишлоқда биринчи пахта заводини қурган Бобониёзбой тўпланганларга, биз қизил матодан байроқ ясаб, қизил аскарлар олдига чиксак, улар отишни тўхтатиб, орқасига қайтиб кетади, деб маслаҳат беради. Уларнинг байроғи ҳам қизил матодан қилинган, деб қизил байроқ кўтариб боришни мулла Ёқуб Шо ҳам таклиф қилади. Қишлоқнинг Қутлимуродоксоқол, Ниёзмат хатиб, Низомиддинэшон, Мадамин алакчи, Бобониёзбойлар бошчилигидаги кадхудолар совга-саломлар олиб, қишлоқ қалъасига Нурота мачити йўналишида келаётган қизил аскарлар олдига қизил байроқ кўтариб боришга келишадилар. Бироқ тинчлик истаб, осойишталик тилаб, байроқ кўтариб чиққан халқ вакиллари ҳужум қилиб келаётган қизил аскарлар томонидан бераҳмлик билан йўлнинг Ҳакка деб аталувчи қисмида отиб ташланадилар.

Шу ернинг ўзида қишлоқнинг 18 та аҳли ёвуз қизил империя сиёсати қурбони бўлдилар. Буни кўрган қишлоқ аҳолиси ҳар томонга қочишга, яширинишга мажбур бўлади. Қутуриб кетган қизил аскарлар йўлларида учраган, уйлар олдида турган, дарахтларга чиқиб, воқеаларни кўришга ҳаракат қилган одамларни ҳам отиб, қишлоқ марказидан қайтишади. Ўша кунги мудҳиш хунрезликларда Питнакдан 70 нафар одам ҳалок бўлади¹. Қишлоқ аҳолиси, беғуноҳ қурбон бўлганларнинг авлодлари ҳали-ҳануз қизил аскарларни, қизил империяни лаънатлаб, шаҳид бўлганларни хотирлайдилар.

Хива хони ва Жунаидхон ўртасида олиб борилган музокаралар кутилган натижа бермаганидан сўнг Ёш хиваликлар ҳаракатининг Пегро-Александровск, Тошкент ва Чоржўй қўмиталари Жунаидхон ҳокимиятини фақат қурол кучи билан

¹ Қурбонбоев С. Питнак тарихи. Урганч: Хоразм, 2001. 24-26-бетлар.

ағдарыш зарурлиги хақидаги қарорға келдилар.

Халқ орасида Ёш хиваликларнинг обрў-эътибори орта борди. Чунки улар хон истибдодини ағдаргандан сўнг халққа кенг эркинлик бериш, уни хонлар, рухонийлар ва босқинчилар зулмидан озод қилиш, ер ва сув билан таъминлаш хақида радикал ижтимоий-иқтисодий режаларни амалга оширишга ваъда бердилар. Улар Жунаидхонга қарши бўлган туркман уруғ-қабила бошликлари билан яқиндан алоқа ўрнатдилар. Хива хонлигининг барча ҳудудларида яширин иш олиб борувчи гуруҳлар туздилар, Петро-Александровскдаги Хива қочоқларини қуроллантира бошладилар.

1919 йил ёзига келиб Хивадан Петро-Александровскқа қочиб келганлар сони 20 мингтагача етди. Петро-Александровскдаги Ёш хиваликлар партияси комитети Жуманиёз Султонмуродов бошчилигида Хива демократик кучларини тўплаш марказига айланди. Бу марказ қочоқлардан ҳарбий отрядлар тузиб, Жунаидхон ҳокимиятини тугатишни мақсад қилиб қўйди¹. Ёш хиваликлар ва большевиклар партияси қизил аскарлар ёрдамида Хоразмда ҳокимиятни қўлга олишга интилишди.

Ёш хиваликлар халқнинг сиёсий онгини ўстириш, барча демократик кучларни бирлаштириш ва меҳнаткаш оммани хон зулмидан озод қилиш учун кенг ташвиқот олиб бордилар. Улар Амударё бўлимида сиёсий ва ҳарбий ҳолатнинг мустаҳкамланиб, Хива хонига қарши халқ ғазабининг кучайганлигидан оқилона фойдаландилар ва Хивада халқ ҳокимиятини ўрнатиш учун қатта тайёргарлик кўра бошладилар.

Бундай вазиятда Жунаидхон чекинди ва большевиклар билан сулҳ музокаралари бошлашга рози бўлди. Бироқ РСФСР хонлигининг ички ишларига аралашмасин ва Хива ҳудудидаги қўшинларини олиб кетсин, деб қўйган талаблари большевиклар сиёсати билан муроса қила олмаслигини ошқора

¹ Хоразм вилояти давлат архиви, 124-фонд, 1-иш. 25-варак.

намойиш этди¹. Иккинчи томондан, бу мустақил давлатнинг ҳаққоний талаби ҳам эди.

1919 йил 9 апрелда Жунаидхон Хива яқинидаги Тахта қалъасида жойлашган кароргоҳида РСФСР билан Хива хонлиги ўртасида яраш битим-шартномасини имзолади². Бу битимни тузиш учун келган совет ҳайъати аъзолари Луценко, Голубь, Христофоров, Фелько ва Туркия капитани Муҳаммад Козимбекдан иборат эди. Шартномага биноан, хонликдаги халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тан олинди, иккала томон ҳар қандай ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш, бир-бирларига вакиллар юборишни йўлга қўйиш, иккала мамлакат фуқароларининг сув ва қуруқликдаги барча йўлларда эркин ва хавф-хатарсиз ҳаракат қилишини, ўз ҳудудларида тижорат мақсадларида алоқа ўрнатишларини кафолатлаш мажбуриятини олган³. Ҳайъат аъзолари 27 апрелдагина Хива шаҳрига келиб, Саид Абдуллахон билан учрашдилар ва қуйидаги масалаларни муҳокама қилдилар:

1. Миссияга Хива ҳудудида ғалла, гуруч, мол сотиб олиш учун хоннинг руҳсат бериши тўғрисида.

2. Амударёни кечиб ўтадиган кемалар ҳаракатини тиклаш тўғрисида.

3. Чоржўй-Петро-Александровск йўлидаги телеграфни тиклаш тўғрисида.

4. Керосин ва нефть сотиш ёки бу маҳсулотларни Хива орқали

Астрободдан сотиб оладиган миссияга хоннинг воситачилиги тўғрисида.

5. Ҳар иккала давлат фуқароларининг Амударёдан эркин ўтиб юриши тўғрисида.

6. Тинчлик шартномаси тузилганидан кейин жиноят қилиб,

¹ Ражаплова Р.Е. Сурунги йиллар //Хива минг гумбаз шаҳри. Т.: Шарқ, 1997. 46-47-бетлар.

² Ражабов Қ. Жунаидхон //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 3. Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2002. 639-бет.

³ История Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т.: Фэн, 1976. С. 159.

Хива хонлигида кочиб юрган рус фукароларини Хива ҳукумати томонидан Совет ҳукуматига топширилиши тўғрисида.

Бу моддалардан фақат учинчисига, яъни телеграфни тиклаш тўғрисидаги моддага кониқарли жавоб олинди, бошқа барча масалалар тўғрисида бирор натижага эришилмади. Хива хонининг ҳукумати Хива ҳудудига совет кишиларининг келишлари ва агитация қилишларини мутлақо истамади¹. Чунки ҳар қандай ташвиқот Хивадаги мавжуд ҳукуматга қарши қаратилган бўлиб, совет Россияси ҳам подшо Россияси каби Хоразмни ўз таъсир доирасида саклаб қолишини истарди. Бу эса иккала давлатнинг ҳам ўзаро дўстликни мустаҳкамлашни истамаганлигини тахмин қилишга асос бўлади. Шунинг учун ҳам шартнома шартлари амалда бажарилмади.

Битим тузилганидан кейин турк капитани Козимбек туркман суворийларини аскарликка олиш, улардан Ашхобод (Закаспий) фронтига юбориладиган отряд тузиш учун Хивада қолди. Гап шундаки, 1919 йил май ойида Закаспий fronti штаби совет вакилидан Хива хонига мурожаат қилишни, Хивадан 700 суворийни аскарликка олиш ва Чоржўй орқали уларни Ашхобод фронтига юбориш тўғрисида рухсат олишни сўраган эди. Бу илтимосни Хива ҳукумати бажарди ва 2000 суворий тўплади, шулардан 1200 киши Тажанга, 800 отлик Чоржўйга юборилмоқчи эди. Май охирида бу суворийларни кўриқдан ўтказиш учун Совет миссияси Хивага таклиф қилинди. Туркман бошлиқлари ҳар бир суворийга дарҳол 500 тадан патрон беришни, кунига 100 рублдан 40 кунлик маошни олдиндан тўлашни ва бунинг устига 4 та пулемёт ва 2 та тоғ замбараги ҳамда миссиянинг ўз замбаракчиларини ажратишни талаб қилдилар. Туркман бошлиқлари суворийларнинг мусулмонларга қарши уришмаслиги ҳамда аҳолини талашга рухсат берилмаслиги тўғрисида огоҳлантирдилар².

Ушбу ҳужжат ва 1919 йил май ойида Туркистон

¹ Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 200-иш, 144-147-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 200-иш, 144-147-варақлар.

республикаси ташки ишлар комиссарининг Хива хони Саид Абдуллахонга юборган хати¹ ҳамда 1919 йил 19 июндаги А.Ф.Христофоровнинг Туркистон Марказий ижройи кўмитасига юборган хабарномаси² шуни кўрсатадики, совет ҳукумати Хивани ўз таъсири доирасида саклаш, унинг кучларидан ўз душманлари бўлмиш ок гвардиячиларга қарши курашда фойдаланиш, биринчи имконият пайдо бўлиши билан хонлик худудида совет ҳукуматини ўрнатишни мақсад қилган.

Битим тузиш орқали Хива хонлигини мустақил давлат, деб таниб, аслида бу ерда эски подшо ва Муваккат ҳукумат вакилларининг таъсирини йўқотиш, Хива хонлиги худудида ок гвардиячилар эркин юришларининг олдини олиш ҳам эди.

1919 йил ёзида большевиклар Россияси билан Хива ўртасидаги муносабатлар янада кескинлашди. Жунаидхон Россияга қарши Бухоро амири Саид Олимхон билан ташки сиёсий иттифок тузди. Иккала хонликда ялпи сафарбарлик эълон қилинди³. Лекин Жунаидхон ўз ҳукмронлиги даврида кўшни давлатлар билан тинчлик ва тенглик сиёсатини олиб бориш у ёқда турсин, ҳатто мамлакат ички сиёсатида ҳам тинчликни барқарор қила олмади. Чунки Хива хонлигида рус кўшинлари бўлган пайтда туркман уруғ оксоқоллари рус аскарлари ва хонлик тузумига қарши курашда Жунаидхонни энг таниқли ва машхур, деб тан олган бўлсалар, бу хавф йўқолгач, тинчлик пайтида Жунаидхон (ҳарбий вақтда энг машхур ва севимли сардор) ҳам оксоқоллар кенгашида бошқа уруғ бошликлари катори ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам ҳокимият эгалланиб, тинчлик ўрнатилгач, юқорида айтганимиздек, човдур, машрик, укуз-салах, қорадошли, кўлли ёвмут, оксалах, имройли каби туркман уруғ бошликлари Жунаидхонга бўйсунмай кўйдилар ва бу ҳарбий тўқнашувлар бўлишига олиб келган эди.

Кўпроқ ўзбек аҳолиси устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатган

¹ Ўзбекистон МДА. 2786-фонд, 1-руйхат, 31-иш, 512-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-руйхат, 1217-иш, 17-варақ.

³ *Ражабов К.* Хоразмда истиқлолчилик ҳаракати ва Жунаидхон. //Жамнат ва бошқарув. 2000, №1. 37-38-бетлар

Жунаидхон улар орасида ҳам тўла мавқега эга бўла олмади. Тоза маҳрам, Давлатмурод маҳрам, ака-ука Бакқоловлар каби савдо-саноат соҳаси вакиллари ва йирик бойлар Жунаидхонга яқинлашдилар ва унинг хизматини сўзсиз бажардилар.

Жунаидхон ўз якка ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун қаттиққўллик ва зўравонлик билан олиб борган сиёсати, аксинча, у хоҳламаган ҳолда муҳолифатнинг - Ёш хиваликлар партиясининг мавқеини кучайтирди.¹

1919 йил ёзига келиб Амударё бўлимида, умуман Туркистон Республикасида сиёсий аҳвол анча кескинлашди. Амударё бўлимининг шимолий қисмида, Заир деган аҳоли яшайдиган манзилда казак атамани Фильчев ҳамда йирик қорақалпоқ мулкдори Хон Махсум бошчилигида совет ҳукуматига қарши чиқишлар уюштирилди. Заирдаги атаман Фильчев юзлик отрядини қуролсизлантириш ҳамда Чимбой советини мустаҳкамлаш учун А.Ф. Христоворов раҳбарлигида 17 кишилиқ фавқулодда комиссия ҳамда 80 кишилиқ байналминалчилар қуролли отряди юборилди. Лекин кўзғолончилар фавқулодда комиссиянинг 17 аъзосини ҳам ушлаб, отиб ўлдирди. Тез орада кўзғолончилар Амударё бўлимининг шимолий қисмини, Нукус, Заир, Мўйноқ орасини қўлга киритдилар. Кўзғолончилар босиб олган ҳудудда атаман Фильчев бошлиқ ўз ҳукуматини туздилар. Жунаидхон бу ҳукуматни дарҳол тан олди ва у билан яқин алоқа ўрнатди.

1919 йил 17 августда Н.Шайдаков раҳбарлигида Петро-Александровскка кизил аскарлар отряди етиб келди. Шайдаков Кавказ орғи фронтига қаршли Хива аскарлар гуруҳининг кўмондони қилиб тайинланди. 1919 йил сентябрда Петро-Александровск шаҳрида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Шаҳар совети инқилобий кўмитага айлангирилиб, унинг бошлиғи қилиб Н.Шайдаков тайинланди. 1919 йил сентябрда Оренбург fronti тугатилиб, кизил аскарларнинг бир қисми Чоржўйдан Петро-Александровскка юборилди.

¹ Ражабов К. Хоразмда истиқлолчилик ҳаракати ва Жунаидхон //Жамият ва бошқарув. 2000. №1. 37-38-бетлар.

1919 йил 12 октябрда Россия оқ гвардиячи кўшинларининг кўмондонлари генерал-лейтенант Дутов ва генерал-майор Зайцев имзолари билан «Муслмон партизан» отрядларининг бошлиғи Жунаидхонга мактуб жўнатилган¹. Мактубда большевиклар Германия томонидан жўнатилган банда, улар дин ва шариятни оёқ ости қилиб, талончилик билан шуғулланувчи гуруҳ эканлиги қайд қилинади. Улар халққа ваъдалар бериб, халқни алдаб, ўз ваъдаларини бажармайдиган гуруҳ эканлиги уқтирилади. Жунаидхоннинг Оренбург казак отрядлари юзбошиси лавозимига тайинланганлиги айтилади. Жунаидхонга ўз кўшинларини қизил Туркистонга қарши йўллашни катта оға, Оренбург кўшинлари бошлиғи сифатида Дутов буюради. Ушбу буйруқ ва мактубни биргаликда таҳлил қилган кўпчилик тарихчилар² Жунаидхоннинг Колчак билан алоқалари ҳақида ноҳолис фикрлар баён қилишади. Аслида худди советлардек, Колчак ҳукумати ҳам Хива хонлигини ўз таъсир доирасида сақлаш ва Жунаидхон кучларидан совет ҳукуматига қарши курашда фойдаланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Хива ҳукумати эса тенглик асосида ҳар қандай ўзаро муносабатларни ўрнатиш ва алоқаларни йўлга қўйишга тайёр эди. Ҳатто ўнг киргок Амударёнинг қуйи оқимида Фильчев ва Хон Махсумларнинг 1919 йил охирларида тузган ҳукуматини ҳам тан олган бўлса-да, ташқи сиёсатда мустақил субъект сифатида ўз ўрнини тўла эгаллай олмаган Саид Абдуллахон ва Жунаидхон ҳукуматлари ички сиёсатда ҳам, турли миллат, элат, уруғлар ва табақалар орасида ҳам ишончли таянчга эга бўла олмади. Бу эса Хива хонлиги аҳолисининг аҳволига ҳам оғир таъсир кўрсатди. Бундан большевиклар унумли фойдаланишди.

Хоразмда юз берган инқилобий ўзгаришларнинг фаол

¹ Ўзбекистон МДА. 2786-фонд, 1-рўйкат, 39-иш, 205-208-варақлар.

² Ҳамдамов Х. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши. Т.: Ўздавнатр, 1960. 75-76-бетлар; Янв қаранг: Хоразм тарихи, II жилд. Урганч: Хоразм, 1997. 24-бет.

иштирокчиларидан бири ушбу сўзларни ёзганида ҳақ эди: “1918-1919 йиллар Хива хонлиги аҳолиси учун оғир синов йиллари бўлди. ...тинч ва меҳнаткаш аҳоли зулм ва ҳақсизликлар домида қолган эди”¹.

Айнан шу вазият 1919 йил ноябр ойининг бошларида Илонли, Кўҳна Урганч, Хўжазли бекликларида большевикларнинг тазйиқи билан Жунаидхон сиёсатига қарши кўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди. Кўзғолонга Қўшмамедхон, Ғулом Алихон, Шомурод Бахши, Яхшигалди ва бошқа туркман уруғ бошлиқлари бошчилик қилганлар. Бунга Ёш хиваликларнинг ташвиқот ва тушунтиришлари тўртқи бўлган эди. Чунки 1919 йил октябр ойида Орол денгизи атрофидаги туркманлар йўлбошчиси Қўшмамедхон билан Ёш хиваликлар партияси кўмитаси раҳбарияти битим тузган эдилар. Бу битимга Шомурод Бахши, Ғулом Алихонлар ҳам қўшилганлар². Бу ҳақда мулла Жуманиёз Султонмуродов Тошкентдаги Ёш хиваликлар Марказий кўмитасига шундай хабар берган эди: «Хива тарафдан машҳур Ғулом Али, Илонлидан Мулла Наврўз, ҳам Ҳасанхон келган. Қўлли ёвмут Қўшмамедхондан машрик Мулла Ўрозлар келганлар. Булар келиб, Тўртқўл ҳукуматидан аскар сўраганлар»³.

Агар Ёш хиваликлар аскар билан Хива томонга ўтсалар туркманлар ўз аскарлари билан улар тарафида туриб, Жунаидхонга қарши курашишларини билдирганлар. Уларнинг қуролли кучлари 2000 кишидан иборат бўлган. Ёш хиваликларнинг қуролли кучлари бу пайтда 500 дан ортиқ бўлмаган. Уларга ТАССР дан қурол олишда Ёш хиваликлар партиясининг Тошкентдаги Марказий кўмитаси, айниқса, Полвонниёз Ҳожи Юсупов кўп ҳаракатлар қилган. Ниҳоят, Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошқа бир давлатдан қурол сўрашимизга руҳсат берингизлар, деганидан кейин Туркистон АССР МИК Ёш хиваликлар ихтиёрига 500 та милтиқ ажратиш ҳақида қарор қабул қилган¹.

¹ Сборник статей к 10-летию Бухарской и Хорезмской революции. Т. 1930. С. 23.

² Ҳандамов Х. Ўша асар, 79-бет.

³ Юсупов П. Н. Ёш хиваликлар тарихи. 189-бет.

Кўзғолон натижаси қандай бўлиши мавжуд вазиятга, иттифокчиларнинг қанчалик бир-бирига мувофик ҳаракат қилишига боғлиқ эди. Чунки Жунаидхонда яхши қуролланган ҳарбийлар кўпчилик бўлиши билан бирга, у Урал казакларидан ёрдам олиши ҳам мумкин эди. Бу эса кўзғолончиларнинг аҳволини янада оғирлаштирарди. Шунинг учун ҳам улар Ёш хиваликлар партиясидан ва улар орқали Туркистон АССР раҳбарларидан ёрдам олишга тайёр эдилар. Асосий мақсад Жунаидхонни орадан олиб ташлаш бўлиб, ундан кейин Хивада қандай ҳокимият бўлишини бу сиёсий кучларнинг ҳар қайсиси ўзича тасаввур қилар эдилар.

Бу ҳақда 1919 йил 12 декабрда Туркистон кўшинлари разведка бўлими бошлиғи Заремба, кўзғолон яна эски аҳволнинг тикланиши ёки бир хоннинг иккинчи хон билан алмашинуви билан ҳам яқунланиши мумкин, деб хабар берган эди.²

Кўпгина туркман уруғ оқсоқолларининг Жунаидхонга бўйсунмай қўйиши ва улар номидан Мулла Ўроз Хўжамухаммадовнинг Тўрткўл ва Тошкентга ёрдам сўраб келиши, айниқса, РКП(б) мусулмон ташкилотлари ўлка бюросининг Петро-Александровскдаги Хива ишлари бўйича ишончли вакили Шайхиддин Ҳасановнинг 4 ноябрда Хивада Жунаидхонга қарши кўзғолон бошлаганлиги тўғрисидаги хабари³ совет тарихчилари томонидан Хива пролетариатининг хонлик режимига қарши курашни бошлаб, совет ҳукуматидан ўзлари ёрдам сўраган, деб баҳоланишига асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бу билан улар мустақил давлат ҳудудига совет кўшинларининг бостириб кирганлигини оқлашга ҳаракат қиладилар⁴. Аслида бу хабар 1919 йил 3 ноябрда Ёш хиваликлар ва инқилобий кўмитанинг қўшма мажлиси қарори асосида берилган эди. Мажлис Жунаидхон ва унинг тарафдорларига қарши барча инқилобий кучларни бирлаштирган ҳолда ҳаракат қилишга қарор қилади. Айнан

² Юсупов П.Н. Кўрсатилган асар. 189-бет.

¹ История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. Т.: Фан, 1976. С. 26.

² Юсупов П.Н. Ўша асар. 22-бет.

³ Маъмур ишнинг адабиётлар рўйхатидаги Н Қалаидаров, К.Б.Мухаммадбердиев, Г.Б.Скаловларнинг асарларига қаралсин.

шу куни Туркистон АССР МИК Хива ишлари бўйича ўзининг ишончли вакилликка Адимбоев, Солдатов ва Ҳасановларни тасдиқлаган эди¹. 15 ноябрда эса МИК Хивадаги резиденциясини тутатиб, Петро-Александровскда инқилобий кўмита тузиш тўғрисида қарор қабул қилган².

Амударё бўлими инқилобий кўмитаси раиси Солдатов Туркистон АССР МИКга 6 декабрда Хивадаги Совет ҳукумати вакилликни тутатиб, унинг вазифасини ўзига олганлиги ҳақида хабар қилади³.

1919 йил 18 ноябрда БМИК Турккомиссияси ва республика инқилобий ҳарбий кенгаши хон тузумига қарши кўтарилган Хива қўзғолончиларига ҳарбий ёрдам беришга қарор қилди. 20 ноябрда эса Г.Б. Скаловни РСФСРнинг Хивадаги тўла ҳуқуқли вакили қилиб тайинлади. Н.М. Шчербаков эса Хива аскарлар гуруҳининг бош кўмондони қилиб тайинланди. Улар 30 ноябрда Петро-Александровскка етиб келдилар. 11 декабрда Амударё инқилобий кўмитаси Солдатов раислигида қайта ташкил этилди. Унинг аъзолари қилиб Скалов, М.Балжонов, Ш.Ҳасанов, А.Макаев, котиблари Линде ва Митинлар тайинландилар⁴.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, 1919 йил охирида Хивадаги вазият, ундаги сиёсий кучлар ва ташкилотларнинг жойлашуви ҳамда мақсадлари қуйидагича эди:

1. Жунаидхон ва унинг тарафдорларининг мақсади ҳарбий куч билан ўз ҳокимиятини сақлаб қолишдан иборат эди.

2. Хива хони ва унинг амалдорлари Жунаидхон кучларига таянган ҳолда ўз мавқеларини, яъни хонлик бошқарув тузумини сақлаб қолишни ўйлар, ҳатто Жунаидхон тарафида туриб курашиб, енгилган тақдирда бизни Жунаидхон курашга мажбур қилди, деб айтишга келишиб ҳам қўйган эдилар.

3. Баъзи туркман уруғ ва қабила бошлиқларининг мақсади

¹ Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-руйхат, 229-иш, 42-варақ.

² Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-руйхат, 229-иш, 55-варақ.

³ Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-руйхат, 1219-иш, 152-варақ.

⁴ *Кошанов Б Сейтназаров М. Революция? Вторжение? События в Хивинском ханстве (1919-1920гг.)*. Нукус: Билим, 1997. С. 15.

асосан Жунаидхонни ағдариб, унинг ўрнини ўзлари эгаллашдан иборат эди.

4. Ёш хиваликлар партияси ва уларга эргашган миллий буржуазия, ўрта табака вакиллари, зиёлилар, диний уламоларнинг бир қисми ҳар қандай кучга, айнан шу вазиятда Туркистон совет ҳукумати ва унинг кизил армия кўшинларига таянган ҳолда Жунаидхон ҳукмронлигига барҳам бериш, мамлакатда тубдан демократик ўзгаришларни амалга оширишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эдилар.

5. Урал казаклари, оқ гвардиячилар қандай бўлмасин Хивани ўз таъсири доираларида сақлаб туриш, унинг Россия тасарруфидан чиқиб кетмаслигини таъминлашдан иборат мақсад билан Хивадаги воқеаларни кузатиб турдилар.

6. Совет ҳукумати, большевиклар партияси ва ундаги барча оқимларнинг мақсади ҳам Хива хонлиги ҳудудини ўз ҳукмронлиги доирасига киритиш ва унинг бойликларини талаш, хом ашё етказиб берувчи минтақа сифатида сақлаб туриш бўлиб, бу йўлда ҳар қандай сиёсий ташкилот билан олдин иттифокда бўлиш, мақсадга эришилгач, иттифокчиларни йўқ қилиб, ўзларининг мутлоқ ҳукмронликларини таъминлаш эди.

7. Меҳнаткаш Хива аҳолиси бу сиёсий курашлардан жуда узоқ бўлиб, ҳукумат тепасидаги ўзгаришларга унчалик аҳамият бермас эдилар.

8. 1919 йил охирларидаги сиёсий вазият Ёш хиваликлар, большевиклар, туркман қабила ва уруғ бошлиқларининг иттифоқини ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилишларини талаб этар эди. Айнан шу иттифок Хива ҳудудига кизил аскарларнинг босқинчилик ниятида кирганлигини ҳаспўшлашга имкон берарди. Айнан шу иттифок Жунаидхон кучларини енгиб, Хива хонлигининг ағдарилишига замин яратди. Айнан шу иттифок туркман меҳнаткаш аҳолиси билан ўтроқ ўзбек аҳолиси орасидаги муносабатни яхшилади. Айнан шу иттифок Хоразмдаги демократик ўзгаришларни бошлаб берди. Айни

пайтда Хоразм воҳасини (ўзбек қишлоқлари, туркман ва қорақалпоқ овуллари) советлаштириш ҳамда руслаштириш жараёнлари бошланди.

4. ХХСР ҳукумати: унинг таркиби, турли сийёсий гуруҳларнинг ўзaro фаолияти

1919 йил апрель ойида Тахта шартномаси тузилиб, Совет ҳукумати Хива хонлигида ўзининг тўла ҳуқуқли ваколатхонасини очди. Совет ҳукуматининг Хива хонлиги ишлари бўйича дастлабки ваколатли вакили Христофоров эди. Унинг вафотидан кейин Туркистон АССРнинг Хивадаги тўла ҳуқуқли вакили қилиб Солдатов тайинланди¹. Турккомиссиянинг 1919 йил 20 ноябрдаги махсус қарори билан Г.Б.Скалов РСФСРнинг Хивадаги тўла ҳуқуқли вакили қилиб тайинланган². Айнан ушбу вакиллар Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразмда янги ҳукумат тузилишида катта роль ўйнаганлар.

Г.Б.Скалов, Г.И. Бройдо, А.Измаилов, Р.Шокиров, Башмаков, Сафонов, Бик, Иоффе каби РСФСР ва Турккомиссиянинг Хивадаги мухтор вакиллари Хоразмдаги большевиклик ўзгаришларни тўла бошқариб турдилар.

Жумладан, Г.Б. Скалов буйруғи билан совет кўшинлари 1919 йил 25 декабрда мустақил Хива хонлигига бостириб кирдилар. Булар билан Ёш хиваликлар партияси инқилобий кўшинининг бўлганлиги ҳамда Хива ишчилари ҳаракатини ташкил қилиш бўйича ўлка бюросининг ваколатли вакили Хасановнинг 1919 йил 4 ноябрдаги хабари³ большевиклар учун Хива хонлигини босиб олишдек асосий мақсадларини ҳаспўшлаш, Хоразм меҳнатқашлари талаби билан уларга ёрдам бериш, уларни

¹ Ўзбекистон МДА. 17-И-фонд, 6-руйхат, 1219-иш, 152-варақ.

² *Лагорельский И.В.* История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики. Л.: Университет. 1984. С. 101.

³ История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. Т.: Фан, 1976. С. 22.

зулм ва зўрликдан озод қилиш учун Хоразм ҳудудига кирдик, деб айтишларига асос бўлди. Ҳолбуки, большевиклар ўз иттифокчиларига ёрдам бериш, уларни етарли ўқ-дори нарида турсин, ҳатто озиқ-овқат билан ҳам тўлик таъминламаганлар. Туркман қабила ва уруғ бошлиқлари Қўшмамедхон, Нургалдихон Муҳаммад Аён, мулла Беркел, Ғулом Алихон ва бошқалар Скалов ва Шербекков отрядлари томонга ўтиб, Жунаидхонга қарши курашганларида ҳатто уларга ўзлари босиб олган ҳудудларида талончилик қилишига ҳам маълум маънода ружсат берилган. РСФСР ҳукуматининг Хивадаги фавкулудда ва мухтор вакили Г.И.Бройдо 1920 йил март ойида Петро-Александровск (Тўрткўл) шаҳрида қизил армия жангчиларидан 63 та асирларни озод қилганлиги ва 2 апрелда Қўшмамедхон, Ғулом Али Бахши ва бошқа сардорлар билан бўлган йиғилишда туркманлар орасида ўзбек, козок, қорақалпоқ асирлари борлигини аниқлаб, уларни ўз ихтиёрлари билан жойларига қайтариб юборишни талаб қилади¹. Ғулом Али, биз Скалов ва Шайдаков билан келишиб, қўлни-қўлга ташлаганмиз ва уруш пайтида кўплаб туркман асирларини олиб кетишган, марҳамат, улар ҳам бизнинг аёлларимизни қайтаришсин, деса Қўшмамедхон ҳам биз РСФСР вакиллари билан келишган эдик, шунинг учун ўлжалар олдик, энди аёлларни қайтарганимиз билан уларни ўз оилалари қабул қилмайди, деб баҳона қилади. Г.И.Бройдо асирларни олиб бориб, Хивага топширинг, суд орқали уларни истагига қараб оилаларига қайтарамиз, бўлмаса тикув цехи очиб, уларга алоҳида жой ажратамиз, дейди². Шу билан бирга, Тахта шаҳридаги Жунаидхоннинг қатта кўрғони тўла талон-торож қилиниб, вайрон этилган эди³.

Совет даври тарихшунослигида қизил аскарлар Хива

¹ *Раджабов К.К.* Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). Автореферат дисс... докт. ист. наук. Т, 2005. С. 40.

² *Кошанов Б., Сейтмазаров М.* Революция? Вторжение? События в Хивинском Хаистве (1919-1920 гг.). Нукус: Билим, 1997. С. 27-28.

³ *Юсупов П.Х.* Ёш хивалиқлар тарихи. Урганч: Хоразм, 2000. 198-бет; *Кошанов Б., Сейтмазаров М.* Ўша асар, 28-бет.

худудига киришдан оддин Амударё бўлими инкилобий кўмитаси (Ревком) раиси Хоразм аҳолисига улар ерида кизил армиянинг дўстона харакати тўғрисида мурожаатнома қабул қилган, деб ёзишарди. Аслида эса бу мурожаатнома 1920 йил 7 февралда, Хива хони ағдарилганидан сўнг қабул қилинган¹. 8 февралда эса «Известия Турк ЦИКа» газетасида РСФСР ишчи ва деҳқонларига Ёш хиваликлар инкилобий кўмитасининг мурожаатномаси сифатида босилиб чиққан эди².

Иттифоқчилар ва кизил армиянинг Хива худудига олиб борган ҳарбий харакатлари тўғрисида доимо Тошкентга хабар юбориб турилгани қайд қилинса-да, Турккомиссиянинг айниқса ташқи алоқалар бўлими бошқарувчиси Г.И. Бройдо учун ҳам совет кўшинларининг Хива хонлигига бостириб қирилганлиги тасодифий ҳолдек бўлиб туюлган³.

Жунаидхон кўшинларини мағлубиятга учратган инкилобий кўшинлар 1920 йил 1 февралда Хива шаҳрига киришди. Бу пайтда Саид Абдуллахон ва унинг амалдорлари бирон қаршилиқ кўрсатмадилар. Чунки Г.Б.Скалов бошлиқ кизил аскарлар Янги Урганчда Жунаидхон кўшинларини мағлубиятга учратгач, хон вакиллари бизни сизларга қарши урушишга Жунаидхон мажбур қилди, деб хон номидан суҳб сўраганлар, Г.Б.Скалов эса сизлар ўз ватанларингизда бўлиб туринг, деб уларни қайтариб юборган эди⁴.

1920 йил 1 февралда Саид Абдуллахон кизил аскарлар ва Ёш хиваликлар талаби билан тахтдан воз кечганлиги тўғрисидаги манифестни имзолади. 2 февралда манифест халққа ўқиб эшиттирилди ва мажлис чақирилгунга қадар ҳокимият Муваккат инкилобий ҳукумат кўлига ўтганлиги эълон қилинди.

Хоразмдаги янги Муваккат ҳукумат таркиби инкилоб

¹ История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. Т.: Фан. 1976. 27-28-бетлар.

² Ўша жойда, 28-29-бетлар.

³ *Погорельский И.В.* История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики (1917-1924 гг.). Л., 1984. С. 111.

⁴ *Юсупов П.Х.* Ёш хиваликлар тарихи. Урганч: Хоразм, 2000. 196-бет.

ғалабаларини таъминлашда иштирок қилган кишилардан, шу билан бирга Хива хони тавсияси ҳам инobatга олиниб, куйидаги таркибда тузилди:

1. Мулла Жуманиёз Султон Муродов - Ёш хиваликлар фиркаси Тўрткўл кўмитасининг раиси, завод эгаси бўлган, Муваккат инкилобий ҳукумат раиси.

2. Матпанобой Мадрахимов - шаҳар халқи ва савдогарлар номидан аъзо, Ёш хиваликлар партияси аъзоси.

3. Одамохун Ортиков - уламолар томонидан аъзо.

4. Мулла Ўроз Хўжамухаммедов - Кўшмамедхон Сапиев (Туркман қабила сардори) томонидан аъзо.

5. Мулла Наврўз Рўзибоев - Ғулом Алихон Баходир (Туркман қабила сардори) томонидан аъзо¹.

Муваккат инкилобий ҳукумат ҳар ҳафтада камда иккитадан мажлис чакириб, энг муҳим масалаларни кўриб, муҳокама қилиб борди. Бу кўмита 2 ой давомида ҳам конун чиқарувчи, ҳам ижро қилувчи ҳокимият вазифасини расмий равишда бажарди. Аслида эса ҳукумат раҳбарлари ҳар бир кизил аскар югурдагига айланиб, фақат қўшин таъминоти билангина шуғулланганлар. Муваккат инкилобий ҳукумат раҳбарлари давлат маъмурий бошқарув тизимини ишлаб чиқа олмадилар. Чунки ҳукумат маъмуриятни сайлаш ёки тайин қилиш масаласини ҳал этишда иккиланиб қолди. Айни пайтда жойларда ҳокимиятни бошқаришга лаёқатли кадрлар ҳам йўқ даражада эди. Шунинг учун ҳам хонлик даври маъмурлари, беклари жойлардаги ҳокимлик лавозимларига тайинландилар. Ҳукумат давлат ҳокимиятини қайта қуриш ишларини секин бажарди.²

Бу вақтда Полвонниёз хожи Юсупов бошлиқ Ёш хиваликлар партияси Марказий инкилобий кўмитаси аъзолари Тошкентда эди. Улар Г.И. Бройдо билан 4 мартда Тошкентдан чиқиб, март ойининг охириларида Хивага етиб келишган. Г.И. Бройдо

¹ Ўзбекистон МДА. 71-Р-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 11-варақ; *Матқаримов М. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, номиллари ва иқтисоди.* Урганч, 1993. 14-бет.

² *Ҳамдамов Х. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм Совет Халқ Республикасининг тузилиши.* Т.: Ўзбекистон, 1960. 82-83-бетлар.

жойлардаги воқеалар билан танишиб, Муваккат ҳукумат аъзолари ва халқчида катта таъсирга эга бўлган бошқа етакчилар - Бобооҳун Салимов, Қўшмамедхон Сапиев қабилар билан суҳбатлашиб, хақиқий аҳволни ўрганди. Шундан кейин Г.И.Бройдо 7 апрелда Хивада Муваккат ҳукумат аъзоларининг кенгайтирилган мажлисида қатнашиб, нутқ сўзлайди ва нозирликлар тайинлашни маслаҳат беради¹. Чунки хон ҳокимияти ағдарилгани билан жойларда ҳеч қандай ўзгариш қилинмаган эди.

Г.И.Бройдо ўз нутқида Хоразмдаги мавжуд аҳволга баҳо бериб, Муваккат инкилобий ҳукумат ҳеч иш қилмаганлигини таъкидлаб, совет Россияси хонлик тузумини ағдарилганда қандай роль ўйнаган бўлса, янги тузумни ўрнатишда ҳам шундай ёрданини аямаслигини қайд қилади ҳамда маданият ва маориф, ҳарбий, халқ хўжалиги, молия, олий муфаттиш (назорат), адлия, хорижия нозирликларини тузиш, уларнинг вазифаларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Ҳукумат аъзоси Одамоҳуннинг: «Бу ишлар шариятга тўғри келадими?» - деб берган саволига Қуръон китобидан мисоллар келтириб, шариятга мослигини исботлайди. Полвонниёз ҳожи Юсуповнинг, бизга қонунлар тузишда ёрдам беришингизни илтимос қилардик, деган сўровига, ёрдам бермасак, ўз ишимизни охирига етказмаган бўлардик, деб жавоб қайтаради².

1920 йил 9 апрель куни муваккат инкилобий ҳукумат ишини яхшилаш мақсадида унинг таркибида нозирликлар ташкил қилинди. Айрим ҳукумат раҳбарлари нозир ҳам бўлган эдилар. Бунга сабаб, сиёсий вазиятни англаб, давлат ташкилотларини бошқариш салоҳиятига эга бўлган, саводли кадрлар жуда кам эди. Уларнинг таркиби қуйидагича бўлган:

Муваккат инкилобий ҳукумат раиси Мулла Жуманиёз Султонмуродов, хорижия (ташки ишлар) ноziри вазифасини ҳам бажара бошлади, Ёш хиваликлар партияси раҳбарларидан;

¹ Ўзбекистон МДА. 2786-И-фонд, 1-рўйхат, 39-нш, 48-60-варақлар; История Хорезмской Народной Советской Республики. Т.: Фан, 1976.

² Ўзбекистон МДА. 2786-И-фонд, 1-рўйхат, 39-нш, 48-60-варақлар.

Одамохун Ортиқов - муваккат инқилобий ҳукумат раисининг ёрдамчиси, шаҳар уламоларидан вакил; Мулла Наврӯз Рӯзибаев-муваккат инқилобий ҳукумат котиби, Ёш хиваликлар партияси аъзоси; Мулла Ўроз Хўжамухаммедов-муваккат инқилобий ҳукуматнинг котиби ёрдамчиси, Ёш хиваликлар партияси аъзоси; Матпанобой Мадрахимов - молия нозир, Ёш хиваликлар партияси аъзоси, шаҳар савдогарлари номидан вакил; Шайхутдин Ҳасанов- ҳарбий нозир, Хива инқилобий кўмитаси аъзоси бўлиб ишлаган; Полвонниёз ҳожи Юсупов-олий муфаттиш (давлат назорати) нозир, Ёш хиваликлар фирқасининг аъзоси ва асосчиларидан бири; Эшчонқори Жабборкулов - халқ хўжалиги нозир, Ёш хиваликлар фирқаси аъзоси; Мулла Бекчон Раҳмонов - халқ маданияти ва маорифи нозир, Ёш хиваликлар фирқаси аъзоси; Бобоохун Салимов-адлия нозир, Ёш хиваликлар фирқасининг аъзоси.

Кундалик масалаларни ҳал қилишда ташкил қилинган президиум 3 кишидан иборат бўлиб, Мулла Жуманиёз Султонмуродов - раис, Полвонниёз ҳожи Юсупов ва Бобоохун Салимовлар унинг муовинлари эдилар¹.

Кўриб турганимиздек, Муваккат инқилобий кўмитаси таркиби асосан Ёш хиваликлар партияси аъзолари эдилар.

Хива шаҳри ва мамлакатни аксилинқилобчилардан ҳимоя қилиш мақсадида адлия нозирлиги қошида милиция бошқармаси ташкил қилинди. Унинг бошқарувчиси қилиб ҳам Ёш хиваликлар партияси аъзоси бўлган Назир Шоликоров тайинланди². Шунингдек, 1920 йил 9 апрелда Хива хонлигида мавжуд бўлган 20 та беклик ва 2 та ноиблик ўрнига 22 та туман шўролари ташкил қилиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Беклик деган унвон ва унга карашли барча лавозимлар бекор қилинди. Уларнинг ўрнига 3-5 кишидан иборат бўлган, муваккат ҳукумат тасдиқлаган шўролар таъсис этилди. 1920 йил 3 апрелда Хива

¹ Ўзбекистон МДА. 71-Р-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 4-11-варақлар; *Матқаримов М.* Хоразм республикаси. давлат тузилиши, нозирлари ва иктисоди. 15-бет.

² Ўзбекистон МДА. 71-Р-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 7-варақ.

шаҳридаги Асфандиёрхон саройида Маданият уйининг ташкил қилиниши¹, 1920 йил 11 апрелда Хоразм Халқ музейининг Мулла Бекжон Раҳмонов бошчилигида Хива хонининг Эски Тошҳовли биносида ташкил қилиш тўғрисидаги қарори² ҳамда 1920 йил 25 мартдан 25 апрелгача Хивада бўлган РСФСРнинг мухтор вакили Г.И.Бройдонинг Республика давлат тузилиши, унинг бошқарилиши ва бошқарув лавозимлари қандай бўлиши ҳақидаги маслаҳатлари халқ вакилларининг I-Бутунхоразм курултойини тайёрлашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Г.И.Бройдо Хоразмда бўлган вақт ичида Н.Шайдаков, В.Урядов, Хива хонлиги ҳудудига бостириб кирган қизил армиячиларнинг шимолий ва жанубий отрядлари командирлари ҳамда бошқа партия ва совет ходимлари камокка олинди. Урядов 10 йилга, Шайдаков 2 йилга қамалди. Взвод командири Родинонов эса талончилиги учун 25 апрелда отиб ўлдирилди³. Шунингдек, РСФСР мухтор вакилининг бевосита ёрдами билан қиска вақт ичида 8 та биринчи босқич мактаби, ўқитувчилар курси, сиёсий мактаб, маориф уйи, болалар боғчаси, кинематография, типография, қирьялар уйи, «баччалар» учун меҳнат гуруҳлари очилди, Халқ банки ташкил қилиниб, РСФСР 40 млн рубл кредит берди. Миллий пул чиқарила бошланди. 4 та кўприк қурилиши ва каналларни тозалаш ишлари бошланди. Чоржўй-Хива телеграф алоқаси ишга туширилиб, Хива қизил армиясини ташкил қилиш учун 18 мусулмон ҳарбий командирлари келтирилди⁴. «Инқилоб куёши» газетаси чиқарила бошланди.

Муваққат инқилобий ҳукумат даврида «Хоннинг мулки тўғрисида декрет», «Судхўрлик ишларини амалга ошириш тўғрисида декрет», «Вақф ерларини бошқариш тўғрисида декрет», «Суд солиқлари ва судьяларни ойлик билан таъминлаш тўғрисида декрет» каби қонунлар қабул қилиниб, Хива хони ва амалдорларининг мулклари мусодара қилинди ва давлат ихтиёрига

¹ История Хорезмской Народной Советской Республики. 39-40-бетлар.

² Ўзбекистон МДА. 71-Р-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 4-вақар.

³ Қошонов Б., Сейтмазаров М. Ўша аср. 29-бет.

⁴ Ўша жойда.

ўтказилди¹. Жиноятчиларга нисбатан хонлик давридаги жазолар бекор қилиниб, одил судлов жорий қилинди. Шикоят ва аризалар ҳам ёзма равишда олинадиган бўлди. Ёзишни билмайдиганлар учун ариза ёзиб берадиган котиблар ташкил қилинди.

Ушбу ишларни амалга ошириш билан бирга Муваккат инқилобий ҳукумат халқ вакилларининг I-Бутунхоразм қурултойини тайёрлаш ишлари ҳам бошлаб юборилди. Аммо қурултойни ташкил қилишда бир қанча ўзига хос қийинчиликлар намоён бўлди. Бу Хива аҳолисининг ижтимоий таркиби, иқтисодий аҳволи ҳамда ижтимоий ҳаракат, сиёсий партияларнинг заифлиги билан боғлиқ эди.

Туркистон фронти Биринчи инқилобий армия қўмондонига юборилган маърузанинг «ижтимоий ҳаёт» қисмида Хива аҳолиси ҳақида шундай маълумот мавжуд:

1. Оксуяқлар - 5% бўлиб, хон саройи аҳллари, катта мансабдорлар ва амалдорлар эди. Ҳали ўз мавқеини йўқотмаган бу амалдорларнинг ер-суви ва қўرғонлари сақланиб қолган эди.

2. Руҳонийлар - 3% ни ташкил қилган мачит имомлари, қозилар, мударрислар, мактаб домлалари эдилар. Улар аҳоли орасида катта эътиборга эга бўлиб, вақф ерларидан ва аҳолидан даромад олиб турадилар.

3. Савдогарлар - 2% бўлиб, чайковчилар ҳам шу гуруҳга киради.

4. Шаҳар ҳунармандлари - (10%) йўқсиллардан фарқ қилиб, касби, устахонасига эга эди. Улар ўз меҳнати билан кун кўрадилар.

5. Ишчилар - 5% гача бўлиб, завод ва фабрика ҳамда ҳунармандлар устахоналарида ёлланиб ишлайдилар.

6. Дехқонлар аҳолининг тўртдан уч қисмини ташкил қилиб, улардан 11% га яқини ерсиз эди².

Ишлаб чиқаришда йирик ер эгалигининг, ўрта аср

¹ Матқаримов М. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, номиллари ва иқтисоди, 15-бет

² Каралсин: О Хорезмской Советской Народной Республике. Доклад командирующему первой революционной армии Туркестанского фронта. //Қорақалпоғистон ФА Тил ва адабиёт институти кутубхонаси архиви, 14-фонд. 1-иш, 256-261-бетлар.

колоклигининг сақланиб қолганлиги, мулк муқаддаслиги психологиясининг, диний тарғиботнинг кучлилиги, халқ оммаси кўпчилигининг саводсизлиги, меҳнаткаш халқнинг амалдорларга, уламоларга ҳурмати катталиги, туркман, козоқ ва қорақалпоқлар яшайдиган ерларда уруғчилик анъаналарининг кучлилиги ва бошқалар I-Бутунхоразм қурултойига халқ вакиллари ва унда ҳукумат раҳбарларини сайлашга ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

РСФСР ва БМИКнинг Хива хонлигидаги ваколатли вакиллари томонидан зўрма-зўраки, расмий равишдагина ташкил қилинган Хоразм иштирокиюн ва инқилобий ёшлар уюшмасига қирган аъзоларнинг ўзларига ҳам, бутун аҳолига ҳам коммунистик ғоялар ёт бўлиб, бу ғояларнинг ижтимоий таянчи ҳам йўқ эди¹.

Хива хонлигидаги қуроли тўнтариш, мустақил мамлакат ички ишларига аралашуви совет Россиясининг жаҳон ҳамжамиятида сиёсий мавқега эга бўлишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Шунинг учун Муваққат инқилобий ҳукумат олиб борган ишларда РСФСР, БМИКнинг мухтор вакиллари ва уларга бўйсунган Хивадаги қизил аскарлар бу жараёнда ёрдамчи вазифасини ўтадилар. Бу эса I-Бутунхоразм қурултойига вакилларни сайлаш жараёнининг ошқора руҳда ўтишига сабаб бўлди. Мазкур жараён I-Бутунхоразм қурултойи вакиллари вакиллари барча табақалардан сайланганлигида кўзга ташланади. Шунга кўра, ХХСРнинг биринчи ҳукумати таркиби ҳам турли тоифа, турли ижтимоий ҳаракат ва сиёсий партия вакиллари иборат бўлди. Ёш хивалиқлар партияси аъзоларидан: Полвонниёз хожи Юсупов (Нозирлар шўросининг раиси) - йирик савдогар, завод эгаси, катта обрўга эга, диндор; Мулла Жуманиёз Султонмуродов (Нозирлар шўроси раисининг биринчи муовини) - саноатчи, завод эгаси, яхши маъмуриятчи, чаккон, сиёсий онгли; Муҳаммад Панобой Абдуллаев (молия нозирини) - савдогар, бой; Назир Шолиқоров (доҳилия - ички

¹ Ўзбекистон МДА. 72-фонд, 1-рўйхат, 28-иш, 53-55-парақлар.

ишлар нозири) - саноатчи, завод эгаси; Бобоохун Салимов (адлия нозири) - қозикалон, катта ер эгаси; Мулла Бекжон Раҳмонов (маориф нозири) - Туркияда ўқиб келган жадид, зиёли; Эшчонқори Жабборқулов (халқ хўжалиги нозири) - зиёли, савдогар; Худойберган Девонов (олий муфаттиш-давлат назорати нозири) - жадид, савдогар; Ҳаким Бобожонов (зироат-кишлоқ хўжалиги нозири) - амалдор; туркман сардорларидан Қўшмамедхон Сапиев (Нозирлар шўроси раисининг иккинчи муовини) - туркман уруғ бошлиғи, катта ер эгаси; Фулом Алихон Баҳодир (ижтимоий таъминот нозири) - туркман уруғ бошлиғи, катта ер эгаси; Мулла Ўроз Хўжамухаммедов (хорижия-ташки ишлар нозири) - катта ер эгаси; Мулла Наврўз Рўзибоев (Нозирлар шўроси котиби) - катта ер эгаси; Шомурод Баҳши (соғлиқни сақлаш нозири) - катта ер эгаси; Ризоаддин Шокиров (ҳарбий нозир) - ҳарбий қисм командири, кейинчалик Турккомиссиянинг Хивадаги вакили¹.

Янги ҳукуматнинг миллий таркиби ҳам миллатларнинг ўлкадаги сиёсий жараёндаги ўрнини билдиради. 15 та ҳукумат аъзосидан 9 таси ўзбеклардан, 5 таси туркманлардан, биттаси эса татар миллатига мансуб эди. Оддий халқ, меҳнаткаш аҳоли хамиша сиёсатдан узоқда бўлган. Айниқса, саводхонлик даражаси орқада қолган мамлакатларда халқнинг саводсизлик даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг сиёсий жараёнлардаги иштироки ҳам шунчалик паст бўлади. Хоразмда хонлик тузуми ағдарилиб, совет тузуми ўрнатилаётган бир жараёнда меҳнаткаш аҳоли саводхонлигининг пастлиги янги ҳукумат таркибининг шаклланишида катта роль ўйнади. Ҳукумат таркибига ишчи ва деҳқонлардан бирорта ҳам вакил сайланмаган.

Катта тортишувлар билан сайланган ҳукумат аъзоларининг кўпчилиги ўз вазифаларининг моҳиятини чуқур англаб етмаганликлари сабаб бу лавозимларга қизиқмадилар.

¹ Қорақалпоғистон ФА Тил ва адабиёт институти кутубхонаси архиви. 14-фонд, 1-жилд. 2-иш, 249-311-варақлар; *Матқаринна М.* Ўша асар, 18-19-бетлар. Яна қаралсин: Список ответ. работников ХСНР //РГАСПИ, 62-фонд, 2-руйхат, 6-иш, 62-варақ.

Қўшмамедхон ва Ғулом Алихонлар ўз ўринларида фаолият олиб бормаганлар. Шунинг учун улар ҳукумат таркибидан чиқарилганлар. Мулла Бекжон Раҳмонов, Ризоаддин Шокиров, Назир Шоликоровлар бошқа ишга ўтганликлари сабабли уларнинг ўрнига янги кадрлар киритилди.

1920 йил 27-30 апрель кунлари бўлиб ўтган халқ вакилларининг I-Бутунхоразм курултойида ХХСР нинг биринчи конституцияси қабул қилинди. Конституция кириш сўзи, 13 боб, 37 моддадан иборат бўлган¹. Конституциянинг кириш қисми 2-моддасида Хивада саноат яхши ривожланмагани сабабли синфий кураш ҳам Хива халқи ўртасида ривожланмаганлиги таъкидланиб, давлат қурилиши ҳақидаги бобнинг 5-моддасида «...мамлакатни барча Хоразм халқи ўз вакиллари орқали билвосита бошқаради», деб қайд этилади². Олий орган йилда бир мартаба чақириладиган курултой бўлиб, у мамлакатни бошқарувчи Халқ Нозирлар Советини сайлайди. Маҳаллий ҳокимият органлари район совети - туман шўролари бўлиб, уларнинг мамлакатдаги сони 22 та. 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқаро курултой ва маҳаллий шўроларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлиб, фақат аксилинкилобчилар, хонлар, жиннилар, хон, унинг оиласи, катта ер эгалари, йирик руҳонийлар, умуман конституцияга қарши чиқувчилар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган³.

Маҳаллий шўроларнинг 14 таси ўзбеклар яшайдиган туманларга, 5 таси туркманлар яшайдиган туманларга ва 3 таси козоклар ва қорақалпоқлар яшайдиган туманларга тўғри келар эди. Шунингдек, ҳар бир туманнинг мачитқўмида (маҳалласида) оқсоқоллар сайланди. Бу оқсоқоллар 6 ойгача сайланар ва ўз сайловчиларига ойда бир марта ҳисобот бериб турар эди. Янги сайланган оқсоқолларни олдинги оқсоқоллардан фарқ қилдириш

¹ История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. С. 41-46.

² Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я.Раджапова. Т.: Шарк, 2000. С. 306.

³ Раджабов Қ. Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т.: Шарк, 2001. 185-202-бетлар.

учун «кизил оксоқоллар», деб юритганлар. 1920 йил май ойида бундай оксоқолларнинг сони 430 кишини ташкил қилди.

Қизил оксоқолларнинг ташкил қилиниши шаҳарда мачитқўмларга қараб ёки маълум бир ҳудудга қараб сайланса, туркманлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар яшайдиган овулларда уруғ-қабилачилик одатларига қараб сайланди.

Ёш хиваликлар партияси раҳбари Полвонниёз хожи Юсупов ҳукумати даврида халқ орасида катта эътибор ва мартабага эга бўлган кишилар ҳукуматнинг раҳбар органларига кўпроқ тайинланганлар. Ҳатто хонлик даврида ҳоким ва оксоқолик лавозимида бўлган кўпгина кишилар ҳам ўз ўрниларида қолдирилганлар. Масалан, Хонка ҳокими Муҳаммадхожи Аминаддин ўғли Ёш хиваликлар даврида ўз мансабида қолдирилган¹.

1920 йил ёзда Маданият ва маориф нозирининг 18 ёшгача бўлган кизларни рўйхатга олиш тўғрисидаги қароридан норози халқ ва хивалик уламоларнинг Оллоқулихон мадрасаси олдига тўпланиб, ҳали ҳам русларнинг давлат бошқарувидаги таъсири кучлилиги ҳақидаги норозилик чиқишлари баҳонаи сабаб бўлиб, Хиванинг сўнгги хони Саид Абдуллоҳон ва унинг яқинлари, кўплаб уламолар Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳудудидан чиқариб юборилиб, ҳаммаси Россия ва Украина ҳудудларига сургун қилинди. Бу Хоразм Республикасида кизил аскарлар томонидан амалга оширилган қатағонликларнинг дастлабки кўринишларидан бири бўлди. 1920 йил сентябрь ойида Қўшмамедхон ва унинг йигитлари Хивада РСФСРнинг ХХСРдаги вакиллари Дубянский ва Р.Шакировлар буйруғи билан отиб ташланиши туркманлар ва ўзбеклар орасига низо солиш, Ёш хиваликлар ҳукумати бошқарувига ҳалал бериш, турли йўллар орқали мустақил Хоразм Республикасини йўқ қилиш учун қилинган ифвогарлик ҳаракатлари эди. Қолбуки, 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан мустақил ХХСР ўртасида ўзаро тенглик, дўстлик ва ҳамкорлик ҳақидаги Иттифок шартномаси

¹ Қомил Нуржон, Рўзимбой Ҳасан. Жайхун мироби. Т.: Мехнат, 1997. 46-бет.

имзоланган эди¹.

Ушбу шартнома тайёрланиши ва имзоланишида ўз даврининг билимдон давлат арбоби, халқ жонкуяри, ватан истиклоли фидойиси Бобоохун Салимовнинг хизматлари катта бўлди. Шу билан бирга ушбу шартнома Шарқ халқлари орасида РСФСРнинг обрўси ошишига ҳам ёрдам берди. Чунки бу кеча ўз мустамлакаси бўлган давлатни бугун мустақил деб тан олиш эди. РСФСРнинг 1920 йил май-июль ойларида Хоразмдаги мухтор вакили А. Измайлов иттифок шартномаси имзоланиши арафасида Москвага келиб қолиб, у билан танишгач, «... бу шартномадаги сўзлар асло Хива халқи ва ҳукуматининг ёду хаёлларида йўқ турур. Оларга бу тарика кўп ҳуқуқ бермак лозим эрмас. Бу тарика муҳим ҳуқуқлар ва ёрдамларида талаб қилмоқни Хоразм вакилларининг ўзлари топиб юргандир», деган². Шундан кейин РСФСР ҳукумати иттифок шартномасига иловалар қўшишга ҳаракат қилган. Фақат Бобоохун Салимовнинг катъияти шартнома ўзгаришсиз имзоланишига сабаб бўлган. Ушбу иттифок шартномаси ХХСР ҳукумати томонидан 1920 йил 26 октябрда тасдиқланган³.

Ёш хиваликлар партияси аъзолари кўпчиликини ташкил қилган дастлабки ХХСР ҳукумати қабул қилган қарорлари ва амалий ишларида кенг халқ оммасининг манфаатларини ҳимоя қилди. Унинг фаолиятига РСФСР ҳукумати мухтор вакиллари бевосита ва сунъий тарзда ўзлари ташкил қилган Хива иштирокиюн фиркаси - Хоразм Коммунистик партияси, қасаба иттифоклари ҳамда Хоразм инқилобий ёшлари иттифоқи аъзолари орқали билвосита аралашиб, доимо халакит бериб турди. Хива хонини тахтдан ағдаришда Россия большевиклари ва Ёш хиваликлар партиясининг сиёсий иттифоқи янги шароитда ўз аҳамиятини йўқотди. Ҳатто Ёш хиваликлар партияси тугатилиб, унинг кўпчилик аъзолари Хоразм иштирокиюн фиркаси сафига

¹ Ўзбекистон МДА. 72-фонд, 1-руйхат, 6-иш, 1-10-парақлар; 72-фонд, 1-руйхат, 5-иш, 11-16-варақлар.

² Юсулов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. 288-бет.

³ Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. С. 300.

1920 йил май ойида ўтказилгани, 1920 йил 22 ноябрда ХКП биринчи котиби А.Акчурин Хивадан кетгач, унинг ўрнига Ёш хиваликлар партияси раҳбарларидан Жуманиёз Султонмуродов тайинлангани билан вазият ўзгармади.¹ РСФСРнинг мухтор вакиллари турли йўллар билан ХХСР ҳукумати ички ишларига аралашиб, ҳалакит бера бошладилар. Айниқса, 1920 йил 19 октябрдан РСФСРнинг Хоразмга Турккомиссия томонидан тайинланган мухтор вакили М.Сафонов, 1921 йил май-июнь ойларида Ш.Сиддиқов, 1921 йил июнь-октябрь ойларида Бик, 1921 йил октябрдан тайинланган А.Иоффарлар мустақил ХХСР ҳукумати ишларига аралашиб, сиёсий ва иқтисодий ҳокимиятни ўз қўлларига олишга ҳаракат қилганлар².

1921 йил 6 март куни ХХСРнинг Полвонийёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги қонуний ҳокимиятини ағдариб, давлат тўнтаришини амалга оширган М.Сафонов бўлса, 1921 йил 27 ноябрда Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов бошлиқ ҳукуматни бадном қилиш ва давлат тўнтаришини амалга оширишда Бикнинг «хизмат»лари катта бўлди³.

Бу ишларни Россия вакиллари ХКП аъзолари, Хоразм коммунистик ёшлар иттифоқи аъзоларининг кўли билан амалга оширарди, кўпинча вакилларнинг асосий таянчи Қизил армия бўлган. Хоразм армиясини ташкил қилиш ишлари ҳам аста-секин йўқка чиқарилди. 1922 йилдан ХХСРнинг иқтисодий мустақиллиги ҳам тугатила бошланди.

Ҳукумат аъзоларининг тез-тез ўзгартирилиб, бадном қилиниши, ХКП ичида амалга оширилган тозалашлар⁴, ХХСРнинг номи ХССР деб ўзгартирилди. 1923 йил 18-20 октябрда ўтказилган Бутунхоразм Советларининг IV курултойида қабул қилин-

¹ Ўша асар, 616-бет.

² Юсупов П.Х. Ёш хиваликлар тарихи. 338-470-бетлар; Советская власть и советские чиновники грабят народ не хуже ханской власти и ханских чиновников //ТАРФ. 1318-фонд, 1-рўйхат, 466-иш, 122-варақ.

³ Юсупов П.Х. Ўша асар. 390-бет; М. Матқаримов. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, назорлари ва иқтисоди, 28-бет; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. С. 612-628.

⁴ Ўзбекистон МДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 90-91-варақлар; 22-иш, 71-72-варақлар.

ган янги Конституция асосида бу давлат совет социалистик республикасига айланди¹.

Совет давридаги кўпгина адабиётларда Ёш хиваликлар партияси аъзолари ва Хива коммунистларини бир-биридан ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилинади. Аслида эса «Хива коммунистик ташкилоти»га Ёш хиваликлар партиясининг Тўрткул (Петро-Александровск) кўмитаси асос бўлган, яъни РКП (б)нинг Петро-Александровск кўмитаси хивалик инқилобчиларни қўллаб, 1919 йил 15 июлда Ёш хиваликлар инқилобий кўмитасидан ташкил топган Ёш хиваликлар партияси аъзоларини РКП (б) Петро-Александровск кўмитаси рўйхатига киритиш ва улардан Ёш хиваликлар бўлимини ташкил қилиш² ҳақида қарор қабул қилган эди.

Ёш хиваликлар партияси аъзолари РКП (б)нинг Петро-Александровск кўмитаси таркибига киритилганлиги билан улар ўзларининг мустақил сиёсий ташкилот ҳолатини саклаб қолдилар. «Инқилобий кўмита қандай ҳуқуқларга эга бўлса, шундайлигича сакланиб қолади», дейилганди ўша қарорда³. Бу нарса Ёш хиваликларнинг 1919 йил 24 июлдаги умумий мажлисида уларнинг коммунистлар билан ҳамкорлиги мустаҳкамланаётган шароитдаги вазифалари муҳофазасида яна бир бор тасдиқланди. Буни, яъни ташкилотнинг РКП(б) таркибига сакланиб қолишини Я.Досумов ўзининг «Қорақалпоғистон АССР тарихи очерклари» асарида РКП (б) Петро-Александровск бўлимининг хатоси, деб биледи⁴.

Бизнингча, ёш хиваликларнинг Россия коммунистик партияси маҳаллий кўмитасига киритилиши инқилоб мафаатларига зид эмас эди. Чунки ўз мақсадларига эришиш учун ҳар икки томонга ҳам иттифокчи керак эди. Уларнинг иттифоқи эса мавжуд муаммони ҳал этиш ҳамда Хивадаги

¹ Ўзбекистон МДА. 62-фонд. 1-руйхат. 19-иш. 8-12-варақлар.

² Қаландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской коммунистической партии. Т., 1975. С. 56.

³ Қаландаров Н. Ўша асар. 56-бет.

⁴ Досумов Я.М. Қорақалпоғистон АССР тарихи очерклари. Т., 1967. 23-бет.

хонлик тузумини ағдариб ташлашнинг энг тўғри шакли бўлиб чикди. Чунки, биринчидан, совет ҳукумати ўз аъзолари РКП (б) Петро-Александровск кўмитаси рўйхатига кирган Ёш хиваликлар оркали хивалик инкилобчиларга ёрдам беришнинг ва хонлик ички ишига аралашишнинг сиёсий асосига эга бўлди. Иккинчидан, бу кўмита аъзолари оркали хонликдаги Жунандхонга қарши бошқа гуруҳлар - туркман уруғи йўлбошчилари, ҳатто Саид Абдуллахон билан ҳам музокарага кириш имкониятини яратди.

Кўмита сакланиб қолишини РКП (б) МК Туркистон ўлка Мусбюроси (1919 йил май) ҳам қўллаб-қувватлади ва 1919 йил 18 августда Шайхутдин Ҳасанов (раис), Ж.Султонмуродов (аъзо) ва бошқалар, жами 5 кишидан иборат РКП (б) МК нинг Хива Мусбюроси тузилди. 1919 йил 11 октябрда И.А.Шайдақов раислигида тузилган Амударё инкилобий кўмитасига Ш.Ҳасанов ўринбосар қилиб тайинланди¹.

Инкилобий руҳдаги Ёш хиваликлар партияси ва коммунистлар раҳбарлигида Петро-Александровскда хивалик қочоқлардан (кўпчилиги камбағаллар ва Ёш хиваликларнинг тарафдорлари) ҳарбий гуруҳ тузилиб, уларга сиёсий ва ҳарбий таълим берилди. Гуруҳдагилар сони ўсиб бориб, 1919 йил охирида қарийб 500 кишидан ошиб кетди. Бу гуруҳ кейинчалик тузилган кўнгилчилар кўшинига асос бўлди.

1919 йил охирига келиб, юкорида айтиб ўтганимиздек, инкилобий кўмитага Ж.Султонмуродов ҳам киритилди. Шуниси характерлики, партия ва совет ташкилотларига киритилаётган хиваликлар Ёш хиваликлар партияси аъзоси, деб эмас, балки хивалик инкилобчилар, деб қайд қилиб борилган. Шу тарика Хоразм Коммунистик партиясини тузиш учун дастлабки кадам қўйилган эди.

Ҳужжатлардан маълумки, 1920 йил май ойида I-Бутунхоразм коммунистлари партиясининг таъсис кенгаши бўлиб, унда

¹ Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 229-нш, 42-варак.

Хоразм Компартияси тузилиб, ХКПнинг раислигига Аҳмаджон Акчурин тайинланган эди. 1920 йил май ойида Марказ вакилларининг кўрсатмасига биноан, Хоразмда кўп фиркалик таъқиқлангач, маҳаллий хусусиятларни ўзида кўпроқ ифода қиладиган фирка - Ёш хиваликлар партияси ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди (Тарихчи Қ.Ражабовнинг ёзишича, Ёш хиваликлар 1921 йил март ойигача фаолият кўрсатганлар)¹. Ёш хиваликлар фиркасининг кўпгина аъзолари иштирокиюн фирка - коммунистик партия аъзолигига ўтишга мажбур бўлдилар. Аммо улар иштирокиюн фирка сафида ҳам, ўз миллий хусусиятларини намоён этишга ҳаракат қилдилар.

Ўша даврда Хоразмда комсомол (коммунистик ёшлар иттифоқи), касаба иттифоқи ва бошқа жамоат ташкилотлари ташкил қилинди ва фаол ишлай бошлади. 1920 йил октябрь ойида Коммунистик Интернационал-Коминтерннинг Туркбюро вакиллари (А.Раҳимбоев раҳбарлигидаги бир гуруҳ иштирокиюн фиркаси аъзолари) келиб, Хоразм Компартияси (Хоразм иштирокиюн фиркаси)нинг иш фаолиятини ўрганиб, уни коникарсиз, деб топди ва 8 ноябрдаги мажлисида Хоразм иштирокиюн фиркасини қайта тузиш ҳамда галдаги вазифаларини белгилаб бердилар². 1920 йил 17 ноябрда армия ичида сиёсий бошқарма (Пурхив) ташкил қилинди. Унга раҳбарлик қилган Ҳамза Мусаев фирка номидан барча раҳбарликни ўз қўлига олди. Сафонов раҳбарлигида бу ташкилот 1921 йил мартдаги давлат тўнтарилишини ўтказишда катта роль ўйнади.

1920 йил декабрда Хоразм иштирокиюн (коммунистлар) фиркасининг раҳбарлари Тошкент ва Москвага командировка қилинди. Хоразм иштирокиюн фирка Марказий кўмитаси бюро аъзоси ва котиби қилиб татарлардан Зокир Бекчурин тайинланди. 1920 йил декабр ойида Туркбюро қарори билан Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитаси тарқатиб юборилди. Унинг вазифаси Пурхивга юклатилди. Хоразм қизил

¹ Ражабов Қ. Ёш хиваликлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 3. 498-500-бетлар

² Ўзбекистон МДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 151-178-варақлар

армиясида ҳам тозалаш ўтказилди. ХХСР ҳукумати раҳбарлари таъсиридаги кишилар армия сафидан чиқарилди. Қизил аскарлар орасида эса «сиёсий фиркавий ишлар» олиб борилди.¹

ХХСР ҳукумати II курултойининг сайлов олди компанияси даврида ўтказилиши лозим бўлган ташвиқот ишларининг лойиҳасида шундай ёзилган эди: «Биз ҳукумат бошида ўтирган кишилар хонга қарши курашиб, хурриятни барпо қилган инқилобчилармиз, ҳукумат манфаатларини, дин ва шариатни ҳамиша химоя қилиб келмоқдамиз, шунга қарамай, баъзи кишилар шаҳар ва кишлоқларда иштирокиюн фирка номидан гапириб, ҳукуматнинг тутган сиёсатига, умуман қонунларига, муқаддас вақф қондаларига қарши иш кўрмоқдалар. Жойларда шундай одамларнинг ҳукуматга душман эканлигини, уларнинг сўзларига ишонмаслик зарурлигини халққа тушунтириш зарур»².

1920 йилнинг охири - 1921 йилнинг бошларига келганда бир томондан ХХСР ҳукумати ва Хоразм иштирокиюн фирка раҳбарлари, иккинчи томондан РСФСРнинг ХХСРдаги мухтор вакили М.Сафонов, Пурхив бошлиғи Ҳамза Мусаев, ҳарбий нозир Шайхутдин Ҳасанов, Хоразм қизил армияси сиёсий ходими Ф.Вайсов сингари раҳбарлар ўртасида кураш кучайиб борди. Ҳатто 1921 йилнинг бошида Ҳ.Мусаев, Ш.Ҳасанов, Ф.Вайсовлар тезда давлат тўнтариши қилиб, Полвонниёз Ҳожи Юсупов раҳбарлигидаги барча ҳукумат аъзоларини камокка олиш ва отиш лозимлиги ҳақида ҳам таклифлар киритишган эди. Улар бу «таклифлари»ни 1921 йил март ойида амалга оширишган. Кейинчалик ХХСР МИК раиси бўлган Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов ҳукумат ишларига иштирокиюн фиркаси аъзоларининг раҳбарлик қилишига чек қўйишга ҳаракат қилади. У бир мамлакатда иштирокиюн фиркаси Марказий қўмитаси ва республика Марказий Ижроия Қўмитасидан иборат икки раҳбар ҳукумат органи бўлиши мумкин эмас, деган эди³. Албатта, Хоразмда амалга ошириладиган бундай ишлар Марказдан

¹ *Матқаримов М.* Хоразм республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. 24-бет.

² *Юсупов П.Ҳ.* Ўша асар. 340-342-бетлар.

³ Ўзбекистон МДА. 71-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 204-207-парақлар.

келган «ўртоқлар»га ёқмас эди. Шунинг учун ҳам РСФСР МИК ва Халқ Комиссарлари Совети 1921 йил ноябрда РКП (б) МК Туркистон бюроси ва РСФСР МИК ва ХКС Туркистон комиссияси (Турккомиссия) раиси А.А.Иоффе раҳбарлигида ХХСРга фавқулодда комиссия юборди. Комиссия Хоразмда амалга оширилаётган ишларни бекор қилишга ҳаракат қилди¹. Бунга қарши Хоразм республикаси МИКнинг ўша пайтдаги раиси Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов комиссия раиси А.А. Иоффега, Хоразм республикасининг ички ишларига аралашадиган бўлса, 24 соат ичида Хоразмни ташлаб чиқиб кетиши ҳақида ультиматум топширди².

ХХСР ни мустақил республика сифатида ўз ички ишларини ўзи мустақил равишда амалга ошираётганлиги РСФСРнинг ХХСРдаги мухтор элчиси И.М.Бик ва Хоразм иштирокию фиркаси раҳбарлари номи билан иш олиб бораётган бошқа айрим кишиларга ёқмас эди³. Улар ўша пайтдаги Хоразмда мавжуд мураккаб сиёсий вазиятдан фойдаланиб, доимий равишда давлат тўнтаришлари ва ҳукумат раҳбарларини ўзгартириб туриш сиёсатини амалга ошириб келганлар. РСФСР нинг Хоразмдаги мухтор вакили И.М.Бик 1921 йил 10 ноябрда РСФСР таъқиқ ишлар халқ комиссарлигига ёзган хатида: ҳозирги Хоразм республикасининг ҳукумат раҳбарлари Хоразм учун керак эмас.

¹ А.А.Иоффенинг РСФСР томонидан фавқулодда комиссия раиси бўлиб келиб, РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили И.М. Бикка бери аниқ «дастур»га аҳамият берайлик: «Из инструкции тов. Иоффе Полпреду РСФСР в Хоразме тов. Быку: Представитель РСФСР свою задачу внешнего демонстрирования самостоятельности Хоразма при фактически действительном управлении всею внешнею и внутреннею политикой, но должен осуществлять с максимальной осторожностью и гибкостью методами, при которых не только соблюдается демоупр. независимости и все решения являются решениями соответствующих Хоразмских государственных органов, но так, чтобы сами руководимые не чувствовали руководства, а будучи руководимы, воображали, что они сами руководят».

² Ўзбекистон МДА 71-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 204-207-варақлар: *Матқаримов М. Ўша асар. 38-39-бетлар.*

³ Хивага 1922 йил август-октябрь ойларида келган Д.Гопнер бошчилигидаги хайъат И.М. Бикни танқид қилган ва уни зудлик билан Хоразмдан чақириб олишни Россия ҳукуматида таъсия этган. Бикнинг қамчиликлари қаторида хотинининг хивалиқларнинг очарчилиқка қарши комиссияга топширган қимматбаҳо билгузутини ўзинга олиб қолганлигини кўрсатган. Қаралсин: *Гопнер Д. Отчёт о командировке в Хорезм (август-октябрь 1922 г.). //ГАРФ, 1318-фонд, 1-рўйхат, 466-иш, 5-варақ.*

Хукумат бутунлай Менглихўжа Ибнияминов ва Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов қўлига ўтган. Миллий масала билан айрим зиёлилар шуғулланади, холос. Халкнинг русларга ихлоси катта ва ижобий бўлиб, улар ўз тақдирини фақат РСФСР хал қилишига ишонади», деб нотўғри хабар берган эди¹.

Анашундай фикрга таянган ҳолда, 1921 йил 27 ноябрда Хоразм иштирокиюн фирқаси Марказий қўмитаси, ХХСР Марказий Ижроия қўмитаси ва Нозирлар Шўросининг кенгайтирилган қўшма мажлисида Хоразм республикаси Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов, Хоразм республикаси Нозирлар Шўросининг раиси Менглихўжа Ибнияминов, Марказий Ижроия Қўмитасининг иш бошқарувчиси мулла Бекжон Раҳмонов, Марказий Ижроия Қўмитаси ижроия бўлимининг бошлиғи Муҳаммад Абдалов, молия нозирини Муҳаммад Юсуф Отажонов, доҳилия нозирини Ҳасан Эрматов, хорижий нозирини Мулла Ўроз Хўжамухамедов, харбий ишлар нозирини Миркомил Миршаропов, туркман шўъбаси раиси Янгибой Муродов, шунингдек, Тригулов, Агайдаров, Юнгиrowлар Хоразм халқининг душмани, деб эълон қилинди. Уларни ишдан олиб ташлаш ва камашга қарор қилинди².

Отамахзум охун Муҳаммадраҳимов мажлисга чакирилмади. У ўз устидан чиқарилган ҳукмдан хабар топгач, Оллоқулихон мадрасасида яшириниб, жон сақлашга ҳаракат қилган эди. Аммо уни шу мадрасанинг ичида отиб ўлдирдилар.

Менглихўжа Ибнияминов, Мулла Бекжон Раҳмоновлар камокка олинди. Шунингдек, камокка олинган Миркомил Миршаропов, Ҳасан Эрматов, Янгибой Муродов, Юнгиrow, Огайдаров, Тригуловлар РСФСРнинг Хивадаги ваколатхонаси ихтиёрига берилиб, Хоразмдан чиқариб юборилди. Муҳаммаджон Абдалов бир йил, Муҳаммад Юсуф Отажонов беш йил камокка, Менглихўжа Ибнияминов ва Мулла Бекжон Раҳмоновлар олий

¹ Қаландаров Н. Ўша асар. 155 бет: *Матқаримов М. Ўша асар*, 40-бет.

² Ўзбекистон МДА. 71-Р-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 235-парақ: *Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм республикаридаги қуролли мухторият кураши (1920-1924 й.)*. //Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Т.: Шарк, 2000. 220-226-бетлар.

жазо - отиб ўлдиришга ҳукм қилиндилар. Мазкур ҳукмнинг қарори ХХСР МИКнинг Президумида кўрилиб, Менглихўжа Ибниязминов ва Мулла Бекжон Раҳмоновларнинг ўлим жазолари 10 йилдан қамоқ жазосига ўзгартирилиб, ҳукм тасдиқланган эди. Бироқ, кейинчалик М.Ибниязминов ва Б.Раҳмонов қамоқдан озод қилиндилар. Мулла Ўроз Хўжамухаммедов туркман уруғи сардорларидан бири - Кўшмамедхон Сапиев ва унинг 100 кишилиқ отлик қўшини отиб ташланган вақтда, шунингдек, Полвонниёз ҳожини Юсуфов ва Отамахзум охун Мухаммадраҳимовга қўйилган айбларга алоқаси йўқлиги ҳамда бу даврда Хоразм Халқ Совет Республикасининг РСФСРга юборган делегацияси таркибида Москвада бўлганлиги сабабли тез орада озод қилинди. Лекин у ҳам тайзик остига олингач, Жунаидхон томонга қочиб кетди¹.

Туркистон АССР ҳукумати Миркомил Миршаропов² ва Ҳасан Эрматовларни Хоразм республикаси ҳудудидан чиқиб кетиши билан уларга қўлланилган жазо чораларини ўзгартирдилар ва улар ҳарбий ўқишга юборилди. Кейинчалик Миркомил Миршаропов (1924 йил февраль ойида) ХХСРга қайтиб келиб, ҳарбий нозир ўринбосари вазифасида ишлади ва Жунаидхонга қарши курашди.

Ҳукм қилинганларнинг бир қанчалари 1921 йилнинг охири ва 1922 йилнинг бошларида улардан ХХСР иштирокию фиркаси ва ҳукумат раҳбарлиги лавозимларида фойдаланиш учун озод қилинди. Жумладан, Мулла Бекжон Раҳмонов - маориф ва маданият ишларига, Мухаммадҷон Абдалов - молия, банк ишларига, Менглихўжа Ибниязминов ХХСР МИКга қайта ишга тикландилар. Озод қилинганлардан молия нозири вазифасида ишлаган Мухаммад Юсуф Отажонов кўп ўтмай Жунаидхон томонга қочиб ўтди ва гойиб бўлди.

Аслида Хоразм иштирокию фиркасининг I-қурултойи бу воқеалар ўтганидан кейин, аниқроғи, 1921 йил 4-12 декабрда

¹ *Матқаримов М. Ушга асар. 40-41-бетлар.*

² Янв қаранг: *Қаримов Н., Раҳмонов К. Миршаропов Миркомил. // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 6. Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2003. 10-бет.*

Хоразмерсизвакамерликдеҳконларнинг I-курултойи билан бирга ўтди. Хоразм иштирокию фиркаси Марказий қўмитасининг аъзолари Ваис Раҳимий, Ҳасан Эрматов, Р.Абдуллаев, Баҳри Файзий сингари раҳбарлари ХХСР ҳукумати олиб бораётган сиёсатни қўллаб-қувватлаб турган эдилар. Шунингдек, Хоразмдаги иштирокию фиркаси аъзолари ўша даврда Хоразм халқи томонидан сайлаб қўйилган ХХСР Марказий Ижроия Қўмитаси ва ХХСР Нозирлар Шўросини тарқатиб юбориб, уларнинг раҳбарларини халқ душманига айлантириб, ҳибсга олиш имкониятига эга эмас эди. Бу Марказдаги раҳбарларнинг иши бўлиб, айрим хоразмлик иштирокию фиркаси аъзолари қўя билан кизил аскарлар иштирокида амалга оширилган.

1922 йил 1 февралда Хоразм иштирокию фиркаси РКП(б) таркибига кирди. 1922 йил 4 мартда РКП(б) МК Туркбюро раиси С.И.Гусевнинг Хоразм иштирокию фиркаси номига юборилган телеграммасида Хоразм иштирокию фиркаси ҳам Грузия ва Озарбайжон иштирокию фиркалари сингари РКП(б) га мустақил аъзо бўлиб кирдилар, деб хабар қилинган эди. 1922 йил 27 мартдан 2 апрелгача бўлиб ўтган РКП(б)нинг XI съездида Хоразмдан Мадрахим Сайдашев ва Зариф Худойбергановлар катнашдилар¹.

Мадрахим Сайдашев асли урганчлик бўлиб, миллати татар, 1918 йилдан РКП(б) аъзоси, 1922 йилда Хива шаҳар иштирокию фиркаси масъул котиби, Хоразм иштирокию фиркаси Марказий Қўмитаси бўлими бошлиғи, Хоразмда ёшлар ҳаракатининг фаол раҳбарларидан бири эди. Зариф Худойберганов эса Хоразм Коммунистик ёшлар союзи Марказий Қўмитасининг масъул котиби бўлган.

Съезддан кейин Хоразмиштирокию фиркаси делегатларини РКП(б) МКнинг бош котиби И.В.Сталин қабул қилди. Ушбу суҳбатда Мадрахим Сайдашев И.В.Сталинга Хоразм иштирокию фиркасининг фаолияти ҳақида гапириб берди ва

¹ Ўзбекистон МДА. 72-Р-Фонд. I-рўйхат, 172-иш, 35-варақ: *Календаров Н. Ўша асар, 170-бет.*

бундан кейин унга йўл-йўрик кўрсатиш лозимлигини, сиёсий адабиётлар билан таъминлаш, шунингдек, молиявий ёрдам бериш кераклигини сўради. И.В.Сталин Мадраҳим Сайдашев билан суҳбатлашиб, Хоразм иштирокиюн фирқасининг бундан кейинги киладиган ишларини белгилаб берди¹.

1922 йил март ойида РКП(б) МК Хоразм иштирокиюн фирқасига унинг илтимосига биноан қайтариб бермаслик шарти бўлан 300 миллион рубль маблағ берди ва 1922 йил 5 мартдан бошлаб эса Хоразм иштирокиюн фирқасини молиявий жиҳатдан тўла таъминлаш, унинг штатларини икки барабар ошириш мажбуриятини ўз зиммасига олди. Хоразмда иштирокиюн фирқаси аъзоларини коммунистик мафкура асосида тарбиялаш учун Марказдан И.М.Бик, Е.Гладко, В.Анискин, И.А.Ермаков, Самохвалов, С.С.Черник ва бошқалар келиб, тинимсиз тарғибот ишларини олиб бордилар. ХХСР МИК ва ҳукумат раҳбарлигига сайланганларнинг деярли ҳаммаси иштирокиюн фирқаси аъзолари эди. ХХСР МИК таркибида Хоразм иштирокиюн фирқаси масъул котиби Г.Шарафитдинов раҳбарлигида Хоразм иштирокиюн фирқаси фракцияси тузилди.

1922 йил 15 ноябрда ХХСР Нозирлар Шўроси қошида Давлат сиёсий бошқармаси ташкил қилинди. Сиёсий бошқарма раиси қилиб Хоразм иштирокиюн фирқаси Марказий кўмитаси аъзоси Бобо Муҳаммаджонов, Ҳарбий трибунал раиси қилиб И.Мансуров белгиланди. Шунингдек, учинчи аъзо қилиб козок бўлимининг бошлиғи, Хоразм иштирокиюн фирқаси Марказий кўмитаси аъзоси- Таган Абдуллаев тайинланди. Уларга катта ҳуқуқ берилган. Улар давлатга ишончсиз, деб ҳисобланган кишиларни 24 соат ичида ўғрилиқ ва «босмачилик» да айблаб, отишга ҳукм қилишлари мумкин эди. Давлат сиёсий бошқармаси қошида эса 70 кишилик коммунистик отряд ташкил қилинди. Унга иштирокиюн фирқаси аъзолари, ёшлар ташкилоти аъзолари ва ҳарбийлар киритилди. Отрядга 3 кишилик комиссия раҳбарлик қилди. Комиссиянинг раиси қилиб

¹ Қаландаров Н. Ўша асар, 170-бет.

Аникин, аъзолари килиб Муҳаммадёров ва С.В. Малишевлар сайландилар¹.

Бу жараёнлар РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси оркали Хоразм иштирокиюн фиркасига катта таъсир кўрсатиш имконини берди. РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси Хоразмда иштирокиюн фиркаси кўли билан ишни «тозалаш»дан бошлади. 1923 йилги «тозалаш» натижасида Хоразм иштирокиюн фиркаси сафидан 50% дан зиёдроқ киши савдогар ва мулла, деб чиқарилди. Бу иштирокиюн фиркасида аъзо бўлган хат-саводли Хоразм зиёлиларининг асосий қисми бўлиб, иштирокиюн фиркасидан ва ҳукуматдан четлаштирилди, деган гап эди. Бундай тозалаш ишлари ҳукумат таркибида ва бошка жамоат ташкилотларида ҳам амалга оширилган эди².

РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси 1923 йил 14 мартда Хоразм иштирокиюн фиркасига юкоридан туриб берилган топшириқларни бажариш учун раҳбар ва мутахассислар юборди. Масалан, Козловский, Янковский, Дитман ва Шермухамедовлар хўжалик ташкилотларидаги ишларни қайта қуриш учун; Троицкий, Зубков, Султонхўжаевлар кооперациялар тузиш учун юборилди. Кейинчалик қишлоқ хўжалигида қандай экинлар экишни ўрганиш учун Беляев, Селезнёв, Чирнов, Шимневич ва бошқалар юборилди. Иштирокиюн фиркаси руҳсатсиз давлат ишларини бошқариш, буйруқ ва кўргазмалар бериш тақиқлаб қўйилди. Иштирокиюн фиркаси аъзолари ва ташкилотлари миқдори кўпайтирилаётган бир пайтда ХХСР МИК ва Нозирлар Шўроси аъзолари, шунингдек, жойлардаги ҳукумат хизматчиларининг сони қисқартирилди. Масалан, 1923 йил август ойида ҳукумат аъзолари ва хизматчилар сони 3474 кишидан 1128 кишига камайтирилди. Бу ҳукумат аъзолари сони деярли 3 марта қисқартирилди, деган гап эди.

Бутун Хоразм советларининг IV курултойи (1923 йил

¹ История Хорезмской Народной Советской Республики. 173 стр.

² Ўзбекистон МДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 18-81-варақлар; 72-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 5-14-варақлар.

18-20 октябрь) асосида амалга оширилаётган ишлар узокка бормади. Унда олдинга қўйилган кўпгина ишлар ҳам маҳаллий шароит билан ҳисоблашмасдан, юқоридан берилган кўрсатмалар асосида амалга оширилганлиги сабабли кўпгина норозиликларга олиб келди. Бу эса 1923 йил охирлари - 1924 йил бошларида Хоразмда Жунаидхон раҳбарлигида кўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди¹.

Кўзғолонни бостириш мақсадида 1924 йил 16 январда ХССР МИКнинг қарорига биноан республикада ҳарбий ҳолат эълон қилинди. 17 январда Хоразм иштирокию фирқаси ижроия бюроси қарорига биноан республикада ҳарбий-инқилобий кўмита ташкил қилинди. Унга Матқарим Абдусаломов раислик қилди. Шунингдек, Матқуб Отажонов раҳбарлигида фавқулодда комиссия (ЧК) ташкил қилинди ва унга ГПУ ва ҳарбий трибунал ходимлари бўйсундирилди². Январ кўзғолонидан кейин Марказдан ХССРга бир қанча тажрибали иштирокию фирқаси аъзолари раҳбарлик қилиш учун юборилди. Фақат 1924 йил февраль-март ойлари ичида ХССР га 60 киши юборилди³. Улар қаторида ТАССРда энг кўзга кўринган миллий коммунистлардан Низомиддин Хўжаев ва Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаевлар ҳам бор эди. Низомиддин Хўжаев иштирокию фирқасида кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш бўйича ташкилий бўлимга раҳбарлик қилди. Шунингдек, Марказдан узок йиллар давомида Туркистон АССР Закаспий вилояти иштирокию фирқасида масъул котиб бўлиб ишлаган Бояршинов ҳам юборилди. У РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг доимий вакили сифатида ишлади. Чори Перлиев - Хоразм иштирокию фирқасининг Тошхувуз вилояти партия котиблигига юборилди. У Бухоро иштирокию фирқаси фаол ходимларидан бири бўлиб, Бухоро иштирокию фирқаси Карки вилояти котиби бўлиб ишлаган эди. РСФСРнинг ХХСРдаги

¹ Ўзбекистон МДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 14-19-варақлар.

² Раҳмонов Қ. Хоразм Халқ Совет Республикаси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 9. Т.: ЎзМЭ нашриёти. 2005. 483-485-бетлар.

³ Ўзбекистон МДА. 62-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 7-варақ; 23-иш, 25-27-варақлар.

мухтор элчиси бўлган Г.И.Бройдо раҳбарлигида (Санжар Асфандиёров ва Седовлар ҳам кирган) махсус комиссия юборилди ва бу комиссия РКП(б) МКнинг комиссияси сифатида ишлади ва Марказ билан узлуксиз алоқада бўлди. 1924 йил февраль ойида Хивага Туркистон fronti (Туркфронт) ҳарбий-инқилобий кенгаши аъзоси Э.П.Берзин раҳбарлигида РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси комиссияси юборилди. 1924 йил 13 мартда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси муовини А.Я.Карклин, Туркфронт кўмондони Пугачёв, шунингдек, Абдулла Раҳимбоев, Қайғисиз Отабоев, Нодирбой Ойтоқов, Исоқ Хонсуворов, И.М.Межлаук, Х.Ханов, В.В.Шахетов ва бошқалар юборилди. Улар Хоразм иштирокиюн фиркаси, ёшлар ва касоба уюшмаларида, кенг халқ оммаси ўртасида ғоявий-сиёсий ташвиқот олиб бордилар¹. ХССРда аста-секинлик билан вақф ер эгалигидан фойдаланиш, солиқ сиёсатида ва бошқа ишларда йўл қўйилган хатоларга чек қўйила бошланди. Иштирокиюн фиркаси ва халқ ўртасидаги муносабатлар, дин ва уламоларга бўлган муносабатлар яхшиланди, хатто ХССР МИК таркибида уламолардан вакил ҳам киритиладиган бўлди².

Ўрта Осиёда ўтказиладиган миллий-худудий чегараланишга ХССР иштирокиюн фиркаси ва ҳукумат раҳбарлари қарши турдилар. Масалан, 1924 йил 3 мартда Хоразм иштирокиюн фиркаси МК ижроия бюроси мажлисида РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси вакили И.М.Межлаукнинг миллий-худудий чегараланиш ҳақидаги маърузаси тингланди. Аммо ушбу масала юзасидан аниқ бир қарор қабул қилинмади ва маъруза ахборот сифатида қабул қилинди³.

1924 йил 8 майда Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий Кўмитаси масъул котиби Қаландар Адинаев ХССРда миллий-худудий чегараланиш ўтказмаслик тўғрисида СССР ҳукумати номига хат йўллаган эди. Ушбу хатга ХССРнинг Москвадаги

¹ Ўзбекистон МДА. 62-фонд. 1-рўйхат, 20-иш, 41-54-варақлар; 22-иш, 71-72-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. 62-фонд. 1-рўйхат, 19-иш. 145-151-варақлар.

³ *Мухаммадбердиев К.* История Хорезмской революции. С. 221; *Маткаримов М.* Ўша асар. 59-64-бетлар; Муфассал қаранг: *Юсуфов П.Х.* Ўша асар. 467-471-бетлар.

мухтор элчиси, ХССР МИК Президиуми раиси муовини, доҳилия нозири, Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитаси Ижроия бюроси аъзоси (Маткарим Абдусаломов), ХССРнинг Тошкентдаги бош консули (Ёқубов) ва ХССР Госпланининг раиси (Шумилов) ҳам имзо чеккан эдилар. Шунингдек, 1924 йил 2 июнда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг раиси Я.Э. Рудзутак номига Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитаси масъул котиби Қаландар Адинаев Хоразмни Федератив Республика сифатида қолдиришни илтимос қилиб, телеграмма юборган эди. Уни Маткарим Абдусаломов, Ўроз Ирмонов (Хоразм ЭКОСО раиси), Карим Болтаев (ГПУ раиси), Ёқубов, хатто Г.И. Бройдо (комиссия раиси) ҳам қўллаб-қувватлашди. Аммо бу таклифлар ҳам Ўрта Осиё бюроси томонидан инобатга олинмади. Миллий-худудий чегараланиш ХССР фойдасига ҳал бўлмайдиган бўлди. Масалан, 1924 йил 12 июнда РКП(б) МК Сиёсий бюроси Бухоро, Туркистон республикаларидаги ўзбеклар яшайдиган ерларни кўшиб, Ўзбекистон ССРни ташкил қилишга, Хоразм республикасидаги туркманлар, козоқлар ва қорақалпоқлар яшайдиган худудларни Хоразм республикасида қолдиришга қарор қилган эди. 1924 йил 15 июнда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси қарорига биноан Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий Кўмитаси масъул котиби Қаландар Адинаев Ўрта Осиё бюроси ихтиёрига чақириб олинди ва унинг ўрнига Москвадаги Шарк халқлари коммунистик университетини битириб келган Исоқ Хонсуворов қўйилди. Аммо миллий-худудий чегараланиш тўғрисида Қаландар Адинаев илгари сурган фикрлар кейин ҳам давом эттирилди. Масалан, Хоразм иштирокиюн фиркаси аъзолари миллий-худудий чегараланиш тўғрисидаги Қаландар Адинаев ва Маткарим Абдусаломовларнинг фикрларини қўллаб, 1924 йил 9 июлда бўлиб ўтган Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитаси Ижроия бюросининг мажлисида ҳам РКП(б) МК га хат йўлладилар.

1924 йил 26 июлда Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий

қўмитаси Ижроия бюроси миллий-худудий чегараланиш масалаларини қайта кўриб чиқди ва Қаландар Адинаев ҳамда унинг шериклари илгари сурган фикрларни хато деб топди. ХССРда ҳам миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши керак, деб қарор қабул қилинди¹.

1924 йил 5 августда РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси Хоразм интироқиюн фиркаси Марказий қўмитасининг янги таклифини қўллаб, ХССРни ҳам Ўрта Осиёда ўтказиладиган миллий-худудий чегараланишга қўшишни маъқуллади.

Шундай қилиб, Бутун Хоразм халқ вакиллари V курултойида (1924 йил 2 октябрь) бу масала кўриб чиқилиб, ХССРнинг миллий-худудий чегараланиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Бундан аввал Туркистон АССР (1924 йил 16 сентябрь) ва БССР (1924 йил 20 сентябрь) халқ вакилларининг сессияси ва курултойида ҳам бу масала кўриб чиқилган эди. 1924 йил ноябрь ойи охирида ХХСР МИК ва Нозирлар Шўроси ўз фаолиятини тўхтатди. Хоразм Республикаси худуди асосан янги тузилган Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССР, шунингдек, Қорақалпоқ автоном вилояти таркибига кирди².

ХХСР давлатчилиги тарихининг таҳлили натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- 1920 йил 2 февралда большевиклар, Ёш хиваликлар, Жунаидхондан норози туркман уруғ сардорларининг сиёсий иттифоқи ва қизил армиянинг ёрдами билан мустақил давлат Хива хонлиги ағдарилди ва Муваққат инкилобий қўмита тузилди. Лекин унда қизил аскарлар раҳбарлик қилди;

- 1920 йил 9 апрелда тузилган Муваққат инкилобий ҳукумат РСФСРнинг мухтор вакили Бройдо ёрдами билан янги давлат асосларини яратишга киришди;

¹ Таксослаш учун қараг: *Рахмонова Р.Я.* Ўрта Осиё халқларининг миллий-худудий чегараланиши: мақсад ва моҳият. Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши // *Ўзбекистоннинг янги тарихи*. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 281-292-бетлар; *Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости*, С. 652.

² *Рахмолов К., Хайдаров М.* Туркистон тарихи (1917-1924 й.). Т.: Университет, 2002 157-158-бетлар.

- 1920 йил 27-30 апрелларда бўлиб ўтган I-Бутунхоразм халқ вакиллари курултойида давлат асоси бўлган биринчи Конституция қабул қилинди ва Хоразмдаги барча тоифалар вакилларидаги иборат бўлган ХХСР ҳукумати тузилди;

- Полвонийёз Ҳожи Юсупов раҳбарлик қилган ҳукумат 1920 йил 1 майдан 1921 йил 4 мартгача фаолият юритиб, мамлакатдаги барча тоифа вакилларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи мустақил ҳукумат эди, лекин РСФСРнинг мухтор вакиллари қизил армия ёрдамида бу ҳукуматни ағдариб, раҳбарларини бадном қилди;

- 1924 йил охирларига қадар РСФСР, Турккомиссия, Ўрта Осиё бюроси мухтор вакиллари томонидан Хоразмда марказий ҳукумат раҳбарлари ўндан ортиқ маротаба алмаштирилди. Лекин ҳукуматнинг ҳар бир янги раҳбари ҳокимиятга келгач, мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қилган. Шунинг учун улар большевиклар томонидан кўпинча жазога тортилганлар;

- вақт ўтиши билан юкори ва ўрта табақа вакиллари, зиёли, мустақил фикрга эга кишилар ҳукуклари чекланиб, кўзга кўринганлари катағон қилиниб, ишчи, солдат ва камбағал деҳқонлар номигагина ҳукумат таркибига киритила бошланди;

- 1923 йилдаги ХССР Конституциясида ХКП, Хоразм Коммунистик ёшлар иттифоқи, қасаба уюшмалари, қўшчи союзлари ўз номзодларини ҳукуматга киритиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Бу ташкилотлар Россия, Туркистондаги шундай ташкилотларнинг бўлими даражасига туширилиб, Марказ топширигини бажарувчиларга айландилар. Улар орқали совет ҳукумати мустақил давлатнинг барча вазифаларини ўз қўлига олди ва кейинчалик бу давлатни тугатди.

Хуллас, Хоразм Коммунистик партияси (Хоразм иштирокиюм фиркаси) дастлабки пайтдаёқ РКП(б) ва Туркистон Компартияси (ТКП) таъсири ва раҳбарлигида шакллана борди. Маҳаллий коммунистлар ҳеч қачон марксизм-ленинизм ғоясини тўл тушуниб етмаганлар. Чунки бу ғоя улар

учун ёт бўлган. Юқорида кўриб ўтганимиздек, бу партиянинг бутун фаолиятини РКП(б) нинг Хоразмга жўнатган вакиллари бошқариб турган, яъни Марказ хоҳиши билан ташкил этилган Хоразм Компартияси 1924 йил охирида яна тўла тугатилиб, у вилоят партия ташкилоти даражасига туширилди.

Хулоса

Россия империяси томонидан Хива хонлигининг босиб олинishi ва босқинчиларнинг Хива хонлигида амалга оширган зўравонлик, қиргин, талон-торожлари тўғрисида баён қилувчи воқеалар тарихи, Россия ҳукмронлиги даврида унинг Хива хонлигида юритган мустамлакачилик сиёсатига доир воқеалар узок йиллар давомида халқдан беркитилди ёки мустамлакачиларнинг хонликда юритган ҳар қандай ҳаракати ҳоразмликлар тақдирида уларни тараккиёт сари элтувчи муҳим омил сифатида талқин қилинди.

Мазкур китобда қайд қилинган бошқа масалалар юзасидан қўллаб тарихий манбалар ўрганилиб, таҳлил қилиниши асосида қуйидаги хулосага келинди:

Россия империяси Хива хонлигини зўравонларча босиб олди ва 1873 йил августда имзоланган Гандимиён шартномаси билан уни ўз вассалига айлантirdи. Босиб олиш ҳоразмликларни шафқатсиз қиргин, талон-торож қилиш билан амалга оширилди.

Буни босқинчиларнинг Питнак яқинида Амударёдан чап томонга ўтиши биланок қишлоқларга аҳолидан озик-овқат, ем-хашак йиғиб олиш мақсадида 2 тўп билан қуролланган 4 та рота ва 250 нафар казаклардан иборат отряд юбориб, уларни вайрон қилганликлари; босқинчиларнинг Манғит қалъаси атрофидаги қишлоқларда ва қалъада шафқатсиз қиргин, талон-торож қилганликлари; туркман элатлари устига юришида уларнинг хотин-халаж, қари-қартанг, ёш гўдақларигача қириб ташлаб, қишлоқлари, даладаги бўғдой бошоқларини уйилган хирмонларигача ёндириб, молу-мулкларини очқўзларча талон-торож қилиб, шафқатсизликлар қилганликлари; хонлик пойтахтини эгаллашда қўлгина ватан ҳимоячиларининг қонига завоқ бўлиб, қалъага тўплардан тинимсиз ўқлар ёғдириб, асрлар давомида сақланиб келаётган қадимий ёдгорликларга зарар етказганликлари ва хон саройини талон-торож қилиб, ҳоразмликларнинг моддий, маънавий бойликларини Петербургга ташиб олиб кетганликлари мисолларида кўриш мумкин.

Россиянинг Хива хонлиги устига босқинчилик юриши, Россия генерали Кауфманнинг Муҳаммад Раҳимхонга таъна қилганидек, хиваликларнинг «қайсар»лиги туфайли амалга оширилмасдан, аслида бу юришга Пётр I замонасидаёқ қиришилган эди. Россия ҳукмдорлари

бу режасидан ўтган бир ярим аср давомида ҳам қайтмаган эдилар. Уни амалга ошириш ҳаракатларини тўхтовсиз давом эттиравердилар. 1717-1858 йилларда Россия томонидан Хива хонлигига беш маротаба ҳарбий экспедиция ташкил қилиниши бунга далилдир.

Хоразмликлар душман қўшинининг Хива хонлиги устига ўнгдан ва сўлдан бошлаган босқинчилик юришига қарши она Ватан ҳимоясига отландилар. Ватан ҳимоячилари генерал Кауфман қўмондонлигида Жиззах усти билан юриш қилиб келаётган Россия қўшинига Холота, Учўчоқ, Сардоба кўли мавзеларида ва Одамқирилган, Олтиқудук худудларида қарши чиқиб, уларни Амударёдан чап томонга ўтказмаслик учун босқинчилар билан жанг қилдилар, ғарбдан - Қўнғирот томонидан генерал Верёвкин ва полковник Ломакин қўмондонликлари юриш қилиб келаётган қўшма армияга қарши Хўжаэли йўлида, Манғит қалъаси остоналарида шижоат билан жанглар олиб бордилар. Ватанпарварлар айниқса Манғит қалъаси учун бўлган жангда Хива шаҳри остонасидаги ва пойтахт ичкарасидаги тўқнашувларда душманга қарши ҳаёт-мамот жангларини олиб бордилар. Ёвмут ватанпарварларининг Илонли яқинидаги Чандир қишлоғида босқинчиларга қарши олиб борган жангу жадаллари душманни эсанқиратиб қўйди. Бу жангда босқинчилар катта талафот кўрди ва ваҳимага тушиб қолди.

Буларнинг ҳаммаси шўролар даврида ҳукмрон бўлган, «хиваликлар Россия қўшинига қаршилиқ кўрсатмаган», деган даъвонинг афсона эканлигини исботлайди.

Шу жойда босқинчиларга қарши жангларда ватанпарварларнинг шижоат билан курашганликларини таъкидлаш билан бирга, хон ҳукмдорлари томонидан жангчиларга жанговарлик санъатини ўргатишга ва қўшин қудратини мустаҳкамлаб, уни Ватан мудофаасига тайёрлашга эътибор берилмаганлигини ҳам қайд қилиш ўринлидир.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхоннинг 1873 йил 12 июндаги фармони билан қўл меҳнатидан фойдаланишнинг батамом тугатилишини Хива устидан Россия ҳукмронлигининг ўрнати-лиши билан бутунлай боғлаш тўғрисидаги шўролар даврида устун бўлган фикрни қувватлаб бўлмасди, деб ўйлаймиз. Чунки XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда Хива хонлигида ҳам юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида қўл кучидан фойдаланишга зарурат ҳам қолмаган эди.

Хива хонлигида Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан

Россия-Хива савдо-сотигида сезиларли даражада ўзгарниш юз бериб, икки орадаги савдо айланмаси бир неча бор ўсганлигига; пул-товар муносабатларининг юксала бориши кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришига ҳам кириб бораётганлигига ва хонликда кишлок хўжалиги маҳсулотларига дастлабки ишлов бериш корхоналарининг ортиб боришига қарамасдан хоразмликлар елкасидаги зулм янада ортди. Эндиликда улар мустамлакачилик зулми асоратига ҳам тушдилар. Хонлик фуқаролари елкасида хилма-хил кўринишдаги мустамлакачилик зулмидан ташқари, хон саройида мустамлакачи амалдорлар касофати билан фитна, гуруҳбозлик кучайди, шариатга путуретказилди. Хон ҳукуматининг инон-ихтиёри Россия амалдорлари қўлига ўтди. Мамлакат халқлари ораларида низолар кучайди. Хонлик ерларига русларни кўчириш ва рус кишлоklarини барпо қилиш хавфи юзага чиқди. Буларнинг барчаси мамлакатда вазиятни кескинлаштирди.

Гандимиён шартномаси хонликда Россия савдо-саноат ва банк капиталига чексиз имкониятлар яратиши билан у эндигина юзага келаётган хоразмлик тадбиркор, ишбилармон савдо-саноатчилар йўлини тўсиб қўйди.

1910-1911 йилларда Хива хонлигида ислоҳот тадбирлари бошланди. Йиғиб олинadиган сон-саноксиз солиқ ва йиғимлар тизимида, фуқароларнинг давлат олдидаги турли-туман мажбуриятларни бажаришларида, хон ва амалдорларнинг мамлакатни бошқариши каби муҳим соҳаларда асрлар давомида хонлик ҳаётига қиритилган тартиб ва қоидаларга амал қилиб келиниши жамият тараққиётига тўсиқ бўла бошлади.

Мустамлакачилар ҳукмронлиги даврида хонлик ҳаётидаги бу номутаносибликлар янада кескинлашди. Мамлакатни бошқаришда хон мустамлакачи амалдорларнинг қўғирчоғига айланди, хон амалдорларининг фуқароларга нисбатан ўз амалини суистеъмол қилиш имкони ортди.

Буларнинг барчаси хонлик ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ислоҳот ўтказилиши заруратини кун тартибига қўйган эди. Бироқ хонликдаги қатта ер эгалари, ҳукумат амалдорлари фақат ўз манфаатларини кўзлаб, мамлакатни тараққиёт, маърифат томон элтувчи шиддат билан бошланган ислоҳотни барбод қилдилар. Ислоҳот қозғоли ва жонқуяри Ислохўжа қатл қилинди. Халқлар елкасидаги мустамлака

зулми ортиши давом этди.

Ислохот душманлари унинг йўлини тўсншга улгурганларига қадар маърифат ва тиббиёт соҳаларида бошланган ва амалга оширилган баъзи тадбирларнинг Хоразм халклари ҳаётида сезиларли из қолдирганликлари тўғрисида ҳам хулосада қайд қилиш ўринлидир. Ислохўжа ташаббуси ва жонқуярлигида касалхона ва почта-телеграф учун қурилган бинолар шу кунларда ҳам хоразмликларга тўла қувват билан хизмат қилмоқда. Шохобод, Полвон ва Ғозиобод каналларига қурилган темир конструкцияли кўприклар хизматидан хоразмликлар 50-60 йил давомида фойдаландилар. Ислохўжа бошлаган улуг ишларнинг дебочаси бўлмиш бу ишларнинг ўзигина унинг қатл этилганига 90 йил бўлишига қарамасдан, Ислохўжанинг хали ҳам халқ хизматида эканлигидан далолатдир.

Хива хонлигида истибод ва мустамлака зулмининг тобора орта бориши хонлик фуқароларининг 1916 йил кўзғолонига олиб келди. Зулмга қарши кўтарилган исёнчиларда бирдамлик, изчиллик етишмади. Бунга мамлакат халклари ораларида вақти-вақти билан юзага чиқиб турадиган ўзаро низолар ҳам қисман сабаб бўлди. Бу кўзғолон бошланишидан охирига қадар хон ҳукумати ва Россия империясининг мустамлака зулмига қарши кўтарилган халқ ҳаракати эди.

Генерал Галкин бошлиқ жазо отрядининг кўзғолончилар устига юриши мустамлакачиларга хоразмликларни яна бир марта шафқатсиз жазолаш ва талон-торож қилиш имконини берди. Бу кўзғолон кўпдан буён тадқиқотчилар эътиборини тортиб келишига қарамасдан, у тўғрида шўролар даврида турлича қарашлар бўлди. Масалан, 1930 йилда ёзилган П.Алексеев асарида, 1916 йилдаги Хива кўзғолони «Россия империализмига қарши миллий озодлик ҳаракати» сифатида баҳоланган бўлса, 1950-1960 йилларда, яъни 20-30 йилдан кейин академик Ғ.Непесов асарларида бу кўзғолон «прогрессив» ва «реакцион» деб аталган босқичларга ажратилди. Шундай қилиб, бир кўзғолонга икки даврда бир-бирига зид бўлган икки хил баҳо берилди. Ваҳоланки, икки тадқиқотчи ҳам кўзғолонга тааллуқли бўлган бой архив манбаларидан фойдаланганлар, бунини уларнинг асарлари билан танишганимизда сездик. Фикримизча, бунга сабаб, 1930 йилларда жамиятимиздаги ҳар қандай ҳаракат ва воқеаларга нисбатан қарашимизни белгилаб берувчи ҳаётимиз «машъали» бўлмиш

коммунистик мафкура хали бу йилларда ўзининг кульминациясига кўтарилмаган, хали бу мафкуранинг хоразмликлардек «кичик» бир халкнинг кўзғолонига эътибор беришдан кўра каттарок, муҳимроқ миқёсдаги воқеалар билан банд даври бўлганлиги эҳтимол. Шундай бир даврда тадқиқотчи томонидан бу кўзғолонга берилган баҳо коммунистик мафкура эътиборидан четда қолган бўлиши ҳам мумкин.

1950-1960 йилларда бирорта халқ харакатида мулкдор ёки диндор иштироки сезилган тақдирда у харакатга «реакцион» ёрлиги ёпиштирилар эди. Ғ. Непесов ўз тадқиқотида 1916 йилдаги Хива кўзғолони харакатига баҳо беришда шундай (эрксизлик) вазиятга тушган бўлиши ҳам мумкин. Чунки 1916 йилдаги Хива кўзғолони ташкилотчилари ҳоким, амалдор, диндор ва туркман катхудолари эдилар. Шундай вазиятда, ўша даврда Ғ. Непесов бу кўзғолонга бошқача баҳо бериши ҳам мумкин эмас эди (Бир марта унинг оғзи куйган эди. Сал аввалроқ «босмачилик» харакатига бўлган қарши коммунистик мафкурага тўғри келмагани учун у коммунистик партия сафидан қайдалган, академиклигидан маҳрум қилинган, жиноятчи сифатида камокқа олиниш хавфи ҳам бўлган эди).

1916 йилдаги Хива кўзғолонига тааллуқли манбаларни таҳлил қилишда давлатимиз раҳбарининг тарихни асл ҳолича ўрганишимиз зарур, деган кўрсатмасига ва мустақиллигимизнинг тадқиқотчиларга яратиб берган имкониятига таянилди. Шу жойда яна бир нарсани қайд этиш жоиз, деб ҳисоблаймиз. Китобда Россия империализмининг Хива хонлигини босиб олишида хоразмликларга нисбатан қилган талон-торож ва киргини архив манбалари асосида баён қилинган. Бироқ Россия империяси ҳарбий кучлари томонидан қилинган жиноятларни рус халқига нисбат бермаслик лозим. Чунки рус халқи билан подшо ва совет Россияси, уларнинг ҳарбий машинаси бошқа-бошқа эди. Бу ҳарбий машина касофатидан рус халқининг ҳам ноҳақ қони тўкилди, жабр тортди. Шу жиҳатдан Россия қўшинининг Хива хонлигидаги қилмишлари тўғрисида китобда баён қилинишини рус халқи ҳам, хоразмликлар ҳам тўғри тушунади, деб ўйлаймиз.

Ўтмишдаги оғир хатолар, фожиали воқеаларни таҳлил қилиш билан, у хатолар ҳамда фожиаларнинг такрорланмаслигини, бунга асло йўл қўйилмаслигини ҳам кўзлаймиз.

Ўйлаймизки, мазкур китобда Хива хонлигини босиб олиш

жараёнида ва мустамлакачилик ҳумронлиги ўрнатилган даврда хоразмликлар бошига тушган кулфатлар тўғрисида келтирилган маълумотлар кўп машаққатлар эвазига эришган мустақиллигимизни кадрлаш ва уни асрашимиз нақадар зарурлигини хис қилиш мажбуриятини зиммамизга юклайди.

XX аср бошларида Хива хонлигида ерга эгаллик муносабатларининг ўрта асрларга хос шакллари тўла сақланган ҳолда уиктисодий ҳаётда муҳим роль ўйнашда давом этди. Шу билан бирга, пул ва бозор муносабатларига асосланган янги муносабатлар, мануфактура, завод-фабрика саноати ҳам шакллана борди. Хонлик иктисодиёти Россия бозорига тортила борган сайин солиқлар миқдори ҳам ошиб борганлиги кузатилади. Бу янги ижтимоий-иктисодий жараёнда Хива хонлиги аҳолисининг табақаланиши кучайди. Миллий буржуазия билан бир қаторда ерсиз, ишсиз аҳоли гуруҳи ҳам кўпайди.

XX аср бошларидаги Хива хонлиги бошқарув тизими ва сиёсий ҳаётида Россия ҳукуматининг таъсири, унинг ички иш-ларида аралашуви янада кучайди. Ҳатто 1910 йил август ойда Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) вафотидан кейин Хива хонлиги тахтига валиаҳдни хон қилиб кўтаришда ҳам подшо Россияси, унинг Туркистон ўлкаси генерал-губернатори ва Амударё бўлими ҳарбий бошлиғи катта роль ўйнади. Бўлғуси хонга мамлакатда ислоҳотлар ўтказиш шартини юклар, кейин Асфандиёрхон Тўрани хон деб эълон қилди. Шу сабабдан 1910-1913 йилларда Хива хонлигида вазири акбар Исломуҳжа раҳбарлигида қатор ислоҳотларни амалга оширишга ҳаракат қилинди. Бу ислоҳотлар XX аср бошларида хонлик тахти атрофида бошланган гуруҳ-бозлик курашини авж олдирди. Натижада Асфандиёрхон вазири акбар Исломуҳжа кўли билан эски хон амалдорларининг мол-мулкни мусодара қилиб, уларни Исломуҳжага душман қилиб қўйди ва бунинг оқибатида Исломуҳжага қарши фитна уюштирилди ва у ҳалок бўлди. Бу эса ислоҳотларнинг тўхтаб қолишига сабаб бўлди.

XIX аср охири - XX аср бошларида Хива хонлигидаги сиёсий масалалардан бири хон ҳукумати ва туркманлар орасидаги муносабатлар масаласидир. Туркман уруғларининг 1910 йилдан кейин хон сиёсати ва умуман мустамлакачилик сиёсати қарши чиқишлари авж олди. Биринчи жаҳон уруши йилларида мамлакат ичқарисидаги ҳар қандай муаммони иложи борича тинчлик йўли билан ҳал қилишга интилаётган Россия ҳукумати Хива хони ва туркманлар

ўртасидаги низоларни ҳам тинчлик асосида бартараф этиш учун 1915 йилда Жунаидхон (Қурбон Мамед сардор) ва Асфандиёрхонни ўзаро келиштириб қўйди. Лекин 1916 йилдаги Хива кўзғолонининг олдини рус ҳукумати ҳам ололмади. Жунаидхон маҳаллий исёнчиларни қўллаб, уларни хон зиндонидан озод қилишга эришди, лекин Галкин бошчилигидаги жазо отряди келганда туркман жанговар отрядлари Қорақум чўлига чиқиб кетиб, қутулиб қолди, ўзбек аҳолисидан бўлган исёнчилар эса осиб ўлдирилди.

Биз таҳлил қилган мавзуда Хоразм жадидчилиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида ўрин тутади. Хоразм жадидчилиги тарихини ўрганар эканмиз, бир нарсага алоҳида эътибор бермоғимиз керак бўлади. Бухоро ва Туркистон жадидларидан фарқли ўлароқ, Хивада матбуот, газетачилик кўзга ташланмайди. Лекин бу ҳаракат қатнашчилари, Ёш хиваликлар партияси раҳбарлари ва аъзоларининг кўплаб хотиралари бизгача сақланиб қолган. Ушбу манбаларнинг қиёсий таҳлили асосида Хива жадидчилигининг шаклланиш шароити ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- XIX асрда яшаб, ижод қилган шоир, тарихчи, таржимон ва уламоларнинг асарларидаги ғоялар ва ташки савдо-маданий алоқалар илғор фикрли, таракқиёт тарафдорлари бўлган кишилар ўртасида маърифатпарварлар гуруҳининг шаклланишига туртки бўлган;

- Россия империясининг босқини сабаб Хива хонлигига кириб келган капиталистик ишлаб чиқариш билан боғлиқ янгиликлар, маърифий ва инкилобий ғоялар, шунингдек, Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз)нинг янгиликларга мойиллиги, маърифат ва маорифга ҳомийлиги Хивадаги жадидчилик ҳаракатига асос бўлган;

- давлат амалдорлари: Салимохун ва унинг ўғли Бобоохун қозикалонларнинг хайрихоҳлиги, Қомил Хоразмий мирзабошининг амалий ҳаракатлари, бош вазир Исломуҳжа амалга оширган ислохотлар Хива хонлигидаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хослигини ташкил этади. Яъни, давлат раҳбарлари янги усул мактабларининг ташкил этилиши ва фаолиятига ёрдам берганлар;

- Туркистон ва Бухородаги қаби, хонлик ҳудудида жадидчилик ғояларининг ёйилишида турли сабаблар билан бу ерга келган татар зиёлиларининг ташвиқот ва тарғиботи ҳам катта таъсир кўрсатган;

- Хоразм жадидчилигининг ўзига хос томонларидан бири уларда

матбуот ва газетачилик кенг йўлга қўйилмагани ва бу гоёларни кенг халқ оммаси орасида тарғиб қилиш имкони бўлмаганидир. Шунинг учун мазкур ҳаракат асосан юқори ва ўрта табақа вакиллари орасида кенгрок ёйилган;

- шунингдек, жаҳидчилик Хива хонлигида муҳолифат даражасида бўлиб, эски тартиб тарафдорларига қарши янгилик, ислоҳот тарафдорлари ҳаракати ҳам бўлган;

- жаҳидчилик ҳаракати қатнашчилари орасидан Ёш хиваликлар гуруҳи, ташкилоти, партияси ўсиб чиққан.

Хуллас, Хоразм жаҳидчилиги ҳам маърифий ҳаракатдан ислоҳотчилик ва сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилиб борган.

Ёш хиваликлар партияси тадрижий тараққиётини қуйидаги тарзда тасаввур қилиш мумкин. 1904-1905 йилларда ҳамфикр, 1910 йил бошларида манфаатлар гуруҳи сифатида шаклланган амалдорлар, маърифатли бойлар, миллий буржуазия ва зноилар 1917 йилда Хива хонига муҳолифат, 1918 йилда эса расмий сиёсий куч сифатида намоён бўлган. Булар дунёқарашининг тадрижий ривожланишида хонликдаги мавжуд тузум, Россия ва Туркистондаги сиёсий ўзгаришлар катта таъсир қилган ҳамда рус инқилобчилари, советлар ва Туркистондаги маҳаллий инқилобчилар таъсири ҳам катта роль ўйнаган.

Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразмда янги сиёсий тузумнинг ўрнатилишида қизил армия қўшинлари, Туркистон коммунистлари, Ёш хиваликлар партияси ва улар орқали Жунаидхонга қарши умумий курашга қўшилган туркман уруғ бошлиқларининг ҳарбий отрядлари орасида тузилган иттифок муҳим роль ўйнади. Бу иттифокка қирган ҳар бир сиёсий кучнинг ўз олдига қўйган мақсадлари бор эди. Қизил армия ва большевиклар қандай қилиб бўлса ҳам 1918-1920 йиллар давомида маълум маънода мустақил давлат сифатида фаолият олиб бораётган Хива хонлиги ҳудудини Россия қўл остидан чиқармасликни мақсад қилиб қўйган бўлса, туркман уруғ сардорлари Жунаидхон тазйикидан қутулиб, эркин ҳаёт кечирish мақсадида бу иттифокка қўшилган эдилар. Мазкур иттифокнинг ташкилотчиси ҳисобланмиш Ёш хиваликлар партияси раҳбарларининг мақсадлари эса аввал демократик ислоҳотларни амалга ошириш, мамлакатни эркин иқтисодиёт асосида тараққиётга олиб боришдан иборат бўлган. Хонлик тузumi тараққиётга тўсиқ бўлаётганини кўргач, кейинчалик улар бу тузумни куч билан ағдаришни режалаштиришди.

Лекин улар қизил армия ва унинг сиёсий раҳбарлари ҳокимиятни қўлга киритишга ёрдам бериб, кейин ўз мамлакатларини мустақил равишда идора қилишларига йўл қўйиб беради, деб жуда катта хато қилганлар. Дарҳақиқат, 1920 йил апрел ойида тузилган, асосан Ёш хивалиқлардан иборат бўлган Хоразм Халқ Совет Республикасининг биринчи ҳукумати қизил аскарлар томонидан 1921 йил март ойидаёқ тугатилди. Ҳукумат раҳбарларининг қўлчилиги камокка олинди ва бадном қилинди. Бундан кейин 1924 йил охирларига қадар Хоразмда турган РСФСРнинг ваколатли вакиллари коммунистлар тазйиқи билан Хоразм Халқ Совет Республикасида ўн мартадан ортик ҳукумат раҳбарларини ўзгартирдилар. Халқ нозирлари камокка олинди, сургун қилинди ва отиб ташланди. Бундан ташқари, нозирларнинг номлари бадном қилинди. Бу орқали Россия ҳукумати Хоразмдаги миллат фидойилари бўлган зиёли кишилар гуруҳини бутунлай йўқ қилишга зоришди. Бу ишларни большевиклар Марказнинг кўрсатмаси ва бевосита раҳбарлигида ташкил қилинган Хоразм Коммунистик (иштирокиюн) партияси қўли билан амалга оширди. Хоразм республикаси раҳбарлари неча марта алмаштирилишига қарамай, улар имкони борича Ўрта Осиёдаги миллий-худудий чегараланишга Хоразмни қўшмасликка ҳаракат қилганлар. Бирок 1924 йил охири - 1925 йил бошларида асрлар давомида сақланиб келган Хоразм давлати худди Бухоро давлати сингари бўлиб ташланди.

Хоразм республикаси давлат тузилишини ўрганиш ҳар бир республиканинг мустақил яшашни учун мамлакат халқи ва унинг ҳавфсизлигини ҳимоя қила оладиган мустақил армия, милиция ва етарли даражада ҳарбий кучларга эга бўлиши лозимлигини кўрсатади.

Хоразм республикаси давлат тузилишини ўрганиш, халқнинг иқтисодий манфаатлари, урф-одатлари, дин эркинлиги, анъаналарга ва миллий масалаларига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндошиш лозимлигини, қабул қилинадиган асосий қонун - Конституция ҳар бир халқнинг миллий манфаатларига мос бўлиши лозимлигини кўрсатади.

XXСР давридаги нозирлар ва бошқа сиёсий арбоблар фаолиятини ўрганиш ўз миллий кадрларимизга ҳурматимизни оширади, шу билан бирга, уларни асраб-авайлашга даъват қилади. Шунингдек, халқ ичидан етишиб чикқан нозирлар ва бошқа жамоат арбобларининг

Хоразмда жамиятни демократлаштириш борасида амалга оширган ишлари, шунингдек, йўл қўйган хатолари, уларнинг Марказдан берилган кўрсатмалар асосида муттасил алмаштирилиб турилиши кишини сергакликка ундайди. Ўтмиш тарихимизнинг бу саҳифалари ўз сабоқлари билан ҳам кадрлидир. Зеро тарих, энг аввало, ўтмиш сабоқларидан бугунги кун учун хулоса чиқариши билан ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

Илова

**Рус генерали фон Кауфман билан Хива хони Саид
Муҳаммад Раҳимхон ўртасида 1873 йил 12 августда
тузилган Гандимиён шартномаси**

Хива шаҳрида жами бўлгон аскарларнинг сардори генерал-адютант фон Кауфман қилгон таклиб ва Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон қабул қилгон Русия мамлакати бирлан Хива мамлакатининг ўртасида бўлгон аҳд-паймон шартлари ушбудир:

Туркистон мамлакатининг Генерал губернатори ва яна Хива мамлакатига келуб изн қилиб тургон барча Русия аскарларининг сардори, яъни Генерал-адютант фон Кауфман барча Русия мамлакатининг императори азган подшо ҳазратларини муборак ихтиёрларини бажо келтуруб май ойининг 29 нчи кунни Хива шаҳариге кириб барча Хива мамлакатини тобеҳ айладилар. Ушбу тобеҳ қилгон вилоятларни Русияго кўшмоқ тариқи подшо ҳазратларини муборакликни қилгонларини ичинда бўлгони учун Туркистон Генерал губернатори ўшол вақтда ўзини Туркманияларини ичиге олгон вилоятни шарҳуми ҳукмрони Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхонни ўзини йўқотгон ҳукуматини ва қадимги ихтиёрини яна тахтига келуб олмоқго таклиф қилдилар. Ушбу таклиф бирлан Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон Хива шаҳрини ҳисорийго яқин ётгон ўрус аскарго келуб жаъми шартномаларни бажо келтурмоқго ва аскар сардори ҳар қандог аҳд-паймон қилса қабул қилмоқго комил тайёрлиқни ситқидил бирла изҳор айлади. Ушбу изҳор бирлан Генерал-адютант фон Кауфман подшо императоридин берилган муборак ихтиёр бирлан Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхонни Хива мамлакатининг ҳукмрони деб эълон қилдулар... Хивадин ўрус аскарларини чиқормасдин бурун они сардори Туркистон Генерал-губернатори Генерал-адютант фон Кауфман жаноб олий Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон бирлан сўзлашиб ушбу манбаъда ёзилгон шартларни қилдилар. Ушбу шартларни қобул қилуб ва маҳкам айлаб жаноби олий Хива хони Ўрусия

*мамлакати бирлан дўст ва ашноликни қайим қилиб имзо этур.
Подшо ҳазратларини улуг сайоларида турадур.*

Аввалги боб.

Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ўзини Русия мамлакатининг ҳазратларини содиқ хизматкори биладур. Ул ўз тўғрисидин ҳамсоядоги хонлар ва ҳукуматлари бирлан мактуб ашнолиқ (орқали) қилмоқдин сақланадур ва ҳам озор бирлан ҳар қандай савдо ва бошқа тўғрисида аҳд-паймон қилмоқдин ажстоноб (сақланиш) қиладур.

Мовароуннаҳрда тургон ўрисни улуг ҳукмронидин берухсат ва бежавоб ҳамсоядаги вилоятлар бирлан ҳеч маҳоробо ишни бошламайдур.

Иккинчи боб.

Русия мамлакатининг ери бирлан Хива ерининг сарҳудуди дарёйи Аму бўладур. Сарҳад ер Кугиртлидин кул ёқаси бирлан то кун ботар тарафдоги барчадин охир дарёдин чиқгон дарё ёқаси бирлан бориб, шу ердин Орол денгизи яъни Сир денгизго қуйилгон ергача. Ул ердин сарҳад Сир денгизнинг бўйи илан токи Урганчининг айланасиго бориб, он-дин Уст-Юрт яъни қирнинг қибло жанубидоги ерни таги бирлан боруб қолгон Аму дарёсининг бўйи сарҳаддур.

Учинчи боб.

То ушбу вақтгоча Хиваго тобеҳ бўллуб тургон дарёйи Амунинг барча ўнг тарафиго таалуқли ерлари бирлан хоннинг ҳукиминдин чиқиб, жумла ўлтиргон одамлари ва элатлари бирлан Русия ҳукуматиго тобеҳ бўладур. Дарёнинг ўнг тарафидоги хония ерлари, хон ўзга мулозимлариго файдо- лонмоқ учун бергон катта-катта ерлар ҳам жумласи ўрус Подшосиго тегишлидур. Илгари тасарруф қилиб тургон эгаларининг ҳеч бир даҳли қолмайдур. Ана ушбу ерларни эгаларини кўргон зарарларини хон дарёнинг чап тарафидин ер бериб қайтаруб берадур.

Тўртинчи боб.

Император подшо ҳазратларининг муборак ихтиёрлари бўлб дарёни ўнг тарафидоги ерни бир ҳиссасини Бухоро амириго марҳамад қилсолор Хивани хони ўшал қадим ўзиге таалуқ бўлиб тургон ериго Бухоро амирини подшоси шарҳуми бўладур. Мазкур ерларда ўзини ҳар турлик ҳукумат юр-гизмак мақсадини кўнгишдин чиқарур.

Бешинчи боб.

Русия авчони яъни ўт кемаси ва хайри кемалар хо подшолиқго таалуқли бўлсун ва хо фуқорого таалуқли бўлсун дарёи Амуда бахазур юрмоқго рухсатдур. Ушбу ихтиёрни Хиванинг ва Бухоронинг кемалариге ҳам бериладур. Аммо Русиянинг Мовароуннаҳрда қўйгон улуғ ҳукмдоридин берухсат бўлмаса керак.

Олтинчи боб.

Агар дарёни чап тарафини яқосида кема тўхтатмоқго зарур ва лойиқ ер бўлса ул ерго кема тўхтатмоқ учун ўзлариге жой тузатмоқго Русияни ихтиёри бордур. Хива мамлакатдорлари ул кема тўхтайтургон жойларни хавф-ҳатарсиз сақламоқни зиммалариге оладур. Кема учун тайинланган ерни Мовароуннаҳрда Ўрусиядин тургон ҳукмдорнинг қабул қилмоқи бирлан бўладур.

Еттинчи боб.

Кема тўхтайтургон жойлардин ўзге дарёи Амунинг чап тарафида юк қўймоқго ва юкни сақламоқго, сарой солмоқго Русияга ихтиёр бериладур. Кема тўхтамоқ учун жой ва дуқонлар солмоқ учун ва саройда хизмат қилиб юргон одамларго махтук қилмоқго ва саройда иши бор одамларго жой қилмоқго ва бой савдогарлар ўзлариге хисобхона солмоқго ва зироат қилмоқлариге жойни фуқородин ҳоли ердин ҳуд Мовароуннаҳрнинг ҳукмрони кўрсотгон еридин Хива мамлакатдори даркорлиқча ер

бермоқни зиммаларига оладур. Шу жойларда тургон одамларни ва саройиго қўйгон молларини сақламоқ Хива мамлакатдорининг ўзини худ ҳимоясида бўладур. Хива мамлакатдорлари ҳавф ҳатардин аларни сақламоқни зиммаларига оладур.

Саккизинчи боб.

Хива мамлакатидоги барча шаҳарлар ва қишлоқлар мундин сўнгра ўрис савдогарлариге кишададур (эркин савдо қилишга очикдир). Ўрис савдогарлари ва карвонлари баҳузур барча Хива мамлакатини ичинда юрадулар ва ҳар бирини ҳукуматдори аларга кўп яхши ҳомий бўлиб турсалар керак. Карвонларни ва яна солиқ қўйгон молларини ҳавф-ҳатардин сақламоқни Хива мамлакатдорлари ўз зиммасига оладур.

Тўққизинчи боб.

Хива мамлакатида туриб савдо қиладургон ўрис савдогарлари закот бермоқдин ва савдо тўғрисида ҳар турлик ўзга чиқимлардин ҳалос бўладур. Чунончи Хива савдогарлари кўп замондин буён йўлда манзилдин ўтганда Оренбург ва Аштрахон денгизининг кема тўхтайдигон ерида закот бермас эрдилар.

Ўнинчи боб.

Ўрис савдогарлариге Хива мамлакати орқали барча ҳамсоё ерларга молларини бож бермасдин олиб бормоқго ихтиёр бериладур.

Ўн биринчи боб.

Ўрис савдогарлари хоҳласалар Хива шаҳринда ё Хиваго таалуқли ўзга вилоятларда ҳокимлар бирлан сўзлашуб турмоқго ва савдо ишини тўғрилиқ бирлан қилмоқго қараб турмоқго, ўзлариге карвонбоши қилмоқго ихтиёрлари бордур.

Ўн иккинчи боб.

Русияго таалуқли одамлар Хива мамлакатида ер ва

иморат олмоқни ҳаёлласалар ихтиёр бериладур. Олгон ерларини тўғрисида олорго чиқимни Мовароуннаҳр ҳукмронининг маслаҳати бирлан соладур.

Ўн учинчи боб.

Ўрис бирлан хиваликларни орасида савдо тўғрисида бўлгон ваъдаларни ҳар икки тараф бузмой бажсо келтуруб турсалар керак.

Ўн тўртинчи боб.

Ўрисго тобиг одамларнинг, Хиваго тобиг одамлар устидин арздаволари бўлса Хива мамлакатдорлари дафъатон тафтиш қилмоқни зиммалариго олурлар. Агар рост айтгон бўлсо дафъатон розилига еткурса керак. Агар бир киши ҳам ўрисдин ва ҳам хивалилардин қарздор бўлуб тафтишга кирса, ақча берганда ул ўрисни сўзи илгари юрса керак.

Ўн бешинчи боб.

Русияго тобиг одамларнинг устидин хивалиларни арздағволари, агарчи олар Хива мамлакатининг ичида тургон бўлсалар ҳам, ишларини Русиянинг яқин еридаги ҳукмдориго юборилиб тафтиш қилиб розилаштурмоқго топширилуру.

Ўн олтинчи боб.

Русия мамлакатидин чиқиб келган ва ўрис мамлакатдорларидин бехат келган, қайси мансабдаги киши бўлса ҳам Хива мамлакатдорлари ўз маҳкумига ҳеч бир важ бирлан киргизмайдуру. Ва агар ўрис маҳкумидаги кингада одамлардин ўзларини законидин Хива мамлакатига қочириб юрсалар Хива мамлакатдорлари ул одамни тўтиб яқин ерда турғучи ўрус ҳукуматдориго топширмоқни зиммалариго оладур.

Ўн еттинчи боб.

Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ўн иккинчи ўтган июн

ойинда Хива мамлакатидоги қўлларни озод қилмоқва мундин кейин ҳамма вақт қўл қилмоқ ва одам сотмоқлиқ мутлоқо йўқ бўлдирадур, деб ёзиб маълум қилган ахтномосига комил барқарор турадур. Хива мамлакат дорлари ушбу иш хусусида қўлларидин келгунча махкамлик ва эхтиётлик бирлан бажо келтируб турмоқни зиммаларига оладур.

Ўн саккизинчи боб.

Хива мамлакатдорлари Хива ҳалқининг ўзлари сабаб бўлиб кейинги маҳаробада ўрис хазинасидин сарф бўлгон оқчани тўлатмоқ учун Хива мамлакатининг устига икки миллион икки юз минг манот яъни йигирма икки лак манот (контрибуция) солинди. Қотия қилгудек оқча Хива мамлакатида бўлмагани учун, хусусан Хива мамлакат дорининг қўлинда оқча кам бўлгани сабабли ушбу тайин қилгон фурсатда бериб адо қилаолмайдур. Шул мушкул аҳволни фахшлаб вада қилиб ва ҳисоб қилиб ҳар йили манот бошига беш тийин пайдоси бирлан бермоқга онга ихтиёр бериладур. Шул шарт бирланким аввалги икки йилда ўрис хазинасига бир юз минг манотдин берулса керак. Ва мундин сўнги икки йилда бир юз йигирма беш минг манотдин берадур. 1877-1878 нчи йилда бир юз эллик минг манотдин берадур. Сўнги икки йилда бир юз етмиш беш минг манотдин берадур.

Бахразон 1881 йилда яъни саккиз йилдин сўнг ҳар йили икки юз минг манотдин берса керак. Токи оқчани тамом бериб бўлгунча ҳар йили икки юз минг манотдин кам берилмаса керак. Оқчани берганда ўруснинг қағоз оқчасини берса ҳам мумкин. Ва ё Хивани юриб тургон тангасини берса ҳам мумкин. Қайсидин берса Хива мамлакатдорининг ихтиёридадур. Аввалги бошлаб берадургон ваъдани декабр ойининг аввалги кунда, 1873 нчи йилидадур. Ушбу берадургон оқчани ичига дарёнинг ўнг тарафидоги ўлтиргувчи одамлардин хозирда ўтиб тургон йил учун солгут олмоқга руҳсат бериладур. То ушбу вақтдоги йигиб тургон оқчони микдорича.

Ушбу оқчаларни Хиванинг оқча жам қиладургон кишиси ўрус

хокимига машут айлаб, ушбу йил декабрнинг аввалги кунда йиғиб тамом қилса керак. Қолгон оқчони ҳар йили аввалги ноябрда фойдаси бирлан кўпайган, оқча тамом бўлгунча берилиб турса керак. Ўн тўққиз йилдан сўнг 1892 нчи йилда аввалги ноябрда шу 1892 нчи йилни икки юз минг манот оқчасини бергандин сўнг Хива мамлакатада яна етти минг элли тўрт манот қоладур. Ондин сўнги 1893 нчи йилда аввалги ноябрида охирги қогон етти минг эллик тўрт манотни фойдаси бирлан етмиш уч минг беш юз эллик етти манот қилиб бермак лозимдур. Ва азар Хива мамлакатаи оқча берадургон йилни кам қилмоқни ҳаёллаб ва қогон оқчани пайдосини кам қилмоқни қасд қилуб ҳар йилига бермоқга яқин қогон оқчадин зиёдроқ қилуб бермоқни ҳаёлласа Хива мамлакатдорларига ихтиёр бериладур.

Ушбу аҳд-паймон ҳар икки тараф, бири Туркистон Генерал-губернатори генерал-адъютант фон Кауфман ва бир тараф Хива ҳукмрони Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон итobat қилуб барини ўзининг бажсо келтурмоқни ва хамиша амал қилуб турмоқни қобул қилуб, Гандимиён боғунда, Хива ёнидоги ўрус аскарлари ётган ерда август ойининг 12 ланчи куни 1873 нчи йилда яъни ражаб ойининг аввалги куни 1290 нчи йилда ҳижрийда тайёр бўлди.

Асл нусҳосига Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон ва генерал-адъютант фон Кауфман қўл қўйгондурлар. Ва ҳам ўзларининг исми қозилгон муҳрларини босгандур.

(Гандимиён шартномасининг асл нусҳаси Хива шаҳридаги тарих музейи фондида сақланмоқда.)

Хронология

(Асарда ёритилган асосий воқеалар саналари)

– Араб Муҳаммадхон (1603-1623), Абулғозий Баходирхон (1643-1663) ҳукмдорлиги даврида минглаб рус казакларининг Хива хонлигига бостириб келганликлари тўғрисида Абулғозий асарида баён қилинади.

– 1717-1858 йилларда Россия ҳукмдорларининг Хива хонлигига 5 март куйидаги ҳарбий элчилик экспедициялари амалга оширилган:

- 1717 йил июнида Бекович-Черкасский бошчилигида 3 минг аскар, 7 тўп билан;
- 1839 йил ноябрида Перовский бошчилигида 5217 жангчи, 22 тўп билан. Таркибида 4 генерал бўлган;
- 1841 йил августида Никифоров бошчилигида;
- 1842 йилда Г.И.Данилевский бошчилигида;
- 1858 йил майда Н.П.Игнатъев бошчилигида.

– 1873 йил март ойининг 12 дан 13 га ўтар кечаси генерал-майор Головачёв қўмондонлигидаги Россия империяси қўшинининг Хива хонлиги томон босқинчилик юриши Жиззах яқинидаги Кили дарёсидан бошланди.

– 1873 йилнинг 26 мартида генерал-лейтенант Верёвкин қўмондонлигидаги Оренбург отряди Эмба истехкомидан Хива хонлиги томон йўлга чиқди.

– 1873 йилнинг 9-10 апрелида йўлга чиққан полковник Ломакин қўмондонлигидаги Кавказ отрядининг Хива томон юриши Киндерли кўрфазидан бошланди.

– 1873 йилнинг 22 апрелида полковник Маркозов қўмондонлигидаги Красноводский отряди Хивага 180 вёрст колганида кўп талафотлар билан орқага қайтишга мажбур бўлди.

– 1873 йилнинг 23 апрелида хон навкарлари Холота мавзесида (Амударёга 160 вёрст етмасдан) Россия армиясининг Туркистон отряди олдига чиқиб, уларга хужум қилдилар. Бу хиваликтарнинг босқинчилар қўшини билан биринчи тўқнашуви эди.

– 6 майда Содиқ (козокларнинг миллий озодлик ҳаракати бошлиғи Кенесари Қосимов ўғли) бошчилигида 500 нафар туркман отлиғи Одамқирилган мавзесида душман кўшинига ҳужум қилиб, унга талафот беради. Жанг 2,5 соат давом этади.

– 10 майда Учўчок мавзесида хиваликлар россияликларнинг отрядига қарши ҳужум қилади. Жанглар Сардоба кўли бўйида 10 майда кун бўйи ва кечаси билан давом этиб, икки томон ҳам талафот кўради.

– 18 майда Россия аскарларининг Оккамиш деган жойдан Амударёнинг чап томонига ўтиши бошланди.

– 22 майда душман кўшини Ҳазорасп қалъасини эгаллади.

– Май ойининг ўрталарида генерал Верёвкин ва полковник Ломакин бирлашган отряди Кўнғирот қалъасини эгаллади.

– 14 майда генерал Верёвкин бошчилигидаги кўшма отряднинг Хўжаэли қалъаси томон юриши бошланди.

– 20 майда душман кўшини Манғит қалъасини эгаллади ва аҳолисини қиргин қилди.

– 21-24 майда хоразмликлар Манғитнинг кунчиқаридаги қишлоқларда, Хитой мавзесида, Қиличнӣёзбой канали бўйларида босқинчиларга қарши шиддатли жанглар олиб бордилар.

– 26 май эрталаб генерал Верёвкин бошчилигидаги кўшма отряд хоннинг шаҳар ташқарисидagi «Чанишиқ» боғ саройига келиб кўнди.

– 28 май эрталабданок Муҳаммад Раҳимхон бошлиқ хивалиқ ватанпарварлар Хива қалъаси яқинига келиб қолган генерал Верёвкин армиясига қарши тинимсиз ҳужумлар қилиб, душманга талафот етказдилар.

– 28 май эрталабдан кечқурунгача Хива қалъаси полковник Скобелев бошчилигида бомбардимон қилиб турилди.

– 28 май куни Муҳаммад Раҳимхон Муҳаммад Латиф қозини элчи қилиб, мактуб орқали тинчлик сўраб шаҳардан 15-16 вёрстча масофадаги Янгиарикка келиб кўнган генерал Кауфман ҳузурига юборди. Генерал хон мактубини эътиборга олмади.

– 28 май кечаси ва 29 май эрталабгача Хива қалъасининг замбараклардан бомбардимон қилиниши давом этди.

– 29 май эрталаб тонгда Муҳаммад Раҳимхоннинг Хивадан чиқиб кетганлиги маълум бўлади. Уни Оқ Салоҳ сардорнинг ўғли Сари сардор ўз ёвмут эли – Замахшарга олиб кетди. Хонлик тақдирини ҳал қилишни 70 ёшлардаги Амир тўра ва 20 ёшлардаги Отажон тўралар ўз ихтиёрларига олишга ҳаракат қилдилар.

– 29 май куни Амир тўра билан Отажон тўра генерал Кауфман ҳузурига бориб, юртни ўзларига топширишини сўрадилар. Кауфман эса улардан Муҳаммад Раҳимхонни чақиртириб келтиришни талаб қилди.

– 29 май эрталаб соат 10 ларда Хивага 2 вёрстча масофада жойлашган Полвон ота ариғининг Сари кўприги яқинида Оренбург қўшма отряди ва Туркистон отряди бирлашдилар.

– 29 май соат 11 ларда полковник Скобелев билан граф Шуваловлар бошчилигида 1000 нафар солдат шаҳар ҳимоячиларининг девор устидан ёмғирдек ёғдириб турган ўқлари остида ҳужум билан шаҳарга бостириб кирдилар. Генерал Головачёв ҳам шаҳарнинг кунчиқаридан 4 бўлак пиёда, 4 тўп ва 200 казак отликлари билан шаҳарга бостириб кирган эди.

– 29 майда бош кўмондон генерал Кауфман кўп сонлик мулозимлари билан Ҳазорасп дарвозасидан қалъага кириб келди, Кауфман Хива хони Муҳаммад Раҳимхонни Замахшардан чақириб келтириш учун Инокбек орқали унга мактуб йўллайди.

– 2 июнда Муҳаммад Раҳимхон II Гандимиёнга, генерал Кауфман ҳузурига келади.

– 19 июнда Оренбург отряди Кўхна Урганч томон юборилди.

– 7 июлда генерал Головачёв бошчилигидаги Россия армиясининг туркман уруғлари устига киргинли юриши бошланди.

– 13, 15-16 июлларда Илонли яқинидаги Чандир киш-лоғида туркман ватанпарварларининг душман аскарлари билан ҳаёт-мамот жанглари бўлиб ўтди.

– 19 июлда генерал Кауфман Илонлига генерал Головачёв армиясига ёрдамга етиб келди. У Чандирда туркман уруғларининг Россия жангчиларига берган зарбасидан хабар топиб, ваҳимага тушиб колган эди.

– 1873 йил 12 июнда Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимхоннинг мамлакатдаги барча кулларни озод қилиш, хонликда кул меҳнатини тугатиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди.

– 1873 йил 12 августда Гандимиён боғида Хива хони Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон ва Россиянинг хонликка бостириб келган қўшини қўмондони, Туркистон генерал-губернатори генерал-адъютант фон Кауфман томонидан сулҳ битими имзоланди.

– 1874-1913 йилларда подшо Россияси мустамлакачилари Амударёни эски ўзанига буриш, дарё сувини яна Сарикамиш кўлига қуйдириб, улар бўйлаб кема қатновини йўлга солиш ва кўплаб янги ерларни ўзлаштириб, у ерларда рус поселениеларини барпо қилиш мақсадида иш олиб бордилар. Россия ирригатор-инженерлари қуйидаги қидирув-текширув ишларини олиб бордилар:

- 1874 йилда «Россия Императорлик жуғрофий жамияти» томонидан Амударё илмий экспедицияси ташкил қилинди.
- 1876-1881 йилларда Россия императорининг буйруғи билан инженер Х.В.Гельман бошчилигида қидирув-текширув ишлари олиб борилди.
- 1879 йилда Н.Петрович бошчилигида Амударёнинг эски ўзанини ва Амударё билан Сарикамиш оралиғидаги сув йўли ва суғоришга қулай ерларни ўрганиш юзасидан қидирув ишлари олиб борилди.
- 1879 йилда Буюк князь Николай Константинович «Самара илмий экспедицияси» аъзоси, инженер Ляпунов билан Ўзбой бўйлаб қидирув ишларини олиб борди.
- 1890 йилда инженер Х.В.Гельман, 1899-1900 йилларда

инженер К.Г.Гиршфельд ва 1890 йил ёзида Николай Константиновичлар Амударёнинг эски ўзанини ўзлаштириш масаласи юзасидан Хива хонлигига сафар қилганлар.

1912 йилда Г.Гржегоржевский бошчилигидаги экспедиция Дарёлик, Ловзан, Сарикамиш бўйлаб, 1913 йилда инженер Мостицкий бошчилигидаги экспедиция бутун Хива хонлиги бўйлаб текширув-қидирув ишларини олиб бордилар.

– 1884 йилда Хивада янги усул мактаби очилди.

– 1884 йилда немис миллатига мансуб 137 нафар фуқаро Қипчок яқинидаги Илон-Тоғ деган жойга келиб ўрнашганлар. Кейинчалик Хива хони уларни Хивага яқинроқ Окмачит деган жойга кўчирди.

– 1885 йилда Тўрткўл шаҳрида рус-тузем мактаби очилди.

– 1891 йилда Хивада Комил Хоразмий ташаббуси билан рус-тузем мактаби очилди.

– 1892-1897 йилларда Муҳаммад Хожа Аминаддин ўғли Франциянинг Тулуза шаҳридаги сув хўжалиги коллежида тахсил олган.

– 1904 йил 10 ноябрда Урганчда янги усул мактаби очилди.

– 1910 йил августида Асфандиёр (отаси Муҳаммад Раҳимхон II вафотидан кейин) Хива хонлиги тахтига ўтирди.

– 1910 йил сентябрда Асфандиёрхон эълон қилган фармонда халқни баъзи солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиш, шариятни қарор топтириш ва адолатли ҳукмдор бўлиш тўғрисида ваъда қилди. Бу амалда хонликда ислохот ўтказиш тўғрисидаги фармон эди.

– 1911 йил 20-22 январда Хива шаҳрида хоннинг олий мартабали амалдорлари кенгашида ислохотнинг 10 бўлимдан иборат дастури ишлаб чиқилиб, қабул қилинди.

– 1911 йилда Исломхўжа ўз саройида янги усул мактабини

очди. Унда диний таълимот билан бирга арифметика, хуснихат, Хиванинг қисқача тарихи, жуғрофия, чизмачилик, рус тили каби фанлар ва қурилиш ишлари юзасидан ҳам сабоқ берилди.

– 1912 йил бахорида туркман уруғлари катхудоларининг Кўхна Урганчда ўтказилган йиғилишида хонликда мўлжалланган ислохот дастури маъқулланди.

– 1912 йил июлида Хивада ўтказилган хонликдаги барча туркман уруғлари кенгашида Тахта ёвмут уруғлари ҳар хил бахоналар билан хонликда ислохот ўтказишни орқага суришга ҳаракат қилдилар.

– 1912 йилда Ислохўжа 80 талабага мўлжалланган мадраса, унинг ичида янги усулдаги мактаб учун европача усулда бино қурдирди ва ўқитувчиси татар - Абдурашидов Оренбург билим юртидан келтирилди.

– 1912 йил декабри бошида бирданига бошланиб кетган қаттиқ совук уч ойлаб давом этди. Хоразмда ҳатто буғдой майсалари, мевали дарахтлар музлаб қуриб қолди, кўплаб моллар қирилиб кетди. 1913 йили Хива хонлиги аҳолиси мислсиз очарчиликни бошидан ўтказди.

– 1913 йилнинг 9 августида хоннинг Бош вазири - Вазири акбар Саид Ислохўжа қатл қилинди.

– 1913 йил сентябрида Хива шаҳрида Ислохўжа сазъ-ҳаракати билан қурилган шифохона ишга тушди. 1913 йилнинг октябр-декабр ойларида фақат амбулатория даволанишидан 10 909 нафар киши фойдаланиб, шундан 4 747 нафари хотин-қизлар бўлган.

– 1914 йилда Полвонниёз хожи Юсупов бошчилигида Ёш хиваликлар фирқаси ташкил топди.

– 1915 йил июнидан августига қадар Сирдарё ҳарбий губернатори ёрдамчиси генерал Геппнер 2 рота аскарлари (4 та пулемет, 4 та тўп билан қуроқланган) ва казак юзлиги билан Хива-шаҳрида бўлиб, хон ҳокимияти устидан назорат қилиб турди.

– 1915 йил августида генерал Геппнер талаби билан хонликда Россия манфаатини кўзлаб иш олиб бормаганликда

айбланиб Шийхназарбой хонликдан Черняев (Чимкент)га, Ашур Маҳрам Авлиёота (Жамбул)га бадарға килиндилар.

– 1916 йил январи бошида Хўжазли, Қипчок, Манак, Қият, Гурлан исёнчиларининг Хива томон юриши бошланди.

– 1916 йил 18 январда Ўзбек исёнчилари хоннинг амакиси Раҳмонқул тўранинг шаҳар ташқарисидаги кўргонига келиб тушдилар.

– 1916 йил 19 январда Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовский буйруғи билан ўзбек исёнчилари бошлиқларидан 7 нафари рус отряди казармасига элиб камалди.

– 1916 йил 20 январда Қурбон Мамед сардор (Жунаидхон), Шомурод бахши, Жонжонбек каби ёвмут катхудолари хоннинг бош вазири Матвафо Баққоловга йўллаган илтимосномаларида камокдаги ўзбекларни озод қилишларини сўрашди.

– 1916 йил 21 январда полковник Колосовский айтиб туриб ёздирган, Матвафо Баққолов номидан туркман катхудоларига йўлланган жавобида ўзбек исёнчиларининг озод қилиниши рад этилади.

– 1916 йил 21 январдаги Туркистон генерал-губернаторига телеграммасида полковник Колосовский ўзбеклар томонидан уюштирилган бу ҳаракат бошидан охиригача русларга қарши қаратилганлиги тўғрисида баён қилади.

– 1916 йил 7 февралда Ғозибодда тахминан 15 минггача туркман кўзғолончи оломони тўпланган.

– 1916 йил 8 февралда Жунаидхон бошчилигидаги туркман кўзғолончилари Янги Урганчнинг тўрт томонидан кириб бордилар.

– 1916 йил 8 февраль куни Хонқа шаҳри эшонлари Жунаидхон фуқаролигини қабул қилганликларини тўғрисида ҳокимлик аҳолиси номидан Жунаидхонга ёзма хужжат топширдилар.

– 1916 йил 9 февралда хонликнинг кўпчилик марказий шаҳарлари аҳолиси Жунаидхон фуқаролигига ўтиб, унга товон тўлай бошлаганликлари тўғрисида манбаларда қайд қилинади.

– 1916 йил 10 февраль эрталаб кўзғолончилар Хива шах-

ри атрофини ўраб олдилар ва уларнинг Россия отряди билан отишмалари бошланиб кетди.

– 1916 йил 10 февралда хон ўзининг ҳокимиятини буткул йўқотди. Хива ҳудудида амалда иккита ҳокимият - қуролланган оломонга таянган Жунаидхон ҳокимияти ва бир неча юз рус аскарлари томонидан қувватланаётган полковник Колосовский ҳукумати қолган.

– 1916 йил 12 февралда кўзғолончилар кун бўйи Хива шаҳрига ҳужум қилиб турдилар.

– 1916 йил февралнинг 12 дан 13 га ўтар кечаси Жунаидхон бошчилигидаги кўзғолончилар Хиванинг дарвозаларидан бирини бузиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Жунаидхон Асфандиёрхон саройида бўлиб, уни мамлакат хони сифатида эътироф қилишини айтади. Матвафо Баққолов ва Абдуллабойлар қатл этилди. Қамқоқдаги исёнчилар раҳбарлари озод қилинди.

– 1916 йил 14 февралда Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғи Боронец кўзғолоннинг Закаспий вилояти ва бутун Туркистонга тарқалиб кетишидан хавфсираб, Хивадаги кўзғолонни тезда бостириш тўғрисида буйруқ берди.

– 1916 йил 15 февралда кўзғолончилар кун бўйи Россия қўшинлари устига шиддат билан ҳужум қилиб, ўқ ёғдириб турдилар.

– 1916 йил 15 феврал кечаси Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Галкин Хивага, полковник Колосовскийга ёрдамга етиб келди.

– 1916 йил 15 февраль кечкурун, генерал Галкин келиши арафасида Жунаидхон бошчилигидаги кўзғолончилар Хивадан чекинади, 200 тача отлик билан Жунаидхон Қорақум томон кетади.

– 1916 йил 15 март эрталаб генерал Галкиннинг жазо отряди Хивадан Ғозиобод томон йўл олади ва 16 мартда Ғозиободни жанг билан ишғол қилади. Кўпгина туркман кўзғолончилари шахид бўлди.

– 1916 йил 20 мартда Галкин жазо отряди туркманларнинг

Тахта калъасига бостириб кирди ва 14 апрелга қадар ўша жойдан туриб якин атрофдаги аҳолини талон-торож қилинди.

– 1916 йил 19 апрелга ўтар кечаси Жунаидхон темир йўлнинг Ортик ва Бободурмаз станциялари оралигидан Эронга ўтиб кетади.

– 1916 йилнинг 24-27 апрел кунлари жазо отряди Кўхна Урганч, Хўжаэли, Пўрсн, Илонли шаҳарларида бўлиб, аҳолини талон-торож қилади, ўнлаб кўзғолончиларни қатл этади.

– 1916 йил 4 майда жазо отряди Тошховуз, Гурлан, Янги Урганч орқали Хивага қайтиб келади.

– 1917 йил февралда Россияда инқилоб бўлиб, Николай II тахтдан воз кечди.

– 1917 йил 4 апрелда Хива шаҳрида мингга якин кишидан иборат намоёиш бўлиб ўтди.

– 1917 йил 5 апрелда намоёиш катнашчилари Нуруллобой саройига келиб, Асфандиёрга 7 моддадан иборат бўлган Манифестга имзо чектиришди.

– 1917 йил 26 апрелда Хива шаҳрида халқ вакилларининг мажлиси чақирилиб, йиғилиш ўтказилди ва унда Бобоохун Салимов раислигида Мажлис, Ҳусайнбек Матмуродов раислигида Нозирлар кенгаши тузилди.

– 1917 йил июн ойида Мажлис раислигига хон тарафдорлари Ортик охунни сайлашди.

– 1917 йил кузида ёш хиваликлар Хивада таъкиб остига олинаиб, кўпчилиги хибс қилинган, баъзилари Тўрткўл ва Тошкентга қочиб ўтишган.

– 1917 йил 30 декабрда Полвонниёз Ҳожин Юсупов ва бошқалар Туркистон ХКС га хивалик инқилобчилар номидан ариза билан мурожаат қилишган.

– 1918 йил 10 январда хивалик инқилобчилар Қўқонга бориб, Туркистон Мухторияти ҳукуматига мурожаат қилишди.

– 1918 йил март-апрел ойларида Тошкентда Туркистон ўлкаси ХКС ёрдами билан Ёш хиваликларнинг инқилобий кўмитаси шаклланган.

– 1918 йил май ойида Хусайнбек Матмуродов ва яна беш нафар Ёш хиваликлар қатл қилинган.

– 1918 йил 5 июнда Ёш хиваликлар инкилобий партияси расмий ташкилот сифатида тўла шаклланган.

– 1918 йил 19 июнда Жуманиёз Султонмуродов Туркистон ХКСга берган маълумотига кўра Хива шаҳрида 24 нафар Ёш хиваликлар қатл қилинган.

– 1918 йилнинг ёзида туркман уруғлари орасида ўзаро тўқнашувлар бўлиб ўтган.

– 1918 йил июль ойида Шоммикал Жунаидхонга қарши қурашда ҳалок бўлади.

– 1918 йил июль ойида Ёш хиваликлар партияси дастури ишлаб чиқилган.

– 1918 йил август ойида Тўрткўл, Мари, Чоржўй шаҳарларида Ёш хиваликлар инкилобий кўмиталари ташкил этилган.

– 1918 йил сентябрь ойи ўрталарида Жунаидхон Амударё бўлимига бир неча марта ҳужум қилган.

– 1918 йил 19 сентябрда Туркистон АССРнинг Хива ва Амударё ишлари бўйича фавқулодда вакили қилиб В.П. Коноплев тайинланган.

– 1918 йил 20 сентябрда Н.А. Шайдаков отряди “Верний” теплоходида Тўрткўлга етиб келган.

– 1918 йил 1 октябрда Асфандиёрхон ўз саройида Жунаидхоннинг ўғли Эшши томонидан қатл этилган.

– 1918 йил 30 октябрда Ёш хиваликлар партияси Хоразм аҳолисига мурожаат қилиб, “Хитобнома” варақаларини тарқатган.

– 1918 йил 24 ноябрдан то декабр ўрталаригача Жунаидхон Тўрткўл шаҳрини қамал қилиб, унга 7 марта ҳужум уюштирган.

– 1919 йил 28 мартда С.Наумов бошлиқ қизил аскарлар Питнак шаҳрида қирғин уюштириб, тинч аҳоли орасидан 70 дан ортиқ кишини отиб ўлдиришган.

– 1919 йил 9 апрелда РСФСР вакиллари ва Жунаидхон

ўртасида Тахта шартномаси имзоланган.

– 1919 йил 27 апрелда Хиванинг сўнгги хони Саид Абдуллахон шартномани тасдиқлади.

– 1919 йил май-июнь ойларида Хивада совет ҳукумати ўз таъсир доирасини кучайтиришга ҳаракат қилди.

– 1919 йил ёздан Амударё бўлимининг шимолида казак атамани Фильчев ва Хон Махсум бошчилигида советларга қарши кўзғолон кўтарилди ва Христофоров бошлиқ комиссиянинг 17 та аъзоси ўлдирилди.

– 1919 йил ёзда Хивадан Тўрткўлга қочиб ўтганларнинг сони 20 мингга етган.

– 1919 йил 17 августда Н.Шайдаков бошлиқ кизил аскарлар Тўрткўлга келди.

– 1919 йил сентябрда Петро-Александровск (Тўрткўл) шаҳрида ҳарбий ҳолат эълон қилинди.

– 1919 йил сентябрда Оренбург fronti тугатилган.

– 1919 йил 30 сентябрда Омск шаҳридаги Колчак ҳукумати Хива хонини казаклар армиясининг генерал-майори унвони билан тақдирлади.

– 1919 йил 12 октябрда генерал-лейтенант Дутов Жунаидхонни “Мусулмон партизан отрядлари” бошлиғи, деб тан олган.

– 1919 йил октябр ойида туркман уруғи сардори Қўшмамедхон Ёш хивалиқлар партияси кўмитаси билан Жунаидхонга қарши курашда ҳамкорлик қилиш мақсадида битим тузган ва унга бошқа сардорлар - Шомурод бахши ва Фулом Алихонлар қўшилган.

– 1919 йил ноябрь ойи бошларида Жунаидхонга қарши туркман уруғлари кўзғолон кўтардилар.

– 1919 йил 4 ноябрда РКП(б) ўлка мусулмонлар бюроси аъзоси Шайхиддин Ҳасанов Тўрткўлдан туриб Туркистон АССР МИК дан телеграмма орқали ёрдам сўради.

– 1919 йил 15 ноябрда Тўрткўлда инкилобий кўмита тузилди.

– 1919 йил 18 ноябрда Бутунроссия МИК Турккомиссияси Хива кўзғолончиларига ёрдам беришга қарор қилади.

– 1919 йил ноябрда Г.Б.Скалов РСФСРнинг Хивадаги тўла ҳуқуқли вакили қилиб тайинланган.

– 1919 йил 25 декабрдан Г.Б.Скалов буйруғи билан совет қўшинлари мустақил давлат - Хива хонлигига бостириб кирди.

– 1920 йил январ ойида кизил армия, туркман сардорлари, Ёш хиваликлар партияси ҳарбий қисмлари иттифоқчиларининг Жунаидхонга қарши жанглари бўлиб ўтди.

– 1920 йил 1 февралда иттифоқчилар қўшинлари Хива шаҳрига киришди ва Саид Абдуллахон тахтдан воз кечганлиги тўғрисидаги манифестни имзолади.

– 1920 йил 2 февралда Манифест халққа ўқиб эшиттирилиб, Жуманиёз Султонмуродов раислигидаги Муваққат инқилобий ҳукумат тузилди.

– 1920 йил 7 апрелда Муваққат ҳукуматнинг кенгайтирилган мажлисида Г.И.Бройдо катнашди.

– 1920 йил 9 апрелда Муваққат ҳукумат таркиби кенгайтирилди.

– 1920 йил 27-30 апрел кунлари Биринчи Бутунхоразм курултойи бўлиб ўтди ва унда ХХСР ҳукумати тузилиб, унинг I Конституцияси қабул қилинди.

– 1920 йил ёзда Хивада уламолар ва халқнинг норозилик чиқишлари бўлди ва ташкилотчиларга қўшиб Саид Абдуллахон ҳамда унинг қариндошлари сургун қилинди.

– 1920 йил май ойида Ёш хиваликлар партияси аъзолари асосида Хоразм иштирокию фирқаси тузилди ва Ёш хиваликлар партияси тугатилди, деб эълон қилинди.

– 1920 йил 13 сентябрда РСФСР ва ХХСР ўртасида тенглик, дўстлик ва ҳамкорлик ҳақидаги Иттифоқ шартномаси имзоланди.

– 1920 йил 26 октябрда Иттифоқ шартномаси тасдиқланди.

– 1921 йил 6 мартда кизил аскарлар томонидан Полвонниёз

Ҳожи Юсулов бошчилигидаги қонуний ҳукумат ағдарилди.

– 1921 йил мартдан 1924 йил охиригача Хоразмда 14 марта ҳукумат раҳбарлари алмаштирилди.

– 1921- йил 4-12 октябрда Хоразм Коммунистик партиясининг I Қурултойи бўлиб ўтди.

– 1922 йил 1 февралда Хоразм Коммунистик партияси РКП(б) таркибига киритилди.

– 1922 йил 27 мартдан 2 апрелгача бўлиб ўтган РКП(б) нинг XI съездида Хоразмдан Мадраҳим Сайдашев ва Зариф Худойбергановлар қатнашдилар.

– 1922 йил 15 ноябрда ХХСР Халқ Нозирлар Шўроси қошида Давлат сиёсий бошқармаси ташкил қилинди.

– 1923 йил 18-20 октябрда Бутунхоразм советларининг 4-Қурултойи бўлиб ўтди. ХХСРнинг номи ХССР деб ўзгартирилди.

– 1923 йил охири ва 1924 йил бошларида Жунаидхон раҳбарлигида кўзғолон бўлиб ўтди.

– 1924 йил 16 январда ХССРда ҳарбий ҳолат эълон қилинди.

– 1924 йил 3 мартда ХКП МК бюросида РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг миллий-ҳудудий чегараланишни ўтказиш тўғрисидаги кўрсатмаси қабул қилинмади.

– 1924 йил 8 майда СССР ҳукуматида ХССРда миллий-ҳудудий чегараланишни ўтказмаслик тўғрисида хат жўнатилди.

– 1924 йил 15 июнда ХКП котиби Қаландар Одинаев Ўрта Осиё бюроси ихтиёрига чақирилди.

– 1924 йил 9 июлда ХКП аъзолари РКП(б) МКга йўллаган хатида ҳам миллий-ҳудудий чегараланишга қарши чиқди.

– 1924 йил 26 июлда Қаландар Адинаев ва унинг тарафдорлари фикрлари хато деб топилди ва ХССРда миллий-ҳудудий чегараланишни ўтказиш керак, деган қарор қабул қилинди.

– 1924 йил 5 августда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ХССРда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказишни маъқуллади.

– 1924 йил 2 октябрда Бутунхоразм халк вакилларининг V Курултойида Хоразмда миллий-худудий чегараланишни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

– 1924 йил ноябр ойи охирида ХССР МИК ва Халк Нозирлар Шўроси тугатилди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати

Адабиётлар:

1. *Каримов И.* Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т.: Ўзбекистон, 1996. 370 бет.
2. *Каримов И.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: Ўзбекистон, 1996. 368 бет.
3. *Каримов И.* Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т.: Ўзбекистон, 1997. 384 бет.
4. *Каримов И.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: Шарқ, 1998.
5. *Каримов И.* Маънавий юксалиш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1998. 480 бет.
6. *Каримов И.* Ўзбекистон буюқ келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1999. 686 бет.
7. *Каримов И.* Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурашимиз. Т.: Ўзбекистон, 1999. 31 бет.
8. *Каримов И.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон, 2000. 528 бет.
9. *Каримов И.* Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005. 12 бет.
10. *Абдуллаев К.* Ёш хивалиқлар. //Хива, 1993, №2-3. 10-12-бетлар.
11. *Абдуллаев М.* Победа народной советской революции в Хорезме. //Из истории Советского Узбекистана. Т.: Госиздат УзССР, 1956.
12. *Абдурасулов А.* Хива. Т.: Ўзбекистон, 1997. 142 бет.
13. *Абдурасулов А., Рўзимбой Ҳасан.* Отиқонлар ва сотиқонлар (Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Назир Шоликоров ва б. ҳақида). //Туркистон, 14, 15.02.1992.
14. *Аваз.* Сайланма. Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт, 1984.

15. *Акчурун А.* Воспоминание о двадцатом годе в Хиве и Бухаре. Воспоминание участников Бухарской и Хорезмской революций. Т.: Узгосиздат, 1930.
16. *Алексеевков П.* Хивинское восстание 1916 года. Т.: Ўздавнашр, 1930.
17. *Алимов И.А.* Исторический опыт аграрных преобразований в Хорезмской и Бухарской народных советских республиках. Т., 1981. С. 52.
18. *Алимова Д.А., Рашидова Д.А.* Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т.: Академия, 1999.
19. *Алимова Д.А., Каримов Р.Х., Ражабов Қ.* ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 й.) 10-синф учун дарслик. Т.: Шарк, 2000. 432 бет.
20. *Алиакбаров М.Х.* О мемуарах Полвоннияза Юсупова. // Общественные науки в Узбекистане. 1968, №2.
21. *Альфин М.В.* Съезд Хорезмской (Хивинской) коммунистической партии и Союза малоземельных и безземельных дехкан. //Жизнь национальностей, 1922, 22 марта.
22. *Аҳмад Закий Валидий Тўгон.* Бўлинггани бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар (Бошқирд тилидан Шерали Турдиев таржимаси). Т.: Адолат, 1997. 80-бет.
23. *Аҳмедов С., Ражабов Қ.* Жадидчилик. //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Т. 3. Т.: ЎЗМЭ нашриёти, 2002. 519-523-бетлар.
24. *Баёний.* Шажарайи хоразмшохий. Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт, 1994. 104-бет.
25. Басмачество: социально-политическая сущность. Т.: Фан, 1984.
26. *Бегжан Назар.* Национальные отношения в Хорезме // Народное хозяйство Средней Азии, 1924, №2-3, сентябрь-октябрь.
27. *Becker S.* Russian Protektorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924. Cambridge Massachu., 1968.

28. *Биялов Т.М.* Из истории культуры и просвещения в Хорезмской Народной советской республике (1920-1924 гг.). Т.: Фан, 1996. С. 126.
29. *Бобобеков Х., Каримов Ш.* ва б. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. Т.: Шарқ, 2000.
30. *Виноградова А.* Хорезмская Советская Народная Республика. //Жизнь национальностей, 1923, кн.1.
31. *Германов В.А.* Григорий Исаакович Бройдо. //Революцией призванные. Биографические очерки. Вып. 2. Т., 1991.
32. *Германов В.А.* Новый документ по истории Советского Туркестана начала 20-х годов //ОНУ, 1991, №4.
33. *Германов В.А.* Меморандум для Ленина. //Диалог, 1991, №4.
34. *Германов В.А.* Контрабанда. //Звезда Востока, 1994, №7-8.
35. *Гирифельд В., Галкин М.Н.* Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть II. Т., 1903.
36. *Гринвальд Е.К.* К вопросу о средствах связи Хорезма с Союзом. //Народное хозяйство Средней Азии, 1924, №4, ноябрь.
37. *Гордиенко А.А.* Создание народно-советского государства и права и их революционно-преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. Т.: Изд-во САГУ, 1959.
38. *Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул.* Феруз: шох ва шоир қисмати. Т.: Фафур Фулом номидағи нашриёт, 1991. 129 бет.
39. *Данильевский Г.И.* Описание Хивинского ханства. //ЗИРТО. Книга VI. 1851.
40. *Джуманиязов Р.* Хорезм. Краткий очерк политической и социально-экономической истории 1920-1990 г.г. Ургенч: Фан, 1991. С. 116.
41. *Документы по районированию Средней Азии. Кн. 2. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 2. Хорезм - Ташкент: 1926.*
42. *Ёқубов И.* Хива жадидларининг маърифий қарашлари.

- //Хива жахон маданияти дурдонаси. Конференция материаллари. Урганч, 1997.
43. *Жабборов Н.* Огахий - тарихнавис. //Тўплам. Т.: Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
 44. *Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва таракқиёт учун кураш.* Т.: Университет, 1999.
 45. *Жумабоев Й.* Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар таракқиёти тарихидан. Т.: Ўқитувчи, 1997.
 46. *Зевелев А.И.* Историография советского Туркестана. Т.: Узбекистан, 1968.
 47. *Зиманов С.* От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. Алма-Ата, 1976. С. 220.
 48. *Загороднев.* К проблеме механизации сельского хозяйства в Хорезме. //Народное хозяйство средней Азии, 1924, №2-3, сентябрь-октябрь.
 49. *Иванов П.К.* Архив Хивинских ханов XIX веков. Л.: 1940. С. 290.
 50. *Иванов П.* Снабжение товарами Хорезма. //Народное хозяйство Средней Азии, 1924, №4, ноябрь.
 51. Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. Т. 1-2. 1918-1920 гг. Алма-Ата: Наука, 1963.
 52. *Искандаров Р., Худойбергенов К.* Феруз давридаги бунёдкорлик. //Хива, 1994, №5-6. 12-16-бетлар.
 53. Истиклолимизнинг тарихий илдиэлари (Давра сухбати). // Шарк юлдузи, 1995, №11-12. 3-29-бетлар.
 54. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. Т.: Фан, 1976. С. 376.
 55. История Узбекской ССР. Т. 3. Т.: Фан, 1967. С. 708.
 56. История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. М.: Наука, 1971. С. 256.
 57. История Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т.: Фан, 1976. С. 316.

58. История гражданской войны в СССР. Т. 1. М., 1935.
59. История коммунистических организаций Средней Азии. Т.: Узбекистан, 1967.
60. *Йўлдошев Ж, Ҳасанов С.* Жадид тарбияшунослиги асослари. Т.: Ўқитувчи, 1994.
61. *Каландаров Н.* Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии (1920-1924 гг.). Т.: Узбекистан, 1975. С. 328.
62. *Каримов Ш.* Қафасдаги куш орзуси. Т., 1991. 64 бет.
63. *Касымов Ф.К.* Миную капитализм. Советская историография перехода народов Средней Азии к социализму. М., 1980. С. 376.
64. Коммунистические партии Туркестана, Бухары и Хорезма в период национально-государственного размежевания в Средней Азии. Т.: Госиздат УзССР, 1959. С. 84.
65. *Коцанов Б.А.* Право на вторжение (Неизвестные страницы истории Каракалпакии и Хорезма в 1919-1920 гг.). Нукус, 1993. С. 84.
66. *Коцанов Б.А., Джумашев А.М.* Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. Нукус: Каракалпакстан, 1997. С. 48.
67. *Коцанов Б.А., Сейтназаров М.* Революция? Вторжение? События в Хивинском ханстве (1919-1920 гг.) Нукус: Билим, 1997. С. 40.
68. *Лобачевский В.* Хивинский район. Ташкент, 1912. С. 117.
69. *Мамаджанов М.К.* Социально-экономическое преобразование и развитие экономики Хорезмской Народной Советской Республики. Т.: Фан, 1974. С. 156.
70. *Маткаримов М.М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иктисоди. Урганч: Хоразм, 1993. 80-бет.
71. *Маҳмуд Ҳасаний.* Юрт бўйнидаги қилич ёки истило (Туркистон ҳарбий округи штабининг 1909 йилги нашри). Т.: Адолат, 1997. 128 бет.

72. Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Т.: Университет, 1993.
73. *Минкевич*. Народное здравие в Хорезме //Народное хозяйство Средней Азии, 1924, №4, ноябрь.
74. *Мулла Бекжон Раҳмон ўгли, Мухаммад Юсуф Девонзода*. Хоразм мусикий тарихчаси. Т.: Ёзувчи, 1998. 48 бет.
75. *Муллабоев Қ*. Жунаидхон босмачи ўтганмиди? //Савдогар, №33, 13.08.1996 й., №34, 20.08.1996 й.
76. *Муниров Қ*. Мунис, Огахий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. Т.: Фан, 1960.
77. *Муравьев Н*. Путешествие в Туркмению и Хиву 1819-1820 гг. Часть 2. СпБ.,1822.
78. Мустакил Ўзбекистон ва миллатлараро муносабатлардаги барқарорлик. Конференция материаллари. Т.,1995. 204-бет.
79. *Мухамедбердиев К*. Коммунистическая партия в борьбе за победу народной советской власти в Хорезме. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1959.
80. *Мухамедбердиев К.Б*. История Хорезмской революции. Т.: Фан, 1986. С. 232.
81. Некоторые вопросы новейшей историографии народной революции 1920 года в Хорезме и Бухаре. //ОНУ, 1990, №1.
82. *Непесов Г*. Великий Октябрь и победа народных советских революций в Северном и Восточном Туркменистане. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1958. С. 228.
83. *Непесов Г*. Победа советского строя в Северном Туркменистане (1917-1936 гг.). Ашхабад, 1950.
84. *Непесов Г*. Из истории Хорезмской революции 1920-1924 гг. Т.: Узбекистан, 1962.
85. *Нусратилла Жумахўжа*. Феруз - маданият ва санъат хомийси. Т.: Фан, 1995.
86. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана. Т.: Узбекистан, 1974. С. 768.

87. *Петлин В.* Налоги в Хорезме при хане и теперь //Народное хозяйство Средней Азии. 1924, №1, август.
88. *Петлин В.* Налоговое дело в Хорезме //Народное хозяйство Средней Азии. 1924, №2-3, сентябрь-октябрь.
89. *Park A.* Bolshevizm in Turkistan 1917-1927. New-York , 1957.
90. *Полвонийёз Ҳожи Юсуфов.* Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). Урганч: Хоразм, 2000. 488 бет.
91. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Т., 1967. С. 772.
92. *Погорельский И.В.* Очерки экономической и политической истории Хивинского ханства конца XIX и начала XX века (1873-1917 гг.). Л.: Университет, 1968.
93. *Погорельский И.В.* История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики. Л.: Университет, 1984.
94. *Ражабов Қ.* Муस्ताкил Туркистон фикри учун мужодадалар (1917-1935 й.). Т.: Ўзбекистон, 2000. 32 бет.
95. *Ражабов Қ.* Ёш хиваликлар //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 3. Т.: Ўз МЭ нашриёти, 2002. 488-500-бетлар.
96. *Ражабов Қ.* Хоразмда истиклолчилик харакати ва Жунаидхон. //Жамият ва бошқарув, 2000, №1. 36-43-бетлар.
97. *Ражабов Қ.* Бухорога кизил армия босқини ва унга қарши кураш. Т.: Маънавият, 2002. 144 бет.
98. *Ражабов Қ.* Хива кўзғолони //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 9. Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2005. 419-420-бетлар.
99. *Ражабов Қ., Ҳайдаров М.* Туркистон тарихи (1917-1924 й.). Т.: Университет, 2002. 168 бет.
100. *Раҳимов Ж.* У Ленин билан учрашган эди (Бобоохун Салимов хақида). Т.: Ўзбекистон, 1990. 91 бет.
101. *Раҳимов Ж.* Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив материалларидан фойдаланиш. Т.: Ўқитувчи, 1995. 75 бет.

102. Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихи. (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошлари). 9-синф учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 2000.
103. Раҳимов Р. История Хорезмской республики в свете новых исследований. //Общественные науки в Узбекистане, 1995, №7. С. 90-93.
104. Раҳимов Р. Хорезмский историк Палваннияз Юсупов и его мемуары. //Общественные науки в Узбекистане, 1996, №1-2-3. С.79-81.
105. Раҳимов К. Хива - Хоразм халк революциясининг бешиги. Т.,1970.
106. Революцией призванные. Т.: Узбекистан, 1987. С. 336.
107. Рўзимбой Ҳасан. Бадиркент - Жунаидхон ва Жунаидлар юрти. //Туркистон, 29.12.1987.
108. Рўзимбой Ҳасан. Асфандиёр пора берганми? //Туркистон. 19.05.1992 й.
109. Рўзимбой Ҳасан. «Боболарим хон ўтишган...» дейди Абдул Қодирбек Абдул Холикбек ўғли //Ёш ленинчи, 27.08.1991 й.
110. Сағдуллаев А., Аминов Б. ва б. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараккиёти. I-қисм. Т.: Академия, 2000.
111. Сайид Муҳаммад Раҳимхон соний - Феруз ҳаётининг муҳим саналари шарҳи. //Хива, 1994, №5-6. 4-5-бетлар.
112. Саматов Х. Победа Народной Революции в Хиве. //Ученые записки юридического факультета САГУ. Вып. III. Т., 1957.
113. Скалов Г.Б. Хивинская революция 1920 года. //Новый Восток, 1923, №3.
114. Скалов Г.Б. Экономическое объединение Средне-Азиатских республик как фактор национальной политики. //Жизнь национальностей, 1923, №5.
115. Собиров О. Исломхўжанинг ўлими. //Хива, 1993, №2-3. 30-бет.
116. Собиров О. Ферузхон сиёсатида халқаро муносабатлар. //Хива, 1994, №5-6. 24-бет.
117. Собрание Восточных рукописей АН РУз. История. Т., 1998. С. 534.

118. *Содиқов О.* Хиванинг Россия билан алоқалари. Т., 1965.
119. *Содиқов О.* Хивада халқ революциясининг галабаси. Т., 1967.
120. Средне-азиатский экономический район. Сборник. Т., 1922.
121. Тайны национальной политики ЦК РКП. Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве. 9-12 июля 1923 г. Стенографический отчёт. М.: Инсан, 1992.
122. *Тошқулов Дж.* Младохивинцы: эволюция политических взглядов. //Народ и демократия. 1992, №3-4. С. 55-61.
123. *Тошқулов Ж.* Ёш хивалиқлар: сиёсий қарашларининг тадрижий ривожланиши //Халқ ва демократия, 1992, №3-4. 55-61-бетлар.
124. *Тоҳир Қаҳҳор.* Хур Туркистон учун. //Туркистон, 1992, 26 феврал.
125. *Турсунов Х.* Коммунистическая партия Туркестана, Бухары и Хорезма в период национально-государственного размеживания в Средней Азии. Т.: Госиздат УзССР, 1959. С. 84.
126. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Под ред. Р.Я.Раджаповой. Т.: Шарк, 2000. С. 672.
127. *Тухтаматов Т.Г.* Россия и Хива в конце XIX - начале XX века. М.: Наука, 1969. С. 140.
128. *Чепрунов Б.* Поход Жунаидхана на Турткуль. //Воспоминания участников Бухарской и Хорезмской революций. Т.: Узгосиздат, 1930.
129. *Чориев З.У.* Хивинское восстание 1913 года как важная часть национально-освободительного движения в Туркестане. // ТошДУ хабарлари. 1999, №2-6.
130. *Шамсутдинов Р., Каримов Ш.* Ватан тарихи. 2-китоб. Андижон: Мерос, 1998. 625-бет.
131. Шер Куглы. Революционное движение в Хиве. //Жизнь национальностей, 1920, №1.

132. *Shehe E.* Central Asian Review. London, vol.16, 1968, №3.
133. *Шканский.* Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. Т., 1900. С. 286.
134. *Юсупов Й.* Маданият ва санъат раҳнамоси (Фсруз хакида). //Хива, 1994, №5-6, 11-12-бетлар.
135. Ўзбекистон сиёсий тарихини ўқитишнинг муҳим муаммолари. Конференция материаллари. Т., 1992. 105-бет.
136. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар харакатидан миллий мустақилликка қадар. — Т.: Эълдинур, 1998. 95-бет.
137. Ўзбекистон тарихи. Т. 1. 2-китоб. Т.: Фан, 1957.
138. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлақачилиғи даврида. Т.: Шарқ, 2000. 688-бет.
139. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.1-12. Т., 2000-2006.
140. Ўзбекистон халқи давлатчилиғи тарихи концепцияси. Лойиҳа. //Ўзбекистон тарихи, 1999, №1.
141. *Қирғизбоев М.* Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафқуралар, маданиятлар. Т.: Шарқ, 1998. 160-бет.
142. *Қозоқов Э.* Диний ташкилотларнинг тугатилиши. //Хива, 1994, №4. 29-бет.
143. *Қозоқов Э.* Хива инқилоби даврида дин ва диний ташкилотлар. //Хива, 1993, №2-3. 26-бет.
144. *Қурбонбой Самандар ўғли.* Ота юрт соғинчи. //Ватан, 1994, №5-6.
145. Хива или географическо-статистическое описание Хивинского ханства. М., 1840.
146. *Холбоев С.* Жадидчилик ва истибдод (Хоразм республикаси хакида). //Ишонч, 1997 йил октябрь.
147. Хоразм тарихи. I-II жилдлар. Урганч: Хоразм, 1997.
148. *Храмых К.* Создание фронта в Средней Азии. Хорезмская республика. //Военная мысль, 1921, №1.
149. *Хўжаев Ф.* XIX аср охири ва XX аср бошида Хоразм маданияти. //Хива тонғи, 11.01.1992 й.

150. *Ҳамдамов Х.* Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши. Т.: Ўздравнашр, 1960. 192 бет.

Диссертациялар ва авторефератлар:

1. *Кошчанов А.* Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX – начале XX вв. Автореферат дисс... канд. ист. наук. Ташкент, 1966.
2. *Наврузов С.* Социально-экономическая и культурная жизнь в Хивинском ханстве в исторической, историко-географической литературе XIX-XX вв. Автореферат дисс... канд. ист. наук. Ташкент, 1991.
3. *Норматов С.* Разгром контрреволюции в Хорезме (1918-1924 гг.). Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Ташкент, 1970.
4. *Полвонов Н.* Хоразмдаги ижтимоий харакатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924 й.). Т. ф. н. диссертация автореферати. Т., 2005.
5. *Раджабов К.* Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). Автореферат дисс... док. ист. наук. Ташкент, 2005.
6. *Сабурова С.* XIX аср ва XX аср бошларида Хива хонлигининг давлат тизими. Т.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2002.
7. *Саидов Ш.* Внешние отношения и торговые связи Хорезмской народной советской республики (1920-1924 гг.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. Ташкент, 2003.
8. *Сапаев Р.* История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской республики (1920-1925 гг.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. Нукус, 1999.
9. *Хасанов С.* Просветительско-педагогические взгляды Хорезмских мыслителей (с древнейших времен до начала XX века). Автореферат дисс... док. пед. наук. Ташкент, 2000.

Архив манбалари

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат

Архиви (ЎЗР МДА)

1. Канцелярия Хивинского ханства, Ф. И-125.
2. Канцелярия Туркестанского генерал-губернаторства, Ф. И-1.
3. Дипломатический чиновник при Туркестанском генерал-губернаторстве, Ф. И-2.
4. Ўзбекистон МДА, 17-И-фонд. Сырдарьинская область.
5. Ўзбекистон МДА, 17-И-фонд. Турк. Цик. ТАССР.
6. Ўзбекистон МДА, 18-И-фонд. ТЭС при СНК ТАССР.
7. Ўзбекистон МДА, 69-фонд. Экономическое представительство ХНСР при ТАССР. г. Ташкент.
8. Ўзбекистон МДА, 70-И-фонд. Торговое представительство. Экосо ХНСР в СССР, г. Москва.
9. Ўзбекистон МДА, 71- И-фонд. ГПУ ХНСР.
10. Ўзбекистон МДА, 72-фонд. СНН ХНСР в г. Хиве
11. Ўзбекистон МДА, 73-фонд. Экосо ХНСР в г. Хиве
12. Ўзбекистон МДА, 74-фонд. Народный Назират земледелья ХНСР в г. Хиве
13. Ўзбекистон, МДА, 75-фонд. Народный Назират Торговли и промышленности Хорезмской Народной Советской Республики города Хива.

Мундарижа

Сўзбоши.....	3
--------------	---

I боб. Хива хонлиги тарихининг сўнги даври манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари

1. Мавзунинг ўрганилиш даражаси.....	10
2. Мавзунинг манбашунослиги.....	20

II боб. Хива хонлигининг Россия империяси томонидан забт этилиши. Босқинчиларга қарши халқ кураши

1. Россиянинг Хива хонлигига юборган ҳарбий элчилик экспедициялари.....	23
2. Хива хонлигининг забт этилиши. Босқинчиларга қарши халқ кураши.....	37
3. Босқинчиларнинг туркман элатлари устига юриши. Чандирдаги жанг.....	81
4. Хон саройининг талон-тороғ қилиниши.....	95
5. Хива хонлигида кулликни тугатган фармон.....	102
6. Гандимиён шартномаси. Хива хонлигининг муштамлақчилик асоратига тушиши.....	112

III боб. Хива хонлиги истибод даврида

1. Хива хонлигидаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол.....	121
2. Хонликда туркман қавмларининг аҳволи ва хон ҳукуматининг уларга нисбатан сиёсати.....	153
3. Хонликда ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ислоҳ қилиш учун ҳаракатлар (1910-1913 йиллар).....	170
а) Хонликда ислоҳотга зарурат.....	170
б) Ислоҳот тадбирлари, уни амалга ошириш йўлидаги ҳаракатлар.....	187

4.	Асфандиёрхон саройидаги зиддиятлар.....	204
5.	Хон ҳукумати ва Россия империясининг мустамлака зулмига қарши 1916 йилдаги Хива қўзғолони.....	217
	а) Ўзбек исёнчиларининг Хивага юриши ва қўзғолон раҳбарларининг Колосовский томонидан қамокка олиниши.....	217
	б) Жунаидхоннинг исёнчиларни озод қилиш йўлидаги ҳаракатлари.....	225
	в) Хиванинг қамал қилиниши.....	232
	г) Жунаидхоннинг чекиниши. Генерал Галкин жазо отрядининг разолатлари.....	238

IV боб. Хоразм воҳасидаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар фаолияти

1.	Хоразмда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	265
2.	Ёш хивалиқлар партиясининг ташкил топиши ва фаолияти.....	281
3.	Хива хонлиги ағдарилиши арафасида сиёсий кучлар ва уларнинг ўзаро муносабати.....	295
4.	ХХСР ҳукумати: унинг таркиби, турли сиёсий гуруҳларнинг ўзаро фаолияти.....	313
	Хулоса	343
	Илова	353
	Хронология	360
	Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати	374

66.7(5Ў)

Қ98

Қўшжонов, Отамурод.

**Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар/
О. Қўшжонов, Н. Полвонов; Масъул муҳар. Қ. Ражабов, Муҳар.
В. Умиров. - Тошкент: "ABU MATBUOT-KONSALT" МЧЖ,
2007. - 388 б. ISBN 978-9943-336-05-6:**

ББК 66.7(5Ў) •
63.3(5Ў)

И. Полвонов, Неъматжон

№1145-1587/2007

**ОТАМУРОД ҚЎШЖОНОВ,
НЕЪМАТЖОН ПОЛВОНОВ**

**Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар
(XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги)**

*Муҳаррир В. Умиров
Бадий муҳаррир Б. Ҳусанов
Техник муҳаррир Э. Ахметшина
Мусаҳҳиҳ Г. Келдиёрова
Саҳифаловчи С. Жўраев*

Босишта рухсат этилди 13.11.2007 й. Бичими 60x84^{1/16} "Таймс" гарнитураси.
Нашр табоғи 24. Босма табоғи 24^{1/4}. Шартнома 9-2007, Буюртма 19.
Адади 1000. Баҳоси шартнома асосида.

"ABU MATBUOT-KONSALT" МЧЖ наптрёти.
100011, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 16-А уй.

"Print LAZOS" МЧЖ босмаҳонасида офсет усулида чоп этилди.
100117, Тошкент шаҳри, Сўғалли ота кўчаси, 7-А уй.